

Government Oriental Series-Class A, No. 3.

MĪMĀMSĀ-NYĀYA-PRAKĀŚĀ

BY

ĀPADEVA

Edited with an Original Commentary

By

Mahāmahopādhyāya Vasudev Shastri Abhyankar.

SaIM

APA/ABH

41051

Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona.

1937

Copies can be had direct from the
Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona 4 (India)

Price : Rs. 3 Annas 8 per copy, exclusive of postage.

Printed and published by Dr. V. S. Sukthankar, M. A. Ph. D.,
at the Bhandarkar Institute Press, Bhandarkar Oriental
Research Institute, Poona No 4 (India)

राजकीया प्राच्यग्रन्थश्रेणिः-अनुक

आपदेवकृतः

मीमांसान्यायप्रकाशः

(आपोदेवी)

महामहोपाध्याय—

अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्रिविरचितया

प्रमारुयया व्याख्यया समेतः

पुण्यपत्तनस्थ—

प्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिराधिकृतैः

भाण्डारकरप्राच्यविद्यामन्दिरमुद्रणालये मुद्रयित्वा प्रकाश्य नीतः

१९०८ तमे १९३१ त्रिंशत्तमे

सुन्दं मार्गं रूपकप्रथम्

॥ श्री ॥

पास्ताविकं किञ्चित् ॥

पायादपायाज्जगदीश्वरो च ॥

नित्यमसावर्थस्तत्रभवतां भवतां चेतसि पदं धनाम् । ययापि 'तमेव विदित्वा'
(श्वे. ३।८) 'ज्ञानादेव तु कैवर्यम्' 'तत्स्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य
साधनम्' इत्यादिभिः परशताभिः श्रुतिस्मृतिभिर्निरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणस्य
मोक्षस्य ह्यनिकसाध्यत्वं प्रतिपाद्यते तथापि तादृशमोक्षोपायो धर्म इति भगवाना-
म्नाय एवावगमयति । अयं भावः—विविदिषन्ति यज्ञेन, ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षया-
त्पापस्य कर्मणः, आविषया मृत्युं तौर्त्वा—इत्येवमादिभिश्चनानिकुरन्मैर्मोक्षसाधनी-
भूतब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य विविदिषामूलकत्वेन विविदिषायाश्च मनोगलक्षयमूलकत्वेन
मनोमलक्षयस्य च धर्ममूलकत्वेन धर्मस्य तथात्वं सिध्यति । धर्मश्च विधिबोधित-
कर्मैव । तदुक्तं जैमिनिना मुनिना— 'चोदनालक्षणोऽर्था धर्मः' (जै सू १।१।२)
इति । अत एवेशावास्पोपनिषदि— 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि त्रिर्जाविषेच्छत* सताः'
(ई १।१।२) इति याजुष्माणसधारणं कर्मनिष्ठोक्ता । अत एव च श्रीमद्वाचार्य-
चरणैरपि शारीरकभाष्ये सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् (ब्र सू ३।४।२६)
इति सूत्रे मोक्षसाधनज्ञानहेतुत्वमग्नीन्धनादिकर्मणामुक्तं समच्छते । किञ्च धर्मश्चतु-
र्विधेषु पुरुषार्थेषु प्रथम इति प्रतिज्ञमेव । पुरुषार्थचतुष्टयमध्यं चोत्तरोत्तरं प्रकर्षा-
धिक्यम् । तथाहि—पुरुषणार्थ्यते प्रार्थ्यते इति पुरुषार्थः । प्रार्थनाविषयत्वं च सुख-
स्येत्यावाल्लङ्घ्यं प्रसिद्धमेव । तत्र काममोक्षयोः सुखस्वरूपत्वात्प्रार्थनाविषयत्वम् ।
धर्मार्थयोस्तु सुखसाधनत्वात्प्रार्थनाविषयत्वं न स्वरूपतः । अतः काममोक्षयोः
प्रकृष्टत्वम् । तत्रापि च माक्षस्य प्रकृष्टतरत्वम् । यतः कामे दुःखसंभिन्नं सुखं मोक्षे तु
दुःखासंभिन्नमिति । सुखसाधनत्वेन प्रार्थ्यमानपार्थमार्थयोर्मध्ये चार्थं सुखस्य सनि-
कृष्टं, धर्मस्तु विप्रकृष्टं इत्यर्थस्य प्रकर्षः । अतोऽर्थापेक्षया धर्मस्य प्राद-
निर्देशः । एवमर्थादीनां त्रयाणां धर्मापेक्षयोत्तरोत्तरं प्रकर्षाधिक्येऽपि तथा पुरुषार्थत्वं धर्म-
मूलकमेवेति पुरुषार्थेऽप्यत्र ब्रह्मा जीवा निसर्गत एव प्रथमतो धर्ममवलम्बन्तः ।

तद्वन्निरतिशयानन्दावाप्तिं सर्वथा जननमरणानिवृत्तादव संभवतीति जनन-
मरणानिवृत्तिरूपं मोक्षमुखं सापिपादयिषुभिर्वेदविरहितं कर्माऽऽचरणीयम् । तादृश-
कर्मज्ञानं च वेदवाक्यार्थज्ञानार्थिनम् । यदश्च 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'
इत्यापस्तम्बोक्तेर्मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकं । स चैकोऽपि प्रतिपाद्यार्थभेदात्कर्मोपासना-
ज्ञानकाण्डत्वेन त्रिधा ख्यातिं गतो लोके । तत्र परस्परविराधविपरीतभावनादिना

वेदवाक्यार्थविधिकिन्सायां प्रसक्त्यायां तद्पाकरणेन वास्तवार्थमावेदयितुं मीमांसा जगत्प्रवातरात् । तथा च धर्मप्रवचनार्थं मीमांसाशास्त्रप्रवृत्तिः ।

तत्र किमिदं मीमांसाशास्त्रं नाम, को वाऽस्य प्रथमः प्रवर्तकः, कथं वाऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः, को वा शास्त्रस्योत्पत्तिकालः, कीदृशी चास्योपयुक्ततेति विचारः प्रथमं कर्तव्यतयाऽऽपत्तिः । तत्र मीमांसाशब्दः सांप्रतं प्रचलितपाणिनीय-व्याकरणानुरोधेन 'मान्मध०' (पा. सू. ३।१।६) इति मान्धातोः सन्प्रत्यये तदन्तात्स्थियामप्रत्यये तत्तद्वाङ्मन्ययेन निष्पन्नो विचारमर्थं हूते । यद्यपि तत्र धार्तिककृता 'मानेर्जिज्ञासायाम्' इत्युक्तं तथाऽपि जिज्ञासा संदिग्धे वस्तुनि निर्ण-याय भवति । निर्णयश्च विचारसाध्य इत्यर्थाद्विचारार्थता शक्यते । स च विचारो न प्रत्ययस्यार्थः किन्तु धातोः । कथं पूजार्थकस्य गान्धातोस्तादृशेऽर्थे वृत्तिरिति चेत् पानुनामनेकार्थत्वादिति गृहाण । अत एव सिद्धान्तकौमुद्यां चुरादिप्रकरणे खेन्द्विग्नसंख्या- (३१०) युते धातौ 'विचारणे तु भौवादिको नित्यसन्नतः' इत्युक्तं दीक्षितैः संगच्छते । इतरथा भ्वादिगणेऽपि 'मान पूजायाम्' इत्येव पठि-तत्वेन 'विचारणे तु भौवादिकः' इत्युक्तिर्निर्विषया स्यात् । अत एव 'माने-र्जिज्ञासायाम्' इत्यस्य स्थाने 'मानेर्ध्विचारे' इत्येव वृत्तिकृदित्युक्तं कैश्चित् । एवं च विचारशास्त्रं मीमांसाशब्दार्थं इति फलति ।

' सांख्यं मीमांसाशब्दः प्रथममुपनिषत्सु 'समेत्य मीमांसां चक्रुः' (छा. ५।१।१।१) सैषानन्दस्य मीमांसा भवति (तै. २।८।१) इत्यादिस्थलेषु विमर्शपूर्वक-व्याख्यानमित्यास्मिन्नर्थे प्रवृत्तो दृश्यते । इममेवार्थमुररीकृत्य संहिताब्राह्मणोप-निषदात्मकवेदराशिप्रतिपादितगृह्यार्थप्रकाशनपरेषु ग्रन्थेषु मीमांसाशब्दोऽनन्तरं प्रचलितोभून्नत्र तत्र स्थिता विविधा ब्राह्मणारण्यभागा उपनिषदश्च वेदप्रति-पादितप्रमगहनतत्त्वस्फुटीकरणपरा मीमांसाख्यामलभन्त । मन्त्रब्राह्मणारण्यकस्य वेदस्य किं तात्पर्यं को वा प्रपानः प्रतिपादनविषयः स्तोत्रशस्त्रविधिनिषेधार्थवादा-दिरूपैर्भिन्नरूपता तेषामथवा स्तोत्रादीनां सर्वेषामेकार्थ्येन समन्वय इत्येतादृशे विचारे समुत्पन्ने 'वायवायाहि दक्षितेमे सोमा अरंकृताः । तेषां पाहि भ्रुधी हवम्' (ऋ. सं. १।२।१) ' इन्द्र सोमं सोमपते विषेमं माध्वंदिनं सवर्नं चाह यत्ते' (ऋ. सं. ३।३।१) ' प्रति त्वं चाहमध्वरं गोपीथाय प्रहूपसे मरुद्भिरन्न आगहि' (ऋ. सं. १।१।१) इत्यादिषु मन्त्रभागेषु देवतामुद्दिश्य बहुशः प्रतिपादितानि अन्तर्होमशस्त्रादिरूपैश्चि क्रमसंख्येण देवतान्तरसूक्ततन्नि, तत्पत्ते अर्धः, तं इव च चोदनात्मकैर्विधिनिषेधाधनादादिभिर्ब्राह्मणारण्यकग्रन्थैर्विधेयैः प्रपञ्चितश्च भवति इति निर्णयं समापेदिरे वेदशास्त्रविधिकिन्सकाः । तथा च मीमांसाशब्दं वेद-तत्त्वविमर्शनात्मके ब्राह्मणोपनिषद्द्वये भागद्वये प्रयोजयामासुर्ब्राह्मणग्रन्थान्पूर्व-मीमांसेति नाम्ना समाचरन्त्युपरुपनिषद्ग्रन्थांशोत्तरमीमांसानाम्ना संबोधयामासुः ।

अनन्तरं व्यतीति बहुतिथे काले प्रपृताक्षट्टणानपि वेदानामनेकाः शाखाः

प्रशाखाश्च या एकशतमध्वर्यशाखा एकविंशतिधा बाह्वृच्यं सहस्रवर्त्मा सामवेदो नवधाधर्वण इत्यादिपातञ्जलमहाभाष्यवाक्येष्वनेकेषु चैतरेषु ग्रन्थेषुल्लेखिता दृश्यन्ते । तान् च शाखाप्रशाखासु प्रचलितेषु ब्राह्मणपाठेषु प्रकीर्तितानां याम-सवनहवनादीनां स्वरूपे कर्माणि चापाततो दृष्टाद्दिरोधान्तंप्रदायविच्छेदाश्च पागादि-कर्मसु गुणविधीनामङ्गाङ्गिभावपौर्वापर्यादिविषयेषु सशयाः समुदपच्यन्त । निराकरणार्थं त्रैविधानां संशयानामर्थनिर्णयार्थं चाविरोधेन यथास्थितानां वैदिकवाक्यानां रचितानि बहुभिः पूर्वाचार्यैराश्वलायनशाङ्खायनापस्तम्ब-चौधायनसत्यापाढकात्यायनद्राह्यायणादिभिस्तथा चात्रैतैतिशायनवादरायणवाद-रिकापर्णाजिनिष्ठब्रह्मकायनादिभिश्चानेकानि कल्पसूत्राणि मीमांसासूत्राणि च । अमीषां कल्पसूत्रकाराणां मीमांसासूत्रकाराणां च मध्ये भगवतो जैमिनेः के पूर्व-कालीनाः के वापरकालीना इति यद्यपि न निश्चिततयावधारयितुं शक्यं तथापि सु निश्चितमेतयज्जैमिनेः प्रागासन्केचित्सूत्रकर्तारो यैः संगृहीता बहवो लौकिकन्याया उपनिबन्दाश्च लौकिकन्यायोपजीव्याः शास्त्रीयन्याया ग्रथितानि च सशयनिरा-करणोपयुक्तानि सूत्राणि ।

पूर्वाचार्यविरचितानि मीमांसासूत्राणि कल्पसूत्राणि च समालोक्य तत्प्रति-पादितान्पायान्युक्तीश्च स्वीकृत्य सर्वान्मन्त्रब्राह्मणग्रन्थांश्च विमर्शपूर्वकमालोड्य भगवाञ्जैमिनिराचार्यः श्रौतभागनिर्वचनेपूपयुक्तान्पायानेकत्रोपनिबन्धय पूर्व-मीमांसासूत्रं द्वादशाध्यायीरूपं प्रणिनाय । अयमेव जैमिनिसूत्रस्य श्लाघ्यो विशेषो यदेतेषु सूत्रेषु मुख्ययागानामवान्तरयागानां होमानामुपहोमानामिष्टीनां च प्रकृतिविकृतिभावाङ्गाङ्गिभावनिर्णयस्तथैव मुख्ययागादिषु प्रयुज्यमानानामवान्तर-कर्मणामङ्गाङ्गिभावः क्रमो द्रव्यदेवतानिर्णयश्चेत्यादयस्तथा सामीचीन्येन प्रद-र्शिता यथाऽनिर्भक्षपरंपरया लोके परिदृश्यमानं श्रौतकल्पसूत्रेषु च विस्तरतः प्रति-पादितं यागानां स्वरूपमागामिकाले तथैव प्रतिष्ठितं स्यान्न विकल्पलबावकाशोऽपि तत्र लोकानां मनसि पदं कुर्पात् । तत्र च कोषं वेदो नाम कोस्य प्रतिपादनीयोर्थः कास्योपयुक्तता किं फल कथं वा तन्निश्चीयत इत्येतद् द्वादशाध्यायीरूपेण जैमिनि-सूत्रेण तथा सम्यक्तया विमर्शितं यथा सत्स्वपि बहुषु ब्राह्मणग्रन्थेषु कल्पसूत्रेषु च वेदार्थविमर्शरूपस्य मीमांसाशास्त्रस्यायः प्रणेता भगवाञ्जैमिनिरिति सुयुक्तः प्रचलितो लोकेषु प्रवादः । इंपदधिकनवशताधिकरणेषु विभक्तं, पादोनसहस्रत्रय-परिमितैः सूत्रैर्भगवता जैमिनिना वेदपूर्वकाण्डप्रतिपादिता यागादिरूपोर्थः पूर्व-पक्षोत्तरपक्षरूपेण बहुविधलौकिकपुञ्जिनिर्देशनपूर्वक निर्धारितः । तत्रादौ धर्मनिर्णाप-कानि प्रमाणानि निर्धारितान्यनन्तरं धर्माधर्मभेदः प्रदर्शितस्तदनन्तरं कर्मणां शेष-शेषिभाव कन्वर्थपुरुषार्थभेदेन प्रकृतिविशेषः क्रमोधिकारः सामान्यातिदेश-विशेषातिदेशावन्ते चोहवापतन्त्रप्रमङ्गाश्च सप्रपञ्चं सोदाहरणं व्याख्याताः ।

अयं भगवाञ्जैमिनिः फस्मिन्समयेभूरकेस्य गुरवः कोस्य वंशोभिजनो वा के

क्षेत्रे ग्रन्था अनेन लिखिता जैमिनिब्राह्मणस्य जैमिनिश्रौतसूत्रानुग्रयोः संकर्षण-
काण्डस्य आसावेव प्रणेताऽपरो वा जैमिनिरिदमेतस्मिन्विषये न किंचिदपि निश्चि-
तया समुपलभ्यते । ' सुमन्तुजैमिनिर्वैशम्पायनर्षेणसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्मा-
चार्याः ' इत्यादिरूपो ब्रह्मकर्मवाक्यप्रह्लादाग्रन्था च ' श्रीमांसाकृतमुन्मथाय सहसा
हृत्ती मुनिं जैमिनिम् । इत्यादिरूपः पञ्चतन्त्रादिपुद्गलसम्बन्धेती जैमिनिकालानवय
न बहुपकुरुतः । वीधायनापस्तम्बाश्वलायनकात्यायनानां जैमिनिसूत्रेपुद्गलसामिनि-
रेतेपामनन्तरं भूवेत्यत्र न कोपि विवादः । उत्तरमीमांसासूत्रे जैमिनेरुद्देश्याद्वाद-
रायणसूत्रेभ्यः पूर्वमेव जैमिनिसूत्राणि रचितानीति प्रायः शालिवाहनशकाभ्युद-
द्वित्रेषु शतकेषां रचनाकाल इति प्रतिभाति ।

अतीतेषु केषुचित्संस्मरणेषु पारंपरिकसूत्रव्याख्यातृणां लोपाद् वृत्तिभाष्या-
दीनामावश्यकता समुत्पन्ना । तथा चांपवर्षहरिभर्तृमित्रादिभिरत्र वृत्तयो लिखिताः ।
शबरस्वामिभिश्च विरचितं भाष्यं विरचितम् । उपवर्षादीनां वृत्तयस्तु नोपलभ्यन्ते-
धुना । केवलं तासामुद्देशो भाष्यादिग्रन्थेषूपलभ्यते । भगवानुपवर्ष इति शब्दप्रयो-
गेण भाष्यस्यादौ शबरस्वामिभिर्बहुमानपुरःसरं कृतादुद्देश्यादुपवर्षकालानन्तरं त्रि-
चतुराणि शतकानि शबरस्वामिकाल इति निश्चेतुं शक्यते । जैमिनिसूत्राणां पूर्व-
पक्षोत्तरपक्षरूपा व्यवस्था भिन्नमित्यविषयप्रतिपादकानां सूत्राणां भिन्नभिन्नेषु
आधिकरणेषु निवेशः सूत्रप्रतिपादितविषयोद्घाटनं सूत्रकृद्ग्रहणविष्करणं च सर्व-
मेतानि शबरस्वामिभिः सुसमीचीनतया कृतानि, क्रते च शबरभाष्यात्केषांचि-
त्सूत्राणां याथातथ्येन व्याख्यानमपि परमदुष्करमिति प्रवादोपि सुसमुत्पन्नः प्रति-
भाति । शबरस्वामिनां कालनिश्चये न किमपि निर्णायकं प्रमाणम् । जिनमता-
नुसारिभिः कृतादुपसर्गादात्मानं रिरक्षिपुरसी शबरवसती शबरवेषं गृहीत्वावासेत्ये-
काख्यायिका श्रूयते । अपराख्यायिका तु शबरस्वामिनं विक्रमादित्यनृपतिपितृ-
तयाङ्गीकुरुते । श्लोकश्चात्र भवति—ब्राह्मण्यामभवद्ब्राह्मिहिरौ ज्योतिर्विद्वाग्मणी
राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् । वैश्यायां हरिचन्द्रवैपतिलको
जातश्च शङ्कुः कृती शूद्रायाममरः पठेव शबरस्वामिद्विजस्यात्मजाः इति । भवतु
यः कश्चिदपि तथ्यभाग पतादृशीप्राख्यायिकासु, परमेतावन्तु ज्ञातुं शक्यतेस्मादा-
ख्यायिकासंदर्भाद्ब्रह्मभाषाशैल्याश्च यदेते शबरस्वामिनो विक्रमादित्यसमकालीना
आसन्निति ।

शबरस्वामिनामनन्तरं शबरशाष्यविवेचनपराणां वार्तिकटीकादिग्रन्थानां
द्वे प्रणाली प्रभृते पयोरेका भाट्टमतमिति नाम्ना प्रसिद्धिसुप्रगताऽपरा च प्राभाकर-
मतमिति नाम्ना विख्याताभवत् । भाट्टमतस्य प्रवर्तका श्रीमांसाकाशिरोमणयः
कुमारिलभट्टाः शंकराचार्यसमकालीनाः स्कन्दावतारत्वेन प्रसिद्धाः प्रयागक्षेत्रे
न्यवसन्ति प्रवादः । जैनबीजादिमतानुसारिणोनेके प्रतिवादिनोनेकवारमेभिः सह
बादे प्रवृत्ते पराभूताः कर्मपरो श्रीमांसागमार्गश्च महाकर्मठैरेभिरेव रक्षित इति

जगति प्रसिद्धि । श्लोकवार्तिकतन्त्रवार्तिकट्टीकेति खण्डत्रयात्मक वार्तिकमेतै
शाबरभाष्यव्याख्यानतया लिखित यत्रानेकेषु स्थलेषु भाष्यस्पष्टीकरणादितरदपि
मतान्तरखण्डनात्मक स्वमतमण्डनात्मक वैदिककर्मणामावश्यकत्वापर कर्मठजन
प्रवृत्तद्विविधाचारसमर्थक स्मृत्यर्थपरिपोषक विचारजातमेतै प्रदर्शितम् । तथा च
तेषु तेषु स्थलेषु प्रमातृप्रमेयप्रमितिप्रमाणफलादीना जीवादिपदार्थाना तथा विस्तरतो
विवेचन कृत यथा जैमिनिभूजोपज्ञ मीमांसाशास्त्र मीमांसादर्शनपदवीमेतैरेवारो
पितमिति चेदुच्यते न तत्र काप्यतिशयोक्तिश' स्यात् । अमीपामेव प्राय सम
कालीना पण्डितवर्या प्रभाकरगुरव इति विख्याता यैरपि यत्र कुत्र स्थलेषु
मतान्तरं प्रदर्श्य शाबरभाष्य व्याचख्ये । एनकृत शाबरभाष्यव्याख्यान बृहट्टीकेति
नाम्ना रपातिमुपागमत् । सूत्रव्याख्यानप्रसङ्गन जीवस्वरूपनिर्णयामिहितान्वय-
वादाभावस्वरूपार्थापत्तिस्वरूपादिनिरूपणस्थलेषु स्वमतं तथा विभिन्नतयैति प्रति
पादित यथा प्रभाकरमत कुमारिलमत यैते गुरुमतभाट्टमतेति नाम्ना विश्रुते अभू
ताम् । अमी च प्रभाकरगुरवो वस्तुतः कुमारिलभट्टाना शिष्या एव ये कस्या
चिच्छाबरभाष्यव्याख्यातेवैलायामेतैर्पर्यथारूपं प्रदर्शिताद्भाष्यपरिहस्यानिर्णयादुरुक्त
काशादापि गुरुपदवीं लेभिर । लोके चानन्तर प्रभाकरगुरव इत्यमीपामाख्या
प्रचलिता । 'पूर्वतुनोक्तमधुनापिनोक्तमत पौनरुक्त्यम्' इत्यस्या फाक्तिकाया
व्याख्याप्रसङ्गे पूर्वं तु न उक्तम्, अधुनापि न उक्तम् इत्येवरूप पदच्छेद मनसि
प्रधार्य उक्त सर्वथाऽभावात् पौनरुक्त्यस्यासभव इति सध्वान्तमनस्का गुरवो यदा
यदृच्छुया क्षणमात्र बहिर्दिशि गतास्तदा प्रभाकरेण गुरो पुरितिकाया 'पूर्व तुना
उक्तम्, अधुना अपिना उक्तम् अत पौनरुक्त्यम्' इत्येवरूप पदच्छेद कृत
प्रतिनिवृत्ताश्च गुरव. पदच्छेदावलोकनेन प्रकाम प्रमुदितमनसो नूनमस्माक प्रभा-
करो गुरुरित्यनन्दाश्रुगद्द जगदिरे तदनन्तर चेतरे शिष्या. प्रभाकर गुरुनाम्ना
सबोधयायामुचिति कथा श्रूयते परपरामतात्र वस्तुनि । अस्मिन्च वस्तुनि दृश्यतेऽप
रोपि श्लोक —

मीमांसावार्तिक भाट्ट भट्टाचार्यकृत हि तत् ।

तच्छिष्योप्यल्पभेदेन शबरस्य मतान्तरम् ।

प्रभाकरगुरुश्च ते तद्धि प्रभाकर मतम् ॥

यद्यप्यनयोर्भाट्टप्रभाकरमतयो प्रपञ्चोनेके शिष्यप्रशिष्यादिभिर्बहुविपग्रन्थ-
रचनापूर्वक कृतस्तथापि कतिपयसत्तरशतकानन्तर प्रभाकरमतं भाट्टमतानुया
यिभिस्तिरस्कृत बहवश्चाचार्याना मीमांसका भाट्टमतानुयायिन एवाभूवन् । प्रभा
करमतानुयायिना मध्ये प्रभाकरशिष्य शाण्डिकनाथो बृहट्टीकाया उपरि
टीकामृजुविमलानाम्नी स्वतन्त्र च ग्रन्थ प्रकरणपत्रिकारय विरचयामास ।
कुमारिलभट्टानुयायिनस्तु बहवो मीमांसका अभूवन्येषु पार्थसारथिमिश्रा माधवा-
चार्या मण्डनमिश्रा प्राचीनास्तथा च खण्डद्वयगामाभट्टीगाक्षिभास्करापदेचप्रभृत्-
यस्त्वर्वाचीना प्रामुख्येन पद लभन्ते ।

सूत्रग्रन्था अधिकरणग्रन्थाः प्रकरणग्रन्थाश्चेति प्रकारत्रयोपलक्षिता ग्रन्था भिन्न-
भिन्नेषु त्रिषु कालविभागेषु रचिता अस्मिन्मीमांसाशास्त्रे उपलभ्यन्ते । तत्र सूत्र-
ग्रन्थाः सूत्रव्याख्यानपराः सूत्ररचनानन्तरं प्रणीता येषु शाबरस्वामिकृतं भाष्यं
कुमारिलभट्टकृतं वार्तिकं प्रभाकरकृता बृहद्गीका पार्थसारथिमिश्रकृतः श्लोकवार्तिक-
व्याख्यानरूपो न्यायदर्शनकरः सोमेश्वरभट्टकृता तन्त्रवार्तिकव्याख्यारूपा राणका-
पराभिधाना न्यायसुधा चैते प्रामुख्येन निर्देशमर्हन्ति । अधिकरणग्रन्थरचनामये
द्वितीये कालविभागे पार्थसारथिमिश्रमाधवाचार्यादिभि रचितानां शास्त्रदीपिका-
जैमिनीयन्यायमालाविस्तरादीनां ग्रन्थानामुल्लेखः प्रमुञ्जतया कर्तव्यो भवति ।
कुमारिलभट्टमतानुयायिभिः पार्थसारथिमिश्रे रचितेषु शास्त्रदीपिकान्यापरत्नाकर-
न्यापरत्नमालातन्त्ररत्नादिषु बहुषु ग्रन्थेषु शास्त्रदीपिकाग्रन्थ एव पाण्डित्यपरिपूर्णा
मीमांसासूत्रभाष्यवार्तिकानां रहस्यं मार्भिकतया प्रकटीकुरुते प्रभाकरभाट्टमत-
मतांश्च विशेषांस्तेषु तेषु स्थलेषु विशदीकरोति । अस्मिन्ग्रन्थे मीमांसामूत्राणां न
सूत्रशो विवेचनं कृतं किंतु पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपां व्याख्यानसरणिमनुसृत्याधिकरणशो
मीमांसासिद्धान्ताः प्रतिपादिताः । पद्मात्मनाग्नो मैथिलब्राह्मणस्यायमात्मज इति
केचिन्प्रतिपादयन्ति । कुमारिलभट्टानामयं साक्षाच्छिष्यः पार्थसारथिरित्यापि
केचिन्मन्यन्ते ।

पार्थसारथिमिश्रेभ्योनन्तरं गतेषु कतिपयेषु संवत्सरशतकेषु माधवाचार्या
जैमिनीयन्यायमालाविस्तरं नाम ग्रन्थं विरचयामासुपर्यस्मिन्सैस्तेः सिद्धान्तेः सह
भाट्टप्रभाकरमतभेदा अपि सुसमीचीनतया प्रदर्शिताः । सुगृहीतसायणश्रीमतीनाम्नोः
पित्रोः सकाशाद्ग्रन्थजन्मानी सायणमाधवी विजयनगरसाम्राज्याधिकारिणो
बुक्कनृपतेः सचिवावखिलवेदेदाङ्गपारटश्वानी सकलशास्त्रपारंगता तेषु तेषु शास्त्रेषु
सुबहून्ग्रन्थाञ्चयामासतुर्देषु ऋग्यजुःसामभाष्याणि पञ्चविंशपट्टविंशत्ब्राह्मणभाष्ये
जैमिनीयन्यायमालाविस्तरौ द्वैयासिद्धन्यायमालाविस्तरः सर्वदर्शनसंग्रहश्चैते
प्राधान्येनोपलभ्यन्ते । मीमांसाशास्त्रप्रतिपादितांसिद्धान्तान्तमीचीनतयाधिजि-
मिपूर्णां सुबहूपकारकमध्ययनं जैमिनीयन्यायमालाविस्तरानाम्नोस्य ग्रन्थस्य
यदेतस्मिन्न केवलं भाष्यवार्तिककाराणां सिद्धान्ताः पाण्डित्यपूर्वकं विवेचिताः
किंतु भाट्टप्रभाकरयोर्मतभेदा अपि सुविस्तृतं निर्दिशिताः । सायणमाधवयोर्मध्ये
माधवाचार्याश्चरमे वपसि गृहीतसंन्यासाश्रमाः शृङ्गेरीनगरीस्थशांकरपीठपट्टाधि-
कारिणश्चतुर्दशे संवत्सरशतकेभूवन्निति प्रसिद्धमेव ।

सायणमाधवाचार्यानन्तरं मीमांसाशास्त्रे सूत्रग्रन्थरूपा अधिकरणग्रन्थरूपा
वा पाण्डित्यपरिपूर्णाविवेचनात्मका न बहवो ग्रन्था उपलभ्यन्ते । स्तोत्रेणैव कालेन
विलयं गते विजयनगरसाम्राज्ये नकेषु च क्षत्रियकुलावतंसनृपपालितेषु राज्ये-
ष्वनार्यंश्चेच्छादिहस्तगतेषु सन्सु यामादिकर्मसु लोका मन्दादरा जमुवर्ष । सूत्र-
भाष्यवार्तिकायाकरग्रन्थानामध्ययनाभ्यापनविषया परंपरायि न पूर्ववन्निराबाधं

प्रसूता । किं तु स्तोकेनैवाप्ययनेन मीमांसाशास्त्रनेपुण्यमधिगन्तु समीहा विदुषां बहूनां मनासि पदं विदधे । तत्पूरणार्थानिव नूनं समजानि न्यायवैशेषिकशास्त्रे ब्रह्मज्ञापि मीमांसाशास्त्रे आकरग्रन्थस्थसिद्धान्तसारमाविष्कुर्वता लघूना प्रबन्धानां लेखने प्रवृत्तिं पण्डितप्रकाण्डानां चेतसि, प्रवृत्ताश्च बहवो मीमांसका आपदेशादप्यत्तत्कार्यनिर्बहणसमर्थांश्च प्रकरणग्रन्थान्विरचयितुम् । आपदवकृतो मीमांसान्यायप्रकाशो लौगाक्षिभास्करकृतोर्थसंग्रहः कृष्णयज्वकृता मीमांसापरिभाषा चैते ग्रन्थाः प्रकरणग्रन्थेषु प्रामुख्येन पदं लभन्ते । सन्तु च बहुष्वप्येवविधेषु प्रकरणग्रन्थेषु पाण्डित्यपरिपूर्णोद्धितरेषु च प्रबन्धेषु मीमांसासूत्रशास्त्रभाष्यतन्त्रवार्तिकस्थसु-महान्तमर्थजातं तितउत्तमं परिपूय लघुनोपायेन च विदुषा पुरतः प्रतिष्ठापयत्येक एव ग्रन्थ उपलभ्यतेय मीमांसान्यायप्रकाश आपदवविरचितः । ग्रन्थेस्मिन् वेद-प्रामाण्यविधिश्चार्थभावनाविवेचनविधिप्रभेदश्रुत्यादिप्रमाणनिषेधनिरूपणादिक मीमांसासारभूतमेव मस्तु तथा प्रतिपादितं यथा सत्यपि लाघवे न परिहीनं पाण्डित्यपरिपूर्णं विवेचनम् “ग्रन्थेनैकेन वक्ष्यामि यदुक्तं सूत्रभाष्ययोः । वृत्ति-वार्तिककरिश्च निर्णीतं बहुविस्तरे ” इत्यादिरूपा प्रतिज्ञा च ग्रन्थकरिरापदवैर्यदि कृताभविष्यत्सानेन ग्रन्थेन सुसपूर्णां सफलाभविष्यदिति भाति ।

मीमांसान्यायप्रकाशकर्तापमापदेशोर्थसंग्रहकर्ता लौगाक्षिभास्करश्चेत्येती शालिवाहनशकस्य समदशे शतके समप्रताम् । तथा च मधुसूदनसरस्वतीगदाधर-नागशम्भजगन्नाथश्चतुर्भिः पण्डितैः सह पण्डितपञ्चकपदवीं प्रपन्नस्य स्वर्णद्वयस्थितौ पूर्वफालीनाविति यद्यपि सनिश्चितं तथाप्यनयोर्मध्यं क पूर्वफालीनं वक्ष्योत्तर फालीनं इत्येतस्मिन्विषयेयापि विद्वांसः सशयनिराकरणं कर्तुं न प्रभवन्ति । कृते च सूक्ष्मतयैतयोर्ग्रन्थयोरेषलोकने प्रादुर्भवेन्मुलभतयैव विदुषा मनासि यदनयोर्ग्रन्थयोर्न केवलं भाषाया विचारणां च साम्यं किंतु स एव विषयानुक्रमस्तपु तेषु स्थलेषु त एव शब्दप्रयोगा वाक्यप्रयोगाश्च । तत्र प्रथमं तावदर्थसंग्रहग्रन्थस्य लघीयस्तथा प्रकरणे प्रकरणे च पूर्वपक्षात्तरपक्षरूपं महान्तं ग्रन्थसदृशं सक्षिप्य बहूनि वाक्या न्यपसार्य सारभूतानि स्तोकांन्यवापयुक्तमानि वाक्यानुकृत्य च लिखितोऽयमर्थसंग्रहो ग्रन्थो न्यायप्रकाशाख्येव सक्षेप इति कश्चित्प्रतिपादयन्ति । स्वप्रति पादितमतस्य दृढीकरणार्थं च प्रदर्शयन्ति द्वित्राणि स्थलानि यत्रोद्धरणकर्माणि योग्यविमर्शाभावेनावश्यं वाक्यरथापाकरणादधनग्रहे “नूनार्थवत्त्वं सदिधाद्यं कर्तव्यं । यथा अर्थसंग्रहः ‘स्थानं क्रमश्चेत्यनधान्तरम्’ (पृ १४ प २) ‘मध्वनीयदशो लघुनानेऽमीयोमीयानुबन्धयोः’ स्वस्वस्थानातिङ्गममात्रं भवति प्रधानग्रन्थात्तासि लाभश्च’ (पृ १२६ प ३) ‘इदमथ चाभयिकर्मैर्गुण्यते’ (पृ १०७ प १) ‘विकृताङ्गानां प्राकृताङ्गानुवादनं (अनुवादानेऽपि पाठः) विदितानाम् यथामनहोमानाम्’ (पृ १६ पं. १) इत्यादिषु स्थलेषु ।

अपरे तु प्रथममेवार्थसंग्रहो रचितः । परं स्वतिलपिपस्तया ग्रन्थस्य कारणम्

मार्थानाकलनाद् विवेचनीयस्थलेषु च शास्त्रपाण्डित्यपूर्णविवेचनस्यावश्यकस्या-
भावात्तास्य ग्रन्थस्योपयुक्तता यथापेक्षं समुपलब्धेति मीमांसाशास्त्रे स्तोत्रेन
प्रयासेन प्रभूतं प्रावीण्यं प्रेम्नानां जनानां कृते पाण्डित्यपूर्णं व्याख्यानं सहितः पुनः
संस्कृत्यासावापदेवेन लिखित इति मन्यन्ते । दर्शयन्ति च न्यायप्रकाशे कानिचिद्
स्थलानि 'तथापि यत्रार्थमारका मन्त्राः' (पृ. १८१ पं. ३) ' तन्मात्रसंकोचार्थत्वा-
दुपसंहारस्य' (पृ. २६१ पं. ३) इत्यादीन्यर्थमंग्रहस्य प्राचीनतरत्वं प्रदर्शयितुं यत्र प्रति-
पादितेषु पूर्वपक्षोत्तरपक्षरूपेणार्थसंदर्भे प्रतिष्ठापिते च न्यायप्रकाशकारैः स्वसिद्धान्ते
केवलं पूर्वपक्ष एव सिद्धान्ततयोपलभ्यतेर्थसंग्रहे न केवलं निर्देशोप्युत्तरपक्षस्य ।
यथापदेवेलिखितं न्यायप्रकाशमवलोक्यैव तत्समासत्वेन लौगाक्षिभास्करोर्थसंग्रहं
व्यरचयिष्यन्तर्हि नूनमसौ न्यायप्रकाशस्थितसिद्धान्तं पूर्वं प्रतिपाद्य तत्खण्डनपूर्वक-
मेव पूर्वपक्षत्वेन न्यायप्रकाशे उपलब्धं स्वाभिप्रेतं मतं प्राकटयिष्यत् । कालान्तरेणा-
नयोर्ग्रन्थयोरपि द्वित्राष्टीकाग्रन्था लिखिता येषु रामेश्वराभिक्षुभी रचितार्थसंग्रहटीका
अनन्तदेवेन रचिता भाट्टालंकारनाम्नी न्यायप्रकाशटीका च परिचिते एव विदु-
षाम् ।

उपरिनिर्दिष्टेभ्यः सौत्राधिकरणप्राकरणिकग्रन्थेभ्योऽन्येपि बहवो मीमांसा-
ग्रन्थाः प्रबन्धाश्च विरचिता मीमांसकाग्रणीभिर्यथाकालं येषु मण्डनमिश्ररचिता
विधिविवेकादयोऽप्यदीक्षितानां विधिरसायनादयः खण्डदेवानां भाट्टरहस्यादयो
ग्रन्थाः सादरमुल्लेखमहन्ति । तदेवं वेदकर्मकाण्डकृतबीजस्य जैमिनिमूत्रमूलस्य
शास्त्रभाष्यस्कन्धस्य प्राभाकरटीकाभाट्टवार्तिकैः सशास्त्रस्य शास्त्रदीपिकाजैमि-
नीयन्यायमालाविस्तरादिभिर्ग्रन्थैः संपादितप्रशास्त्रस्य विधिविवेकन्यायकणिका-
भावनाविवेकादिभिर्ग्रन्थैः संपादितप्रभूनराशरस्य पूर्वमीमांसानुक्तस्य मीमांसान्याय-
प्रकाशः परिणतं मधुरं फलमिति प्रतिभाति । समुपजीर्ण्यस्मिन्स्तरावल्पश्रद्धतया
लोकानामिदानीन्तने काले, मीमांसाप्रतिपादितन्याया लौकिकवेदिकव्यवहारेषु
जनानां बहूपकारकाः पदेपदे दृश्यन्ते । अपि चेदं पूर्वमीमांसाशास्त्रं वेदवाक्यार्थ-
तत्त्वावधारणापेक्षितन्यायकलापसंदृब्धं सकलदर्शनमूर्धन्यभूतामिति सर्वसंप्रतिपत्तोऽ-
यमर्थः । नैव खल्विह जैमिनिप्रोक्तन्यायानुसंधानमन्तरा केचिदपि श्रुतिवाक्यानां
स्मृत्यादिवाक्यानां किञ्चिद्गुणा लौकिकानामपि वाक्यानां तात्पर्यमवधारयितुं
प्रभवन्तीति भवति सर्वेषां तत्तदपेक्षितार्थस्फुटीकरणार्थतदपेक्षेति नैतत्तिरोहितं
शास्त्रमर्मरसिकानाम् ।

तदेवमतिप्रामाणिकमीपनिपदानामपि स्वापेक्षितवाक्यार्थनिर्धारणविधावा-
वश्यकामिति सर्वेभ्यः समुत्कर्षशालादिं शास्त्रं शब्दस्वामिप्रभृतिभिर्भाष्यादि-
निबन्धविरचनद्वारा सुविवृतमपि अतिमात्रविस्तृततयाऽऽप्यनदुरूहार्थजटिलतया
चानिपीतमीमांसारसानां जनानां ततः कथमप्युपकारलेशमसंभाव्यैतच्छास्त्र-
प्रतिपादितानर्थानामुल्लाघं मनस्याकलस्य प्रविविक्षूणां सुखावबोधायैकविषयानिरू-

पणावसर तास्तानर्थान् प्रसङ्गमसंगत्याऽवतार्य सुलभावर्षीर्वाक्यसदर्थं स्फुटी-
कुर्वन् मीमांसान्यायप्रकाशारय निबन्धं प्रणिनाय विद्वद्वेत्तर श्रीमानापदेव ।

अमु च मीमांसान्यायप्रकाशनामान ग्रन्थं विरच्य लोकासिद्धान्तेन न्यायास्त
मसाऽवृत्तान्दीपिकाभिरिव युक्त्युपपत्तिभिस्तथा प्रकाशयाचकार ग्रन्थकारो यथा
तऽनायासतैव बुद्ध्यारूढा भवेयु । तदुक्तम्—

तत्र प्रदर्शयथुक्तीर्दुर्वोऽर्थो भवेद्यदि ।

बालोऽप्याश्रितसोपान प्राप्तादारोहणक्षम ॥ इति ।

किंच न्यायोपपादन युक्तिप्रदर्शनमावश्यकमेव । यत —

तत्त्वप्रकाशनं युक्त्या न्याय इत्युच्यते वृषे ।

इत्यभियुक्तोक्त्या न्यायशरीरमेव युक्तिघटितमिति युक्तिमन्तरण न्यायस्य स्वरूप-
लाभ एव न भवति । अत एवोक्तम्—

प्रकाशते स्वरूपेण न्यायो युक्त्योपपादित ॥ इति ।

तथा च न्यायान्प्रकाशयितु प्रवृत्तस्य युक्त्यालम्बनमावश्यकमेव भवति ।

‘मीमांसा-न्यायप्रकाश इति नाम्नाप्येतत्सिद्धं भवति । तथाहि तत्र मीमांसा
शब्दस्यार्थो विचार इति प्रागुक्तमेव । न्यायशब्दाऽपीदृशस्थलं नाप्यते प्राप्यते
तास्पर्याथो येनेति व्युत्पत्त्या—

त्रिपयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथात्तरः ।

पक्षद्वयफलं चैव शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥

इति लक्षणलक्षित पञ्चाङ्गमधिकरणं वक्ति । ‘अध्यायन्यायायावसद्वारा०’ (पा
सू ३।३।१२२) इति निपातनात्साधु । प्रकाशशब्दश्चापि प्रकाश्यतऽनेनेति
व्युत्पत्त्या स्पष्टीकरणसाधनार्थं वदति । ‘अकर्तरि च कारक’ (पा सू ३।३।१९)
इति सूत्रेण प्रपूर्वकात्काशूधातो फरणे घञ् प्रत्यय । ननु तत्र सज्ञायामित्युक्तम् ।
न चेय सज्ञा । यतोऽनन शब्देन स्पष्टीकरणसाधनं सर्वमुच्यते । तत्कथमत्र घञ् ?
इति चदुच्यते । अकर्तरि चति चकारो भिन्नक्रमं सज्ञायामित्युत्तरं बाध्यं ।
तथा च सज्ञायामपीत्यर्थलाभादसज्ञायामपि कश्चिद्भवति घञ् प्रत्यय । एतदा
शयनवोक्तं मूले दीक्षिति — सज्ञायामिति प्रायिकमिति । एव च विचारशास्त्रीय-
न्यायानां प्रकाशकोऽयं ग्रन्थ इत्यर्था लभ्यते । अथवा प्रकाशशब्दो भावघञान्तः ।
ततोऽर्शाऽप्ययं प्रकाशोऽस्त्यस्मिन्निति प्रकाशः । न्यायानां प्रकाशः स्फुटीभावी
यस्मिन्नित्यर्थः । न्यायानां प्रकाशो यस्मिन्निति साम्प्रथमे बहुव्रीहिणा ध्यायान
तु व्यधिकरणबहुव्रीहिर्ज्ञापकसाध्यत्वेनागतिरिति तत्त्वाच्च मनोरममिति बाध्यम् ।

नन्ववमपि मीमांसाशब्देन पूर्वोत्तरमीमांसयोर्बहोरुपरिस्थित्या भवति
सद्वह किमुत्तरमीमांसान्याया अस्य ग्रन्थस्थ त्रिपयाऽथवा पूर्वमीमांसान्याया
इति । तथा च नास्य ग्रन्थस्य त्रिपया नाम्ना निश्चितत्वेनाऽप्यगम्यत इति चङ्गा-
न्तोऽस्ति । निरुपपदा हि मीमांसाशब्दः स्वभावात्पूर्वमीमांसाशब्देनाभिपद्ये । सामान्य-

शब्दा अपि केचिद्विपयताविपया भवन्ति । यथा मालामानयन्गुर्का मामान्यमुख-
प्रवृत्तोऽपि मालाशब्दः पुष्पमालामेव प्रकाशयति तद्वत् । तदुक्तं काव्यप्रकाशकार-
मंभट्टमहोदयैः ' निरुपपद्ये हि मालाशब्दः पुष्पस्रजोवाभिधत्ते ' इति । अन्यथा
मीमांसाशास्त्रेनोत्तरमीमांसावाहककमीमांसायुगस्थितिः केन दण्डनिवारिता स्यात् ।
अत एव--

छायायास्तमसश्चापि संबन्धाद्गुणवर्मणोः ।

अल्पत्वं केचिदिच्छन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥

इति वैयाकराजबह्वहकृतवाद्यार्थदर्पणस्थश्लोकं मीमांसकशब्दे पूर्वमीमांसावेदितु-
रेव प्रतीतिर्नोत्तरमीमांसावेदितुः । तस्य वेदान्तिनाम्ना व्यग्रहारस्य प्रसिद्धत्वाच्च ।

सोऽयं पूर्वमीमांसाशास्त्रीयग्रन्थोऽनन्तसृतेनाऽऽपदेवेन प्रणीतः । अयं चाऽऽप-
देवः स्वजनुषा कं देशं वंशं वा भूषयांश्चभूवेत्यत्र प्रयतमाना अपि प्रमाणानुपल-
म्भात्त वक्तुं पारयाम् । महदेतत्खेदस्थानं यद्वृन्धकारा अपि निजवंशचरित्रलेखनेन
परिचयं न ददतीति । ऐतिहासिकाः पुनः स्थूलमानेन [१६३०] ख्रिस्ताब्दसप्तमयेऽमुं
ग्रन्थं प्राणैपीदापदेव इति निरचिपुः । एतद्वृन्धकारापदेवमुत्तानन्तदेवेन स्वप्रणीते
स्मृतिकीस्तुभे स्वपर्यन्ता निजवंशपरंपरैवं वर्णयमाना दृश्यते—

मूलपुरुषः—एकनाथः (१) । तन्मुतः—सर्वशास्त्रार्थतत्त्वविदापदेवः (२) ।

तामुतोऽनन्तदेवः (३) । तन्मुतः—प्रकृतग्रन्थकर्ता आपदेवः (४) । तन्मुतः—
स्मृतिकीस्तुभप्रणेताऽनन्तदेवः (५) इति । अत्र सर्वत्र प्रमाणभूताः श्लोकाः स्मृति-
कौस्तुभे स्पष्टा इति न पुनरिहोल्लिख्यन्ते । अस्यां वंशावल्यां द्वावापदेवी द्वौ चान-
न्तदेवी वर्णिता दृश्येते । तत्र द्वितीयात्रेवाऽऽपदेवानन्तदेवावधान्मूलपुरुषमेकनाथ-
मारभ्य चतुर्थपञ्चमपुरुषौ न्यायप्रकाशस्मृतिकीस्तुभप्रणेतासाविति ज्ञेयम् । मूलभूत-
श्लोकेषु तादुशयोरेवाऽऽपदेवानन्तदेवयोस्तत्तद्ग्रन्थप्रणेतृत्वेनाल्लेखात् । एवं न्याय-
प्रकाशोपरि भाट्टालंकारारूपव्याख्याकर्ताऽनन्तदेवोऽपि निरुक्तानन्तदेवयोर्मध्ये
द्वितीय एवेत्यवगन्तव्यम् । यदि च भाट्टालंकारारूपव्याख्याकर्ताऽनन्तदेवः प्रथम
एवेति कल्पेत तदिदं कल्पनं लोकदृष्टविरुद्धत्वात्सागजस्यसावहेत् । नैवं लोके
कापि दृष्टं क्षुत्चरं चा यन्मुतशिष्यप्रणीतमूलग्रन्थोपरि तत्पितृगुरुकृता व्याख्येति । दृष्टं
तु पितृगुरुकृतमूलग्रन्थोपरि तन्मुतशिष्यकृता टीकेति । न्यायप्रकाशकर्तुरस्याऽऽप-
देवस्य विद्याप्रदो गुरुरनन्तारूपः स्वपितृव । एतद्वृन्धारम्भे ' अनन्तरूपिणं वन्दे
गुरुम् ' इत्युक्तम् । भाट्टालंकारारूपटीकायामनन्तरूपिणमित्यस्यानन्तनामानमित्यर्थं
वक्तुः । तथा च नमस्कार्यत्वेन निर्दिष्टस्य गुरोरनन्तनामकत्वाभिधानास्त्वोक्त-
वंशावल्यां च न्यायप्रकाशकर्तुरापदेवस्य पितुरनन्तनामकत्वेन वर्णनायोऽनन्तनामा
गुरुः सोऽनन्तारूपः पितृवन्व्यप्यवसीयते । जन्मपदविद्याप्रदयोरेक्यस्य लाभात् ।
यदि हि अनन्तनामा गुरुरनन्तनामः पितुरपेक्षया भिन्न एवेत्युच्येत तर्हि निष्कारणं
विरुद्धकल्पना कृता स्यादिति दिक् ।

इदं चात्रावधेयम्- विषयस्य बुद्ध्यारोहाभावे यत्कारणद्वयं विषयस्याविशयं बुद्धेर्मान्यं च, तत्राऽयं कारणमनेन मीमांसान्यायप्रकाशग्रन्थेन परिहृतम् । द्वितीयकारणपरिहाराय मध्ये किंचिद्द्वारमपेक्षयते । येन च द्वारेण मन्दायामपि बुद्धौ विशदविषयस्यानायासेन प्रवेशः स्यात् । तादृशद्वारकायं संपिपादायिषया मयेयं प्रभा वराचं । लोके च दीपः प्रभाद्वारा सर्वशुहप्रकाशको भवति । तत्र च पूर्वं वियमानाऽपि दीपप्रभा मपीनिर्वासनोत्तरमुज्ज्वला भवति । प्रकृते चाज्ञान-मूलको यश्चिरकालावस्थानेन दृढमूलो लोकानां बुद्धिमतो दीपः स यथा यथैत-न्मूलग्रन्थस्य पुनः पुनर्निरीक्षणेन न्यूनीभवेत्तथा तथा प्रभेयमुज्ज्वलतरा सती स्व-कार्यं प्रकाशयितुं विशेषतः प्रभवेत् ।

किंबहुना येऽत्र न्यायप्रकाशे भावनाद्वयविध्यादिवेदविभागनिरूपणश्रुति लिङ्गादिप्रावर्यदौर्बल्यप्रवृत्त्यादिनमप्रभृतयोर्था उपवर्णितास्तान्विशदीकर्तुं तथाऽ-स्यां प्रभायां मया प्रयतितं यथा ते वाचकानां मनस्यनायासेन निर्विचिकित्सं प्रतिबिम्बमिव समारूढा भवेयुः । अत एवेयं मूलग्रन्थतात्पर्यं सामान्यतोऽवगच्छतां विशेषतश्च जिज्ञासूनामतिवेलमुपकुयदिवेति वृढं विश्वसिति ।

तदर्थमेव चाधुना मीमांसान्यायप्रकाशाख्यस्यास्य ग्रन्थस्य तात्पर्यं संक्षेपेण प्रदर्श्यते । मीमांसार्या हि धर्मां विचार्यते । तादृशभमंस्वरूपस्य याथातथ्येन ज्ञाप-नाय प्रवृत्तेन न्यायानुसारिणा जैमिनिना न्यायाः पुरस्कृताः ।

न्यायैः प्रसापितो ह्यर्थ आरोग्हाति मतिं द्रुतम् ।

इति न्यायात् । अनेन च ग्रन्थकारेण तानेव न्यायान्प्रकाश्य जैमिनिमतोरथः सफलतामनायि । तथा चास्माद्गृन्थाद्धर्मस्वरूपमनायासेन ज्ञायते । वेदेन कर्तव्य-तया बोधितो योऽर्थः स धर्मशब्देनोच्यते । तत्र विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवाद-रूपेण पञ्चविधे वेदे कर्तव्यतया बोधनं विधिवाक्यैः साक्षात्किपते । मन्त्रादयस्तु तन्सहायाः । विधिश्च प्रेरणापरपर्यायो लिङ्गादिप्रत्ययेर्वाप्यते । वेदस्य चार्थारूपे-यत्वाच्छब्दरूपो वेद एव तत्र प्रेरकः । शब्दनिष्ठत्वादेव चारथाः प्रेरणायाः शाब्दी भावनेति व्यवहारः । प्रत्यक्षतश्च यत्कर्माचरणं तदस्याः साध्यम् । तदेव चार्थी भावनेत्युच्यते । लिङ्गादिज्ञानमन्त्रेण च प्रेरणाया अकिञ्चनकारित्वाह्निटादि ज्ञानमस्याः साधनमित्युच्यते । प्रेरणा च तथा कार्या भवति यथा सय एव प्रवृत्तिः स्यात् । तथाविधा च प्रेरणा विषयप्राशस्यज्ञापनपूर्विकित्यर्थवादवाक्यैः कृतं प्राशस्यज्ञापनमस्या इतिकर्तव्यता भवति । इतिकर्तव्यता च सर्वत्र त्रिपारूपेव । सा च त्रिपार मानसी वासा धरन्त्यत् । विपिषाक्यानि चाग्रामार्थबोधकानि । तत्र कानिचिन्नादृशवर्मेविधायकानि । कानिचिन्नु प्राप्ते कर्मणि गुणमात्रविषय-कानि । कानिचिच्च विशिष्टविधायकानि । न तु पार्थक्येन तत्रोभयावीधिः । वाक्यभङ्गानेः । विशिष्टाविधिश्च लक्षणां विना यदि एवास्तार्हि धरम् । लक्षणया गण्यमानसु विशिष्टाविधिस्तत्रेवाभयर्णापो यत्रान्वयदोषं वैयधिकरण्यादिक

स्वीकृत्यापि तस्मिन् स्थितम् । अगत्या चाश्रीयमाणा लक्षणा यथापि गति संभवे प्रकृत्यंशे एव कार्या न तु प्रत्ययांशे । गुणे त्वन्याप्यकल्पनेति न्यायात् । तथाप्यन्वयपर्यन्तं गता मनोवृत्तिरन्वयानुपपत्तिं दृष्ट्वा तदुपपत्त्यर्थं लक्षणाश्रयणात् ततः परावृत्ता गतिरहितं प्रत्ययार्थमेव प्रथमतो निरीक्षते । तद्व्यवधानेन तु प्रकृत्यर्थमिति सति संभवे प्रत्ययांशे एव लक्षणाश्रयणं युज्यते । अयमेवासंजातविरोधन्यायः । प्रत्यये लक्षणाश्रयणमशक्यं चेत्प्रकृत्यंशे साश्रयणीया भवति ।

एवं विधिना कर्तव्यतया बोधितं कर्म च तद्वा साकल्येन ज्ञातं भवति यदा 'इदृशमस्य कर्मणः स्वरूपममुकं च तस्याङ्गमीदृशश्च तत्राधिकारी पतादृशश्च तत्र क्रम' इति ज्ञातं भवेत् । तत्र द्रव्यं देवता च कर्मस्वरूपम् । तद्बोधको विधिरूपनिविधिः । तत्र द्रव्यस्य देवतायाश्च ज्ञानं शब्दादेवेति नाग्रहः । कथमपि तद्भवतु । यस्माच्च वाक्यात्तद्भवति न उत्पत्तिविधिः । यस्माच्च वाक्यात्कस्मिंश्चिदङ्गिन्यङ्गसंबन्धो ज्ञायते स विनियोगविधिः । यस्माच्च वाक्यादीदृशस्तत्र कर्तेति बोधो भवति सोऽधिकारविधिः । यस्माच्च वाक्यात्तत्रत्यावान्तरकर्मणामिदं प्रथमतस्तदनन्तरमिदमित्येवं क्रमोऽवगम्यते स प्रयोगविधिः । विशिष्टविधिस्तूत्पत्तिविधितो नातिरिक्तः । तथा गुणविधिर्धिनियोगविधितो नातिरिक्तः । वद चकर्मसंबन्धेन यावन्ति वाक्यान्पुपलभ्यन्ते तेषामुक्तचतुर्विधवाक्येष्वेवान्तर्भावः । तत्रोत्पत्तिवाक्यमेकमेव । अपरं क्वचिदुपलभ्यते चेत्स तस्यानुवाद इति मन्तव्यम् । विनियोगविधिवोधकानि वाक्यानि त्वनेकान्यपि संभवन्ति । एकस्मिन्नेव कर्मण्यङ्गाङ्गिभावसंबन्धस्यानेकत्र सत्त्वात् । अधिकारविधिश्च तत्र तत्र कर्माणि प्रत्येकमेकैक एव प्राय उपलभ्यते । किंतु पृथक्पृथक्कामानामप्यनेकेषामेकस्मिन्कर्मणि, तथैककामानामप्यनेकेषामनेकस्मिन्कर्मण्यधिकारः संभवत्येव । क्रमबोधकान्यपि वाक्यान्त्यनेकानि संभवन्ति । एकस्यापि कर्मणोऽनेकपदार्थघटितत्वेन तेषु; पौर्वापर्यरूपस्य क्रमस्यानेकत्र 'संभवात् ।

कर्मणश्च प्रत्येकमुक्तप्रकारचतुष्टयभावश्यकमित्येव । ननु तत्प्रकारचतुष्टयं पृथक्पृथक्वाक्यचतुष्टयबोधितमेवेत्याग्रहः । तेनोक्तप्रकारचतुष्टयमध्ये एकाधिकप्रकाराणामेकैव वाक्येन बोधनेपि न क्षतिः । तथाच क्वचिदुत्पत्तिवाक्य एवाधिकारिवोधनं गुणबोधनं वा दृश्यमानं न विरुध्यते । तथोत्पत्तिविधेरैवाङ्गवाक्यैः सङ्केतवाक्यतामापन्नस्य प्रयोगविधित्वाङ्गीकारो न विरुध्यते । तथा गुणस्याधिकारिणः क्रमस्य बान्यतःसिद्धत्वे तद्बोधकवाक्याभावेऽपि न क्षतिः ।

तत्र चोत्पत्तिविधिरन्यतोऽप्राप्तं कर्म कर्तव्यतया बोधयति । उत्पत्तिवाक्ये च धात्वर्थस्य यागादेः कर्मणः प्रत्ययार्थभावनायां करणत्वेनान्वयः अमुकेन यागेनेष्टं भावयोदिति । इष्ट इत्यर्थस्य बोधस्तु लिङ्गत्यदादिविधिभ्रूतः सकाशादेव भवति ।

विनियोगविधिस्तु क्वचिदङ्गिनि कस्यचिदङ्गस्याङ्गत्वेन संबन्धं बोधयति । यथा दध्ना जुहोतीत्यनेन दध्नाङ्गस्य होमेऽङ्गिनि विनियोगो बोध्यते । करणत्वबोधिका दध्नेति तृतीयाश्रुतिश्च तादृशविनियोगे प्रमाणभूता । श्रुत्यादीनि च पदः

प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि विनियोगे सहायभूतानि गवन्ति । अत्र चोत्तरोत्तरप्रमाणानां प्रमाणत्वमेव हि स्वाव्यवहितपूर्वप्रमाण-
सापक्षमित्युत्तरप्रमाणस्य स्वरूपलाभ एव पूर्वप्रमाणाधीन । तथा चैतेषु यदि
प्रमाणद्वयं मिथो विरुद्धमेकत्रोपस्थित भवेत्तर्हि तत्र पूर्वं प्रबलमुत्तर दुर्बलमिति
पूर्वप्रमाणमेव साहाय्यार्थं ग्राह्यं भवति । इच्चिन्तु दुर्बलमपि प्रमाणं प्रबलस्यापि
विरोधिनः प्रमाणस्य पुरःस्वकार्यकारित्वेनावतिष्ठते, यदि तत्प्रबलतरप्रमाणानुसारी
चेत् । शून्यस्यापि स्वाम्यनुकूलश्चेत्स्वामिनीमपि तृणाय मन्यते । एतैश्च
प्रमाणैरमूर्तस्यापि संख्यादेरर्थस्य कर्त्रादिमूर्तपदार्थद्वाराङ्गत्वेन विनियोगो भवति ।
द्वारभूतो भूतः पदार्थश्च यस्तत्रोपस्थित स ग्राह्यो भवति । सा चोपस्थितिर्वाक्य-
वृत्त्या प्रकारान्तरेण वा कीदृशीप्यस्तु ननुवाच्यवृत्त्यैव जायमानेत्याग्रहः । तादृश-
नियमे प्रमाणाभावात् । तथा च क्रियापदे आक्षेपलभ्योपि कर्ता तत्र द्वारभूतो भवति ।
क्रियापदेच यजतीत्यादौ लकारस्य व्यापार एव शक्तिर्नतु कर्त्तरि । शब्दज्ञाने
सयोऽर्थस्योपस्थितिर्हि केवलमनुभवसिद्धा । नतु तादृशोपस्थितिजनकत्वेन शक्तिर-
नुभवं प्रविशति । तथा चोपस्थित्युपपत्त्यर्थं शक्तिरत्र लकारस्य केवलं कल्प्यते ।
यदि च सार्थोपस्थितिरन्यथा सिद्धा भवेत्तर्हि तस्मिन्नर्थे शक्तिकल्पनं वृथैव ।
लकारवाच्येन व्यापारेण स्वाश्रयतया कर्तुराक्षेपात्तस्योपस्थितिः शक्तिमन्तरेणापि
सिद्धा भवति । अत्र लाघव च घातो, फलमात्रं शक्तिं नतु व्यापार तस्य
शक्त्यन्तरकल्पनमिति । लः कर्मणीति पाणिनिमुद्भवविरोधस्तु न दोषावहः । तत्त-
द्दर्शनविशेषपुरस्कारेण प्रवृत्तानां सूत्रकाराणां तत्तद्दर्शनीयेतरसिद्धान्तपारवश्येन
यत्तुं भवृत्तत्वात् । श्रुतेस्तु न तथा प्रवृत्तिरिति श्रुतिविरोधः सर्वैरप्यास्तिकैर्दर्शनिकै-
र्दोषावहत्वेन गण्यते । तदपेक्षयाप्यनुभवस्थास्तिकनास्तिकसकलजनसाधारण्येनैक-
रूपत्वादनुभवविरोधः सर्वैरपि परिहार्यो भवत्येवेत्यन्यत् । तदेव कर्तुराक्षिप्तत्वेपि
तद्द्वारा सख्यायाः कर्माङ्गत्वं सिद्धम् ।

तत्रादृष्टार्थापेक्षया दृष्टार्थमङ्गं प्रबलम् । दृष्टार्थस्य शीघ्रमुपस्थितः । अदृष्टा
र्थाङ्गमध्यप्यारादुपकारकापेक्षया सनिपत्योपकारकमङ्गं प्रबलम् । तत्र संबन्धस्य
पूर्वसिद्धत्वेन शीघ्रमुपस्थिते । सनिपत्योपकारकमभ्योपि चोपयुक्तार्थापेक्षया
पयोक्ष्यमाणार्थं प्रबलम् । दृष्टैर्हिपुरागामित्वस्य नैसर्गिकतयोपयोक्ष्यमाणस्य शीघ्र-
मुपस्थिते ।

प्रयोगविधिश्चावान्तरकर्मणां पीर्वापर्यं बोधयति । तस्य पीर्वापर्यं क्त्वाप्रत्यया
दिना शब्दत एव कञ्चित्प्रतिपाद्यत क्वचित्त्वार्थिकम् । अङ्गवाक्ये संहक्त्वाक्य
तामापन्नो य उक्तविधि तद्वृत्तं प्रयोगविधिं त्वार्थिकमेव भवति । पीर्वापर्यमव
थ कर्मशब्दनाश्यते । क्रमबोधकानि प्रमाणानि च श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्या
ख्यानि पठ । एषु च प्रमाणेषूत्तरोत्तरं दुर्बलं भवति ।

अधिकारविधिस्तु तत्र तत्र कर्मविशेषे ईदृशाऽधिकारीत्येवमाधिकारि-

विशेषं प्रदर्शयति । यथा ज्यातिद्वीपरूपे यामविशेषे स्वर्म-कामोद्भि-
 कारि । न केवलं तस्य स्वर्गकामनामात्रेणाधिपारः मंपद्यते । किंतु
 फर्मणो याथातथ्येन ज्ञानमस्ये एव । अग्निसाप्ये फर्मणि च कृताग्न्यापानस्येवा-
 गिकारः । तथा नादृशकर्मोपरणसामर्थ्यसत्त्वं एव च तस्याधिपारः । निर्यकर्मणि
 नु अगममर्थस्यापि यावच्छ्रयमपिकारोस्त्वेव ।

वेदपठितो मन्त्रभागस्तु फर्मकालं विनिपुण्यते । न च तत्रोत्पत्तिो वाप्य-
 वृत्त्या लक्षणया एवजनया वा कर्मोपरणयोग्यमर्थे स्मारयति । एवं स्मरणपूर्वक-
 सेवानुष्ठितं फर्मापूर्वोत्पादकं भवति ।

वेदपठितो नामधेयभागस्तुऽभिदादिशब्द इदं फर्मतादृशमिति फर्मविशेष-
 स्वरूपमवगमयति । इदं फर्मविशेषस्य नामेति निश्चयस्तु तत्र भवति यत्र नाम-
 धेयवाङ्मिकारो लक्षणा वाक्यभेदो ध्रयर्थे वा परिहर्तुं शक्यते । उपमाध्रयणेन
 वार्थ उपपन्नो भवति ।

वेदपठितो न हिंसादिस्वादिनिषेधभागस्तु विहितान्कर्मणः सकाशात्फल-
 प्राप्ती जायमानायां प्रतिबन्धदूरीकरणेन फर्मण्युपयुक्तो भवति ।

अथात्र न हिंसादिस्वादिना निषेधवाक्येन किं हिंसाया अभावः फर्तव्यतया
 बोध्यते अथवा हिंसाकर्तव्यताया अभावो बोध्यते । आद्ये पक्षे तादृशार्थस्या-
 वश्यकत्वेपि संभवा नास्ति । हिंसादिन्यत्रत्यप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये नत्रर्थस्या-
 भावस्य प्रवेशानंभवात् । द्वितीये पक्षे नु रागतो जायमानाया हिंसाया निषेधो
 न स्यात् । नहि सा फर्तव्यतया बोधितेति बुध्या क्रियते किंतु जायत इत्येव ।
 किं च पशुमालभेतेत्यादी यत्र हिंसायाः फर्तव्यतावगम्यते तत्र तस्या निषेधो
 दुर्वारः स्यात् । विधिनिषेधोभयसार्थक्याय च तत्र पर्यायः स्वादिन्वनिष्टमापयते
 इति चेत्—

धान्तोसि । मामुत्तम नत्रर्थस्याभावस्य प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रवेशः ।
 अस्तु च हिंसाकर्तव्यताया अभाव एव च वाक्यार्थः । किंतु रागतो जायमाना-
 यामपि हिंसायां फर्तव्यताबुद्धिरस्त्येव । फर्मोनुष्ठानस्य लौकिकस्य वैदिकस्य
 वा फर्तव्यताबुद्धिपूर्वकत्वावश्यंभावात् । तथा च फर्तव्यताबुद्धिर्द्विविधा वेदाज्ञया
 जायमाना कारणान्तरेण जायमाना वा । तथा च यत्र हिंसायां फर्तव्यताबुद्धिः
 कारणान्तरेण जायते तत्र तत्फर्तव्यताया अभावबोधनेन न हिंसादिति निषेधस्य
 स्मारितार्थ्यमिति सामर्थ्याभावेन सामर्थ्यमूलकं पर्यायकल्पनं न फर्तव्यं भवतीति
 लाघवमेव भवति । एवं च यत्र हिंसायां रागतः प्रवृत्तिसंभवस्तत्र तन्निषेधज्ञानेना-
 प्रवृत्ती मत्यां न पातकान्वत्तिरिति न पातकजन्यदुःखानुभवो नापि पुण्यकर्मजन्य-
 फलानुभवप्रतिबन्धः ।

वेदपठितोऽर्धवादभागस्तु फर्तव्यतया बोधिते फर्मणि विधितो जायमानां
 प्रवृत्ति स्थिरां दृढां च संपाद्यतीत्यर्धवादवाक्यानामुपयोगः । एवं विधिमन्त्रनाम-

धेयनिषेधार्थत्वाद्भेदेन पञ्चविधोपि त्रयस्य कस्य कया विधया क्व साफल्यमिति तु न्यायानुसरणेन निर्णय भवति ।

यावच्छक्यं च दोषपरिहारे य प्रयत्नस्तदेव न्यायानुसरणमिति तत्र महान्तो दोषा सर्वथा त्याज्या एव भवन्ति । क्षुद्रा अपि लक्षणादयो दोषा यावच्छक्य त्याज्या एव । अगत्या तु तेषां क्वचित् स्वीकारो भवति । दोषाश्च स्वार्थहानि परार्थकल्पनाप्रामाण्यगौरवात्सर्वकष्टविलम्बग्राम्यत्वाविरोधपुनरुक्तिवैयर्थ्याप्रतीत-त्वलक्षणाविषम्यसदेहंवाक्यभेदविरुद्धत्रिकद्वयविधयधिकरण्यैकप्रसरताभङ्गपरमुखमे-क्षित्वादिशब्देस्तत्र तत्र ग्रन्थे निर्दिष्टा । एतया द्रुपकत्व च लाकत एव सिद्धम् ।

अथ दोषपरिचयाय केषांचिद्दोषाणां स्वरूपं प्रदर्शयते । तत्रादौ विरुद्धत्रिक-द्वयदापो यथा—^१ देवदर्शनाय रथेन गच्छेत् ^२ इत्यत्र गमनस्य देवदर्शनभावनाया साधनत्वेन सवन्ध, गमनेन देवदर्शनं भावयदिति प्रतीत । रथकरणकभावनाया च तस्यैव साध्यत्वान्न सवन्ध । रथेन गमनं भावयदिति प्रतीते । एतत्प्रतीति-द्वयानुरोधेन गमनस्य भावनाया साधनत्वेन साध्यत्वेन च सवन्ध आवश्यक । एकस्मिंश्च वाक्ये रूपभेदेन द्विविधेपि सवन्धे शाब्देऽङ्गीक्रियमाणे विरुद्धत्रिक-द्वयदोषः । गमने एव त्रिकमुपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वञ्चति । एतच्च त्रिक क्रमेण देवदर्शननिष्ठेद्देश्यत्वानुवायत्वमुरयत्नानिरूपितम् । तस्मिन्नेव च गमने पूर्वत्रिक-विरुद्धमपर त्रिकमुद्देश्यत्वमनुवायत्वं मुख्यत्वं चाति । एतच्च त्रिक क्रमेण रथ निष्ठापादेयत्वविधेयत्वगुणत्वानिरूपितम् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया यदि गमनस्य भावनायामेकस्मिन्वाक्यार्थे एकैव साधनत्वेन रूपेण सवन्ध द्वितीये च वाक्यार्थे साध्यत्वेन रूपान्तरेणेत्येव वाक्यार्थद्वय क्रियते तदा वाक्यभेदापः । यदि च वाक्यभेददोषपरिजिहीर्षया एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे देवदर्शनमनूय रथकरणकगमन विधीयते तदा विशिष्टविधिरिति गौरव दोषः । दोषान्तरं च रथस्य गमननिरूपिता विधेयत्वप्रतीतिः शाब्दी न स्यादिति ।

अर्थो प्रतीतिश्च शाब्दप्रतीत्यपेक्षया जघन्या । तत्रार्थस्य स्फुटमप्रतीते । अक्षीलादयः केचिदर्थविशेषास्तु प्रकरणानुरोधेन यत्र बाद्धव्या एव स्फुटस्य तादृशा अर्था आद्यप्रतीत्यैव प्रत्येया भवन्ति । यतोऽक्षीलार्थानामस्फुट प्रतीति रपि वक्तृविशेषानुरोधेन गुणाद्बहिः भवति ।

लक्षणा चार्थपीविलम्बाद्दोषत्वान्न गण्यते । तथा हि आर्द्रा पदज्ञानं तत्र पदार्थस्मरणं ततोऽन्वयज्ञानं तदा वाक्यार्थपी । तदुत्तरं च व्यङ्ग्यसत्त्वं व्यङ्ग्यार्थपीरिति नम प्रसिद्धम् । लक्षणास्थलं तु गद्गाया पाप इत्यादौ अन्वय-ज्ञानपर्यन्तं गता गनाञ्जितस्तत्रान्वयानुपपत्तिं दृष्ट्वाऽप्रे गन्तुमगमार्थां पूर्वस्मृत-वाक्यार्थपर्यन्तं परावृत्ता तादृशशब्दार्थावगतिमर्थान्तरं स्मृत्वा तन्तुर्भा प्रवक्ष्या-न्वयमुपपादयति तदा वाक्यार्थपीभवति । एवमन्वयानुपपत्तिगुणलक्षणास्थल-वाक्यार्थज्ञानं त्रिलम्बा भवति । तात्पर्यानुपपत्तिगुणलक्षणास्थलं च वाक्यार्था

द्विषि रक्षयतामिषादी वाक्यार्थधीपर्यन्तं गता मनोवृत्तिनत्र तात्पर्यानुपपत्तिं दृष्ट्वा परावृत्ता पृथग्भूतशब्दार्थपर्यन्तं गता तादृशशब्दार्थमन्वयेनार्थान्तरं स्मरति । अग्रे पृषेत् । तथा च तत्र विलम्बाधिवयं मिद्धम् । लक्षणामूलव्यञ्जनास्थले च नायं दोषः । यद्यपि व्यङ्ग्यार्थं यत्रा शक्यत्वमापादितं वाक्यार्थज्ञानं विलम्बो न भवेत् तथापि सर्वसाधारण्येनार्थस्याप्रकाशनं पत्र गुणस्तत्र वक्ता व्यञ्जकशब्दं प्रयुङ्क्ते इति तत्र जायमानोपि विलम्बो न दोषाय भवति । फलमुत्पत्तिरवस्था-
दोषायान् । स्वद्विलक्षणायां नु विलम्ब एव न भवति ।

वाक्यभेदादिदोषाणां वाक्यार्थज्ञाने आयागाधिक्याद्दोषत्वम् । प्राग्पत्त्यादि-
दोषाणामर्थस्योपहमनीयत्वादोषत्वम् । निरर्थक्यादिदोषस्थले चार्थस्योपयोगाभावा-
द्दोषत्वं बोध्यम् । अन्येनाधारितवाक्यश्रवणे माने तत्र भ्रूतानादृशाद्वाक्यात् तथा
पुनरुक्तत्वात् एतन्मये स्वयमेव मूक्षमोत्पत्तिरित्यादिवाक्यायार्थप्रतीतिनाप्ये मानुपहम-
नीयस्योपयोगिनश्चार्थस्य भाव्या । तथा सा प्रतीतिरनायामेनाविलम्बेन च भाव्येति
भ्रमं मननमेव । न तत्र वमत्वं कस्याचिदपि प्रेक्षावतः कस्मिंश्चिदपि दर्शने दृश्यते ।
तत्र र्थकरमाद्वाक्यात्प्रतीतिस्यार्थस्य लघुत्वं एकत्वं च लाघवम् । अर्थस्य महत्त्वे
द्वित्वं च गौरवम् । महत्त्वरत्वे त्रिव्यादी च्यातिगौरवम् । तत्र महत्त्वमूलकं गौरवं
परिमाणकृतम् । द्वित्वादिकृतं गौरवं नु मर्यादकृतम् । तच्च संख्याकृतं गौरवं परि-
माणकृतगौरवापेक्षया दोषाधिक्याय भवति । यतो महत्त्वपि वाक्यार्थं मध्ये
विरामो नापश्यते । वाक्यार्थानकत्वं नु निसर्गिको मध्ये विरामोऽवश्यंभावी ।
अनोऽनेकार्थावबाधे विलम्बो जायते । तत्राप्यर्थयोर्विरोधे निसर्गिकविरामलक्षणा-
पेक्षयाध्याधिक एकः क्षणो मिथोविरुद्धतद्गुमयार्थसाधारणो भवत्येवेति विलम्बा-
धिक्यं मूक्षमंशिक्षयानुभूयत एव मूक्षमंशिक्षिभिः । एवं दोषपरिचयाय केषां चिद्दो-
षाणां स्वरूपं दूषकताचीजं च निदर्शितम् । दोषज्ञानं च दोषहान्ये उपपुज्यते ।
तदुक्तम्—

दोषा अपि च बोद्धव्या दोषस्याग्राय केवलम् ।

पार्थक्यनावबोधस्तु न्याये सौकर्यमावहेत् ॥ इति ।

दोषपरिहारार्थं च न्यायालम्बनमावश्यकमेव भवति । तदप्युक्तम्—

न्यायावलम्बनं दोषप्रहाणाय समाचरेत् ।

प्रदीप एव प्रभवत्यन्धकारविनाशनं ॥ इति ।

युक्तं चैतत् : दोषपरिहारार्थेनैव हि न्याया आत्मानं लभन्ते । तथाहि । अनन्यलभ्यः
शब्दार्थ इति न्यायः, आकृत्याधिकरणन्यायः, अन्यापञ्चानेकार्थत्वमिति न्यायः
एतन्न्यायावलम्बनेन शक्यन्तरकल्पनप्रयुक्तं गौरवं परिहृतं भवति । योगाद्द्वि-
र्बलीयमीति न्यायः, उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पना न न्याप्येति न्यायः,
प्रकरणाद्विच्छेदन्यायः, एतांश्च न्यायानाश्रित्यापस्थितपरित्यागदोषः परिह्रियते ।
प्राग्भाषाप्रतिषेधकन्यायः, विधिप्रातिषेधी विशेषणं पर्यवस्यतः सति विशेष्ये बाधे

इति न्याय, तत्प्रत्ययं चान्यशास्त्रमिति न्याय एतन्न्यायाश्रयणे तत्र नैरर्थक्य-
दोषो नास्ति धत्ते । तथा वैषम्यदोषपरिहारेणैव गुणानां च परार्थत्वादसंबन्ध
समत्वात्स्पादिति न्यायस्य स्वरूपलाभ । निपादस्थपतिन्यायश्च गौरवदोषा
पसारक । एवमन्येष्वपि न्यायेषु यथामभवमूहनीयम् ।

किञ्च यथा जीवच्छरीरे जीवात्मा प्राणश्चेति द्वयं मुख्यं तथा न्यायशरीरे
युक्तिर्दोषनिर्हरणं चेति द्वयं मुख्यम् । यथा च तत्र जीवात्मानमवलम्ब्यैव प्राण
संचार, सत्येव च प्राणसंचारे जीवात्मा कार्यकारी भवति तथात्रापि युक्तिमव-
लम्ब्यैव दोषनिर्हरणं, सत्येव च दोषनिर्हरणे युक्ति कृतकृत्या भवति । अतएवौक्त-
मभियुक्तैः ।

युक्तिर्जीवातुना न्याय आत्मानं लभते सदा ।

दोषनिर्हरणप्राणवायुना स प्रबुध्यते ॥ इति ।

तथा—

न्यायानुसारीति जन तमाहुः किल पण्डिता ।

अप्राप्तमपि यो दोषं ध्यात्वा परिजिहीर्षति ॥

न्यायानुसारिणं दोषा आक्रामन्तीति का कथा ।

दूरस्थिता एव दोषास्तस्मिन्मपि विभ्यति ॥

दोषहान्ये प्रथमतो यतितव्यं नरेण यत् ।

अकिञ्चित्करतामिद्युः सति दोषगुणा अपि ॥ इति च ।

एव च— यावच्छुक्व्यं दोषहानिप्रयत्नं स्थान्मीमांसापद्धते प्राणभूतं ।

सा चेत्साङ्गीकारकर्मत्वमाप्ता साम्राज्यं स्यात्तत्र दोषव्रजस्य ॥

इत्येव यदोषहानिप्रयत्नस्य मीमांसापद्धतिप्राणभूतत्वमुक्तं तत्सुतरां सगतं भवति ।
यतो मीमांसापद्धतिर्न्यायानुसरणमेव । न तु तदन्तरेण तस्या अन्यादृशं किञ्चित्
स्वरूपं प्रदर्शयितुं शक्यते । एव च वादे मीमांसापद्धतिर्नास्माभिरङ्गीक्रियते किं-
त्त्रितिहासपद्धतिरिति साप्रतं यत्कथाचिद्दृश्यते तन्मीमांसापद्धतेस्तास्विकं
स्वरूपानवबोधमूलकं हास्यास्पदमेव ।

‘य उदास्ते दोषहान्ये प्रेक्षावत्सु न गण्यते

इत्येव तस्य निन्दाश्रवणात् ।

अत्रेदमवरोपयम् । वादे पद्धतिः कीदृशी स्वीकार्येति विचारे वादस्य यत्प्रयो-
जनं तयामवलम्ब्य सिध्येत्सैव स्वीकार्यं भवति । अतो वादस्य किं प्रयोजनं
तदादीं समालोचनीयम् । न्यायमीतमसूत्रधारणं ‘तत्स्वबुभुक्ता कथा वादः’
इति वादस्वरूपमभिदधता वादप्रयोजनं समुचितम् । तथा च कथायां वादस्वरू-
पत्वं कथाकर्तृणांमवस्थानविशेषोपापत्तम् । स चावस्थाविशेषस्तत्स्वबुभुक्तावस्वम् ।
तत्स्वबुभुक्ता च तद्वदं सामीचीन्यनं पदं धत्तं चतसि यदा न लशताऽपि पक्षपाता-
वकाशः । तत्त्वावबोधश्च प्रमाणायत्नः । तदुक्तम्—

इदमीदृशमित्येवं पतत्त्वमवगुह्यते ।

तदुद्भवः कथं नुस्यात्प्रमाणानुसृतिं विना ॥ इति ।

प्रमाणानुसरणं च यथा मीमांसापद्धती स्पष्टतयाऽवगम्यते न तथेतिहासपद्धती । इतिहासेन हि श्रुतेन केवलं करिमाश्रिद्धये दृष्टान्तावगमः स्यात् । न तु दृष्टान्त-मात्रेण छान्दर्थसिद्धिर्भवति । दृष्टान्तो हि वस्तुसंभवमात्रं प्रदर्शयन् प्रमाणप्रवृत्ति-प्रतिबन्धकमसंभवं दूरीकरोति इत्येव । न तु तावतार्थसिद्धिः, दूरे तच्चावबोधः । यदि त्वितिहासपद्धत्यवगतस्य दृष्टान्तभूतस्वार्थस्य युक्तिसिद्धतां प्रतिपाद्य प्रामाण्यं प्रतिपादयति तर्हि गले पतितेव मीमांसापद्धतिः । युक्तिसिद्धोऽर्थश्च न्याय्य इत्युच्यते । न्याय्योऽर्थो हि न्यायादनपेतः । न्याया एव च मीमांसापद्धती विवृताः । किंच मीमांसापद्धतेरस्वीकारो निर्हेतुकः सहेतुको वा ?

आद्ये घृहि यथाकामं न कुर्मः प्रतिरोधनम् ।

अन्ये स सद्देतुरसद्देतुर्वा ? आद्येऽनिच्छतोऽपि ते गले पतत्येव न्यायानुसरणम् । न्यायमूलमेव हि सद्देतोः सद्देतुत्वम् । अन्ये त्वसद्देतोरकिंचनकारित्वेन मीमांसा-पद्धतेरस्वीकारे प्रमाणाभावात्त्वमतप्रचयवः ।

या चेयमितिहासपद्धतिरायुष्मता वादे समाश्रीयते सा किं न्यायानुगृहीता न्यायाननुगृहीता वा ? आद्ये समागतोऽसि नन्मार्गम् । मीमांसापद्धती हि न्याया एव संप्रदर्शिताः । अन्ये चेतिहासपद्धतिर्वादे किं कुर्यात् । दृष्टान्तमात्रं प्रदर्शयेत् । इतिहासपद्धती दृष्टान्तः प्रमाणानामनुप्राहकोऽसंभवनिरासद्वारा । मीमांसापद्धती तु न्यायः प्रमाणानां मूलं प्रमाणत्वसाधनद्वारा । प्रमाणानां प्रमाणत्वं च न्यायाधीन-मेव । योगाद्दूर्बलीयसीत्यस्य शब्दं प्रामाण्यं रथकाराधिकरणन्यायमूलम् । सानि-पातपरिभाषाया उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायो मूलम् । एवं यदागमाः, तन्मध्यपतितः, एकदेशविकृतम्, येन नाप्राप्ते इत्याद्याः प्रमाणभूताः परिभाषा अपि लौकिकन्यायमूला एव । द्वारमित्यत्र पिपेहीति पदमध्याहृत्य द्वारं पिपत्ते भृत्यः । अध्याहारश्च वक्तृतात्पर्यानुरोधेनैव न तु श्रोतृतात्पर्यानुरोधेन । प्रत्यासत्तिन्यायात् । यमर्थमनुसंधाय वक्ता वाक्यं प्रयुङ्क्ते सोऽर्थः कात्स्न्येन शब्देनोक्तो न भवेच्चेदध्या-हारः । अतस्तत्र वक्तुरेव तात्पर्यानुसरणम् । अध्याहारकर्ता च श्रोतैव । वाक्यार्थाव-बोधार्थेव ह्याध्याहारकरणात् । वाक्यार्थावबोधश्च श्रोतुरेव । अत्रापि प्रत्यासत्तिन्याय एव मूलं माता पूज्येत्यत्रेव । अत्र च स्वमुतमाता भार्या । तत्पूजने इदं वाक्यं प्रामाण्यं नार्हति । प्रत्यासत्तिन्यायविरोधात् । न्यायाश्चित् जैमिनिना सूत्रकारेण नापूर्वाः प्रोक्ताः । किं तु संदिग्धस्थले पक्षपातरहिताः सुधियः प्रेक्षावन्तो यं यं मार्गमनुसरन्ति स स न्याय इति संगृहीत इत्येव लोकावबोधाय केवलम् ।

या चेयं मीमांसापद्धतिर्भवता वादे परित्यज्यते तस्याः कीदृशं स्वरूपमव-धारितं भवति । कीदृशश्च तत्र दोषः परित्यागकारणत्वेनात्रधारितः ?

साप्रतिकाना केषां चिज्जनाना मनोवृत्त्यनुगुणा न भवतीति चेत् या तथा विधा कैश्चिन्निर्मिता भवेत्सापीतरेषा मनोवृत्त्यनुगुणा नैव भवेत् ।

किं च जैमिनिना किमिय द्वादशाध्यायी भवत्सदृशाना दुःखदित्सया विरचिता । नैव । किं तु सुखदित्सयैव विरचिता । तच्च सुखमैहिक पारलौकिक वेत्यन्यदेतत् ।

न वयं जैमिन्यापिणा जनाना दुःखदित्सयेयं द्वादशाध्यायी प्रणीतेति ज्ञाम । किं तर्हि सुखदित्सयैव । केवलं सप्रति तस्या सकाशाद्दुःखमिदानींतनाना भवतीति । तर्हि साप्रतिका जना एव तत्र कारणं न जैमिनिरिति भवद्ब्रह्मसैव सिद्धं भवति ।

किं चानवया प्रेक्षावता लोकाना निरूढा पद्धतिर्न्याय इत्युच्यते । ता च तथाविधा निरूढा पद्धतिं समालोच्य ततस्तेषां सुखप्रार्थिं दुःखहार्थिं च सर्वाक्ष्य मन्दाधियामपि तादृशसुखप्राप्तये दुःखहानाय च प्रवृत्ता सूत्रकारास्तादृशपूर्वं पद्धतिमेव सीलभ्येन ज्ञापनाय सूत्ररूपेण सजग्रहु । त एव च न्याया इत्युच्यन्ते । न तु न्याया नामापूर्वा सूत्रकृता प्रतिपादिता । तदुक्तम्—

नैव सूत्रकृता न्याया स्वकपोलप्रकल्पिता ।

अनुग्रहाय मन्दाना सिद्धा एव प्रदर्शिता ॥ इति ।

किंच जैमिनिस्तत्रतत्र सिद्धान्तभूतेऽर्थे हेतु प्रदर्शयतिस्थ समूचयति—न मनोक्त मित्येतावता स्वीकर्तव्यमपि तु प्रदर्शित हेतु परिज्ञाय युक्तियुक्तं चत्प्रतीयेत तर्हि स्वीकर्तव्यमिति ।

अपि च यश्च कस्यामपि पद्धती दोषत्वेनाभिमताऽर्थस्तस्य दोषत्व च न दुःखदातृत्वेन । यश्चापि तत्र गुणत्वेनाभिमतोऽयस्तस्य गुणत्व च न सुखदातृत्वम् । किं तु सा पद्धतिर्वादस्वरूपस्य तत्त्वावबोधपर्यन्तं सामीचीन्यनावास्थितये समाश्रियते । अतस्तत्रत्या योऽर्थस्तत्त्वावबोधायोपर्याप्तो भवति स दोषः । यश्च तत्पर्याप्तो भवति स गुणः । तथा च गुणस्य गुणत्व दोषस्य दोषत्व च न वस्तुस्वरूप प्रयुक्तम् । यतो यो यत्र गुणो भवति स एवाप्यत्र दोषो भवति । अता नैमित्तिकं तत् । तदुक्तम्—

अग्राभावे कथं सूच्या सधीयेत पटद्वयम् ।

व्यथादाप्यपि सूच्यत्र न दोषत्वेन गण्यत ॥ इति ।

तदेव यो हि वादे मीमांसापद्धतं परित्यागो यश्चापीतिहासपद्धतहररीकार स्तदेतदुभयमपि न प्रमाणपद्धतिनाराहुमर्हतीति तदनुत्तारणं निर्णीतोऽर्थो न धर्मात्मतामवगाहदिति सुव्यक्तमेव तत्र निरताना धार्मिकजनानामिति विभावयन्तु मुधियः । यच्चाप्यन्यै कौशिकेभ्यः ' वेदवाक्यार्थनिर्णय प्रवृत्तमिदं शास्त्रं न खलु स्मृत्याद्यर्थनिर्णयविषये समादरणीयम् ' इति । तदतद्विचारमूलकम् । यतो निर्णयः

गिन्धु- वीरभिन्नोदप- व्यहारमयूर-हेमाद्रिप्रभृतिषु निबन्धेषु मनुयाज्ञवल्क्य-
पराशरादिमहर्षिप्रणीतानामु च स्मृतिषु मीमांसाशास्त्रोद्दितासैकविधान्यापाननु-
गर्पायैव धर्मतत्त्वनिर्णयस्य प्रतिपादितत्वात् । नैतावदेव किं नु काव्यप्रकाशकार-
मम्मटप्रभृतय आलंकारिका अपि मीमांसितवाक्यार्थानुगोरेणैव तत्रतत्रालंकारा-
भिरर्णयुः । मगधर्हापुश्च तदर्थं स्वग्रन्थे मीमांसाविषयपठितान् प्रस्तावानिति नावि-
ज्ञातमिदं बहुविदाम् । वैयट्दोशितादयोऽपि विषयकरणं मीमांसानुरोपेनेव सूत्रार्थं
वर्णयन्तः शाब्दग्राह्यत्वं निश्चिन्वन्ति । मञ्जूषविषयकरणभूषणसदृशानां ग्रन्थाना-
मध्यपनमूते मीमांसापासनया दुर्घटमेवेति मन्ये ।

यद्यपि यागादिर्धर्मः श्रुतिपूक्तो दृश्यते तथापि श्रुतिष्वेवोक्त इति न मन्तव्यम् ।
मनुयाज्ञवल्कपादिभिर्लोकव्यवहारार्थं स्मृतिष्वपि बहुधा धर्मस्य संगृहीतत्वात् । यं
हि स्मार्तो धर्म इत्याद्यक्षते धर्मविदः । अत एवोक्तं याज्ञवल्क्येन—

पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ इति ।

किञ्च वेदवाक्यान्पुद्दिस्य जैमिनिनाऽस्य शास्त्रस्य प्रणीतत्वेऽपि 'घटायोन्मीलितं
चक्षुः पटं नहि न पश्यति' इति न्यायेन स्मार्तादिवाक्यान्तरेष्वपि प्रवर्ततेवेदं
मीमांसाशास्त्रम् । यतोऽन्योद्देशेन निर्मितस्याप्यन्योपकारकत्वं लोके दृश्यते । यथा
नागरिकाणां ज्ञानपानादिव्यवहारसिद्धयर्थं कुल्यां निर्मायाऽऽनीतमप्युदकं मार्गेऽ-
न्तराऽन्तराऽनागरिकेभ्योऽपि क्षेत्रार्थं दीयते एव । अप्वमैः पश्वादिभिश्चाप्युपसृज्यते ।
तदुक्तं महाभाष्यकारैरनुदात्तञ्जित इति सूत्रे भाष्ये— 'अन्यार्थमापि प्रकृतमन्यार्थं
भवति । तद्यथा-शाल्यार्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्यश्च पानीयं पीयत उपसृश्यते
शाल्यश्च भाष्यन्ते' इति ।

अथ मन्येथास्तत्रतत्र वेदवाक्यान्पेवोदाहृतानि दृश्यन्त इति तादृशवाक्ये-
ष्वेवेदं शास्त्रमुपयोज्यतां न वाक्यान्तरेष्वितिचेद्द्रुष्टं भ्रान्तोऽसि । नहि मुष्युपास्य
इत्यादि लौकिकं प्रयोगमुदाहृत्य विवरोतमिकोपणचीत्यादि शास्त्रं तादृशलौकिके-
ष्वेवोपयोज्यतां न 'सुर्म्यं सुपिरामिव' इत्यादी वेदिके इति युक्तं कल्पयितुम् ।

अपि च नैव कर्मकाण्ठीयश्रुतिवाक्यान्पुपादाय प्रदर्शिता गुणदोषा वाक्या-
न्तराण्याश्रित्य गुणदोषत्वं परित्यजेयुरिति सांप्रतम् । नह्यात्मार्यं संपादिता स्वाद्वी
रसाला शिखरिणी वा परं नरं प्राप्य मायुर्यं परित्यजति । नहि वा द्विपदर्थं
निमित्तं विषमयमौषधं मित्रमुपस्थायामृतं भवति । तस्माच्छ्रिमत्याऽनया मीमांसा-
या महत्याऽऽरभत्या ये वेदवाक्येषु गुणदोषा विवेचितास्ते केवलं वाक्यत्वनिब-
न्धना एव न वैदिकत्वमूलका इत्येव कल्पना ज्यायसी । तच्च वाक्यत्वं श्रुतिवाक्ये-
ष्विव स्मृत्यादिवाक्यान्तरेष्वप्यविशिष्टम् । तत्र कथमिवैयं मीमांसा भुताश्रिव
वाक्यान्तरेष्वपि अर्थनिर्धारणं कर्तुं न प्रवर्ततेति स्वमेव प्रशान्तेन मनसा विचार-

येथाः । यथा हि पाणिनितन्त्रेऽकारादिवर्णविशेषेषु गुणवृद्ध्यादिशब्दा अपूर्वतया संकेतिता इति तन्त्र एवोपयोक्ष्यन्ते नेतरत्र । नहि तथाऽत्र न्याये कियान-
प्यर्थोऽपूर्वतयोक्तोऽस्ति येनासावत्रैवोपयुज्यते न तत्रेति वक्तुं पार्येत । किंतु सकलोऽ-
प्ययमर्थो लोकसिद्ध एवेति कृत्वा वाक्यविशेषे वाक्यान्तरं चेत्युभयत्राप्यस्य
प्रवृत्तिर्निर्वाधा । जैमिनीये चैतत्सदृशा लोकसिद्धार्था एव न्यायाः संगृहीताः, न
तेष्वणुमात्रोऽप्यर्थोऽपूर्वबोधिताऽस्तीति तस्याप्युभयत्र प्रवृत्ती न किञ्चिद्वाधकं
पश्यामः । एवं च वाक्यविशेष एवेयं भगवत्पुष्युज्यते न वाक्यान्तर इत्यत्र न
केनापि प्रकारेण प्रत्याशा धर्तव्या । किंतु मातृश्रीरिवोभे अपत्ये समानमुभे
वाक्ये उपकुर्यादेवेयं महामहिमैवती जैमिनीया वाणीति शब्द ।

तदेवमत्यन्तोपकारकेऽस्मिन् जैमिनीये तन्त्रे उपकारसौकर्यं साधयति
चास्मिन्न्यायप्रकाशे सौकर्याधिक्यसंपादनाय प्रभां प्रसारयितुमुक्तस्य समार्यं
प्रयत्नः श्रीपरमेश्वरकृपया सकलो भवत्वित्याशासे—

मार्गशीर्ष-शुद्ध प्रतिपत् शके १८५८

अभ्यंकरोपाह्ववासुदेवशास्त्री

॥ श्री ॥

सटीकमीमांसान्यायप्रकाशस्यानुक्रमणिका

विषयः	पृ०	प०
मङ्गलाचरणम्	१	५
पुरुषार्थचतुष्टयनिर्देशहेतुः	१	२७
गुरुवन्दनम्	२	१
मीमांसान्यायप्रकाशशब्दार्थः	२	१६
धर्मलक्षणम्	३	२
यजेत्तेत्यत्र विध्यर्थः	४	२
आर्थी भावना	५	७
शाब्दी भावना	५	११
वेदस्यापौरुषेयत्वम्	७	१
गोत्वादिमात्रे शब्दशक्तिः	७	९
वेदो नेश्वरकर्तृकः	८	२
शाब्दभावनाया अंशत्रयम्	९	३
साध्याकाङ्क्षा	१०	१
आकाङ्क्षात्रये क्रमः	१०	१५
साधनाकाङ्क्षा	११	२
लिङादिज्ञानस्य करणत्वोपपादनम्	१२	१
इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा	१२	५
शाब्दभावनाकर्तव्यम्	१२	३१
अर्थवादवाक्योपयोगः	१४	१
अध्ययनविधिः	१५	२
अर्थवादवाक्यानां प्राशस्त्ये लक्षणा	१५	११
वेदस्य पञ्चविधत्वम्	१६	३
नामधेयस्य पृथग्गणनादेशः	१६	१३

विषयः	पृ०	प०
पञ्चविधस्यापि पृथगुपयोगः	१६	२१
विधिवाक्योपयोगः	१७	१
गुणविधिः	१७	४
विशिष्टविधिः	१७	७
सोमपदे मत्वर्थलक्षणावश्यकी	१८	३
सोमयागयोरनन्वयपक्षे दोषः	१९	१
यागेन सोममित्यन्वये दोषः	२०	१
सोमेन यागमित्यन्वये दोषः	२१	८
यागस्य भावनायां संबन्धद्वैविध्ये दोषाः	२४	१
संबन्धसामान्येनान्वयासंभवः	२४	४
सोमस्येति कर्तव्यतात्वेनान्वयनिरासः	२६	१
सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वपूर्वपक्षः	३०	१
गुणविधावपि लक्षणा स्यादेव	३२	७
घात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वयः	३३	७
पष्टाद्याधिकरणम्	३४	१
वाजपेयाधिकरणम्	३५	१
गुणकामाधिकरणम्	३६	१
प्राप्ते कर्मणि नानेकविधानम्	३६	६
दध्नेन्द्रियेति वाक्यस्यार्थः	३७	३०
अधिकरणत्रयविरोधे विशेषः	३८	१८
ग्रहैकत्वाधिकरणम्	३९	५
रेवत्याधिकरणम्	४०	१
केवलस्य दध्नो न करणत्वेनान्वयः	४२	४
द्विधिकरणत्वस्य करणत्वेनान्वयः	४२	६
घात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः	४३	२
गुणविधौ न मत्वर्थलक्षणा	४३	६
बलाबलाधिकरणम्	४५	१
विधाने वानुवादे वैत्यस्य गतिः	४७	७

विषय	पृ०	प०
प्रतिपदाधिकरणम्	४७	२७
भाष्यार्थाधिकरणम्	४८	११
विधाने वेत्यादिवार्तिकस्याशयान्तरम्	४९	२१
आधाराग्निहोत्राधिकरणम्	५०	३
विधाने वेत्यस्यान्योभिप्रायः	५२	१
उद्भिदधिकरणम्	५२	१
सोमेनेत्यस्योत्पत्तिविधित्वात्सिद्धान्तः	५३	४
पूर्वपक्षे कर्तव्यचतुष्टयम्	५३	७
ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य नोत्पत्तिविधित्वम्	५४	४
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति दृष्टान्तासंभवशङ्का	५५	३
तत्रोत्तरम्	५७	१
वाक्यभेदविवेचनम्	५७	१४
विशेषणविधेरार्थिकत्वे न वाक्यभेदः	५८	२
लक्षणापेक्षया वाक्यभेदे गौरवाधिक्यम्	५९	३
जातपुत्रवाक्ये लक्षणा	५९	६
वाक्यार्थविध्यपेक्षया श्रुत्यर्थविधियोग्यः	६०	३
यागस्य रूपद्वयम्	६१	५
यागस्याव्यक्तत्वम्	६२	१
अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वम्	६३	३
दधेति वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वे दोषाः	६५	२
खले कपोतन्यायः	६५	७
विधेश्चातुर्विध्यम्	६६	८
उत्पत्तिविधिलक्षणम्	६६	९
उद्भिदेत्यस्योत्पत्तिविधित्वं शाब्दम्	६७	५
यागफलयोः संबन्धोपपत्तिः	६८	१२
आर्थिकार्थस्यैव प्रमाणान्तरसिद्धत्वापेक्षा	६८	२७
इष्टसाधनत्वस्य लिङ्गर्थत्वे तृतीयान्तरस्यान्वयानुपपत्तिः	६९	३
अग्निहोत्रमिति द्वितीयाया लाक्षणिकत्वम्	७०	५

विषयः	पृ०	प०
विनियोगविधिलक्षणम्	७२	१
श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणानि	७२	४
अङ्गत्वलक्षणम्	७२	५
श्रुतिप्रमाणलक्षणं विभागश्च	७३	१
विनियोकत्री श्रुतिलिखिषा	७४	२
ग्रीहीणां पुरोडाशप्रकृतितयाङ्गत्वम्	७५	१
पशोर्हृदयादिद्वाराङ्गत्वम्	७५	१
पशुना यजेत हृदयस्याग्ने इत्यनयोरेकवाक्यता	७६	२५
आरुण्यस्य क्रयाङ्गत्वम्	७७	४
प्रोक्षणस्य ग्रीह्यङ्गत्वम्	७८	३
अङ्गत्वप्रापकयोर्द्वितीयातृतीयाश्रुत्योर्विशेषः	७९	१२
अङ्गप्रधानभावावगमः	७९	२३
इमामगृम्भन्नित्यस्याङ्गत्वम्	८०	५
तच्चाङ्गत्वं न वाक्यप्रमाणेन	८२	१
प्रमाणेषु वाच्यवाधकभावबीजम्	८४	१४
सप्तमीश्रुतेरुदाहरणम्	८६	१
समानाभिधानश्रुतेरुदाहरणम्	८६	३
कर्ताक्षेपलभ्यः	८७	३
कर्ता वाच्यो वैयाकरणमते	८८	१
भावनाया एवाक्षेपोस्तु	८९	१
गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायः	८९	४
तृतीयादीनामपि करणादिवाचित्वानुपपत्तिः	८९	७
संख्यान्वयानुपपत्तिः	८९	८
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः	९०	२
पाणिनिसूत्रविरोधः	९०	५
देवदत्तेन पचतीत्यापत्तिः	९१	१
मीमांसकमते कर्ता न लकारवाच्यः	९२	५
अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायः	९२	५

विषयः	पृ०	प०
आकृत्यधिकरणन्यायः	९४	४
कर्त्तव्य भावनाया नियतसंवन्धः	९५	२
तृतीयादीनां करणादिवाचित्वोपपत्तिः	९५	६
लक्षणया कर्तुः शाब्दत्वम्	९६	३
सामानाधिकरण्योपपत्तिः	९७	२
लक्षणापक्षे भावनायामन्वयानुपपत्तिः	९७	७
वैयाकरणमतेपि सामानाधिकरण्यं न मुख्यम्	९८	१
वाच्यवाचकभावो न सूत्रकाराधीनः	९८	७
सूत्राशयान्तरवर्णनम्	९९	२
देवदत्तेन पचतीति नापत्तिः	१००	१
श्रुतेर्लिङ्गादिभ्यः प्राबल्यम्	१०१	३
लिङ्गादीनां पूर्वद्वारा विनियोजकत्वम्	१०१	३१
लिङ्गप्रमाणलक्षणम्	१०३	४
लिङ्गप्रमाणं द्विविधम्	१०४	३
सामान्यसंबन्धानपेक्षम्	१०५	१
सामान्यसंबन्धापेक्षम्	१०५	४
अविरोधे दुर्बलस्यापि प्रवृत्तिः	१०६	२२
पूपानुमन्त्रणमन्त्राणां पूषयागाङ्गत्वम्	१०७	१
अविरोधे दुर्बलस्य बलाधिक्यम्	१०७	१०
बलाधिक्यसमर्थनम्	११०	५
दुर्बलस्यापि प्रबलाश्रितत्वे प्राबल्यम्	१११	४
पूपशब्दो रूढार्थः	११२	१
रूढिर्बलीयसी	११२	३
रथकाराधिकरणम्	११३	१
मन्त्रविनियोगे मुख्ये एवार्थे	११४	८
लिङ्गस्य वाक्यादिभ्यः प्राबल्यम्	११५	१
वाक्यप्रमाणलक्षणम्	११६	१

विषयः	पृ०	प०
यस्य पर्णेति श्रुत्यर्थः	११६	२१
ब्रह्मशब्देनापूर्वलक्षणम्	११७	१
पर्णतायाः सर्गकृतसंबन्धः	११७	५
प्रकृतिलक्षणम्	११८	१
साप्तदश्यस्य न प्रकृतिसंबन्धः	११९	४
किं तु मित्रविन्दादिष्वेव	१२०	१
उपसंहारलक्षणम्	१२१	५
वाक्यस्य प्रकरणादिभ्यः प्राचल्यम्	१२१	१०
प्रकरणप्रमाणलक्षणम्	१२३	१
विधजिन्न्यायः	१२४	१
रात्रिसत्रन्यायः	१२५	१
विधजिन्न्यायोक्तेरभिप्रायः	१२६	१३
द्रव्यादिषु फलश्रुतिरर्थवादः	१२७	४
प्रकरणेन क्रियाया एव विनियोगः	१२८	३
कथंभावाकाङ्क्षाशब्दार्थः	१२९	६
इतिर्कर्तव्यताशब्दार्थः	१३०	४
प्रकरणं द्विविधम्	१३१	३
महाप्रकरणं प्रकृतावेव	१३१	४
विकृतिलक्षणम्	१३१	७
उपमानाद्विकृतौ प्राकृताङ्गोपस्थितिः	१३२	६
विकृतौ प्राकृतानामपूर्वाणां चाङ्गानां संबन्धः	१३३	४
प्रमाणबलात्प्रमेयबलं ज्यायः	१३४	१
विकृतावपि क्वचित्प्रकरणप्रमाणप्रवृत्तिः	१३४	६
यूपस्य न केवलादष्टरूपत्वम्	१३५	५
अदृष्टार्थस्य न प्रतिनिधिः	१३५	७
विकृतौ कथंभावाकाङ्क्षाशान्तिकालः	१३६	५
आश्रयाकाङ्क्षा चतुर्थी नास्ति	१३६	९

विषयः	पृ०	प०
चोदकस्य स्वादिरत्वं न विषयः	१३७	०
अप्राप्तबाधः	१३८	३
प्राप्तबाधः	१३८	६
औदुम्भरत्वेन स्वादिरत्वबाधः प्राप्तबाधः	१४०	१
पृषदाज्यस्य विकृत्यर्थत्वविचारः	१४१	२
पृष्टदाज्यस्य न प्रकरणेन विनियोगः	१४२	१
अर्थसिद्धस्याशास्त्रीयत्वम्	१४४	४
संदंशपठितस्य विकृतावपि प्रकरणेनाङ्गत्वम्	१४५	९
अवान्तरप्रकरणम्	१४७	१
संदंशलक्षणम्	१४७	४
दर्विहोमन्यायः	१४९	१
महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणं बलवत्	१४९	९
प्रकरणस्य स्थानादिभ्यः प्राबल्यम्	१५०	२
नामधेयस्यारव्यातपरतन्त्रत्वविचारः	१५१	१
प्रसिद्धेनाप्रसिद्धिनिर्णयः	१५१	६
राजसूयपदं न प्रसिद्धार्थकम्	१५३	६
विदेवनादीनां संदंशपठितत्वात्प्रकरणेन विनियोगः	१५५	५
स्थानप्रमाणलक्षणम्	१५६	५
यथासंख्यपाठः	१५७	१
संनिधिपाठः	१५७	७
अनुष्ठानसादेश्यम्	१५७	११
आनर्थक्यप्रतिहतानामिति न्यायः	१५८	६
पशोः सांनाय्यप्रकृतित्वम्	१५९	३
स्थानस्य समाख्यातः प्राबल्यम्	१६०	१
समाख्यायाः संबन्धावाचकत्वम्	१६०	३
समाख्याप्रनाणलक्षणम्	१६३	४
सिद्धरूपमङ्गं दृष्टार्थम्	१६३	१०

विषयः	पृ०	प०
संनिपत्योपकारकम्	१६४	१
उपयुक्तापेक्षयोपयोक्ष्यमाणेऽत्यादरः	१६४	९
आरादुपकारकम्	१६८	५
अज्ञानामपूर्वप्रयुक्तत्वम्	१६८	७
प्रयोगविधिलक्षणम्	१७१	९
श्रुत्यर्थपठनादीनि कमप्रमाणानि	१७३	५
श्रुतिप्रमाणस्यार्थादिभ्यः प्राबल्यम्	१७४	३
अर्थः क्रमः	१७५	३
अर्धप्रमाणस्य पाठादिभ्यः प्राबल्यम्	१७५	५
पाठक्रम.	१७६	१
मन्त्रपाठः	१७६	४
ब्राह्मणपाठः	१७७	९
स्थानक्रमः	१८२	१
मुख्यक्रमः	१८४	११
मुख्यक्रमः पाठक्रमाद्बुर्वलः	१८६	७
प्रवृत्तिकमाह्वलवान्	१८७	५
प्रवृत्तिक्रमः	१८८	९
अधिकारविधिः	१९३	१०
अधिकारिणो विशेषणम्	१९४	४
शूद्रस्य नाधिकारः	१९४	९
रथकाराधिकारविचारः	१९५	३
स्त्रिया अधिकारविचारः	१९६	७
निपादस्थपतिन्यायः	१९७	७
सामर्थ्यमाधिकारिविशेषणम्	१९८	६
नित्यकर्माङ्गेषु यथाशक्तिन्यायः	१९९	५
मन्त्रनिरूपणम्	२०१	२
नियमविधिः	२०१	५
अपूर्वविधिः	२०२	४

विषयः	पृ०	प०
परिसंख्याविधिः	२०३	१
मन्त्राणां विनियोगविचारः	२०५	३
नामधेयनिरूपणम्	२०६	२
नामधेयत्वस्य निमित्तचतुष्टयम्	२०८	११
मत्वर्थलक्षणामयान्नामधेयत्वम्	२०९	१
आश्रयलक्षणम्	२१२	१
वाक्यभेदभयान्नामधेयत्वम्	२१५	१०
वाक्यभेदः शाब्द आर्थश्च	२१८	१०
तत्प्रत्ययशास्त्रान्नामधेयत्वम्	२२२	१
गौश्राश्वश्चेत्यत्र न वाक्यभेदः	२२४	१
देवतात्वलक्षणम्	२२६	१
देवताबोधकं त्रयम्	२२६	५
अभेर्मान्त्रवर्णिकत्वे वाचकानि तन्निरासश्च	२२७	७
चकारार्थस्य समुच्चयस्य कथं प्रतीतिः	२३१	११
एकोद्देशेन प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेदः	२३३	३
वाक्यभेदविचारः	२३३	२७
गौश्राश्वश्चेत्यत्रोभयविशिष्टा दक्षिणैव विधीयते	२३६	१
समिदादिशब्दानां नामधेयत्वम्	२३७	९
श्येनशब्दस्य नामधेयत्वम्	२३८	३
पञ्चमं नामधेयनिमित्तम्	२३९	२
उत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वम्	२४१	१५
वैश्वदेवशब्दस्य तत्प्रत्ययशास्त्रान्नामत्वम्	२४३	१
वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पना	२४६	१
विकल्पस्याद्यौ दोषाः	२४७	२०
निषेधनिरूपणम्	२४८	५
निषेधानां निवर्तनाप्रतिपादकत्वम्	२४९	३
नवर्थस्य प्रत्ययार्थेन संबन्धः	२५०	४

विषय	पृ०	प०
विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वम्	२५०	१३
नञर्थस्य प्रत्ययार्थेनान्वये चाधकम्	२५२	३
पर्युदासप्रतिषेधयोर्लक्षणम्	२५२	६
नञो विरुद्धार्थबोधकत्वोपपत्तिः	२५४	७
विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासाश्रयणम्	२५६	१
निषेधस्य प्राप्तिसोपेक्षत्वम्	२५६	५
निरपेक्षत्वे बाध्यबाधकभावः	२५९	३
पर्युदासोपसंहारयोर्भेदः	२६१	३
पर्युदासस्याशनयत्वे निषेधाश्रयणम्	२६३	१३
प्रतिषिध्यमानस्यापि कचिज्ज्ञानर्थहेतुत्वम्	२६५	१
अर्थवादानां प्रयोजनवदर्थपर्यवसानम्	२६६	५
प्राशस्त्यज्ञानस्यैतिकर्तव्यतात्वेन संबन्धः	२६७	२
शाब्दी भावना	२६७	७
प्रवर्तनासामान्यं विधिशब्दवाच्यम्	२६९	२
हृष्टसाधनैव प्रवर्तना	२७०	३
आर्थी भावना	२७४	४
प्रयत्न एवार्थी भावना	२७५	४
भावकव्यापारो भावना	२७५	७
आर्थभावनायाः साध्यादित्रयोक्तिः	२७७	७
ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्य धर्मस्य मोक्षहेतुत्वम्	२७७	११

॥ अनुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

आपदेवकृतः

मीमांसान्यायप्रकाशः ।

(आपोदेवी)

यत्कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् ।

प्राप्यते तमह वन्दे गोविन्द भक्तवत्सलम् ॥ १ ॥

अथ मीमांसान्यायप्रकाशव्याख्या प्रभा प्रारभ्यते ।

शाग्देवतावतार श्रीमत्सद्गुरुमहर्निश प्रणमन् ।

न्यायप्रकाशाद्द्वय विशदीकर्तुं यथामति प्रयते ॥

विघ्नविधाताय कृत मङ्गल शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति— यत्कृपति । कृपा चात्सत्य स्नेहविशेष । भक्तजात्सल्यादेव गोविन्दो भक्तानां पुरुषार्थचतुष्टयं ददाति । कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयप्राप्तिरिति वर्णनेन पुरुषार्थचतुष्टयं प्रदातुर्गोविन्दस्योत्कर्षातिशयो व्यज्यते । ननु पुरुषार्थचतुष्टयमध्ये त्रयाणां धर्मार्थकामानां सामानाधिकरण्यं घटते । मिथस्तेषां विरोधाभावात् । मोक्षणं तु समं न तेषां सामानाधिकरण्यं सम्भवति । द्वैताद्वैतज्ञानयोर्विरोधात् । द्वैतज्ञानं यद्वद्द्वैतार्थकामा । न तदानीं मोक्षः । मोक्षश्चाद्वैतात्मज्ञानेकसाध्यः । यदा च मोक्षो न तदा धर्मार्थकामश्च । तथा द्वैतज्ञानमूलकत्वात् । तथा च कथमत्र पुरुषार्थचतुष्टयं प्राप्यत इत्युच्यते इति चेन्न । कालभेदेनाविरोधात् । कममुक्तिभाजो हि भक्ताः प्रथमं धर्माविरोधिनार्थेन कामेन च सह धर्मं संपाद्य पश्चादद्वैतात्मसाक्षात्कारं सति मुक्ता भवन्ति । न च गोविन्दः सद्योमुक्तिप्रदानं नपि समथ एवेति किमर्थमादौ भक्तानां धर्मार्थकामसंपादनेन ससारवस्थापने भवर्तत इति वाच्यम् । अधिकारितारतम्येन तादृशप्रवृत्तेः सुवचत्वात् । उक्तमाधिकारिणो हि सद्योमुक्ता भवन्ति नतु मध्यमाधिकारिणः । ननु किमर्थं पुरुषार्थचतुष्टयप्रदातृत्वमत्र वर्ण्यते । केवलं मोक्षप्रदत्वमेव वर्ण्यताम् । यत्कृपालेशमात्रेण कैवल्यसाधकान्तमे प्राप्यत इति । तावदेव गोविन्द उत्कर्षातिशयप्रतीतिः । नहि मोक्षप्रदत्वोक्त्या गम्यमानो य उत्कर्षस्तदपेक्षया धर्मार्थकामप्रदत्ववर्णनेन काश्चिदुत्कर्षातिशयप्रतीयत इति चेन्न । धर्मविचारो ह्यत्रोपकान्तः । तथा चान्न धर्मप्रदत्वगुणवैशिष्ट्येनेव स्तोत्रमुचितो गोविन्द इति तथाभिधानात् । धर्मप्रदत्वमात्रोक्तौ तु तद्वितरपुरुषार्थप्रदानसामर्थ्यमस्य नास्ति किमित्येवमाशङ्का कदाचित्स्यादतः पुरुषार्थचतुष्टयमित्युक्तम् । एव च श्रीगोविन्द स्वभक्तानां तत्सदधिकारानुसारेणार्थकामसहितं धर्मं ततो मोक्षं च ददातीति सिद्धम् ।

अनन्तगुणसंपन्नमनन्तमजनप्रियम् ।

अनन्तरूपिणं वन्दे गुरुमानन्दरूपिणम् ॥ २ ॥

अत्र च स्वगुरुरेव निर्दर्शनमिति ध्वनयन्ग्रन्थकारः श्रीमदापदेवः स्वगुरुमनन्तनामानं प्रणमति—अनन्तेति । अनन्तरूपिणम्—अनन्तनामानम् । अनन्तो गोविन्दः । तस्य भजनं प्रियं यस्य तादृशम् । एतेन गुरोर्गोविन्दे भक्तिः सूचिता भवति । अनन्ता अविनाशिनोपरिमिता या ये गुणा धर्माचरणधर्मोपदेष्टृत्वाद्यो धर्माविरोधिभोर्थकामप्राप्तिहेतुभूता अन्ये च गुणास्तैः संपन्नम् । एतेन गुरोर्धर्मार्थकामरूपपुरुषार्थप्राप्तिः सूचिता । अर्थकामौ तु धर्मानुपाङ्गौ । तथा आनन्दो विष्णुः । तद्रूपिणम् । तेन च गुरोर्मोक्षरूपः पुरुषार्थः सूचितः । एवं च स्वभक्तानां पुरुषार्थचतुष्टयप्रदातृत्वं गोविन्दस्य प्रदर्शितं भवति । यद्वा अनन्तरूपिणमित्यत्रानन्तो विष्णुः । तद्रूपिणम् । तेन च गुरोर्मोक्षरूपः पुरुषार्थं सूचितः । आनन्दरूपिणमित्यनेन तु गुरोर्निरन्तरं प्रसन्ना चित्तवृत्तिरिति बोध्यते । ते न च तस्मादक्लेशेन शिष्याणां धर्मादिवस्तु-तत्त्वज्ञानमिति सूचितं भवति । शेषं प्राग्भूत् । अस्मिन्पक्षे गुरोर्नाम न गृही-यादिति निषेधोपि संरक्षितो भवति ।

अस्य च ग्रन्थस्य मीमांसान्यायप्रकाश इत्येवं नाम ग्रन्थकृतान्वयर्थमेव संकेतितम् । मीमांसा द्विविधा पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसा च । मीमांसाशब्देन विचारोभिधीयते । स चात्र वेदवाक्यार्थविषयकः । वेदे च पूर्वकाण्डे कर्मस्वरूपं प्रदर्शितम् । उत्तरकाण्डे चात्मस्वरूपं प्रदर्शितम् । कर्मणा चोत्तरोत्तरं स्वर्ग-लोकावाप्त्यादिकृत्कर्मा भवति । आत्मज्ञानेन तु मोक्षः प्राप्यते । पूर्वकाण्डं च कर्मकाण्डमित्युच्यते । उत्तरकाण्डं च ज्ञानकाण्डमित्युच्यते । ननु पूर्वकाण्डस्य कर्मकाण्डमिति यथा व्यपदेशस्तथोत्तरकाण्डस्यात्मकाण्डमिति कुतो न व्यप-देश इति चेदुच्यते । मोक्षसाधनोपदेशाय उत्तरकाण्डारम्भः । मोक्षावस्थार्यां च नात्मस्वरूपमपूर्वमुत्पद्यते । नापि बद्धावस्थार्यात्मात्मस्वरूपापेक्षया मोक्षाव-स्थायतमात्मस्वरूपं परिमाणतो गुणतः कर्मतो वा लघतोपि भिद्यते । आत्मनः कूटस्थानित्यस्यात् । केवलं ज्ञानकृतो भेदः । बन्धकाले ज्ञातावस्थमात्मस्वरूपम् । मोक्षे च ज्ञातावस्थम् । तथा चावस्थाद्वयगतमात्मस्वरूपे ज्ञानकृत एव भेद इति ज्ञानस्यैव प्राधान्यम् । अत एव श्रुतौ मोक्षहेतुत्वेनात्मज्ञानमेव तत्र तत्र व्यपदिश्यते । यथा— ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्षपादीः (श्वे. २-१५) य एत-द्विद्वस्मृतास्ते भवन्ति (वृ. १।१।१४) तमेवं विद्वानमृत इह भवति (वृ. पू १।१६) ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति (कै. १) विद्यया विन्दतेऽमृतम् (कै. १२) इत्यादि । तथा च यथा मोक्ष आत्मस्वरूपज्ञानं हेतुर्न तथा स्वर्गलोकावाप्त्याप्तकर्मप्राप्तौ कर्मस्वरूप-ज्ञानं हेतुः । किंतु कर्मैव हेतुः । कर्मज्ञानं तु कर्मानुष्ठान उपयुज्यत इत्यन्यत् । एवं

इह खलु परमकारुणिकेन भगवता जैमिन्यृषिणा 'अथातो धर्मजिज्ञासा'
इत्यादिना द्वादशस्वध्यायेषु धर्मो विचारितः । तत्र वेदेन प्रयोजनमुद्दिश्य

च हेतुस्वरूपानुसारेण पूर्वकाण्डस्य कर्मकाण्डशब्देन उत्तरकाण्डस्य च ज्ञान-
काण्डशब्देन व्यवहारो युक्त एव । तत्र च पूर्वकाण्डोदितवेदवाक्यार्थविचारो
जैमिनिना सूत्ररूपेण कृतः । अतो जैमिनिप्रोक्ता द्वादशाध्यायी पूर्वमीमांसेत्यु-
च्यते । उत्तरकाण्डोदितवेदवाक्यार्थविचारो वादरायणेन सूत्ररूपेण कृतः ।
अतो वादरायणप्रोक्ता चतुरध्यायी उत्तरमीमांसेत्युच्यते । यथा च निरुपपदो
मालाशब्दः शब्दस्वाभाव्यात्पुष्पमालामेवाभिधत्ते तथा निरुपपदो मीमांसा-
शब्दः शब्दस्वाभाव्यात्पूर्वमीमांसांमेवाभिधत्ते । अतोत्र मीमांसान्यायप्रकाश-
शब्दे मीमांसाशब्देन पूर्वमीमांसा गृह्यते । सा च जैमिनिप्रोक्ता द्वादशाध्यायी ।
तस्यां ये न्यायाः जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णायकान्याधिकरणानि तेषां प्रकाशः ।
प्रकाशहेतुभूतोयं ग्रन्थः । प्रकाशहेतौ प्रकाशशब्दो लाक्षणिकः । यथा- "अवि-
रलकमलविकास " इत्यत्र विकासहेतुभूते वसन्तकाले विकासशब्दो लाक्ष-
णिकस्तद्वत् । यथा च तथाध्यभिचारेण कार्यकारित्वबोधन लक्षणायाः प्रयो-
जनं वसन्तकालः कमलविकासरूपं कार्यमवश्यं करोत्येवेति तथात्राप्ययं
ग्रन्थो न्यायप्रकाशनरूपं कार्यमवश्यं करोत्येवेत्येतादृशं ज्ञानं लक्षणायाः
प्रयोजनं बोध्यम् । तथा चात्र मीमांसान्यायप्रकाश इति नामश्रवणेपि ताव-
न्मात्रेणैवात्र ग्रन्थे धर्म जिज्ञासमानानां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्भवतीति सिद्धम् ।
मीमांसान्यायप्रकाशशब्दे मीमांसान्यायानां प्रकाशो यत्रेति विग्रहाङ्गीकारे
तथा " कर्मण्यण " (पा. सू. ३.२.१) इति सूत्रविहिताप्रत्ययाङ्गीकारेण
'मीमांसान्यायान्प्रकाशयतीति विग्रहाङ्गीकारे वावश्यककारित्वरूपलक्षणाप्र-
योजनीभूतार्थानवगमः स्फुट एव । आद्ये विग्रहे दृशविकरणवह्वर्वाहिक्लेशश्च ।
अतः प्रागुक्ता सराणिव ज्यायसी ।

अथात इति । जैमिनिना सूत्ररूपेण धर्मप्रतिपादेका या द्वादशाध्यायी
विरचिता तस्या इदमादिम सूत्रम् । अत्रायशब्द आनन्तर्यप्रचनः । आनन्तर्य
च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षया ग्राह्यम् । परं त्वत्र न किञ्चिदपि पूर्वप्रकृतमस्ति ।
जैमिनिना किञ्चिद्वनारम्भयन्तप्रकरणं पठ्यते । एतादृशस्थले चायशब्दव्यति-
पाद्ये योर्थः प्रतिपाद्यते सोर्थो नियमेन यत्पूर्ववृत्तमपेक्षते तादृशपूर्ववृत्तान-
न्तर्य सोयशब्द प्रतिपादयति । धर्मजिज्ञासा हि नियमेन वेदाध्ययनमपेक्षते ।
तथा च वेदाध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थं सिद्धः । जिज्ञासापदेन विचार उच्यते ।
सुप्रार्थस्तु वेदाध्ययनानन्तरं यतो वेदाध्ययनस्यार्थज्ञानरूपं द्रष्टुं फलमन फार-
णाद्भूमिपिचारः फलं इति । धर्मलक्षणमाह-वेदेनेति । अर्थत्वं च सुग्राधेरु-
द्ग्राजनकत्वम् । एतादृशो योर्थो वेदेन म्यगसुग्रादिकं किञ्चित्प्रयोजनमुद्दिश्य

विधीयमानोऽर्थो धर्मः । यथा यागादिः । स हि 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादि-
वाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य विधीयते । तथा हि—(यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयम्, यजि-
धातुः प्रत्ययश्च । तत्र प्रत्ययेऽप्यस्त्यंशद्वयम्, आख्यातत्वं लिङ्त्वं च ।

प्रतिपाद्यते सौर्थो यागादिधर्म इत्युच्यते । अत्र धर्मलक्षणे वेदेनेति यदि
 नोच्यते तर्हि वृत्तिकामो भुङ्जीयादिति लौकिकवाक्येन प्रतिपाद्यमाने भोज-
 नेतिव्याप्तिः । भोजनरूपार्थस्य वृत्तिरूपप्रयोजनोद्देशेन प्रतिपाद्यमानत्वाद् ।
 अतो वेदेनेत्युक्तम् । यजेत स्वर्गकामः, इत्येवं वेदेन स्वर्गरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य
 यागरूपार्थः प्रतिपाद्यत इति तत्र लक्षणसमन्वयः । विश्वजिता यजेतेत्यत्र
 यद्यपि साक्षात्किञ्चित्प्रयोजनं न निर्दिश्यते तथापि तत्र स्वर्गरूपं प्रयोजनं
 कल्प्यत इति तादृशं कल्पितं प्रयोजनमुद्दिश्य विश्वजिज्ञामको यागस्तेन
 वाक्येन प्रतिपाद्यत इति तत्रापि लक्षणसमन्वयः । संभ्यावन्दनाग्निहोत्रादिकं
 कर्माप्यकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपं प्रयोजनमुद्दिश्यैव प्रतिपादितमिति
 तत्रापि लक्षणसमन्वयः । यजंत स्वर्गकाम इत्यत्र यथा वेदेन यागः प्रतिपाद्यते
 तथा तत्रैव वाक्ये यद्यपि स्वर्गरूपं प्रयोजनमपि प्रतिपाद्यते तथापि न तादृशं
 स्वर्गरूपं प्रयोजनं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते अतः स्वर्गरूपार्थस्य न
 धर्मत्वम् । एतदर्थमेव धर्मलक्षणे प्रयोजनमुद्दिश्येत्युक्तम् । धर्मलक्षणार्थपदा-
 भावे श्येनयागेतिव्याप्तिः । श्येनयागो हि श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्येवं वेदेन शत्रु-
 मारणरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य प्रतिपाद्यते । किंतु तस्य यागस्य दुःखजनकत्वाद-
 र्थत्वं नास्ति । श्येनयागकर्तुर्हि तादृशयागफलं शत्रुमारणरूपं प्राप्यत एव
 किंतु तस्य फलस्य हिंसारूपत्वात्तस्मादग्निष्टं नरकादिदुःखं यजमानस्य नान्त-
 रीयकमेव भवति । यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र प्रतिपाद्यमाने यागे तु यागकाले
 ध्रमादिना दुःखलेशमद्भावेपि यागजन्यस्वर्गसुखापेक्षया तदुःखं नाधिकम् ।
 अतस्तत्रार्थत्वमेवेति लक्षणसंगतिः । श्येनाद्गौ तु शत्रुमारणजन्यसुखापेक्षया
 नरकदुःखमधिकमिति श्येनयागस्य नार्थत्वमिति न तत्रातिव्याप्तिः ।
यजेतेत्यत्रेति । पाणिनिना हि क्रियापदेषु धातोः परे लट् लिट् इत्यादयो दश
लकारा वर्तमानार्थमेवेन विधीयन्ते । तेषां च दशानां लकाराणां स्थाने
तिप्त्त्वादि (पा. सू. ३.३.७८) इति सूत्रेण विहिता अष्टादश तिवाधादेशा
दशस्यपि लकारेषु समाना एव । ते च तिवाधादेशास्तिदसंज्ञकाः । त एव
चागशातशब्देनोच्यन्ते । तथा च यजेतेत्यत्र यज् इति प्रकृतिभाररूप एकौशः ।
त इति प्रत्ययभागोपशोः । प्रत्ययंशद्वयं तु न स्वरूपेण किंतु धर्मद्वयद्वारा ।
यथा यजेतेत्यत्र पौर्वापर्येणोशद्वयम् पूर्वं प्रकृत्यंशः परः प्रत्ययांश इति न
तथा प्रत्ययगतमंशद्वयं पौर्वापर्यभावेन वर्तते । किंतु धर्मतः । यजेतेत्यत्र
लिङ्ः स्थाने त इत्ययमादेशः कृत इति तत्र स्थानिद्वारा लिङ्त्वरूपो धर्म

एकः । स्थानिगतो लिङ्त्वरूपो धर्म अ.देशे तप्रत्ययेनुवर्तते । अपरस्तु आख्यातत्वरूपो धर्म प्रत्ययस्य स्वगत एव । यजेतेत्यत्र प्रकृत्यंशस्य यञ् इत्यस्य यागोर्थः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः । त इति प्रत्ययांशस्यार्थस्तु तादृशयागानुकूला भावना । भावना च व्यापारविशेषः । यागोत्पादको व्यापारविशेषश्च द्विविधः साक्षाद्यागोत्पादकः परंपरया यागोत्पादकश्च । तत्राद्यः साक्षाद्यागोत्पादको व्यापारः प्रयत्नरूपः सामग्रीसंपादनऋत्विग्वरणादिरूपो वा यजमाननिष्ठः । यजमानश्च यजनकर्ता । अयं च यजमाननिष्ठो व्यापार आर्थी भावनेत्युच्यते । यजनकर्तृरूपो चोर्थस्तन्निष्ठत्वात्तस्य व्यापारस्य । अर्थस्य यजनकर्त्रादेरियमार्थी । भावना व्यापारः । द्वितीयः परंपरया यागोत्पादको व्यापारस्तु एवमेवं कर्तव्यमित्येवं प्रेरणारूपः । स च यजनकर्तारं यः प्रेरयति तादृशप्रयोजककर्तृनिष्ठः । अयं च शाब्दी भावनेत्युच्यते । प्रेरणारूपव्यापारस्य शब्दनिष्ठत्वात् । शब्दस्येयं शाब्दी । यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवेदशब्द एवात्र प्रयोजककर्ता । स एव यजनकर्तारं प्रेरयति । यद्यपि नैयायिकैर्वैशेषिकैश्चेश्वरो वेदकर्तेति प्रतिपादित इति तन्मते यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र प्रयोजककर्तृत्वमीश्वरस्य स्यान्न तु शब्दरूपस्य वेदस्य तथापि मीमांसकैस्तथानङ्गीकारात्तन्मत ईश्वरस्य न प्रयोजककर्तृत्वं किंतु वेदस्यैव । स च वेदः शब्दरूप एवेति प्रेरणायाः शब्दनिष्ठत्वाच्छाब्दी भावनेति नाम युज्यत एव । ननु लौकिक्याः प्रेरणायाः शब्दनिष्ठत्वाभावाच्छाब्दी भावनेति तत्र व्यवहारो न स्यात् । यथा श्रीरामचन्द्रकृते रुवाहुमारीचादिवधे विश्वामित्रस्य प्रयोजककर्तृत्वेन विश्वामित्रकृतप्रेरणायाः विश्वामित्ररूपार्थनिष्ठत्वादितिचेत्सत्यमेतत् । किंतु काश्चिच्छब्दः प्रथमतः केनचिन्नितिनेन कस्मिंश्चिदर्थं संकेतितो भवति । पश्चाच्च कियता कालेन तादृशनिमित्ताभावेपि स शब्दस्तत्रार्थं रूढ एव भवति । यथा रथकारशब्दः प्रथमतो रथकृत्त्वरूपेण निमित्तेन प्रवृत्तोपि सांप्रतं रथकृत्त्वतद्भावसाधारण्येन जातिविशेषे रूढ एवाभूत् । तथात्र लोकवेदसाधारण्येन प्रेरणार्यां शाब्दी भावनेति शब्दो रूढः । तथा च लौकिकेपि प्रयोगे प्रहण्वादि-त्वाद्वा प्रत्ययस्य प्रेरणावाचकत्वं लिङ्त्वांशेनैव सिध्यति ।

ननु यजेतेत्यादौ किमित्येवं विशेष स्वीक्रियते प्रत्ययेन शाब्दी भावना लिङ्त्वांशेनोच्यत आर्थी भावना आख्यातत्वांशेनोच्यत इति । लाघवादेकेनैव रूपेण शाब्दीमार्थी चेति द्विविधामपि भावनां प्रत्ययः प्रतिपादयतीति ह्यतो न स्वीक्रियत इति चेदुच्यते । यादृशशब्दश्रवणेन यादृशार्थस्याधगतिर्लोकं जायते तामालोच्य तदनुसारेणायं शब्देनेन रूपेणास्यार्थस्य वाचकस्तथायमर्थोनेन रूपेणास्य शब्दस्य वाच्य इत्येव कल्पनीयं भवति । न पुनर्लाघवानुपगृहीतमपि प्रतीतिविरुद्धम् । प्रतीत्यनुसारेण स्वीकृतं च गोरवमपि न दोषावहं भवति । यदि च यजेतेत्यादौ प्रत्यय आख्यातत्वांशेन द्विविधामपि भावनां प्रतिपाद

आख्यातत्वं च दशसु लकारेषु विद्यते । लिङ्त्वं पुनः केवलं लिङ्चेव । तत्राख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यां भावनेवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेषः । सा च द्विविधा, शाब्दी भावना आर्थी भावना चेति ।

तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावकव्यापारविशेषः शाब्दी भावना । सा च लिङ्त्वांशेनोच्यते । लिङ्श्रवणे, 'अयं मां प्रवर्तयति, मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयम्' इति नियमेन प्रतीयमानत्वात् । यच्च यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम्, यथा गोशब्दस्य गोत्वम् । स च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारविशेषो लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्राय-

यतीति कल्प्यते तदा यजति इयाज इत्यादावपि भावनाद्वयप्रतीतिः स्यात् । सा तु न भवति । केवलमार्थी भावनेवैका तत्र प्रतीयते । तथा च प्रतीतिविरोधः । तथा तत्रैव यदि प्रत्ययो लिङ्त्वांशेन भावनाद्वयं प्रतिपादयतीति कल्प्यते तदा यजति इयाजेत्यादौ लिङ्त्वांशाभावेनार्थी भावनापि शाब्दी भावनेव न प्रतीयते । सा तु तत्र प्रतीयते । तथा च पूर्ववत्प्रतीतिविरोधः । अतस्तत्र प्रत्यय आख्यातत्वांशेनार्थी भावनां प्रतिपादयति लिङ्त्वांशेन च शाब्दी भावनां प्रतिपादयतीत्येवमेवानुभवानुरोधेन कल्पनीयं भवति ।

भावना नामेति । भवितुरुत्पद्यमानस्य कस्यापि वस्तुनो यद्भवन्मुत्पत्तिस्तादृशोत्पत्त्यनुकूलो भावकस्योत्पादकस्य यो व्यापारविशेषः स भावनेत्युच्यते इत्यर्थः । वस्तुशब्देन द्रव्यं गुणः कर्मान्यदपि सर्वं गृह्यते । भवितुरिति सामान्यतयोक्तेः । द्विविधायामपि भावनायां लक्षणसमन्वयो यथा— भवितुरुत्पद्यमानस्य देवतोद्देशेन कृतस्य द्रव्यत्यागरूपस्य यागस्य तज्जन्यस्वर्गस्य वा वस्तुनो योत्पत्तिस्तदनुकूल उत्पादकस्य यजनकर्तृयो व्यापारविशेषः प्रयत्नरूपः सामग्रीसंपादनऋत्विग्वरणादिरूपो वा स भावनेत्युच्यते । तथा लोकेपि ग्रामं गच्छति देवदत्त इत्यत्र भवितुरुत्पद्यमानस्य ग्रामसंयोगरूपस्य वस्तुनो योत्पत्तिस्तदनुकूलस्तदुत्पादकस्य गमनकर्तृदेवदत्तस्य यो व्यापारः पादप्रक्षेपादिरूपः स भावनेत्युच्यते । इयमार्थी भावना । शाब्दी भावना यथा— यजेतेत्यत्र भवितुरुत्पद्यमानस्य यजनकर्तृनिष्ठस्य सामग्रीसंपादनादिव्यापाररूपस्य वस्तुनो योत्पत्तिस्तदनुकूलो भावकस्य तदुत्पादकस्य यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य शब्दस्य यो व्यापारविशेषः प्रेरणारूपः स भावना । तथा लोकेपि गमयति ग्रामं भृत्यं स्वामीत्यत्र भवितुरुत्पद्यमानस्य भृत्यनिष्ठपादप्रक्षेपादिव्यापाररूपस्य वस्तुनो योत्पत्तिस्तदनुकूलस्तदुत्पादकस्य स्वामिनो यः प्रेरणारूपो व्यापारः स भावनेति । अस्यास्त्वं ग्रामं गच्छेत्यादिप्रेरणायाः शब्दनिष्ठभावेपि यथा शाब्दी भावनेति व्यवहारस्तथानुपपत्तेरुक्तम् । गोशब्दस्य गोत्वमिति । ननु कथं

विशेषः । वेदे तु पुरुषाभावालिङ्गादिशब्दनिष्ठ एव । नहि वेदः पुरुषनिर्मितः ।

वेदसाध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् ।

वेदाध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथा ॥

इत्यादिना वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् । 'यः कल्पः स कल्पपूर्वः' इति न्यायेन संसारस्यानादित्वादीश्वरस्य च सर्वज्ञत्वादीश्वरो गतकल्पीयं वेदमस्मिन्

गोत्वं गोशब्दस्य वाच्यमित्युच्यते । गोत्वविशिष्टाया गोव्यक्तेर्गोशब्दवाच्यत्वात् । अत एव गामानय गां नय गां वधानेत्यादौ नयनानयनबन्धनादिक्रियांसु गोव्यक्तेरन्यथो युज्यते । अत एव च वैशेषिकादिभिर्जातिविशिष्टव्यक्तावेव गवादीनां जातिशब्दानां शक्तिरङ्गीकृतेति चेदुच्यते । गामानयेत्यादिवक्तव्योच्चारणानन्तरं तत्र श्रुताद्गोशब्दाद्गोत्वविशिष्टगोव्यक्तेरुपस्थितौ तादृशगोव्यक्तेरानयनादिप्रियायामन्वयो भवतीति किल त्वदभिमतम् । तत्र विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानं कारणम् । नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य उपजायत, इति न्यायात् । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके विशिष्टमहणं नेष्टमगृहीतविशेषणम् (त. वा. ३।४।१३) इति । तथाच तादृशगोत्वविशिष्टगोव्यक्त्युपास्थितेः पूर्वं विशेषणीभूतस्य गोत्वस्य येन केनापि प्रकारेण ज्ञानं जातमित्यवश्यमुपपादनीयम् । तच्च तत्र शब्दशक्त्यातिरिक्तस्य कारणान्तरस्यासंभवाद्गोशब्द एव शक्त्या प्रथमतो गोत्वमुपस्थापयतीति वक्तव्यम् । तत्र या गोत्वस्योपस्थापिका शब्दशक्तिः सा किं त्वदभिमता या विशिष्टे शक्तिः सैवाथवा शक्त्यन्तरम् । नाद्यः । एकयैव शक्त्या पूर्वं शक्यान्तर्गतस्य कस्यचिदंशस्योपस्थितिः पश्चाच्च तयैव शक्त्या विशिष्टस्य शक्यस्योपस्थितिरिति चक्रे न युज्यते । शब्दस्य विरम्य रूपापारभावात् । एका शक्तिर्विशिष्टं केवलं वा कंचिदर्थं सकृदुपस्थाप्य तावतैव क्षीणा सती पुनः कंचिदप्यर्थमुपस्थापयितुं न समर्था भवति । तदुक्तम्—'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति । न द्वितीयः । शक्त्यन्तरेण प्रथमतो गोत्वस्योपस्थितिश्चेत्पुनरन्यथा शक्त्या विशिष्टार्थस्योपस्थितिरिति कल्पना गौरवपराहता भवति । किंच प्रथमतो गोत्वस्योपस्थितौ तावतैवाक्षेपादिनोपस्थिताया गोव्यक्तेरानयनादिप्रियायामन्वयसंभव इत्येवं प्रकारान्तरेण गोत्वकेरुपस्थितिसंभवे तस्याः शब्दार्थत्वकल्पनं न न्याय्यं भवति । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् । साधितत्वाद्गोत्वोत्पत्तिः । वेदस्य पौरुषेयत्वमित्येवं मन्यमानानां मतं तत्तरण्डनं च सर्वदर्शनसंग्रहे जैमिनिदर्शने (पृ २७०-७५) सायणाचार्यैः प्रतिपादितं तत्तत एव द्रष्टव्यम् । यः कल्प इति । धाता यथापूर्वमकल्पयत् (ऋ. सं. १०।११.०।३, म. ना. १४) इति श्रुत्यनुगृहीतोर्यस्यायः । संसारस्यानादित्वादिनिष्ठे । उपलभ्यते चाप्युपपद्यते च (म. सू. २।१।३६)

कल्पे स्मृत्या उपदिशतीत्येतावतैवोपपत्तौ प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य रचितत्व-

इति सूत्रे शांकरभाष्ये स्पष्टमेतत् । प्रमाणान्तरेणेति । यागः स्वर्गसाधनमित्येवं यागस्वर्गयोः कार्यकारणभावं प्रत्यक्षादियमाणेनोपलभ्य पश्चात्तदर्थकं यजेत स्वर्गकाम इत्येवं चेदवाक्यं परमेश्वरेण विरचितमिति कल्पनीयम् । परंतु तत्र यागे स्वर्गप्रदानसामर्थ्यं केनोत्पादितम् । अन्येन केनचिदुत्पादितं चेत्स एव परमेश्वरः स्यात् त्वयं चेदप्रणेता । एतदपेक्षया तस्यैव सामर्थ्याधिक्येन परमत्वात् । अथ चेदप्रणेत्रैव यागे तादृशं सामर्थ्यमुत्पादितमिति कल्प्यते चेत्कथं प्रमाणान्तरेण तादृशार्थोपलब्धिसापेक्षत्वं चेदवाक्यरचनायाः । ननु लोके कश्चित्पुरुष एवमेवं कार्यं कर्तव्यमित्येवं संकल्प्य कार्यं करोति । यथा वैद्यो ज्वरापनोदनसामर्थ्यवतीरौपर्धीरेकत्र संगमस्य गुटिकां निर्ममिति । पश्चाच्च तथा ज्वरापनोदनं भवति न वेति संदिहानः समालोच्य तां द्वित्रादिस्थल उपयुज्य तेन प्रमाणेन निश्चिनोति । तथा प्रकृते प्रमाणेनार्थनिश्चयोत्तरं यजेत स्वर्गकाम इत्यादि चेदं विरचयतीत्येवं संभवतीति चेन्न । वैपभ्यात् । औपधीषु ज्वरापनोदनसामर्थ्यं न वैद्य उत्पादयितुं प्रभवति । किं तु परमेश्वरनिर्मितं तत्र तत्सामर्थ्यं सिद्धयद्गुह्यहीत्या केवलं ता औपर्धीरेकत्र संगमयति । तथा च तासु तत्सामर्थ्यं कियत्परिणामं कीदृशं कियत्कालपर्यन्तं च तत्तत्रावतिष्ठते अनेकासु चौपधीषु समानमेव सामर्थ्यं तरतमभावेन वेत्येवमित्यत्राद्यगत्यभावेन युक्त एव वैद्यस्य संदेहः । परमेश्वरस्य तु न तथेति । नन्वंशं परमेश्वरस्य प्रमाणान्तरापेक्षया असंभवात्प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य वेदो विरचित इति वक्तुं न युज्यत इति चेदस्तु नाम । स्वयमेवार्थमुपलभ्य तेन वेदो विरचित इति कल्पनायां किं बाधकमिति चेत्-इत्थम् । सांप्रतं समुपलभ्यमानो वेदः पूर्वकल्पीयवेदसमानानुपूर्वीकोथवा विभिन्नानुपूर्वीकः । आद्ये किमपूर्वविरचनया । परमेश्वरस्य पूर्वकल्पीयवेदस्मरणेनैवोपपत्तेः । नहि स्मरणप्रयोजकीभूतः संस्कारोत्पन्नस्त्वय परमेश्वरे विनष्टुमर्हति । द्वितीये विभिन्नानुपूर्वीकत्वपक्षे सांप्रतं समुपलभ्यमानो वेदः पूर्वकल्पीयवेदसमानार्थकोथवा विभिन्नार्थकः । आद्ये समानार्थकत्वपक्षे विभिन्नानुपूर्वीकत्वं यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययेण स्वर्गकामो यजेतेत्येवं विरचनया स्यात् । यजेतेत्यत्र यष्टव्यमित्यादियपर्यायान्तरयोजनया वा स्यात् । परं त्वेवं वेदो विरचित इति कल्पनायां परमेश्वरेण को हेतुरनुसंहित ईदृशविरचनायामिति विचार्यमाणे सूक्ष्ममपि न किञ्चित् कारणं समुपलक्ष्यते । अथ विभिन्नार्थको विभिन्नानुपूर्वीको वेदः परमेश्वरेण विरचित इति कल्प्यते चेत्तद्विभिन्नार्थत्वं जगति वस्तुस्वभाववैचित्र्यं कार्यकारणभाववैचित्र्यं च समुत्पाद्य संपादनीयं भवेत् । पूर्वकल्पे विषय जीवन्सर्वभाय आसीदमृतस्य च मारकस्वभायः ।

कल्पनानुपपत्तेश्च । ततश्च पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठैव सा । अत एव शाब्दी भावनेति व्यपदिशन्ति । .

सा च शाब्दी भावनाऽशनयमपेक्षते, साध्य साधनमितिकर्तव्यता चेति ।

सप्रति तद्विपरीतम् । तथा पूर्वकल्पे याम स्वर्गकारण नासीदस्मिन्कल्पे तु भवति । परतु निष्प्रमाणिका निरर्थिका चेय कल्पना । किमेतावता साधितर्मा श्वरेण भवेत् । एत्र सत्यपि यद्दीश्वरण वेदो विरचित इति कल्प्यत तर्हि तेनैव तत्रैत्र च वेदे धाता यथापूर्वमकल्पयत् (ऋ स १०।१९०।३, ते आ प्र १०। अनु १) इत्युक्त विरुध्येत । न च 'सूर्याचन्द्रमसो धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिव च पृथिवी चान्तरिक्षमथो सुव इत्येव सूर्यचन्द्रादीन्काञ्चिद्व पदार्थानत्र श्रुतिर्निर्दिशति न सर्गो निति वाच्यम् । तात्पर्यापरिज्ञानात् । सर्गं लोकास्तत्रत्या सर्व पदार्थास्तदीया सर्व धर्माश्च पूर्वप्रकल्पिता इत्येव तच्छब्देस्तात्पर्यमव गम्यते तथा हि द्वो चकारावमुक्तं नमुच्चिन्वाते । अथो इत्योकारान्तमव्ययमथ इत्यर्थकम् । सुवरित्पनेन सर्गं भोग्यजात तद्भोगाश्च गृह्यन्ते नतु स्वर्लोक । दिवमित्यनेन सिद्धत्वात् । तथा चायमर्थः । पूर्वप्रकान्त सर्वस्य प्राणिजातस्य वर्शा स तादृशो धाता परमेश्वर सूर्यादिदेवान्पृथिव्यादिलोकांश्च तथा तत्रत्यान्भाग्यानर्थास्तद्भोगाश्च सर्वास्तथाधस्ताद्विवभान लोकसप्तकमपि च यथापूर्वमतीतसृष्टो यस्य यादृश रूप तादृशमनतिः कस्याकल्पयत्सकल्पमात्रेण समुत्पादितवानिति । स्पष्टं वेद भाष्ये । नन्वस्तु नामेदानीं तनस्य वेदस्य पूर्वकल्पीयवदन सह साम्यम् । तथास्तु नाम पूर्वकल्पीयवदस्मरणमीश्वरस्य । तथापि पूर्वकल्पियवेदस्येश्वरधिरचितत्वाङ्गीकारे नि बाधकमिति चेज्जान्तोति । यथेदानीं तनो वेद पूर्वकल्पीयवेदसदृशस्तथा पूर्वकल्पीयवेदोपि तत्पूर्वकल्पी यवेदसदृश एव स्यात् । सोपि च तत्पूर्वकल्पीयवेदसदृश एवेत्यवमनवस्यादौ- स्थ्यस्यैवान् बाधकत्वात् । यद्येकस्मात्कस्माच्चित्कल्पात्पूर्वं कल्प एव नास्ति अयमेव प्रथम इत्येव कस्याचित्कल्पस्य प्राथम्य स्यात्तर्हि तत्रेश्वरेण वेदो विरचित इत्यस्या कल्पनायाः संभव स्यात् । न तु प्राथम्य कस्याप्यवगम्यते । तादृशप्रमाणाभावात् । प्रयुत कस्याचित्कल्पस्य प्राथम्याङ्गीकारे परमेश्वरे वैपम्य नैर्घृण्य गेति दापद्रयमापद्येत । तदेतदुक्तं ब्रह्मसूत्रकारेद्वितीयाध्याये प्रथमपादे वैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति (ब्र सू २।१।३४) इत्यादिना ।

अशनयमिति । लोकापीमे तन्तव इत्येव कनाचिदुक्ते श्रीवृजनस्तावदुदास्ते यावन्तेषा तन्तूना साध्य साधनामितिकर्तव्यता च नावगच्छति । तत्र माध्य प्रावरणद्वारा शैत्यापनोदकारी पट । साधनं तुर्यादिकम् । इतिकर्तव्यता च

तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणानुश्रयोपेनाऽऽर्थी भावना साध्यत्वेन संप्रप्यते ।
एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः १

तन्तूनां यानेन पटो निष्ठाद्यत इति एतां च प्रयाजां मध्ये कस्याप्येकस्याज्ञाने
 धातुगीदार्मान्यं तदवस्थमेव भवति । यथा तुर्वादिमाधनं यावत् ज्ञायते न
 प्राप्यते या तावद्ज्ञानेन पटमुत्पादयितुं विजातृद्यपि समर्थोपि तथा दैन्यनिरा-
 करणाय पटमुत्पिपादायिपुरापि किं कुर्यात् । तूष्णीमंशावस्थितो भवेत् । तत्र च
 तुर्वादिमाधनज्ञानेन परं प्रत्युपदेष्टुं शक्नुवन्नपि तादृशमाधनालाभे पटमुत्पाद-
 यितुमसमर्थं तूष्णीमंशावस्थितो भवति । तथा तुर्वादिमाधनज्ञाने तत्प्राप्तौ च
 भवत्यामपि दैन्यनिराकरणाय पटमुत्पिपादायिपुरापि च यावत्तुर्वादिमाधनैरेवं
 पटो निष्ठाद्यत इत्येवमितिकर्तव्यतां नाद्यगच्छति अद्यगच्छन्वा शक्यभावेन
 तप्राप्तमर्थां भवति तावत्तूष्णीमंशावस्थितो भवति । तथा तन्तूनां लाभेपि
 तेयत्यतिकर्तव्यतां विजानन्नपि शक्तोपि च यावत्पटं नेच्छति तावत्तूष्णीमेवाव-
 स्थितो भवेदिति । तथा प्रकृतं यजेतेत्येवं प्रेरणाया ज्ञानेपि तत्साध्यस्य
 तत्साधनस्य तादितिकर्तव्यतायाश्चाज्ञाने यागे प्रवृत्तिर्न भवेदिति भावः ।

अत्र साध्यमाधनेतिकर्तव्यताविशयिकासु तिसृष्व्याकाङ्क्षासु पौर्वापर्यनि-
 यमो दृश्यते । प्रथमं साध्यं किमित्येवं साध्यविषयिण्याकाङ्क्षोदेति । अज्ञाते
 साध्यं साधनाकाङ्क्षानुदयात् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा तु दूर एव । तथा
 यावत्साधनं नावगम्यते तावदितिकर्तव्यताकाङ्क्षा नोदेति । इतिकर्तव्यताया
 नियमेन साधनविषयत्वात् । लोकेपि देवदत्त यामं गच्छेत्पुक्तं गमनसाधनम-
 श्वादिकमजानानोपि देवदत्तः किं तत्र गमनेन प्राप्यं स्यादित्येवं गमनफलं
 प्रथमतो जिज्ञासते । तत्र द्रव्यलाभः स्यादित्येवं फलेयगते पश्चाद्गमनसाधनं
 ज्ञातुमिच्छति । अश्व्यादिकं साधनं ज्ञातवतज्ञानेनाश्वेन कथं गमनं, कर्तव्यमि-
 त्येवमितिकर्तव्यताजिज्ञासा तु ततः पश्चाज्जायत इति ।

वश्यमाणेति । एतद्ग्रन्थमहाध्वसर इत्यर्थः । अंशत्रयं चेदृशमेव
 साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपम् । तत्रार्थमाधनायाः साध्यं स्वर्गादि । साधनं
 यागः । प्रयाजादिक्रियाजातमितिकर्तव्यता । एतदंशत्रयविशिष्टार्थी भावनेव च
 ज्ञात्वाभायनायाः साध्यम् । एकप्रत्ययेति । समानमेकमाभिधानं प्रतिपादक-
 शब्दः । तद्वत्प्रा श्रुतिः । सा च विनियोर्द्वित्री श्रुतिः । समानाभिधाना विनियोर्द्वि-
 श्रुतिर्हि स्वप्रतिपाद्यस्य कस्याचित्स्यप्रतिपाद्यान्तर एव क्वचिद्विनियोगं बोधयति ।
 यथा पशुना यजेतेत्यत्र पशुनेति तृतीयाविभक्तिप्रत्ययरूपा श्रुतिः । सा चैकेव
 करणरूपमर्थे पुंस्त्वमंकार्थं च प्रतिपादयति । अतश्च सा स्वप्रतिपाद्ययोः
 पुंस्त्वमंकार्थयोः स्वप्रतिपाद्यान्तरे करणरूपेयं संबन्धं बोधयति । अत एव तत्र
 पशुः पुमानेवैक एव च गृह्यते । इतरथा कर्मबहुगुण्यं स्यात् । तथा प्रकृते यजेत

यद्यपि संख्यादीनामप्येकप्रत्ययगम्यत्वं समानं तथाऽप्ययोग्यत्वान्न तेषां भाव्यत्वेनान्वयः । करुणाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यते । तस्य

स्वर्गकाम इत्यत्र यजधातोः परीभूतस्त इत्ययं प्रत्यय एक एव शाब्दी भावनामार्थी भवनां च प्रतिपादयति । अतोत्र त इत्येषा समानाभिधानश्रुतिः स्वप्रतिपाद्यार्थभावनायाः स्वप्रतिपाद्यायामेव शाब्दभावनायां साध्यत्वेन संबन्धं बोधयति । योग्या च सा तत्र तादृशसंबन्धस्य । आर्थभावनायाः शाब्दभावनासाध्यत्वात् । अयोग्यत्वे तु श्रुतिरपि कथं तयोः संबन्धं घटयितुं शक्नुयात् । न र्धागमाः परःशतमपि घटं पटयितुमीशते । अत एव प्रागुक्ते पशुनेत्युदाहरणे प्रत्ययप्रतिपाद्यस्य पुंस्त्वस्य तेनैव प्रत्ययेन प्रतिपादितायामप्येकत्वसंख्यायां न संबन्धः । तदेवाह—यद्यपीति । नहि यजेतेत्यत्र तप्रत्ययप्रतिपादिता कर्तृगतैकत्वसंख्या शाब्दभावनासाध्या भवति । शाब्दभावनया तादृशसंख्याया अनुत्पादात् । संख्यादीनामित्यत्रादिपदेन कालस्य संग्रहः । करुणाकाङ्क्षायामिति । मत्प्रयोज्यकर्त्रा एवमेवं कर्तव्यमित्येवं प्रयोजककर्तुः प्रेरकस्य योभिप्रायविशेषः 'स शाब्दी भावना । तस्याश्च साधनं लिङादिज्ञानम् । यावच्च प्रयोज्यकर्त्रा लिङादिघटितं यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यं न श्रुतं तावत्प्रयोजककर्तृस्तादृशेभिप्रायविशेषे विद्यमानेषु प्रयोज्यकर्तृयामि प्रवृत्त्यदर्शनात् । श्रुतेषुच तादृशे वाक्ये यावत्तदर्थं नाद्यगम्यते तावत्प्रवृत्तिर्न भवति । ज्ञाते च वाक्यार्थे प्रवृत्तिर्दृश्यते इति वाक्यघटकीभूतानां सर्वेषां पदार्थानां वाक्यार्थावगतिद्वारा प्रवृत्तिकारणत्वे साधारणेपि लिङाद्यर्थस्तत्र प्राधान्येन कार्यकारी भवति । यजेत इत्यस्माद्यजेतेत्यत्रत्यप्रत्ययेन योर्थविशेषः प्रतिपाद्यते तमजानस्य प्रवृत्तिर्न दृश्यते । अतोत्र लिङादिज्ञानं करणत्वेन संबध्यत इत्युक्तम् । लिङादिज्ञानं च विध्यर्थबाधकत्वेन रूपेण ज्ञानम् । आदिपदेन विध्यर्थबोधकानां तद्व्यद्वादिप्रत्ययानां संग्रहः । अयं च शाब्दभावनायां जायमानो लिङादिज्ञानस्य करणत्वेन संबन्धः पूर्वोक्तार्थभावनारूपसाध्यसंबन्धविशिष्टायामेव शाब्दभावनायां नतु क्वलयायाम् । साध्यसंबन्धोत्तरमेव साधनाकाङ्क्षोदयात् । एव प्राशस्त्यज्ञानस्येति कर्तव्यतात्वेन जायमानः संबन्धोपि साध्यसाधनोभयसंबन्धीवीशप्रायामेव शाब्दभावनायां नतु क्वलयायाम् । साध्यसाधनोभयसंबन्धोत्तरमेवेति कर्तव्यताकाङ्क्षोदयात् । आकाङ्क्षानुसारेणैव हि संबन्धो भवति ।

ननु किमेवमुच्यते । असंगतमिवाभाति । शाब्दभावनयाः प्रयोजकभिप्रायविशेषरूपाया साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं साधनत्वेन प्रदर्शितम् । तच्च प्रयोज्यकर्तृयामि प्रवृत्तिं साधनं भवतु नाम । न तु शाब्दभावनयाः । तस्याः प्रयोजकभिप्रायविशेषरूपायाः पूर्वमेव निष्पत्तयात् । अत आह—तस्य चेति । अयं भावः । देवदत्तरय काष्ठच्छेदने परशुः साधनामित्युक्ते तत्र

च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, संनिकर्पस्येव रूपादिज्ञाने । सन्निकर्पात्प्राक्
रूपज्ञानस्येव लिङ्गादिज्ञानात्प्राक् शब्दधर्मभावनाया अभावप्रसङ्गात् । किंतु
भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेनैव । लिङ्गादिज्ञानं हि शब्दभावनाभाव्यार्थभावनां
निर्वर्तयति, कुठार इव च्छेदनम् । अतो लिङ्गादिज्ञानस्य करणत्वेनान्वयः ।

इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते ।

परशोः साधनत्वं किंनिरूपितं ग्राह्यम् । छिद्विक्रियानिरूपितं देवदत्तनिरूपितं
घा । विनिगमनाविरहाद्द्विविधमपि गृह्यते । छिद्विक्रियायाः साधनं परशुरिति
देवदत्तस्य साधनं परशुरिति द्विविधोपि व्यपदेशो लोके दृश्यते सोत्रानुगुणः ।
तत्र छिद्विक्रियासाधनत्वं परशोश्छिद्विक्रियोत्पादकत्वेन । देवदत्तसाधनत्वं तु
न परशोर्देवदत्तोत्पादकत्वेन । तादृशसाधनत्वस्य तत्रासंभवात् । किं तु
देवदत्तसाध्यच्छिद्विक्रियोत्पादकत्वेन । तथा च यथा परशोर्देवदत्तसाधनत्वं
देवदत्तसाध्यच्छिद्विक्रियोत्पादकत्वद्वारा प्रतीयते तथात्र लिङ्गादिज्ञानस्य
शाब्दभावनासाधनत्वं शाब्दभावनासाध्यार्थभावनोत्पादकत्वद्वारा गृह्यते ।
नन्यस्तुक्तरतिषा ग्रन्थसंगतिः । किं तु शाब्दभावनायाः साक्षादुत्पादकं यत्साधनं
तस्यात्रानुक्तेर्न्यूनतेति चेन्न । तादृशसाधनस्य प्रकृतेनुपयोगेन तदनुक्तेरत्रादोष-
त्वात् । यथा लोके तन्तुषु विद्यमानेषु पटादिकार्यं चिकीर्षाः समर्थस्य
तदितिकर्तव्यतां विजानतोपि च तन्तुसाध्यपटोत्पादकं तन्तुसाधनं सुर्यादिक-
मन्तरेण पट उत्पादयितुं न शक्यते न तथा तन्तुत्पादकं यत्तन्तुसाधनं
तदन्तरेण पट उत्पादयितुं न शक्यते । तन्तुत्पादकं साधनं हि पटं
प्रत्यन्यथासिद्धं घटं प्रति कुलाल्पितेव । प्रकृते च शाब्दभावनोत्पादकं
यच्छाब्दभावनासाधनं किञ्चित्प्राज्ञ तस्य कथंचिदपि यजनकर्तृयोगे प्रवृत्ता-
नुपयोगः । तदजानतोपि योगे प्रवृत्तिसंभवात् । संनिकर्पस्येवेति । यथा लोक
इन्द्रियसंनिकर्षां घटादिपदार्थगतरूपादिज्ञाने तादृशरूपादिप्रत्यक्षज्ञानोत्पाद-
कत्वेन करणं भवति तथात्र न करणत्वमित्यर्थः । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायांनिति ।
इति कर्तव्यं यस्याः सा इतिकर्तव्या । तस्या भाव इतिकर्तव्यता । इतिशब्देन
कर्तव्यविशेषरूपेण च्छिद्विक्रियेण बुद्धिस्थः परामृश्यते । बहुव्रीहिरनन्तरं भावार्थं
तत्प्रत्ययः । प्रकृतितजन्यबोधः यः प्रकारः न भाव इत्युच्यते । अत्र बहुव्रीहिः
प्रकृतिः तज्जन्यबोधः कर्तव्यविशेषविशिष्टा शाब्दीभावनन्त्याकारकः । तत्र
प्रकारः कर्तव्यविशेषः । स एव भावार्थकन तत्प्रत्ययेनोच्यते इतीतिकर्तव्य-
तादृशस्य कर्तव्यविशेष इत्यर्थः पर्येषसत्तः । अथात्र शाब्दभावनायाः कीदृशः
कर्तव्यविशेषः । उच्यते । शाब्दभावना च प्रेरणारूपः प्रयोजककर्तृनिष्ठोभि-
प्रायविशेषः । तेन च स्वसाधनीभूतं लिङ्गादिज्ञानं संपाद्य प्रयोज्यकर्तृयोगार्थं
प्रवृत्तिः साधनीया भवति । परंतु न तावन्मात्रेणार्थसिद्धिर्नियता भवति ।

तच्च प्राशस्त्यज्ञान 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्याद्यर्थवादेर्जन्यते ।

अतस्तत्रान्यात्कचित्कतव्यमपक्षिन भवति । तच्चात्रेद् कर्म समीचीनमित्येव कर्मण प्राशस्त्यज्ञानम् । कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रेरितश्च प्रयोज्यकर्ता नावश्य तत्र तथा व्यापृतो भवति यथा तत्कर्मण प्राशस्त्यज्ञान । यद्यपि प्राशस्त्यज्ञानोत्तरमपि नावश्य सर्वेषां प्रशुत्तिर्द्ध्यत तथाप्यन्यदेतत् । असामर्थ्यान्तधिकाराद्विभिस्तथा तत् । मानसिकी समुत्कण्ठा तु प्राशस्त्यज्ञानेन नियतेवेति । तच्चेति । तैत्तिरीयसहिताया द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके प्रथमानुवाके प्रारम्भ एवैश्वर्य कामिणो वायुदेवताक पशुर्विहित वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम (तै सं २।१।१) इति । वायुर्देवता यन्त्र पशो सोय वायव्य पशु । वायुशब्दात्सा देवतास्येत्यर्थं वायुवृत्तुपिनुपसो यत् (पा सू ४।२।३१) इति सूत्रेण यत्प्रत्यय । आलम्बन वर्हिषा प्लक्षशाखया च पशोरुपस्पर्श । भूतिकाम - ऐश्वर्यमिच्छन् । पशुश्च श्वेतवर्ण । श्वेतवर्णो हि वायोरतिशयेन प्रियो भवति । तादृश वायु देवताक पशुमैश्वर्यकामो यजमान आलभेत सस्पृशेत् पशोर्वांगार्थमुपस्पर्शनं कुर्यादित्यर्थं । इदमुपस्पर्शनमवोपाकरणमित्युच्यते । मन्त्रपूर्वक पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणमिति जेम्निनीयन्यायमालायामुक्तम् (जे न्या ३।६। आधि ७) । उपाकरणमन्त्राश्च तैत्तिरीयसहिताया तृतीये काण्डे प्रथम प्रपाठके चतुर्थेनुवाके प्रज्ञापतेर्जायमाना (तै सं ३।१।४) इत्याद्य पठिता । तदिदमुपस्पर्शनं यागार्थं विधीयते । कथमेतदयमन्यत इति चेदुच्यते । यागस्य द्वै रूपे द्रव्य देवता च । द्रव्यैक्येपि देवताभेदाद्यागो भिद्यते । तथा दवर्तैक्येपि द्रव्यभेदाद्यागो भिद्यते । द्रव्यैक्ये दवर्तैक्ये च सति त्वन्यस्य कस्यापि भेदेन यागा न भिद्यते । तथा च यागस्य यदपद्रव्य द्रव्य देवता चति तदुभयमपि प्रकृते वायव्यं श्वेतमालभतेति वाक्ये व्यक्तमेवावगम्यते श्वेतपशुरूप द्रव्य वायुर्देवता चेति । एव च यागस्य स्वरूप यस्मिन्वाक्ये व्यक्तमुपलभ्यते तस्मिन्वाक्ये विधीयमानमुपस्पर्शनं यागार्थमत्र विहितं स्यान्न त्वन्यत्र तस्यापयोग कल्पनीय । अतोत्र वायु येन वजेतेत्येव याग कल्पनीयो भवति । एव वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति वाक्येन यागार्थं वायुप्रतामुद्दिश्य श्वेतपश्वालम्बन विधाय तदुत्तर वायुव क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एव न भूतिं गमयति (तै सं २।१।१) इत्यत्र श्रुता पठ्यते । तस्यायमर्थः । अतिशयेन क्षिप्रा क्षेपिष्ठा । जीघ्रकायकारिणी । भागधेयेनेत्यत्र भागशब्दात्स्यार्थं भागरूपनामभ्या धेय (पा सू ५।४।३६ वा २) इति वार्तिकेन धेयप्रत्यय । भागशब्दस्य पुस्त्यापि क्वचित्स्वार्थिका प्रत्यया प्रकृतिर्लो लिङ्गवचनान्यातियर्तन्त इति परिभाषया धेयप्रत्ययान्तस्य नपुंसकत्वम् । स्वेन यम्य वायुग्रीयनत्यर्थं । स्वनेत्यत्र स्वशब्द स्वर्कायवार्था । स्वशब्देन च वायुदेवता परामृश्यते । वायुरूपदेवता क्षिप्रकार्यकारिणी । यजनकर्ता च तत्र वायुग्रीयेन वायोरिति

प्रतिपादयन्ति । स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । अध्य-
यनविध्युपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः । तथाहि 'स्वाध्यायोऽध्येतयः' इत्यध्ययन-

योरसमकालत्वात् । यद्विधिप्रतिपादिते साध्यभूतेषु कश्चन धर्मविशेष
प्रतिपाद्येत तर्हि तस्यार्थवादस्य विधावपयोगो वक्तुं शक्येत । न चार्थवाद-
वाक्यानां मा नाम भृद्धिधातुपयोग इति वाच्यम् । तथा सति तपामर्थवाद-
वाक्यानामध्ययनस्य न कश्चिददृष्ट उपयोग इति अर्थवादवाक्यरहित
स्वाध्यायाध्येत य इत्येव वाक्यविशेषाध्ययनस्य विधि कृत स्यात् न पुन
सामान्येन स्वाध्यायोऽध्येतय इति । अतश्चावश्यमर्थवादवाक्यानां यागादो
साध्येर्थां प्राशस्त्यरूपधर्मविशेषप्रतिपादनद्वारा विधातुपयोगो वक्तव्य इत्यर्थ-
वादवाक्यानां प्राशस्त्ये तात्पर्यं कल्प्यते । तादृशतात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसंधाने-
नार्थवादवाक्यानां प्राशस्त्येर्थां लक्षणा स्वीकर्तव्या भवति । आदित्यो यूष
इत्यादिषु केषुचिदर्थवादिषु तु यूष आदित्याभदस्यासमयेनान्वयानुपपत्तिरपि
दृश्यते । तात्पर्यानुपपत्तिस्तु सर्वत्रानिश्चितेव । ननु यथा लक्षणोदाहरणे गद्वाया
घोष इत्यत्र गद्वापदशक्येन प्रवाहरूपार्थेन स्वसामीप्यान्तीररूपाया लक्षणया
बोध्यते तथात्र लक्ष्यलक्षकयोरर्थयो क सवन्ध इति चेत्-उच्यते ।
स्वज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वमत्र सवन्ध । स्व लक्षणाथ वायुवे क्षेपित्वेत्यादि
वाक्येन शक्यता प्रतिपाद्योऽथ वायुदेतानिष्ठ शीघ्रकार्यकारित्वरूपो गुण ।
तादृशगुणज्ञानजन्य ज्ञान वायुदेतानिष्ठप्राशस्त्यविषयक ज्ञानम् । शीघ्रकार्य-
कारित्वरूपगुणज्ञानेन हि प्राशस्त्यं ज्ञायते । तादृशज्ञानविषयत्वं प्राशस्त्यरूपे
लक्ष्येर्थां । एव चार्थवादवाक्ये स्वसमभियादृतविधिवाक्यमोहितस्य यागादे
प्राशस्त्य बोध्यत इति सिद्धम् । यत्र चार्थवादवाक्यसमामि-यादृतविधिवाक्य न
दृश्यते तत्र तद्याग्य विधिं कल्पयित्वा तत्र प्राशस्त्य बोधनीयं भवति । न चेव
वचनस्यातिभार इति शक्यम् । यावता विनानुपपत्तिस्तावतोऽस्य
कल्पनीयत्वात् । यथा 'शमु सर्वदवेश आशुतोष सर्वकामफलप्रद'
इत्यथवादवाक्यस्य समभियादृत कश्चन विधिर्नास्तात्यत सर्वकाम शमु
यजेतेति विधिं प्रकल्प्य तत्र यागे प्राशस्त्यमयमर्थवादो बोधयति । उक्तेषुदा-
हरणेषु वायुशब्यादिदेवताप्राशस्त्यमोघनद्वारा तद्देवताक यागे प्राशस्त्य
बोध्यते । क्वचिन्तु पूर्वकालीनयागकर्तृप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा तादृशे यागे
प्राशस्त्य बोध्यत यथा अग्निर्वा अकामयत (त प्रा ३११४) इत्यर्थवादः । अयं
याग पूर्वकालेग्निना कृतत्वात्प्रशस्त इत्यमनेनान्वयादेन प्रकृतयागप्राशस्त्य
बोध्यत । एव प्रजापातिरात्मनो यपामुदागिदन् इत्यादावपि बोध्यम् ।
अत्र कर्तृरग्ने प्रजापतश्च इत्यनास्त्वम्पत्वेन तत्प्राशस्त्यं प्रसिद्धमव । आनर्थ-
क्यानुपपत्तिरिति । तथा चार्थवादवाक्यविषयकाध्ययनविधिव्यप्यन तदन्य

जनवदर्थविधानेनार्थवत्त्वं । स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते । यथा 'अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम' इति विधिरप्राप्त प्रयोजनवद्धोम विधत्ते, अग्निहोत्रहोमेन स्वर्ग भावयेदिति ।

यत्र तु कर्म प्रकारान्तरेण प्राप्त तत्र तद्दुद्देशेन गुणमात्रविधानम् । यथा 'दध्ना जुहुयात्' इत्यत्र होमस्य 'अग्निहोत्र जुहुयात्' इत्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानम्, दध्ना होम भावयेदिति ।

यत्र तूभयमप्राप्त तत्र विशिष्ट विधत्ते । तदुक्तम्— 'नचेदन्येन शिष्टा' (ज सू १।४।९) इति । शिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः । यथा 'सोमेन यजेत' इति । अत्र सकाञ्जान्निवृत्तिकरत्वेन वेगुण्यप्रतिबन्धाद्यपनादकतया कर्मोपयामित्वम् । विहितकर्ममध्ये कृत क्षानिष्ट कर्म विहितकर्मणि वेगुण्य सपादयति । कालान्तरे कियमाण चानिष्ट कर्म विहितकर्मफलप्राप्तिं प्रतिप्रणाति । स चाप्राप्तमिति । अग्निहोत्र जुहुयादित्येव विधिह्रपो यो वेदभाग स यदि न स्यात्तर्हि अग्निहोत्र होमरूपोर्थो वचना तरेण न प्राप्नोति । तादृशवचनान्तरानुपलम्भात् । नापि प्रमाणान्तरेण प्राप्नोति । तादृशप्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरासम्भवात् । तथा चाप्राप्तो योऽग्निहोत्रहोमरूपोर्थस्तस्य विधायकमग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम इत्येव वाक्यम् । अत्राग्निहोत्ररूपस्यार्थस्य स्वर्ग प्रयोजनम् । अतः प्रयोजनवानयमर्थः । अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यस्यायमर्थः । अग्निहोत्रशब्द कर्मनामधेयम् । तस्य च हुधात्वर्थे होमे अभेदान्वयः । हुधात्वर्थस्य होमरूपस्य कर्मणः प्रत्यया र्थभावनायाः करणत्वेनान्वयः । अग्निहोत्रमिति द्वितीया तु तृतीयार्थाः । तेन नाभेदान्वयानुपपत्तिः । प्रत्ययाद्यभावनायाः स्वर्गस्य कर्मत्वान्वयः । अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गमिष्ट भावयेदिति वाक्यार्थः । उद्देश्यविधेयभावो हि वाक्यार्थः । प्रकृते स्वर्गमुद्दिश्याप्राप्तो होमो विधीयते । दध्ना जुहुयादिति । अत्र होमस्य वचनान्तरेण प्राप्तत्वात् तस्य विधानम् । किंतु प्राप्त होममुद्दिश्य तत्राप्राप्तो दधिह्रपो गुणानेन वाक्येन विधीयते । अतः एत्राय गुणविधिरिति गीयते । अत्र धात्वर्थहोमस्त्रोद्देश्यत्वादेव तस्य प्रत्ययाद्यभावनायाः साध्यत्वेनान्वयः । दध्ना होम सपादयेदिति । यत्र तूभयमिति । सोमेन यजतत्यत्र किं विधीयते । न वचनान्तरेण यागः प्राप्यते नापि तत्र दागे गृह्यमाण सामरूपो गुणः । याग एव न प्राप्यते चेद्दूर एव तादृशयागाद्देशेन सोमरूपगुणप्राप्तिः । अतानेन सोमेन यजतेति वचनन यागापि विधीयते तत्र गृह्यमाणत्वन सोमरूपा गुणोपि विधीयत इत्यवश्यं स्वीकार्यम् । उद्देश्यविधेयभावत्वे च स्वर्गापुद्देश्य सोमविदिष्टो यागो विधेयः । न च सोमशब्दस्य सोमविदिष्ट इत्यर्थः कथमिति वाच्यम् । सोमशब्दे लक्षणया तादृशायापपत्तेः । लक्षणामज्ञानान् शब्दकते-

सोमयागयोरप्राप्तत्वात्सोमविशिष्टयागविधानम्, 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेत्' इति । न चोभयविधाने वाक्यभेदः । विशिष्टस्यैकत्वात् । विशिष्टविधौ च मत्वर्थलक्षणा । यथा सोमपदेन मत्वर्थो लक्ष्यते सोमवतेति । न हि मत्वर्थलक्षणां विना सोमस्यान्वयः संभवति । न तावत्सामानाधिकरण्येनान्वयः । तथा सति प्रत्यक्षविरोधापत्तेः । नहि सोमो यागो भवितुमर्हति । यदि तावत्सोमयागयो-

न चोभयविधान इति । वाक्यभेदो वाक्यार्थभेदः । वाक्यार्थश्चोद्देश्यविधेयभावः प्रकृते चैकस्मिन्वाक्यार्थं स्वर्गादिफलमुद्दिश्य यागो विधेयः । तादृशं विहितं यागमुद्दिश्य सोमरूपो गुणश्च विधेयः स्यादित्युद्देश्यविधेयभावद्वयेन वाक्यभेदः स्यादिति शक्याशयः । विशिष्टस्येति । स्वर्गादिफलमुद्दिश्य सोमविशिष्टो यागो विधीयते । एवं च विधेयार्थस्य गुरुत्वेऽपि उद्देश्यविधेयभाव एक एवेति न वाक्यभेदः । मत्वर्थ इति । यथा नीलो घट इत्यत्र गुणवाचिनो नीलशब्दस्य नीलगुणविशिष्ट इत्यर्थो लक्षणया गृह्यते तद्वत् । ननु वाक्यभेदमिमांसा वाक्यार्थमेकं कर्तुं ते प्रवृत्तिः । तत्र च लक्षणादोष आश्रीयते । किमेवमेकस्माद्गतात्पाद-मुत्क्षिप्य गतान्तरे प्रक्षेप इति चेन्न । वाक्यभेदोपापेक्षया लक्षणादोषस्य लघीयस्त्वात् । वाक्यभेदो वाक्यदोषः । लक्षणा तु पददोषः । नान्तरियकतया चावश्यं कस्मिंश्चिद्दोष आश्रापितव्ये लघीयान्दोष आश्रापितव्यो भवति न गरीयान् । अथ लक्षणामगृहीत्वा प्रकारान्तरेण वाक्यार्थयोजना स्यादित्या-क्षिप्य परिहारः कर्तव्यः । तत्र वाक्यार्थयोजनायां त्रयः पक्षाः समुद्भवन्ति । तत्र सोमयागयोरन्वय उतानन्वय एवेति, पक्षद्वयम् । अन्वयपक्षेऽपि सोमन्वयः किं सामानाधिकरण्येनाथवा वैयधिकरण्येनेति पक्षद्वयम् । तत्र सामानाधिकरण्ये-नान्वयपक्षं परिहरति-न तावदिति । सामानाधिकरण्यं चैकार्थबोधजनकत्वम् । तच्चान्न न संभवति । सोमपदार्थो द्रव्यम् । यागपदार्थश्च क्रिया । तयोर्भेदश्च प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इति कथं तयोरभेदेनान्वयः स्यात् । अथ क्रमप्राप्तौ वैयधिकरण्येनान्वयपक्षः खण्डनीयः । परं तु सूचीकटाहन्यायेनादावनन्वयपक्ष-मुत्थाप्य परिहरति-यदि तावदिति । सोमयागयोर्मिथोनन्वय एव । किं तु द्वयोरपि पार्थक्येन प्रत्ययवाच्यभावनायां कारणत्वेनान्वयः । सोमेन यागेन चोपे स्वर्गादिफलं संपादयेदिति वाक्यार्थः । अत्रोद्दिश्य स्वर्गादींस्तु फलम् । तदुद्दिश्य यागः सोमश्चानेन विधीयते इति विधेयद्वयम् । पार्थक्येन विधेय-द्वयाद्गीकारे च वाक्यभेदो रुद्ध एव । नद्युद्देश्यैक्यमात्रेण वाक्यभेददोषो नियतयितुं शक्यः । मिथोऽसंबन्धाभ्यां ह्याभ्यां सह तृतीय एकैक संबन्धेन संबन्धो न भवति । लोकेऽपि मिथोऽसंबन्धं घटद्वयमेकया रज्ज्वा नाकर्षयितुं शक्यं भवति । वाक्यभेदो च संबन्धभेदस्तन्त्रम् । तुल्यन्यायाद्विधेयैक्येऽपि

रैक्यरूपेण भावनायां करणत्वेनैवान्वयः 'सोमेन यागेनेष्टं भावयेत्' इति, तत उभयविधाने वाक्यभेदः । सोमस्य यागवत्फलभावनाकरणत्वेन प्राधान्या-
पातश्च । यागार्थत्वानुपपत्तिश्च । यागे द्रव्यानुपपत्तिश्च । प्रत्ययवाच्यभावनायाः
समानपदोपात्तेन^{members} यागेन करणाकाङ्क्षाया निवृत्तत्वेन^{members} भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य
करणत्वेनान्वयानुपपत्तिश्च स्यात् ।

मिथोऽसंबद्धमुद्देश्यद्वयं चेद्वाक्यभेदो न निवार्यते । एवं च सोमयागयोर-
नन्वयपक्षे वाक्यभेद एको दोषस्तद्व्यस्यः । द्वितीयो दोषश्च यदि प्रत्ययवाच्य-
फलभावनायां यागसोमयोर्द्वयोरपि तुल्यं करणत्वं तर्हि स्वर्गादिफलोत्पादने
यागस्येव सोमस्यापि स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं स्यात् । तथा सति यागजन्यमिव
सोमजन्यमप्यपूर्वान्तरमङ्गीकरणीयं स्यादिति गौरवम् । किञ्च सिद्धान्ते
सोमादिद्रव्यं यजनादिक्रियाद्वारा स्वर्गादिफलसाधनं भवति । तथा च सोम-
द्रव्यस्य यागार्थत्वं यदिव्यते तदिदानीं न स्यात् । भवतु तथेति चेत् किञ्चिद्व्य-
तिक्रियान्तरं कल्पयितव्यं स्यात् । करणं हि न स्वरूपेण करणं भवति किं तु
क्रियाविशेषद्वारैव । परशुर्द्युद्यमननिपतनादिक्रियाद्वारैव काष्ठद्वैधीभावकरणं
भवति । तथा च फलापूर्वोत्पादकक्रियान्तरकल्पने गौरवमिति तृतीयो दोषः ।
किञ्चैवं यागे सोमस्य करणत्वेनान्वयाभावाद्योगे किं साधनमित्येवं साधना-
काङ्क्षाया अनुपरमाद्योगे द्रव्यानुपपत्तिश्चतुर्थो दोषः । अपरं च स्वर्गादिफलं
केन संपादनीयमित्येवं या प्रत्ययवाच्यायाः फलभावनायाः साधनाकाङ्क्षा
सा शीघ्रोपस्थितिकेन यागरूपार्थेन निवृत्ता भवति । यागरूपार्थो हि तादृश-
प्रत्ययप्रकृतिभूतधातूपस्थाप्य इति समानपदोपात्तो भवति । समानमेकं यद्य-
जेतेति पदं तेनैकेनैव पदेन प्रकृत्यंशेन, यागरूपार्थः प्रतिपादितो भवति
प्रत्ययांशेन च तेनैव पदेन फलभावना प्रतिपादिता भवति । अतः शीघ्रोपस्थि-
तिकेन यागरूपेणार्थेन साधनाकाङ्क्षाया निवृत्तत्वात्पुनस्तस्या अनुत्थानाच्च
सोमेनेति भिन्नपदोपात्तस्य सोमस्य प्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेनान्वयः
स्यादिति पञ्चमो दोषः । नन्विष्टं फलं केन साधनेन संपादनीयमित्येवं प्रत्यय-
वाच्यभावनायाः साधनाकाङ्क्षायामाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं साधनत्वेनान्वययोग्यः
कोर्थ इत्येवं समालोचने यजेतेत्यत्र साधनत्वावर्थबोधकतृतीयाविभक्त्याद्य-
दर्शनेन यजधातुपात्ते यागे तादृशान्वययोग्यताया अज्ञानात्समानपदोपात्त
प्रथमत उपस्थितमपि तं यागं परित्यज्य भिन्नपदोपात्तोपि सोम- सोमेनेति
तृतीयाप्रदर्शितसाधनत्वान्वययोग्यताकः फलभावनायां साधनत्वेनान्वेतुमर्ह-
तीति चेन्मैवम् । यद्यपि यागस्य साधनत्वेनान्वये योग्यताप्रदर्शकं किञ्चिन्न
दृश्यते तथापि तत्र तादृशान्वयायोग्यताप्रदर्शकमपि किञ्चिन्न दृश्यते । प्रथमो-

/ यदि च वैयधिकरण्येनान्वयः, तत्र न तावत् 'योगेन सोमस्य'

 इत्यन्वयः । समानपदोपात्तत्वात्प्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेनान्वितस्य

 यागस्य सोमकर्मकभावनान्वयानुपपत्तेः । यागस्य सोमार्थत्वापत्तेश्च । न

 चैश्वर्यपतिः । अष्टद्वयापत्तेः । न हि यागस्य सोमार्थत्वं दृष्टद्वारेण संभवति ।

 परिश्रुतार्थपरित्यागे शीर्जे हि बाधकतद्भावः । बाधकं स्वयौग्यताज्ञानं न तु

 योग्यताज्ञानाभायमात्रम् । अतः साधुक्तं यागेन करणाकाङ्क्षा निवृत्तेति ।

 अथाशिशुः सोमयागयोर्वैयधिकरण्येनान्वय इत्येष पक्षः स्पष्टनीयः ।

 वैयधिकरण्येनान्वयश्च साध्यसाधनभावेन तयोः संबन्धः । तत्र च कल्प-

 इयम् । नामः साध्यं यागः साधनमित्येकः । एतद्वैपरीत्येन यागः साध्यं सोमं

 साधनमित्यपरः । तत्राद्यमनूय परिहरति-यदि चेति । यागेन सोममिति । अत्र

 सोमस्य यागः साधनमिति वक्तव्यम् । तत्र पूर्वसिद्धस्य सोमस्य याग-

 साधनं न संभवति । किञ्चात्र तद्भाष्यनिर्वर्तकत्वेन साधनत्वमित्युक्तमेव ।

 सोमसाध्यनिर्वर्तकत्वं च यागस्य सोमसंस्कारद्वारा वक्तव्यम् । तथा च सोम-

 साध्यं यदिष्टं स्वर्गादिफलं तस्य सोमसंस्कारद्वारा निर्वर्तको याग इति फलति ।

 संस्कारश्च गुणाधानम् । गुणश्च दृष्टः कथनं तत्र न संभवतीत्यदृष्टरूपो

 वक्तव्यः । एतादृशो हि वैयधिकरण्यान्वयपक्षस्य प्रथमः कल्पः पर्यवसन्नः ।

 अस्मिन्कल्पे दोषप्रयत्नः । तत्राद्यमाह-समानपदेति । स्वर्गादीष्टफलोत्पादन-

 योग्या संस्कारेण जायमानो यः सोमस्यादृष्टः स्वरूपविशेषस्तादृशस्वरूप-

 संपादनं सोमकर्मकभावना । तत्र यागेन संपादनीयमित्यतो यागस्य तत्र

 करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः । स च न संभवति । यजधातूपात्तस्य प्रकृत्यर्थस्य

 यागस्य समानपदोपात्तत्वात्प्रत्ययार्थफलभावनायामेवान्वयो भवेत् । शीघ्रोप-

 स्थितिकत्वात् । वृत्ते च तत्र तरयान्वये कथमन्यत्र तस्यान्वयः स्यादिति

 भावः । द्वितीयं दोषमाह-यागस्येत्यादिना संभवतीत्यन्तेन । धात्वर्थस्य

 यागस्य प्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेनान्वयमुक्तरीत्या समुचितमपि परि-

 श्रुतार्थपरित्यागे शीर्जे हि बाधकतद्भावः स्वीक्रियमाणे यागः सोमार्थ इति

 स्वात् । सोमार्थत्वं नाम सोमस्यादृष्टस्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वम् । सोमे यागेन

 जायमानस्य दृष्टस्य कस्याचित्स्वरूपविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वम् । अदृष्टस्वरूपविशेष-

 प्रतिपत्तेरुपयोगश्च तादृशात्सोमात्स्वर्गादीष्टफलनिष्पात्तिः । यागस्य सोमार्थ-

 त्वाङ्गीकारेण यागात्स्वर्गादिफलनिष्पत्तेरिदानीं वक्तुमशक्यत्वात् । न च यागे

 सोमस्य दाद एवेति दृष्ट एव तत्र स्वरूपविकार इति किमर्थमदृष्टविशेषाङ्गी-

 कार इति वाच्यम् । तादृशात्सोमात्स्वर्गादिफलनिष्पत्तेरसंभवात् । न चादृष्ट-

 द्वारा स्वर्गादिफलनिष्पात्तिरिति वाच्यम् । स्वर्गादिफलजनकमदृष्टं किं याग-

 जन्यं सोमजन्यं वा । यागजन्यं चेद्यागस्य करणत्वेन सोमेन्यय इति स्वीकृतः

व्रीहिध्ववघातेनेव यागेन सोमे कस्यचिद्दृष्टस्याजननात् । अतस्तेन तावत् सोमे किञ्चिददृष्टं जननीयम्, प्रोक्षणेनेव व्रीहिषु तथा यागस्य सोमार्थत्वे फलभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयो वक्तव्यः । भावनाकरणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेनेत्युक्तम् । न च सोमोऽदृष्टमन्तरेण फलं जनयितुं समर्थः । 'ग्रहैर्जुहोति' इति वाक्याविहितहोमेन तस्य भस्मीभावात् । अतोऽदृष्टद्वयापातान्न यागस्य सोमार्थत्वमिति न 'यागेन सोमं भावयेत्' इत्यन्वयः संभवति । करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तेश्च ।

अथ 'सोमेन यागं भावयेत्' इत्यन्वयः,

पक्षस्त्यक्तः स्यात् । सोमजन्यं चेत्येवलेन सोमेन तज्जन्यते यागसंस्कृतेन वा । केवलेन चेतत्र स्वीकृतेन यागस्यान्वयेन किं कृतं स्यात् । यागेनोपयुक्तस्यापि सोमस्य स्वर्गसाधनत्वापत्तेश्च । यागसंस्कृतेन सोमेनेति चेतसंस्कारो नाम गुणाधानम् । गुणश्च दृष्टः कश्चन न संभवतीत्यदृष्टरूपः स्वीकार्यः । तथा चादृष्टद्वयापत्तिर्दुष्परिहरा । यागजन्यादृष्टविशिष्टः सोमोऽदृष्टान्तरमुत्पाद्य तद्द्वारा स्वयं दग्धोपि स्वर्गादिफलसाधनं भवतीति तादृशाददृष्टविशेषविशिष्टात्सोमाज्जायमाना स्वर्गादिफलनिष्पात्तिश्च पुनरन्यादृष्टद्वारेणैव वक्तव्या । दृष्टस्य कस्यचिद्द्वारस्य तत्रादर्शनात् । तथा चादृष्टद्वयापत्तिर्दोष इति भावः । व्रीहिष्विति । यथावघातस्य तुपनिवृत्तिरूपं दृष्टं प्रयोजनं व्रीहिपूपलभ्यते न तथात्र यागस्य दृष्टं किञ्चित्फलं सोम उपलभ्यते । अतः प्रोक्षणेन यथा व्रीहिध्वदृष्टं किञ्चिदुत्पद्यत इति स्वीक्रियते तथात्र सोमे यागेनादृष्टं किञ्चिदुत्पद्यत इत्यङ्गीकर्तव्यं स्यादिति भावः । ग्रहैरिति । ग्रहैः पात्रविशेषैः सोमं जुहोतीति तदर्थः । तृतीयं दोषमाह-करणत्वेनेति । सोमपदोत्तरतृतीयया स्थप्रकृत्यर्थस्य सोमपदार्थस्य करणत्वेनोपस्थितिरिति तस्य यागकरणकभावनायां कर्मत्वेनान्वयो विरुध्यते । अथ सोमयागयोर्वैयधिकरण्येनान्वये यागः साध्यं सोमः साधनमिति द्वितीयं कल्पमुत्थाप्य परिहरति-अथ सोमेनेति । भावना हि भावनात्वेन सामान्यरूपेण प्रत्ययवाच्या न फलभावनात्वेन । ततश्च यथा स्वर्गादिफलस्य कर्मत्वेन भावनायामन्वयस्तथा यागस्यापि कर्मत्वेन भावनायामन्वयः । एवं भावनायां साध्यत्वेन फलयागयोर्द्वयोरन्वयः । तत्र फलभावनायां करणत्वेन यागस्यान्वयः । यागभावनायां च करणत्वेन सोमस्यान्वयः । सोमेन यागं भावयेत्तेन च यागेन स्वर्गादिफलं भावयेदिति वाक्यार्थः पर्यवसन्नः । अस्मिन् द्वितीये कल्पे न प्रथमकल्पोक्तास्त्रयो दोषाः संभवन्ति ।

तत्र यद्यपि सोमस्य करणत्वेन यागार्थत्वाद्यागनिर्वृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं लभ्यते इति नादृष्टद्वयापत्तिः । नापि करणत्वेनोपस्थितस्य सोमस्य साध्यत्वान्वयानुपपत्तिः । करणत्वेनैवान्वयात् । तथाऽप्यप्राप्तत्वाद्भावनाकरणत्वेनान्वितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैव ।

समानपदोपात्तप्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेन यागान्वयस्यापरित्यागात् प्रथमो दोषः । नापि द्वितीयः । इदानीं न यागः सोमार्थः किंतु सोमो यागार्थः । यागश्च ह्यनीयद्रव्यसापेक्ष इति तादृशद्रव्यसंभादनेन सोमस्य यागस्वरूपनिष्पत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनमिति न सोमजन्यादृष्टकल्पनाया आवश्यकत्वम् । तदाह-तत्र यद्यपीति । नापि तृतीयो दोष इत्याह-नापि करणत्वेनेति । सोमेनेति तृतीयाप्रतिपादितकरणत्वानुगुण्येनैव सोमस्य यागकर्मकभावनायां करणत्वेनान्वयस्वीकारादिति भावः । एवं प्रथमकल्पोक्तदोषाभावेऽप्यस्मिन्कल्पे दोषान्तरमस्यैवेत्याह-तथाप्यप्राप्तत्वादिति । अयं भावः । एकस्य यज्ञधात्वर्थस्य यागस्य प्रत्ययवाच्यफलभावनायां करणत्वेन कर्मत्वेन चेति संबन्धद्वैविध्येनान्वये प्रमाणं नास्ति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तथा च भावनायां करणत्वेनान्वये वृत्ते कर्मतया तत्र यागस्यान्वय एव नास्ति । दूरे यागकर्मकभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वयः । ननु भावनायाः प्रथमं साध्याकाङ्क्षा ततः साधनाकाङ्क्षेति क्रमनियमः प्राक्प्रदर्शितः । तदनुसारेणात्र यागस्य भावनायां प्रथमतः साध्यत्वेनान्वये यागकर्मकभावनायां सोमस्य करणत्वेनान्वये न काचिदनुपपत्तिरितिचेत्-उच्यते ! फलभावनायांग-भावनयोर्मध्ये यदि यागभावनायाः प्रथमत उपस्थितिः स्वान्तिर्हि भवेत्तत्र साधनाकाङ्क्षायां सोमस्य करणत्वेनान्वयः । न त्वेतदेवम् । फलभावनाया यागभावनापेक्षया प्रथममुपस्थितेः । फलार्थिनो हि यागार्थिनो भवन्ति न तु यागार्थिनां फलार्थित्वम् । स्वर्गादिसुखेच्छया हि यागे प्रवर्तन्ते लोका न तु यागेच्छया सुखमीप्सन्ते । तत्रच भावनाया यद्यपि प्रथमतः साध्याकाङ्क्षो-देति तथापि तत्र साध्यत्वेनान्वयो न यागस्य । किं तु सुखविशेषरूपस्य स्वर्गस्यैव । यागो हि न स्वरूपेण सुखम् । यद्यपि सुखसाधनस्यापि साध्यत्वेनान्वयः संभ्रति तथापि यागस्य सुखसाधनत्वेनावगमोत्तरं हि तत्संभवः । तदवगमश्च स्वर्गस्य भावनायां साध्यत्वेनान्वये तादृशस्वर्गकर्मकभावनायां यागस्य करणत्वेनान्वयोत्तरम् । तथा च समानपदोपात्तस्यापि लोकतः सुखत्वेन सुखसाधनत्वेन वा यागस्याप्राप्तत्वात् प्रथमतो यागस्य भावनायां साध्यत्वेनान्वयः किं तु स्वर्गस्यैव । एवं साध्याकाङ्क्षायां निवृत्तायां साधना-काङ्क्षादये समानपदोपात्तो यागस्तत्र करणत्वेनान्वितो भवति । एवंथा-

ननु यजेतेत्यत्र यागस्य न करणत्वेन नापि साध्यत्वेनोपस्थितिः । तद्वाचकतृतीयाद्यभावात् । किंतु भावनाया यागसवन्धमात्रं प्रतीयते । यागस्य च भावनासवन्धः करणत्वेन साध्यत्वेन च सम्भवति । तत्र करणत्वाशमादाय फलसन्धः । साध्यत्वाशमादाय गुणसवन्धश्च स्यात्, इति चेत्-मैत्रम् । यद्यपि भावनाया यागस्य सवन्धमात्रं प्रतीयते तथाऽपि करणत्वेनोपस्थितिः

यागस्य साध्यत्वेन भावनायामन्वयो न कथनव्युपपद्यत इति । ननु यजेतेति । प्रत्ययवाच्यभावनाया प्रथम साध्याकाङ्क्षाया स्वर्गाङ्गीप्रफलसवन्ध तादृश फलकर्मकभावनाया साधनाकाङ्क्षाया तादृशाकाङ्क्षाशान्त्यर्थं यो यागस्य भावनाया सवन्धो जायते स न करणत्वेन विशेषरूपेण । करणबोधकतृतीयाद्य दर्शनात् । किंतु सवन्धसामान्यरूपेण । सामान्ये चान्तर्गर्भितमत्र विशेषद्वयम् । करणत्व साध्यत्व च । तत्र पूर्वोपस्थिताकाङ्क्षा करणत्वाशगर्भितेन सामान्य सवन्धेन पूरणीया । साध्यत्वाशगर्भितेन तेनैव सामान्यसवन्धेन सवद्वाया यागभावनाया च सोमरूपगुणस्य करणत्वेन सवन्ध स्यादित्याशयः । परिहरति-मेवमिति । यद्यपीति । फलभावनाया साधनाकाङ्क्षाया तादृशा काङ्क्षाशान्तये हि यागस्य तत्र सवन्धो वाच्यः । स च सवन्ध आकाङ्क्षा नुगुणश्चेत्तस्मादाकाङ्क्षाशान्तिर्भवेन्नान्यथा । आकाङ्क्षा च साधनत्वेन विशेषरूपेणोति स सवन्धोपि विशेषरूपेणैव वक्तव्या भवति । यद्यपि सवन्धविशेषप्रदर्शिका तृतीया न दृश्यते तथापि न क्षतिः । वृत्त्यनुप स्थितस्यापि सवन्धविशेषस्य विशेषरूपेण शाब्दे बोधे भानाभ्युप गमात् । प्रकारतया विशेष्यतया वा बोधे वृत्त्युपस्थितत्व तत्र न तु ससर्गत्वेन बाधः । एव चाकाङ्क्षापरिपूरकं सवन्ध साधनतारूपा विशेष सवन्ध एवेति सिद्धम् । तत्र च साध्यत्वाख्य सवन्धविशेषा नान्तर्भवति । प्राणिषु हि पशुरन्तर्भवति न तु प्राणिविशेषेषु पक्षिषु । विशेषस्य सामान्येन सहाविरोधेपि विशषस्य विशषान्तरेण सह विरोधस्य विद्यमानत्वात् । विरोधश्चात्र सहानवस्थायित्वम् । नहि पशुत्व पक्षित्व च द्वैतेन धर्माविकत्राद्य तिष्ठेते । प्रकृते च साध्यत्व साधनत्व चेत्यतो द्वौ धर्मावपि नैकत्र याग समावि शतः । तथा चाकाङ्क्षापरिपूरके यागभावनायो सवन्ध एव यागस्य साध्यत्वेन सवन्धोपि भावनाया जात एवाति वक्तु न शक्यते । अतो यागस्य भावनाया साधनत्वेन सवन्धवद्यागस्य भावनाया साध्यत्वेनापि सवन्ध इत्येव सवन्ध द्वय प्रतिपादनीयं भवति । तच्च सवन्धद्वयमाकाङ्क्षापरिपूरण काल एव युग पत्तन्त्रेण भवतीत्युच्यतेथवा ऋग्ण यागस्य भावनाया पूवमाकाङ्क्षापरिपूरक साधनत्वेन सवन्धस्तत्र पुनर्यागस्य भावनाया साध्यत्वेनान्वय इति । तन्त्रेण चेद्विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । क्रमेण चेद्वाक्यभङ्गः । का चैव विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः ।

देशायां न साध्यत्वेनोपस्थितिः संभवति, विरोधात् । विरुद्धत्रिकद्वयापत्तेश्च । तदवश्यं 'यागेन स्वर्गं भावयेत्' इति करणत्वेनान्वये संति पश्चात् 'सोमेन यागं भावयेत्' इति साध्यत्वेनान्वयो वक्तव्यः । ततश्च वाक्यभेदः । न च प्रत्ययाभिहितभावनास्वरूपे यागस्वरूपमात्रमन्वेतीति वक्तुं युक्तम् । कार-

उच्यते । विरुद्धं यत्त्रिकद्वयं तस्यापत्तिः प्राप्तिः । उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेति त्रयाणां धर्माणामेकं त्रिकम् । उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेति त्रयाणां धर्माणामपरं त्रिकम् । एतत्त्रिकद्वयं मिथः क्रमेण विरुद्धं भवति । यजेतेत्यत्र प्रत्ययवाच्यभावनार्याः साध्यं स्वर्गादिफलम् । साधनं यागः । तत्राद्यमुद्देश्यत्वादित्रिकं साध्यभूतस्वर्गादिफलनिष्ठम् । द्वितीयमुपादेयत्वादित्रिकं साधनीभूतयागादिनिष्ठम् । स्वर्गादिफलमुद्दिश्य याग उपादीयते । स्वर्गादिफलमनूद्य यागो विधीयते । यागस्य स्वर्गार्थत्वाद्यागापेक्षया स्वर्गो मुख्यः । स्वर्गसाधनत्वाद्यागो गुणः । न चोद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं चैकमेव । तथोपादेयत्वं विधेयत्वं चैकमेवेति वाच्यम् । उद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वम् । एतन्मनउपाधि-कम् । अनुवाद्यत्वं च ज्ञातस्य कथनम् । एतच्च शब्दोपाधिकम् । तथोपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वम् । एतच्छरीरोपाधिकम् । विधेयत्वं चाज्ञातस्यानुष्ठीयत्य-कथनम् । एतच्च शब्दोपाधिकम् । अत्र चोद्देश्यत्वां उपादेयत्वयोर्विरोधः । यद्यदोद्देश्यं तत्तदोपादेयं कथमपि न भवति । यस्य च उपापेक्षा मानसी तत्त-दैव कथं शरीरेणानुष्ठातुं शक्यं भवेत् । तदर्थमन्यत्किमप्यनुष्ठातुं तदानीं शक्यं भवेत् न तदेव । एवमनुवाद्यत्वविधेयत्वयोर्विरोधः । किञ्चिदनुष्ठान्यात्किञ्चिद्वि-धीयते नतु यदनुष्ठाने तदेव तदानीं विधीयते । एवं मुख्यत्वं गुणत्वं चेति मिथो विरुद्धम् । यो मुख्यः स न तदानीमेव गुणमृतो भवति । प्रकृते सोमेन यजेतेत्यत्र यागस्य साधनत्वेन साध्यत्वेन चेति प्रकारद्वयेन प्रत्ययवाच्य-भावनार्यां युगपत्तन्त्रेण संबन्धादनीकारे साधनत्वमूलका उपादेयत्वाद्य-स्त्रयो धर्मा यागेऽङ्गीकर्तव्याः । साध्यत्वाच्च तदानीमेव तत्रैव च याग उद्देश्यत्वाद्यस्त्रयो धर्माः प्राप्नुवन्ति । किं तूपादेयत्वादिभिः साकं विरोधा-दुद्देश्यत्वाद्यस्त्रयो धर्मास्तत्र तदानीमिव नाङ्गीकर्तुं शक्यन्ते । अर्थात्र यागस्य साधनत्वेन साध्यत्वेन चेति प्रकारद्वयेन भावनार्यां युगपत्तन्त्रेण संबन्धो दुर्वच इति । न च प्रत्ययेति । धात्वर्थस्य यागस्य भावनार्यां साधनत्वेन साध्य-त्वेन चेति प्रकारद्वयेन संबन्धः संभवतीत्यभ्युपेत्य तत्र यौगपद्यत्वात्वाशङ्क्य परिहृतौ । इदानीं संबन्धिनो यागस्य स्वरूपं विचार्यते । भावना क्रिया । तदन्वयी यागः । तत्र क्रियान्वयितावच्छेदकं रूपं च न यागत्वम् । किंतु कर्तृ-त्वादिकारकविशेषान्यतमवच्यम् । तत्र योग्यताषलात्कर्तृत्वादि प्राणम् ।

काणामेव क्रियान्वयात् । तत्सिद्धं सोमस्य न यागे सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन वाऽन्वयः संभवतीति ।

ननु यजेतेत्यत्र प्रत्ययाभिहितभावनायाः कारणाकाङ्क्षायां यथा यागः कारणत्वेनान्वेति तथेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन भावनायामेवा-

गामानयेत्यत्र गोपदार्थस्याभेदेन द्वितीयार्थं कर्मकारकेन्वयः । तस्य च द्वितीयार्थस्यानयनक्रियायामन्वयः । न तु गोपदार्थस्य केवलस्य क्रियायामन्वयः । यत्र कारकविभक्तिर्न श्रूयते यथा दध्यानयेति, तत्रापि योग्यताबलात्कर्मत्वविशिष्टस्य दधिपदार्थस्य क्रियान्वयः । न तु केवलस्य दध्नः । कर्मत्वाविशिष्टवधिनिरूपितानयनक्रियेति बोधः । प्रकृते च यजेतेत्यत्र प्रत्ययवाच्यफलभावनायाः साधनाकाङ्क्षायां योग्यताबलात्साधनत्वविशिष्ट एव यागो भावनायामन्वेति, न तु यागस्वरूपमात्रम् । तथा च भावनायां यागसंबन्धमात्रमतीयते (पृ. २३ प. २) इत्यादि पूर्वपक्षयुक्तं न संभवतीति भावः । कारकाणामेवेति । ननु स्तोत्रं पचतीत्यत्र व्यभिचारः । स्तोत्रपदार्थस्य कारकत्वाभावेऽपि क्रियान्वयदर्शनादिति चेन्न । स्तोत्रमिति द्वितीयोपपत्तये स्तोत्रपदार्थस्य कर्मकारकत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तं शब्देन्दुशेखरे फलस्यापि द्वयपदेशवद्भावेन फलसंबन्धत्वात्कर्मत्वम् । अत एव तत्समानाधिकरणे स्तोत्रं पचतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिः (श. शे कारकप्र) इति । अथवात्र नियमे भेदेनान्वयोभिप्रेतः । क्रियायां भेदेनान्वयो हि कारकाणामेव भवतीति । नन्वेवमपि कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां पर्त्ता यत्र भवति यथा ग्रामस्य गच्छति, सतां गतं, फलानां वृत्तं, मातुः स्मरतीति, तत्र व्यभिचार इति चेन्न । तादृशस्थलेध्याद्वाराङ्गीकारेण क्रियान्वयाभावात् । ग्रामस्येत्यत्र समीपमिति, सतामित्यत्र पद्धिरिति, फलानामित्यत्रास्वादानेनेति मातुरित्यत्र चरणाविति । एतादृशं यथायोग्यं तत्रतत्राध्याहार्यम् । यद्वा कारकाणामेव क्रियान्वयादित्यस्य कारकाणामेव सतां क्रियान्वयादित्यर्थः । यत्र कारकविशेषविवक्षा तत्र कर्तृत्वादिविशिष्टस्यैव क्रियान्वयो भवति न तु तत्र केवलस्य । तेन ग्रामस्य गच्छतीत्यादौ कर्मत्वाद्यविवक्षास्थले नास्य नियमस्य संचारः । कारकाणामेवेत्येवकारेण कारकविशेषविवक्षास्थले केवलस्य तत्तत्पदार्थस्य क्रियायामन्वयो व्यावर्त्यते । तेन यागस्वरूपमात्रस्य न भावनायामन्वयः किं तु साधनत्वविशिष्टस्यैव यागस्येति ।

अथ सोमेन यजेतत्यत्र सोमेनेत्यस्य मत्वर्थलक्षणामसहमानः पुनः प्रकारान्तरेणाशङ्कते ननु यजेतेति । पूर्व यदि तावत् (पृ १८ प ५) इत्यादिना अनुपपत्तिश्च स्यात् (पृ १९ प ५) इत्यन्तेन ग्रन्थेन सोमयागयोरेनान्वयपक्षः खण्डितः । किं तु तत्र सोमेनेति तृतीयाश्रुत्या प्रत्ययवाच्यफलभावनायां

न्वयोऽस्तु कृतं मत्वर्थलक्षणया इति चेत्-न । सोमेनेति तृतीयया करणत्ववा-
चिन्या सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनाभिधानात् । तत्र यदोतिकर्तव्यतात्वं लक्षणयोच्यते
ततो वरं सोमपद एव प्रकृतिभूते मत्वर्थलक्षणा । 'गुणे त्वन्याप्यकल्पना' (जै. सू.

सोमस्य करणत्वेनाश्रय इत्यभिप्रायेण तत्पक्षोत्थापनं कृतम् । अधुना
तु सोमयागयोरनन्वय एव । किं तु सोमस्य प्रत्ययवाच्यफलभावनायामिति
कर्तव्यतात्वेनान्वयो गृह्यत इत्याशयः । कृतमिति । कृतमिति निष्फलेद्यय-
मिति विश्वलोचनकोशः । मत्वर्थलक्षणा निष्फलेत्यर्थः । निषेधार्थं वा । मास्तु
मत्वर्थलक्षणेऽर्थः । यथा शाकुन्तले दुष्यन्तोक्तौ अथवा कृतं संदेहेनेत्यत्र ।
कृतमित्यस्य स्थाने किमिति पुस्तकान्तरे पाठः ॥ तृतीयेति । प्रत्ययवाच्यफल-
भावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां सोमस्य तत्रेतिकर्तव्यतात्वेनान्वयो वक्तव्यः ।
परंतु यस्य येन रूपेणान्वयः कर्तव्यस्तस्य तादृशान्वययोग्यतापोक्षिता ।
योग्यतां च द्विविधा शब्दी आर्थी च । शब्दात्प्रतीयमाना शब्दी । अर्थस्वरूप-
पदसंपन्नार्थी । अग्निना सिञ्चतीत्यत्र सेकक्रियायामग्नेः करणत्वेनान्वयेऽग्निनेति
तृतीयादर्शनाच्छाब्दी योग्यता प्रतीयते । अग्नेर्देवदृश्यस्वरूपत्वाभावादार्थी
योग्यता नास्ति । जले सिञ्चतीत्यत्र तृतीयाया अदर्शनाच्छाब्दी योग्यता
नास्ति । आर्थी तु विद्यते । अग्निः सिञ्चतीत्यत्र द्विविधापि नास्ति । जलेन
सिञ्चतीत्यत्र द्विविधापि योग्यता वर्तते । अन्वये च द्विविधापि योग्यता-
पेक्ष्यते । क्वचिच्छाब्दयोग्यताया अदर्शनेपि अन्वयो भवति परंतु तत्र
तादृशान्वयायोग्यताप्रदर्शकः कश्चन शब्दविशेषो यदि न स्यात् ॥ यथा
यजेतेत्यत्र यागस्य साधनत्वेन भावनान्वये । प्रकृते तु प्रत्ययवाच्यफल-
भावनायां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वये द्विविधापि योग्यता न दृश्यते ।
इतिकर्तव्यतात्वेनान्वये शब्दी योग्यता चेत्येवमादिशब्दैः प्रदर्श्यते । तादृ-
शश्च शब्दोत्र नास्त्येव । प्रत्युत तादृशान्वयायोग्यताप्रदर्शिका सोमेनेति
तृतीयाविभक्तिरत्र दृश्यते । सा हि करणत्वबोधिका न कर्तव्यविशेषोपमिति
बोधयति । अथ सोमेनेति तृतीयाविभक्तिर्जहदृशणया स्वार्थं करणत्वं परि-
त्यज्येति कर्तव्यतात्वरूपमर्थं प्रतिपादयतीत्युच्यते तर्हि सोमस्य फलभावनाया-
मिति कर्तव्यतात्वेनान्वये शब्दी योग्यता कथंचिस्तंपादिता भवेत् । किंतु
सोमपदे मत्वर्थलक्षणां गौरवभयात्परित्यजता भवता तत्रैव तृतीयाविभक्ती
लक्षणाधीयत इति कांश्च प्रयासः । अथ नान्दरीयकतया क्वचिदृशणादस्य-
माश्रयणीयेति चेद्धन्ताप्रधाने सोम एव सा भवतु नतु प्रत्ययार्थे । प्रकृतिप्रत्य-
यार्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति नियमेन प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्ययांपेक्षया
प्राधान्यात् । अप्रधान एव लक्षणाश्रयणमित्यत्र प्रमाणमाह-गुणे त्विति ।
शुणशब्देनाप्रधानमुच्यते । न्यायादनपतं न्याप्यम् । 'धर्मपथ्यर्थन्यायादानपते'

१।३।१५) इति न्यायात् । अथ 'वेदो वा प्रायदर्शनात्' (जै. सू. ३।३।२)

(पा सू. ४।४।१२) इति पाणिनिस्त्वेषु न्यायशब्दादनपेतमित्यथ यत्प्रत्यय । तुशब्द एवाय । अप्रधान एतन्न्याय्यार्थस्य कल्पनेत्यर्थः । लक्षणयान्यार्थप्रतिपादनं न्याय्यं न भवतीत्यतो न तत्कल्पना कर्तव्या । यदि कर्तव्यतयावश्यं गलपतितैव तर्हि सा भवतु नामाप्रधान एव न तु कथमपि प्रधान इति तन्न्यायतात्पर्यम् । लोकेपि राजा तन्मित्रं चेत्येतौ द्वावपि शत्रुणा निगृहीतौ यद्यसि समृतपरिखाविष्टिते क्वचिन्प्रदेशे स्थापितो तर्हि तत्र नान्तरीयकतया परिखायामेकेन देहपात कायान्येन च सद्यस्त देहं सतुवदाश्रित्य परिखाल्लङ्घनीया भवति । यद्यपि देहपातो न न्याय्यस्तथापि अवश्यं केनचित्कर्तव्य एव । इतरथा शत्रुद्वयपि प्रहण्यात् । अतस्तादृशो देहपातो मित्रेण क्रियते । तच्च देहं सद्यः सतुवदाश्रित्य परिखा समुल्लङ्घ्य राज्ञा स्वार्थसाध्यते । शत्रुते-अथ च इति । वेदो वेति सूत्रस्थापमर्थः । प्रायशब्द उपरुमवाची । उच्येत्तत्र क्रियत इत्यादिविधिषु ऋगादिशब्देन तत्तद्वद एवाभिधीयते । त्रयो वेदा असृज्यन्त अन्नर्कवेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामचद इत्युपक्रमे वेदशब्ददर्शनादिति । अथ भावः । ज्योतिष्टोमे श्रूयते । उच्येत्तत्र क्रियते, उपाशु यजुषा, उच्येत् साम्नेति । अचोच्चैर्ऋग्वेदेन क्रियत इत्येव वेदशब्दो न प्रयुज्यते । तथाचोच्चैस्त्वमृचा धर्मो न तु ऋग्वेदस्यात्र प्रतीयते । अतो यजुर्वेदोत्पत्त्या अध्वर्युणा प्रयुज्यमाना ऋचोऽप्युच्चैरेव पठितव्या इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तुच्चैर्मृग्वेदस्येव धर्मः । उच्चैर्ऋचा क्रियत इत्यादिविधिषु ऋग्यजु सामशब्दा लक्षणया ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदार्थत्वात् । उपक्रमे वेदशब्ददर्शनात् प्रजापतिरकामयत प्रजा सुजेयेति स तपोतप्यत तस्मात्ते पानात् त्रयो देवा असृज्यन्ताग्निं गोरुादित्यं, ते तपोतप्यन्त तेभ्यस्तेपानम्यस्त्रया वेदा असृज्यन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद आदित्यात्सामवेद इत्येवमुपक्रम्य तस्मादुच्चैर्ऋचा क्रियते उपाशु यजुषा उच्चैर् साम्नेत्युपसंहृतम् । उपक्रमोपसंहारपोष्यैकवाच्यत्व न्याय्यं भवति । ननुपसंहारानुरोधेनोपक्रमस्थऋग्वेदादिशब्दो लक्षणया ऋदमात्रार्थज्ञो भवतु । तावताप्युपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वोपपत्तीरिति चेन्न । लक्षणा हि जघन्या वृत्तिः । तत्र च स्वार्थातिक्रमो भवति । तत्र बीजं च विरोधज्ञानम् । विरोधज्ञानं च नोपक्रमे समवाति । अग्निमाणामृगादिशब्दानां तदानीमनुत्तधानामावात् । उपक्रमे ऋग्वेदादिशब्दश्रुत्या तज्जनितसंस्कारज्यातमनसं पश्चाद्दिगादिशब्दश्रुतवत् उपक्रमोपसंहारगतयोर्ऋग्वेदशब्दयोरेकसमानार्थत्वं विजानतो विरोधपरिस्फुरति । तथा चोपसंहार एव लक्षणा नोपक्रमः । यावाद्द्विरोधो न सजायते तावन्न स्वार्थत्वागो युक्तः । अयमेवासंजातविरोधन्यायः । एव चोच्चैर्ऋचा क्रियत इत्या

इत्यधिकरणोक्तामंजातविरोधित्वन्यायेनान्त्ये प्रत्यय एव लक्षणेति चेत्, तथापि सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वयानुपपत्तिः । सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्तव्यतात्वाभावात्, क्रियाया एवेतिकर्तव्यतात्वात्, द्रव्यस्य केवलमङ्गत्वात् । अत एवेतिकर्तव्यतात्वाभावात् द्रव्यस्य प्रकरणादग्रहणम् । यथाहुः—

द्विविधिषु ऋगादिशब्दानामुर्वेदाद्यर्थकत्वाद्यजुर्वेदोत्पत्त्या ऋचो नोऋचैः पठनीया इति तस्मिन्नाधिकरणे प्रस्थापितम् । प्रकृते च सोमेन यजेतेत्यत्र सोमपदार्थस्य प्रत्ययार्थान्वयकाले सोमाभिन्नं यत्साधनमित्यन्वयसंभवात् विरोधोद्भावनम् । ततस्तस्य प्रत्ययार्थस्य साधनस्य फलभावनायामन्ययो यद्वा चिकीर्षितस्तदा विरोधः परिस्फुरति । स चेत्यम् । फलभावनायाः साधनाकाङ्क्षा पूर्वमेवोत्थिता समानपदोपात्तयागस्यान्वयेनोपरता चाभूत् । अपुना तु तस्या इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा समुत्पत्त्या । सोमेनेति तृतीयाप्रत्ययस्तु साधनमर्थं वृत्ते । आकाङ्क्षा चैकस्य, उपस्थितियान्यस्य । कथमनयोः संबन्धो घट्टेति । एवं च विरोधोद्भावनोत्तरं प्रविशन्ती लक्षणा प्रत्ययार्थं एवोचिता न तु प्रकृत्यर्थे । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायस्तु नेह प्रवर्तते । यत्र गुणप्रधानयोर्युगपदन्याय्यकल्पना प्राप्नोति तत्र तन्न्यायावसरो नान्यत्र । लोकेपि राजा तन्मित्रं चेत्येतावन्वाक्यौ मृगयार्थां क्वचिदरण्ये स्वसैन्यात्परिभ्रष्टौ मध्याह्ने विश्रान्तौ भयतस्तदा द्वयोरप्यन्वयोजलप्राशनादिकार्यं मित्रेणैव क्रियते । यदा त्वेक एव राजा सैन्यात्परिभ्रष्टस्तदा तत्सर्वं कार्यं राजैवानुष्ठेयं भवति । गत्यन्तरामावात् । तथा प्रकृते सोमपदे न लक्षणा किं तु प्रत्ययभाग एवेति शङ्काकारस्याशयः । यद्यप्येवं प्रत्ययस्येतिकर्तव्यतात्वं लक्षणामाश्रित्य फलभावनायां सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेनान्वये शब्दो योग्यता कथंचित्संपादिता तथाप्यार्थो योग्यता सोमस्य नास्येवावाह-तथार्पति । इतिकर्तव्यतात्वेनान्वये आर्थो योग्यता हि क्रियाया एव न तु द्रव्यस्य गुणस्य वा । लोकेपि यदा क्वचिद्वितिकर्तव्यता बोध्यते तदा एवमेवं कर्तव्यमिति क्रियाविशेष एव कश्चित्तत्र चोद्यते । कुठारेण फाष्टच्छेदनं कथं कार्यामित्यपेक्षायामुद्यम्य निपात्येत्युच्यते । तत्रोद्यमनं निपातनं च क्रियाविशेष एव । कुठारस्तु तादृशोद्यमननिपातनक्रियायां केवलमङ्गमभूतः । न तु स्वातन्त्र्येण च्छेदनं कर्तुमुत्सहते । अत एनेति । द्रव्यस्य स्वरूपत इतिकर्तव्यतात्वाभावादेव सोमस्य द्रव्यस्येतिकर्तव्यतात्वाभावेन प्रकरणात्प्राप्तमपि तस्य ग्रहणमत्र न भवतीत्यर्थः । अयं भावः । श्रुतिलिङ्गादीनि विनियोजकानि पदप्रमाणान्यमे वश्यन्ते । तेषु चतुर्थं प्रकरणनामकं प्रमाणम् । उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । सोमेन यजेते-

नावान्तरक्रियायोगादते वास्योपकल्पितात् ।

गुणद्रव्ये कथंभावेर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥ (तन्त्रवा. १।४।३) इति ।

तदेतदग्रे वक्ष्यामः । किंच सोमेन यजेतेति हि यागस्योत्पत्तिवास्यं नाधिकारवास्यम् । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यस्याधिकार-वास्यत्वात् । उत्पत्तिवास्ये च नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । इष्टविशेषाकाङ्क्षाकलु-पितत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विस्पष्टमनुत्थानात् । तत्सिद्धं सोमस्य, नेति-कर्तव्यतात्वेन भावनायामन्वयः । तस्माद्विशिष्टविधावन्वयानुपपत्त्याऽन्वयं मन्वर्थलक्षणा वाच्येति ।

त्यत्र प्रत्ययवाच्यफलभावनाया अस्ति कथंभावाकाङ्क्षा । सोमेनेत्यस्य च किं साध्यामित्यस्ति साध्याकाङ्क्षा । एवमुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणप्रमाणेन सोमस्य फलभावनायां संबन्धो वक्तव्यः । परंत्वत्राकाङ्क्षा कीदृशी संबन्धश्च कीदृशः । तादृशेनेव हि संबन्धेन भवितव्यं उचित्यतामाकाङ्क्षां निवर्तयितुं प्रभवति । न हि माता पूज्येत्युक्ते कथं पूज्येत्युत्थिताकाङ्क्षा पुत्रेणेत्युक्त्या निवर्त्यते । पाद्यप्रदानादित्रियाविशेषोक्त्यैव हि सा निवर्तते । प्रकृते, च फलभावनाया या कथंभावाकाङ्क्षा तस्मिन्नेव सोमस्यात्रिया रूपस्य न, सामर्थ्यामिति न सोमस्येतिकर्तव्यतात्वेन फलभावनायामन्वयः । प्रकरणं प्रमाणमपि सत्यामिदं योग्यतायां त्रिनियोजक भवति नान्यथेति । नावान्तरादि । क्रते इति विनेत्यर्थेऽप्यम् । कथंभावा इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । प्रकृता क्रिया मुक्त्या फलभावनारूपाः क्रियाः । तत्तद्वाच्यमन्वयानुगुण्येन प्रकल्पितो यो गुणो द्रव्ये घातान्तरक्रियासंबन्धेन विना फलभावना इति-कर्तव्यताकाङ्क्षायां सत्यामपि तथा गुणो द्रव्यं वा न गृह्णन्ति स्वान्वि-सत्त्वेन न भावयन्तीत्यर्थः । अग्रे । प्रकरणप्रमाणनिरूपणावसरे । एव सोमस्य न भावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयः समवर्तीत्युक्तम् । अधुना सोमेन यजे-तेत्यत्र भावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा रूपात्तया नोदयमानादश्रयत्वान्ना-किं च नोदयति । कस्याश्चिद्विशेषाया इव फलमित्येवं फलविशेषे निहाते तत्फलं य इच्छति तस्य न फलविशेष कथं मन्वार्त्नाय इत्यवमिति कर्तव्यताया अत्यन्ताकाङ्क्षा ज्ञायते । यावद्व्य फलं न ज्ञायते तावत्कि-मस्या क्रियाया फलं स्यादित्येवामिष्टफलविशेषाकाङ्क्षाया तस्य मनः कलुषितं भवति । कलुषितमनस्तत्रादेव भावनामयस्यायामितिकर्तव्यताकाङ्क्षा नोदति । उचित्यायां वा तस्यां तावद्व्यनेन नोदच्छब्दे । अत्यन्तदानीं नेतिकर्तव्यता-काङ्क्षाया इष्टानुष्ठानं भवति । तत्र च त्रियाफलमज्ञातेन च इति-कर्तव्यताकाङ्क्षायां कर्तुं प्रयत्ने न निवृत्तिरुच्यते नाप्य ममीक्षाकार्येति । इत्यने च साम्प्रद्विद्याफलमधिकारवाक्यान्वयमर्थः । उद्योगिष्टोमेन स्वर्ग-

नन्वेवमपि सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानम् । गौरवात् ।
मत्वर्थलक्षणापातात् । किन्तु दध्ना जुहोतीतिवद्गुणमात्रविधानमस्तु ।

कामो यजेतेत्येनदत्राधिकारवाक्यम् । स्वर्गकामस्य तादृशयागाधिकार-
कथनात् । तथा च तस्मादधिकारवाक्यात्स्वर्गरूपं फलमद्यगम्यते नतु सोमेन
यजेतेति वाक्यात् । सोमेन यजेतेत्ययमुत्पत्तिविधिः । प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य
क्रियाविशेषस्थानेन बोधनात् । एवं च सोमेन यजेतेति वाक्यार्थकाले
फलस्यज्ञानेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायाः स्पष्टमनुत्थानात् । सोमस्येतिकर्तव्यता-
त्वेन भावनायामन्यथः संबवतीत्यतो यागे तस्य सामानाधिकरण्येनान्वय-
सिद्धयर्थं सोमपदस्य मत्वर्थे लक्षणावश्यं स्वीकार्येति सिद्धम् ।

अथ मत्वर्थलक्षणामसहमानः पुनः प्रकारान्तरेण वाक्यार्थयोजनां
पूर्वसादृशकते- 'नन्वेवमपि' इत्यादिना 'मत्वर्थलक्षणापत्तेः' इत्यन्तेन
महता प्रबन्धेन । अयमाशयः । यागविशेषस्तत्र गुणस्तदधिकारश्चेति
त्रयभ्रं बोधनीयम् । तद्वोधकं चात्र वाक्यद्वयं दृश्यते ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेति सोमेन यजेतेति च । तत्र ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्ये
स्वर्गकामपददर्शनात्सदेवधिकारबोधकं नतु सोमेन यजेतेति । तथा सोमेन
यजेतेति वाक्ये गुणविशेषबोधकसोमपददर्शनात्सदेव गुणबोधकं नतु ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । एवं द्वयोर्निश्चयः । किन्तु यागविशेषविधा-
यकमत्र किं वाक्यमिति संशयः । उक्तवाक्यद्वयापेक्षया तृतीयवाक्यस्या-
प्रादर्शनादनयोर्द्वयोर्वाक्ययोर्मध्ये किञ्चिदेकं विधायकमिति मन्तव्यम् । तत्र
कल्पद्वयम् । (१) सोमेन यजेतेति वाक्यं सोमरूपगुणविशेषविधायकं सदेव
यागविशेषमपि विधत्ते इति प्रथमः कल्पः । (२) ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेति वाक्यमधिकारबोधकं सदेव यागविशेषमपि विधत्ते इति द्वितीयः ।
अत्राद्यः कल्पः सिद्धान्तिना स्वीकृतः । तत्र च ज्योतिष्टोमेनेति वाक्यं
केवलमधिकारमेव बोधयति । तादृशाधिकारवाक्यगताधिकारिविशेषणावगतं
स्वर्गरूपमिष्टं फलमुद्दिश्य सोमेन यजेतेति वाक्येन सोमविशिष्टो यागो
विधीयते सोमयता यागेनेष्टं स्वर्गं भावयेदिति । सोमविशिष्टयागविधानं च
मत्वर्थलक्षणाधीनमित्यगत्या लक्षणा समाश्रिता । लक्षणानङ्गीकारे वाक्यभेदः
स्यादिति पूर्वमुक्तम् (प्र. १८ प. २) । पूर्वपक्षी त्वधुना द्वितीयं कल्पमवलम्बते ।
तत्र च ज्योतिष्टोमेनेत्यधिकारवाक्य एव यागविधिरिति तं यागमुद्दिश्य सोमेन
यजेतेति वाक्येन केवलं सोमरूपी गुणो विधेयः सोमेन यागं भावयेदिति ।
तथा च मत्वर्थलक्षणां धिनेव सर्वेष्टसिद्धिरिति मन्यते । दध्ना जुहोतीति ।
यथामिहोत्रं जुहोतीति विहितामिहोत्रसंज्ञकं होममुद्दिश्य दध्ना जुहोतीति
वाक्येन तत्र केवलं इधिरूपो गुणो विधीयते दध्ना होमं भाव-

विधिशक्तेर्गुणे सक्रमात् । यथाहुः—

सर्वत्राख्यातसंबद्धे श्रूयमाणे पदान्तरे ।

विधिशन्त्युपसक्तान्तेः स्याद्वातोऽनुवादता ॥ (तन्त्रवा० १।४।३) इति ।

न च यागस्याप्राप्तत्वान्न तदुद्देशेन सोमविधानमिति वाच्यम् ।
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यनेन यागस्य प्राप्तत्वात् । न चास्या-
धिकारविधित्वेन नोत्पत्तिविधित्वमिति वाच्यम् । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः'

येदिति तद्वत् । ननु दध्ना जुहोतीत्यत्र ते इत्ययं विधिवोधक आख्यात-
प्रत्यया न गुणवाचकाद्दधिशब्दात्परो दृश्यते । किंतु हुधातो सकाशात्परी-
भूतः । तथा सोमेन यजेतेत्यत्रापि विधिवोधकस्त इत्ययमाख्यातप्रत्ययो न
गुणवाचकात्सोमशब्दात्परो दृश्यते । किंतु यजधातो सकाशात्परीभूतः । तथा
च तादृशार्यातप्रत्ययबोधिता विधिशक्तिर्धातूपाच्चे होमे यागे चैव सगता
भवेत् । ननु त परित्यज्य तद्गुणीभूते दध्नि सोमे च । प्रत्ययाना प्रकृत्य-
र्थान्वितस्वार्थबोधकत्वानियमादिति चेत्तत्राह—विधिशक्तेरिति । दध्ना जुहो-
तीत्यत्राख्यातप्रत्ययाभिहिना विधिशक्ति प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्वमिति नियमानुसारेण हुधात्वर्थे होमे सयाज्यते चेद्विधिस्वरूपमेव
भज्यते । अप्राप्तार्थविधानं हि विधेः स्वरूपम् । होमस्त्वत्राग्निहोत्र जुहोतीति
वचनान्तरेण प्राप्त एव भवति । अथ विधिस्वरूपसरक्षणाय विधिशक्तिर्दधि-
रूपे गुणे सयोज्यते चेत्तर्हि दधिरूपस्य गुणस्य वचनान्तरेणाप्राप्तत्वाद्द्विधि-
स्वरूप संरक्षितं भवति । किंतु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व-
मिति नियमभङ्गः । एव सोमेन यजेतेत्यत्रापि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेति वचनान्तरेण यागस्य प्राप्तत्वाद्द्विधिशक्तेर्याग उपसक्रमे विधिस्वरूप-
भङ्गः । सोमरूपे गुणे विधिशक्तेरुपसक्रमे तु प्रत्ययानामित्युक्तनियमभङ्गः ।
का तर्ह्यत्र गतिः । उच्यते । स्वरूपप्रणाशनियमभङ्गयोरन्यतरदवश्यमत्र
सोदृश्यं भवति । तत्र प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियम-
सरक्षणपेक्षया स्वरूपसरक्षणं वरम् । एव च प्रकृते दध्नि सोमे च विधि-
शक्तिरुपसक्रम्यते इति बोध्यम् । सर्वत्रेति । अनुवादता नाम अनुवाद-
कत्वम् । आख्यातपदेनात्र तिङन्तं जुहोति यजेतत्यादि क्रियापदं गृह्यते ।
तत्संबद्धं दध्ना सोमेनेत्यादिकं पदान्तरं यत्र श्रूयते तादृशं सर्वत्र स्थल-
पदान्तरप्रतिपाद्ये दधिसोमादीं प्रत्ययाद्यद्योतिता विधिशक्तिः सयाजिता भवति ।
धात्वर्थस्य होमस्य यागस्य च वचनान्तरेण प्राप्तत्वात्तदनुवादमात्रमेव केवलं
धातुना क्रियते इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य केवलमाधि-
कारविधित्वमेव नोत्पत्तिविधित्वमिति मन्यान सिद्धान्त्यनुसारी शक्तते-
न च यागस्येति । उद्भिदेति । उद्भिदिति यागविशेषस्य नाम । उद्भिद्यते

इतिवदेकस्यैवोभयविधित्वोपपत्तेः । एवं च सोमेन यजेतेत्यत्र न मत्वर्थ-
लक्षणा । यदि ह्यत्र विशिष्टविधानं स्यात्तदान्वयानुपपत्त्या मत्वर्थलक्षणा स्यात् ।
'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र तु यागविधाने क्वचिन्न मत्वर्थलक्षणा ।
न तापदेतस्मिन् वाक्ये । ज्योतिष्टोमेन यागेन स्वर्गं भावयेदिति सामानाधिकरण्ये-
नैव नामपदस्यान्वयात् । नापि सोमेन यजेतेत्यत्र । यागोद्देशेन सोमविधानात् ।
सोमेन यागं भावयेदिति ।

नन्वनुवादेऽप्यस्ति मत्वर्थलक्षणा । अत एवोक्तम्—
विधाने वानुवादे वा यागः करणमिष्यते ।

तत्समीपे तृतीयान्तस्तद्वाचित्वं न मुञ्चति ॥ (तन्त्रवा. १।४।२) इति ।

पश्वादिफलमनेनेति व्युत्पत्तेः । उद्भिन्नामकेन यागेन पशुं भावयेदिति
वाक्यार्थः । अत्रेदमेकमेव वाक्यं वचनान्तरेणाप्राप्तमुद्भिन्नामकं यागमपि
विधत्ते । तत्र च पशुकामस्याधिकारमपि विधत्ते । तथा चात्र यथैकस्यैवास्य
वाक्यस्योत्पत्तिविधिस्यमधिकारविधित्वं च स्वीक्रियते तद्वत्प्रकृते ज्योति-
ष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वमधिकारविधित्वं चोपपद्यत इत्या-
शयः । क्वचिन्नेति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र सोमेन यजेतेत्यत्र
चेति वाक्यद्वयेपि न लक्षणाश्रयणीया भवतीत्यर्थः । सामानाधिकरण्येनैवेति ।
ज्योतिष्टोमाभिन्नो यो यागस्तत्करणिका स्वर्गकामिका भावनेति वाक्यार्थः ।
विधाने वेति । सोमेन यजेतेत्यत्र यागस्य वचनान्तरेणाप्राप्तत्वाद्विधानमस्तु ।
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन यागस्य विहितत्वे तेन प्राप्तत्वात्सोमेन
यजेतेत्यत्र यागस्यानुवादो वास्तु । यागस्य प्रत्ययार्थभावनायां करणत्वे-
नान्वय इष्यते । अतस्तत्समीपोच्चारितः सोमेनेति तृतीयान्तः शब्दो याग-
क्रियावाचित्वं न मुञ्चति । तच्च सोमशब्दस्य यागक्रियावाचित्वं मत्वर्थ-
लक्षणार्थनिम्न । सोमवान् हि यागो नतु सोम एव यागः । तथाचात्रापरिहायैव
लक्षणेति तात्पर्यम् । ननु विधानानुवादकृतवैषम्येपि धात्वर्थस्य यागस्य
प्रत्ययार्थभावनायां करणत्वेनान्वयः समान एवेत्यत्र किं नियामकमिति
चेदुच्यते । उद्देश्यविधेयभावो हि वाक्यार्थः । तत्रोद्देश्यस्य भावनायां कर्मत्वे-
नान्वयः । विधेयस्य तु भावनायां करणत्वेनान्वयः । उद्भिदा यजेत पशुकाम
इत्यत्र पशुमुद्दिश्योद्भिदसंज्ञको यागो विधीयते-उद्भिद्यागेन पशुं भावयेदिति ।
एवं स्थिते यजेतेत्यादौ प्रकृत्यर्थो यागः प्रत्ययार्थश्च विधिः । प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति चोत्सर्गिको नियम इति प्रकृत्यर्थ एव
विधेयो भवति । विधेयस्य च करणत्वेनान्वयाद्धात्वर्थस्य यागस्य प्रत्ययार्थ-

अतश्च विशिष्टविधाविव गुणविधावप्यस्यैव मत्वर्थलक्षणेति चेत्, मैवम् । गुणान्वयानुपपत्त्या हि मत्वर्थलक्षणाऽङ्गीक्रियते । यदा तु भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयस्तदान्वयानुपपत्त्या साङ्गीकर्तव्या । गुणविधौ च न धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वयो मानाभावात् । न हि दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्य करणत्वं श्रूयते । तद्वाचकतृतीयाद्यभावात् । कल्प्यते इति चेन्न । गुणस्य तत्र विधित्सितत्वेन साध्याकाङ्क्षायां साध्यत्वकल्पनाया एवोचितत्वात् । दध्ना होमं भावयेदिति । न चायमस्ति नियमो भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वयो न प्रकारान्तरेणेति । पष्ठाद्यपूर्वपक्षानुत्यानापत्तेः ।

भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति नियमः सिध्यति । नन्वेवमपि विधाने यानुवादे वेति यार्तिकेनुवादस्थलेपि यागस्य करणत्वेनान्वय उक्तः स कथं संगच्छते ! अनूद्यमानं ह्यन्यतं प्राप्तमेवेति तस्याप्राप्तप्रापणात्मको विधिर्न संभवति । विधिस्वरूपस्यैव तत्रालंभत्वात् । शतानूद्यमानस्य भावनायां कर्मत्वेनान्वयो वक्तव्यो न तु करणत्वेनेति चेन्न । स्यादेतदेवं यदि केवलं धात्वर्थं यागे प्रत्ययावद्योतिताया विधिशक्तिरूपसंक्रमोद्गीकृतः स्यात् । न तु तथाङ्गीक्रियते । किंतु सोमरूपगुणविशिष्टे यागे विधिशक्तिरूपसंक्रम्यते । धात्वर्थस्य विधेयत्वाभ्युपगमात् प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियमभङ्गः । विशिष्टविधिस्वीकाराच्च तदन्तर्गते विशेषणशमादाय, विधित्वरूपं च संरक्षितं भवति । एवं चेदशस्थले विशिष्टविधिः शाब्दः । आर्थां गुणविधि । अप्राप्तेपि सोमादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियमभङ्गाभियां संबन्धुमप्रभवन्तीं प्रत्ययावद्योतितां विधिशक्तिं वचनान्तरेण प्राप्तत्वाद्बुध्यमानस्वरूपोपि यागः कुक्षीकृतसोमादिगुणः सन्नप्रात इव भूत्वा प्रदर्शितविधिशक्तिसंबन्धयोग्यस्वरूपोप्रयायी भूत्वा स्वस्मिन्विधिशक्तिस्वीकृत्य द्वाङ्गभूते सोमादौ गुणे तामवतारयतीति तात्पर्यम् । गुणविधौ चेति । अयमाशयः । सोमं यजेतेत्यत्र यागस्य भावनायां करणत्वेनान्वये दृढतरं किञ्चित्प्रमाणं नोपलभ्यते । मुख्य प्रमाणं च तत्र तृतीयादिश्रुतिः । सा च नैवात्र दृश्यते । न च यागस्यात्र विधेयत्वात्तस्य भावनायां करणत्वेनान्वय इति वाच्यम् । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वचनान्तरेण यागस्य प्राप्तत्वेन तत्र विधेयत्वस्यैवातिश्रुत्वात् । न च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियमात्प्रत्ययाभिरिताया विधिशक्तिं प्रकृत्यर्थं यागे उपसंक्रमाप्यागे विधेयत्प्रतीतिरिति वाच्यम् । यतोत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संबन्धे कस्य पुरस्कृत्यं प्रकृतेर्या प्रत्ययस्य वा । तत्र न तावत्प्रकृतेः । तृतीयाद्यभावेन

पष्ठाद्ये हि 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यादौ प्रत्ययवाच्यायां वक्ष्यमाणार्थ-
भावनायां समानपदश्रुत्या यागस्य भाव्यत्वमाशङ्क्यापुरुषार्थत्वेन परिहृतम् ।
यदि च धात्वर्थस्य करणत्वेनैव भावनायामन्वयस्तदा भाव्यत्वशङ्कैव नोदेतीति
व्यर्थं पष्ठाद्यमधिकरणमापद्येत ।

तस्याः पशुंत्वात् । नापि प्रत्ययस्य । प्रकृत्यर्थस्यान्यतः प्रातत्वेन तत्र
विधेयत्वयोग्यताया अदर्शनेनात्र प्रत्ययस्यान्धकल्पत्वात् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था-
न्वितस्वार्थशोधकत्वं चैतस्मिन् न नियतमिति न तद्वाधोत्र दोषावहः । किं
च यजेतेति तप्रत्ययो विधिशक्तिमार्थभावनामेकत्वं चामिधत्ते । तत्रार्थ-
भावनांगिन प्रकृत्यर्थान्वितत्वमस्त्येवेति नात्र तदश्रुत्पत्तिभङ्गः । नहि सर्वाङ्गिन
प्रकृत्यर्थान्वयोपेक्ष्यते । प्रत्ययामिहितस्वैकत्वस्य कर्तर्यन्वयेन प्रकृत्यर्थान-
न्वयात् । किं च भावनायाः प्रथमं साध्याकाङ्क्षादेति ततः साधनाकाङ्क्षेति
प्रागुक्तमेव (पृ. १० प. १५) । तथा च यजेतेत्यत्र प्रत्ययवाच्यार्थभावनायाः प्रथमं
साध्याकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वेन यागस्य तत्र साध्यत्वेनान्वये वृत्ते
साधनत्वेन यागान्प्रशङ्कापि नात्रावकाशं लभते । न च यागो न स्वरूपतः
सुखं नापि सुखसाधनत्वेनावगत इति न यागे साध्यत्वेनान्वययोग्यतेति
वाच्यम् । उच्यतेऽपि न स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकाराविधेरुत्पत्तिविधित्वस्यापि
पूर्वपक्षेणाङ्गीकृतत्वेन यागे सुखसाधनत्वस्यावगमात् । ततः साधनाकाङ्क्षायां
सोमस्य साधनत्वेनान्वय इति सर्वं सुस्थामिति । विधाने वानुवादे वेति धार्ति-
काशयस्त्वमे मूढ एव वक्ष्यते । पष्ठाद्य इति । पष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमा-
धिकरणे हीत्यमुक्तम् । यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र प्रत्ययवाच्यायामार्थभावनायां
यागस्वर्गयोरन्वयः । तत्र यागस्य साधनत्वेनान्वयः । स्वर्गस्य च साध्यत्वे-
नान्वय इति सिद्धान्तः । अत्र पूर्वपक्षः । प्रत्ययवाच्यार्थभावनायाः स्वर्ग
आसन्नः । समानवक्तृयोपात्तत्वात् । यागस्तु तदपेक्षयासन्नतरः । समानपदो-
पात्तत्वात् । भावनायाश्च साध्यसाधनयोर्हयोरैकाङ्क्षायां समानायामपि तत्र
प्रथमं साध्याकाङ्क्षा ततः साधनाकाङ्क्षेति प्रागुक्तम् (पृ. १० प. १५) । तत्र प्राय-
मिक्शमाकाङ्क्षायामासन्नतरस्यैव संबन्धो वक्तव्यः । आसन्नापेक्षया तस्य
शीघ्रमुपस्थितेः । पश्चाद्भाविन्यां साधनाकाङ्क्षायां तु भवतु नामासन्नस्य
संबन्ध इति । सिद्धान्तस्तु प्राथमिक्यां साध्याकाङ्क्षायामासन्नतरस्यापि
यागस्य न संबन्धः । यागस्य साध्यत्वेनान्वयायोग्यत्वात् । सुखं तत्साधनं
वा पुरुषार्थत्वात्साध्यत्वेनान्वेतुमर्हति । यागश्च न सुखम् । नाप्यधुना सुख-
साधनत्वेनावगतः । अस्मिन्नेव वाक्ये स्वर्गस्य साध्यत्वेन यागस्य च साधन-
त्वेनान्वये निश्चिते हि यागस्य सुखसाधनत्वेनावगतिः । वाक्यार्थ एव तु
यावत्संदिश्यते न तावद्यागस्य कथमपि सुखसाधनत्वेनावगमः । तथा च

किं च वाजपेयाधिकरणे (जै. १।४।६) तन्त्रसंबन्ध आशङ्क्य परिहृतः ।
धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वये तन्त्रसंबन्धशङ्कैव न स्यात् । तन्त्रसंबन्धशङ्कापरि-
हारी च व्याख्यातौ । १.

प्रायमिदृशां साध्याकाङ्क्षायामनासन्नतरस्यापि स्वर्गस्यैव साध्यत्वेन संबन्धः ।
स्वर्गो हि सुखाविशेषरूप एव । यिन्न दुःखेन संभिन्नं न च अस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपपन्नं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् । (गारुडे २०१।४४) इति
तल्लक्षणात् । अतः स्वर्गस्य साध्यत्वेनान्वये योग्यता नास्तीति न शङ्क्य-
मिति । यदि तु भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वय इति शङ्काकुडुक्ती
नियमः स्यात्तर्हि तादृशनियमे प्रमाणान्तराभावेन शब्दशक्तिस्वभाव
एव केवलं तादृशनियमे प्रमाणत्वेन शरणीकरणीयः स्यात् । तथा
चासन्नतरस्यापि धात्वर्थस्य शब्दशक्तिस्वभावविरोधात्साध्यत्वेनान्वयशङ्कैव
नोद्देतीति शङ्कासमाधानयोरुभयोरपि निर्दलत्वापत्तिरिति साधनत्वेनान्वय-
स्यापनायारब्धं तदधिकरणं व्यर्थं स्यादित्याशयः । किं च वाजपेयिति ।

प्रथमाध्याये चतुर्थपादे षष्ठमधिकरणमिदम् । तत्रायं पूर्वपक्षः ।
'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो
विधीयते । वाजशब्दोन्नवाची । तच्चान्नमत्र पेयं सुराद्रव्यम् । अथवा
वाजस्यान्नस्य पेयं द्रवीभूतो रसो यवागूरूपः । तथा च सोमेन यजेतेत्यत्र
यथा सोमरूपो गुणो विधीयते तथात्र वाजपेयरूपो गुणो विधीयते । नन्वेवं
वाजपेयशब्दे मत्वर्थलक्षणा स्वीकर्तव्या । तेन वाजपेयरूपगुणवता यागेन
स्वाराज्यं भावयेदित्यर्थो भवतीति चेन्न । वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च
यागस्य तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेतित्येव
यागस्य तन्त्रेणोभयसंबन्धः । ननु यागस्य गुणसंबन्धे सति वाजपेयगुणेन
यागं कुर्यादित्येवं यागस्य कर्मकारकत्वं भवति । तथा यागेन स्वाराज्यं भाव-
येदित्येवं यागस्य फलसंबन्धे करणकारकत्वं भवति । ततः कथमुभय-
संबन्ध इति चेन्न । यजेः साधारणत्वेनोभयरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र
यजधातुना याग उक्तः । प्रत्ययेन भावनोक्ता । तयोस्तु समभिव्याहारा-
त्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न रलु तत्र कर्म-
त्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षाद्भिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः
भूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां युगपत्संबन्धे सति यथोचितसंबन्ध-
विशेषस्तत्र तत्र पर्यगस्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारे वाजपेयद्रव्येण
यागं कुर्यादित्यर्थस्य लक्ष्यमानत्वाद्गुणविधित्वेपि नास्ति मत्वर्थलक्षणेति ।
सिद्धान्तस्तु यजेरत्र तन्त्रेणोभयसंबन्धाङ्गीकारे विकृद्भ्रिकृद्वापत्तिर्दापः
स्यात् । तथा च तन्त्रमत्र न संभवाति । विकृद्भ्रिकृद्वापत्तिदीपम्यरूप च
प्रागुक्तमेव (वृ २४ प. ५) । ननु मा भूत्तन्त्रेणोभयसंबन्धः । किंतु यजेते-

किं च धात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वयः । गुणकामाधिकरणे
(जै. २।२।२५) आश्रयत्वेन धात्वर्थान्वयस्योक्तत्वात् । तथाहि—दध्नेन्द्रिय-
कामस्य जुहुयात् (तै. ब्रा. २।१।५।६, आप-श्रौ. ६।१।५।१) इत्यत्र न
तावद्धोमो विधीयते । तस्य वचनान्तरेण विहितत्वात् । नापि होमस्य फलसंबन्धः ।
गुणपदानर्थक्यापत्तेः । नापि गुणसंबन्धे विधत्ते । फलपदानर्थक्यापातात् ।
नाप्युभयसंबन्धं विधत्ते । प्राप्ते कर्मण्यनेकविधाने वाक्यभेदापत्तेः । यथाहुः—

त्यस्यावृत्त्या वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यात्, यागेन च स्वाराज्यं भावयेदित्येव-
मुभयसंबन्धोस्त्विति चेन्न । तथा सति वाक्शभेदप्रसङ्गात् । तस्माद्वाजपेय-
शब्दोत्र न गुणविधायकः । किंतु कर्मनामधेयमिति । अस्मिन्नाधिकरणे
यागस्य भावनायां कर्मत्वेन करणत्वेन चेति प्रकारद्वयेन तन्त्रेण संबन्ध
आशङ्क्य परिहृतः । धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति नियमाङ्गी-
कारे तु तादृशशब्दैव नोदेति । तथा च वाजपेयाधिकरणविरोधः स्पष्ट एवेति
भावः । तथा धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति नियमाङ्गीकारे
गुणकामाधिकरणविरोधं प्रदर्शयति— 'किं च धात्वर्थस्य' इत्यादिना
'आश्रयत्वेनान्वयः' इत्यन्तेन प्रबन्धेन । द्वितीयाध्याये 'द्वितीयपादे
एकादशाधिकरणमिदम् । यस्मिन्वाक्ये गुणः कामश्च निर्दिश्यते तादृशवाक्य-
विशेषस्यार्थोऽस्मिन्गुणकामाधिकरणे विचार्यते । अग्निहोत्रसमीपे श्रूयते दध्ने-
न्द्रियकामस्य जुहुयादिति । अत्र दधिरूपो गुणो निर्दिष्टः । काम्यते इति काम
इच्छाविषयीभूतार्थः । स चेन्द्रियकामस्येत्येवं निर्दिष्टः । अत्र च जुहुयादित्यनेन
होमो विधीयत इति वक्तुं न शक्यते । अग्निहोत्रं जुहुयादिति वचनान्तरेण
प्राप्तत्वात् । अतश्च प्राप्तं होममनूयाप्राप्तं किञ्चिदनेन विधीयत इति वक्तव्यम् ।
तच्च किमिन्द्रियरूपं फलमथवा दधिरूपो गुणः । आद्ये होममनूय तस्येन्द्रि-
यरूपफलसंबन्धत्र विधीयत इति चेद्दध्नेति गुणपदस्यानन्वयः । दधिरूपो
गुणो हि होमस्य नतु फलस्य । दध्नेत्यस्य होमेन्रवये तु दध्यंशस्याप्राप्तत्वेन
दधिमतो होमस्मानूनूयमानत्वं न स्यात् । दधिशब्दस्य मत्वर्थलक्षणप्रसङ्गश्च ।
द्वितीये होममनूय तत्र दधिरूपो गुणोत्र विधीयत इति चेदिन्द्रियकामस्येति
फलपदस्यानन्वयः । इन्द्रियरूपं फलं हि होमस्य नतु दध्नः । इन्द्रियकामपद-
स्येन्द्रियफलकेत्यर्थेन होमविशेषणत्वं तु न संभ्रवीति । होम इन्द्रियफलकत्व-
स्येतद्वचनेनैव साध्यमानत्वेनैतद्वाक्यार्थकाले होमे इन्द्रियफलकत्वस्यासिद्धेः ।
लक्षणादौपस्य तादवस्थाच्च । अथ प्राप्तं होममनूय तत्र दधिरूपो गुणस्त-
स्येन्द्रियरूपफलसंबन्धश्चेत्युभयमत्र विधीयत इत्युच्यते चेत्तदपि न संभवति ।
तथा सत्युद्देश्यविधेयभाषद्वयेन वाक्यभेदापत्तेः । यथोपवरा कन्या, जामाता-

न्येषणीय इति प्रथमत उक्ते जामातान्वेषणार्थं प्रवृत्तौ सत्यां ततो यदि शूरः सुन्दरो वाग्मी च जामातान्वेषणीय इत्युच्यते तर्हि तत्र प्राथमिकवाक्येनान्वेषणीयत्वेन प्राप्तं जामातरमनूय शूरत्वादिगुणत्रयविधाने उद्देश्यविधेयभावत्रयेण वाक्यार्थत्रयपरिहार्यं भवति तद्वत् । यदि तु शूरः सुन्दरो वाग्मी च जामातान्वेषणीय इति प्रथमत एवोच्यते तदान्वेषणीयत्वेन जामातुः पूर्वं प्राप्त्यभावात्तस्यानुवादो न संभवति । किंतु तत्र शूरत्वादिगुणविशिष्टो जामातान्वेषणीयत्वेन विधीयते इति न वाक्यत्रयं किंतु वाक्यैक्यमेव । एकेनैवोद्देश्यविधेय भावसंबन्धरूपपत्नेन बहुभिर्विशेषणैर्युक्तस्य विशेष्यस्य विधानसंभवात् । विधेयार्थस्तु तत्र विशेषणत्रयविशिष्टो गुरुर्मघतीत्यन्यदेतत् । नन्येवमत्रापि प्राप्तं होममनूय गुणविशिष्टं फलं वा विधीयतां फलविशिष्टो गुणो वा विधीयताम् । तथा च न वाक्यभेददोषः स्यादेति चेन्न । तयोर्मिथः संबन्धासंभवात् । यथा जामातुः श्वशुरेण सह संबन्धो भायाद्धारक एव न स्यात्तन्मध्येन तथात्र होमद्वारेण हि तयोः संबन्धो वक्तव्यः । नहि दधिरूपो गुणः फले संभवति किंतु होमे । तथा नेन्द्रियरूपं फलं दध्नः किंतु होमस्य । होमस्तत्र वचनान्तरेण प्राप्तत्वात्कथमपि हि विधेयकुक्षिप्रविष्टो न भवति । एवं चात्र विशिष्टविधानासंभवाद्गुणयोः पार्थक्येन विधानं वक्तव्यमिति वाक्यभेददोषो दुरुद्धरः । ननु परिह्रियतेत्र वाक्यभेददोषः । यद्यपि गुणफलोचोर्मिथो न संबन्धः संभवति तथापि होमे तयोः संबन्धः संभवत्येव । तथा च गुणविशिष्टो होमोत्र फलमुद्दिश्य विधीयते । न च होमस्य वचनान्तरेण पूर्वं विहितत्वात्पुनः कथं तस्य विधानमिति शङ्कम् । प्रकृतस्य होमस्य संबन्धे हि स्यात्तथा । नात्र प्रकृतस्य होमस्य संबन्धोद्गीक्रियते । किंतु दधिगुणरूपविशेषणविशिष्टं होमान्तरमेवात्रेन्द्रियरूपं फलमुद्दिश्य विधीयते । तथा च न वाक्यभेददोष इति चेत् नैवं वादी । अनारभ्यार्थाते हि वाक्ये स्यान्नाम विशिष्टविधानसंभवः । अत्र तु पूर्वमग्निहोत्रप्रकरणं प्रकृतम् । तस्य च प्रकृतस्य वाक्यभेददोषपरिहाराय विच्छेदस्त्ययेदानीमुच्यते । तथा संति प्रकृतार्थस्य त्यागोप्रकृतार्थस्य कल्पनं चेत्यहो महत्पाण्डित्यं प्रदर्शितम् वाक्यभेददोषभिया प्रकरणभेदं कर्तुं प्रवृत्तोऽमि । वाक्यारूप्यं निवर्तयन्दण्डपारुष्ये प्रवृत्तोऽसि । किं च दधिपदस्य मत्वर्थे लक्षणा तदवस्थैवेति यत्किंविदेतत् । कथं तर्हि दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र वाक्यार्थ इति चेत् उच्यते । प्रत्ययवाच्यार्थभावनार्या धान्वर्थस्य होमस्यात्र न साध्यत्वेन संबन्धो नापि साधनत्वेन संबन्धः । किंतु तत्र साध्यत्वेन संबन्धः फलस्येन्द्रियस्य । साधनत्वेन च तत्र संबन्धो दध्नेत्यस्य । धान्वर्थो होमस्तु पूर्वभाते एवावानूद्यमानो दध्नेत्यत्रापत्यत्वेनान्नेति । नन्वत्र दध्नेत्यस्येन्द्रियभावनार्या साधनत्वेन संबन्ध उक्तः । साधनं च किञ्चित्क्रियाद्वारा स्वसाध्यं

साध्यितुं क्षमते । यथा छेदनसाधनीभूतः कुटार उद्यमननिपतनरूपक्रिया-
विशेषद्वारा छेदनं साध्यति । अत्र च दहनः कः क्रियाविशेषो येन तदिन्द्रियाणि
साध्यंदिति चेत्-भ्रान्तोसि । न वयं फलभावनायां दध्नः साधनत्वेनान्वयं
ब्रूमः । किं तर्हि दध्नेति तृतीयान्तपदोपात्तस्य दधिकरणत्वस्य । अयं भावः ।
होमे दध्नोयदानं प्रक्षेपश्च भवति । तथा चायदानप्रक्षेपरूपक्रियाविशेषद्वारा
दध्नो यद्धोमकरणत्वं तेन तादृशेन दध्नो होमकरणत्वेनेन्द्रियं भावये-
दित्यर्थः । अत्र दध्नो यद्धोमे करणत्वं तद्दधिश्चाद्दहत्पक्ष्या तृतीयाविभक्त्या
प्रतिपाद्यते । तादृशं च यद्दधिनिष्ठं होमकरणत्वं तृतीयान्तपदोपात्तं तस्य
यत्फलभावनायां साधनत्वं तत्प्रतिपादको नात्र कश्चन प्रत्ययः । किंतु यथा
यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र स्वर्गभावनायां यागस्य साधनत्वं प्रत्ययेनानुपात्तमपि
योग्यताबलात्प्रतीयते तद्वदेवात्र दध्नेति तृतीयान्तपदोपात्तस्य होमे दधिकरण-
त्वस्य फलभावनायां योग्यताबलात्साधनत्वेन संबन्ध इति । एवं स्थिते यदि
धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति शब्दाकृद्भक्तौ नियमः स्यात्तर्ह्यत्र
शुणकामाधिकरणे धात्वर्थस्य होमस्य दध्नेति तृतीयान्तपदोपात्ते दधिकरणत्व
आश्रयत्वेनान्वय उक्तो न संगच्छते । एवं च गुणकामाधिकरणविरोधः स्पष्ट
एव । अत्रायं विवेकः । धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति शब्दा-
कृद्भक्तनियमाङ्गीकारे पापप्रथमाधिकरणं वाजपेयाधिकरणं गुणकामाधिकरणं
च विरुध्यत इत्युक्तम् । तत्रैतावान्विशेषः । विषयसंशयाद्यंशपञ्चकात्मकेधि-
करणे पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमंशद्वयं वर्तते । तथा धात्वर्थस्य भावनायां करण-
त्वेनैवान्वय इति शब्दाकृद्भक्ते नियमोप्यंशद्वयम् । धात्वर्थस्य भावनायामे-
वान्वय इत्येकोऽंशः । स च भवन्करणत्वेनैवेति द्वितीयोऽंशः । तत्र नियमशरी-
रान्तर्गतः कोऽंशः कस्मिन्नधिकरणेधिकरणान्तर्गतेन केनांशेन विरुध्यते
तदिदानीमुच्यते । तत्र पापप्रथमाधिकरणोक्तेन पूर्वपक्षांशेन नियमशरीर-
ान्तर्गतः करणत्वेनैवान्वय इति द्वितीयोऽंशो विरुध्यते । सिद्धान्तांशेन तु न
विरोधः । सिद्धान्ते यजेतेत्यत्र धात्वर्थस्य यागस्य भावनायां करणत्वे-
नैवान्वयस्य साधितत्वात् । पूर्वपक्षांशेनापि च न नियमशरीरान्तर्गतो
धात्वर्थस्य भावनायामेवान्वय इत्यंशो विरुध्यते । पूर्वपक्षेपि यागस्य भावना-
यामेवान्वयस्वीकारात् । तथा च करणत्वेनैवान्वय इत्यंशस्य पूर्वपक्षेण सह
विरोधः सिध्यति । तथा वाजपेयाधिकरणे तत्रत्यसिद्धान्तेन न नियमशरीर-
घटकः कोऽप्यंशो विरुध्यते । यागस्य स्वाराज्यभावनायां करणत्वेनैवान्वयस्य
तत्र सिद्धान्तितत्वात् । पूर्वपक्षेपि तत्र यागस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वयस्वी-
कारात् पूर्वपक्षांशेनापि नियमे विरुध्यते । किंतु नियमशरीरान्तर्गतो यः
करणत्वेनैवान्वय इति द्वितीयोऽंशस्तत्रत्यावधारणांशो विरुध्यते । पूर्वपक्षे
धात्वर्थस्य यागस्य भावनायां तन्त्रेण साध्यत्वेनान्वय इत्युक्तत्वात् । गुणकामा-

३११

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ (तन्त्रवा. २।२।६) इति ।

अत्र च कर्मपदवत् गुणेत्युपलक्षणम् । एकोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदात् ।

अत एव ग्रहैकत्वाधिकरणे (जै. ३।१।१२ अधि. ७) ग्रहं संमार्ष्टित्यत्र ग्रहोद्देशेन एकत्वसंमार्गविधौ वाक्यभेदाद् ग्रहैकत्वमविवक्षितमित्युक्तम् ।

धिकरणे तु सिद्धान्तांशेनापि नियमो विरुध्यते । किञ्च तत्र नियमशरीरान्तर्गतो धात्वर्थस्य भावनायामन्वय इत्ययं प्रथमंशोपि विरुध्यते । धात्वर्थस्य होमस्य दध्नेत्यत्रान्वयो न तु भावनायाभिहिते तत्र सिद्धान्तितत्प्राप्तिति बोध्यम् ।

प्राप्ते कर्मणीति । यस्मिन्वाक्ये कर्म तदङ्गभूता अनेके गुणाश्च निर्दिश्यन्ते तत्र तत्कर्म वचनान्तरेण प्राप्त चेत्तत्र तस्याप्राप्तत्वाभावाद्द्विधानं न संभवति । किंतु तत्र तस्यानुवाद एव कृत इति वक्तव्यम् । तथा च तत्कर्मानूद्य तत्र निर्दिष्टानामनेकेषां गुणानां विधाने उद्देश्यविधेयभावभेदेन वाक्यभेददोषो दुष्परिहर इत्यतस्तत्र तत्कर्मानुवादेनानेकेषां गुणानां विधानमिति न शक्यते वक्तुम् । यदि च तत्कर्म वचनान्तरेण प्राप्तं न स्यात्तर्हि तत्र निर्दिष्टाङ्गभूतानेकगुणविशिष्टं तत्कर्म किञ्चित्फलमुद्दिश्य विधातुं शक्यते । तत्र च यद्यपि विधेयं गुरुभूतं तथाप्युद्देश्यविधेयभावरूपः प्रयत्न एक एवेति न वाक्यभेददोष इति भावः । अत्र प्राप्ते कर्मणीत्यत्र कर्मपदं द्रव्यादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तथा गुणपदमपि द्रव्यादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । द्रव्ये गुणे कर्मणि वा प्राप्ते सति तदनुवादेन द्रव्याणां गुणानां कर्मणां वा सजातीयानामनेकेषां तथा विजातीयानां द्रव्यगुणकर्मणामप्यनेकेषां विधानं न युज्यत इति तात्पर्यम् । न चोपलक्षणाङ्गीकारे किं प्रमाणमिति वाच्यम् । अत्र प्राप्तं कर्मानूद्यानेके गुणा विधातुं न शक्यन्त इत्यत्र बीजं हि वाक्यभेददोषप्रसङ्गः । स च यथा कर्मानुवादेनानेकगुणविधाने संभवति तथा न्यमपि किञ्चिदेकमनूद्य केषांचिदप्यनेकेषां विधाने सम एव । अतः प्राप्ते कर्मणीत्येवमुक्तवतोपि तन्त्रवार्तिककारस्य सामान्यतस्तात्पर्यमवगम्यते ।

अत एवेति । कर्मवदन्यत्र द्रव्यादिव्यप्येकोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेददोषप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । तृतीयाध्याये प्रथमपादे सप्तमं ग्रहैकत्वाधिकरणम् । ज्योतिषोमप्रकरणे दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीति श्रूयते । दशापवित्रं खण्डपटः । ग्रहः सोमपात्रम् । संमार्जनं शुद्धीकरणम् । वस्त्रपाण्डेन सोमपात्रस्य शुद्धीकरणमत्र विधीयते । तत्र च ग्रहमिति द्वितीयैकवचनेन ग्रहगतैकत्वसंख्या प्रतीयते । ग्रहाश्चन्द्रवायुवाइयो दश । तेषां मध्ये कस्याप्येकस्य संमार्जनं

रेवत्याधिकरणे (जै. २।२।२७ अधि. १२) च 'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्ती-
यमभिष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत' (ता. ब्रा. १७।७।१) इत्यत्र
वारवन्तीयस्य रेवतीसंबन्धे अग्निष्टोमसामसंबन्धे फलसंबन्धे च विधीयमाने

कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु ग्रहस्थात्र संमार्जनक्रियायामुद्देश्यत्याहुद्दे-
श्यगतायाश्चैकत्वसंख्याया अविवाहितत्यात्कस्यैकस्य संमार्जनं कर्तव्यमित्यत्र
विनिगमकाभावाच्च सर्वेषां संमार्जनम् । ननु तथा सति संमार्जनक्रियाया
आवृत्तिः स्यादिति चेदस्तु । प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तौ चाधकाभावात् । संमार्जन-
क्रियाया हि ग्रहः संस्क्रियते इति संस्कार्यत्वाद्ग्रहस्य संमार्जनक्रियापक्षया
प्राधान्यम् । ननु ग्रहैकत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वं न स्वीक्रियते । किंतु संमार्जनीयं
ग्रहसुद्देश्यैकत्वसंख्याया विधीयतामिति चेन्न । तथा सति ग्रहं समृज्यात्तं
चैकमित्येवं विधेयार्थभेदेन वाक्यभेदः स्यात् । एकत्वस्य विधाने हि तेनेतर-
ग्रहेषु प्राप्तस्य संमार्जनस्य निवृत्तिः कार्या भवति । सा च प्रवृत्तिमन्तरा न
संभवतीत्यतः प्रवृत्त्युपपत्तये संमार्जनस्य विधानान्तरमाश्रयितव्यं भवति ।
तथा च वाक्यभेदः स्पष्ट एव । अत्र च ग्रहो द्वयं न कर्म । तथैकत्वं संमार्जनं
चेति विधेययोर्द्वयोर्न गुणत्वम् । तथाप्यत्र वाक्यभेदद्वेष उक्तः । तथा चैत-
दनुरोधेन प्राप्ते कर्मणीति वार्तिके कर्मगुणपदयोरुपलक्षणत्वं युक्तमिति भावः ।

वाक्यभेदे उदाहरणान्तरमाह—रेवत्याधिकरण इति । द्वितीयाध्याये
द्वितीयपादे द्वादशाधिकरणमिदम् । ताण्ड्यब्राह्मणे—त्रिवृद्धमिष्टुदग्निष्टोमः । तस्य
वायःयास्वृक्षु एकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत (ता.
ब्रा.) इत्येवमग्निष्टुतं प्रकृत्य पठ्यते । अस्यार्थः । अग्निष्टोमस्य
विकृतिरूपः कश्चिदेकाहोमिष्टुत्वात्मकः क्रतुः । स च षष्ठस्तोत्रे त्रिवृत्स्तोम-
संयुक्तत्वात् त्रिवृदिदृश्यते । सोमयागेषु च्छन्दोगैः क्रियमाणा षुष्टादिसंज्ञिका
स्तातिः स्तोमः । स च स्तोमः पञ्चदशः सप्तदश एकविंशश्च । पञ्चदश मन्त्राः
परिमाणमस्य पञ्चदशः । संख्यायाः संज्ञा० (पा. सू. ५।१।५८) इति सूत्रे
स्तोमे षड्विधिरिति वार्तिकेन षडत्ययः । साम्ना स्तुयीत् । एकं साम
तृचे क्रियते इति श्रुतायुक्तम् । तृचे तिस्र ऋचः । तृचस्य पञ्चकृत्व
आवृत्त्या पञ्चदश मन्त्रा भवन्ति । स पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशे स्तोमे तु आद्य-
योर्द्वयोर्ऋचोः पञ्चकृत्व आवृत्तिः । तृतीयाया ऋचस्तु सप्तकृत्व आवृत्तिः ।
एवं सप्तदशः स्तोमो भवति । एकविंशे स्तोमे तु तिस्रणामपि ऋचां सप्तकृत्व
आवृत्तिः । स एकविंशः स्तोमः । यद्यपि स्तोमसंघाते इति धातुपाठे उक्तम् ।
तदनुस्मारात्सामाधारो मन्त्रसंघातः स्तोमशब्दार्थो भवति । ननु स्तुतिः ।
तथा च पातञ्जलमहाभाष्यव्याख्यायां कैयटेनोक्तं स्तोमो मन्त्रसमूहः (म.
भा. कै. ५।१।५८) इति । किंच पञ्चदशः स्तोमः सप्तदशः स्तोम इत्यादौ

पञ्चदशादिसंख्यारूपं परिमाणं मन्त्रसंघातस्य संभवति न तु स्तुतेः । तथापि तादृशमन्त्रसमूहसाध्यायां स्तुतौ स्तोमशब्दस्यात्र लाक्षणिकत्वाच्च द्वेषः । स्तुतौ पञ्चदशादिसंख्यारूपं परिमाणं तु मन्त्रद्वारा बोध्यम् । एवं च पञ्चदशेन स्तुवते इत्यादौ धात्वर्थभूतस्तुतिसामानाधिकरण्यं पञ्चदशाशब्दस्योपपद्यत इति बोध्यम् । अग्निष्टोमोक्त्यादिषु सप्तसु सोमसंस्थासु अग्निष्टोमसाम्ना ऋतुसमाप्तेराग्निष्टोम इत्युच्यते । तत्र प्रकृतौ तृतीयसवने आर्भवपवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते । यज्ञायज्ञशब्दोस्मिन्नस्तीति यज्ञायज्ञीयं साम । यज्ञायज्ञशब्दान्मतौ छ. सूक्तसाम्नोः (पा सू ५।२।५९) इति सूत्रेण छप्रत्ययः । अस्यैव यज्ञायज्ञीयस्य साम्नोपरं नाम अग्निष्टोमसामेति । यतोनेनैव साम्ना-ग्निष्टोमऋतुः समाप्यते । तच्च साम प्रकृतिभूतेऽग्निष्टोमे यज्ञायज्ञा यो अग्नयः (ऋ. सं. ४।८।१) इत्याग्नेयीष्वृक्षु गीयते । अग्निष्टोमामके विकृतिरूपे ऋतौ तु तदेव साम ब्रह्मवर्चसकामेन वायो शतं हरीणाम् (ऋ. सं. ३।७।२४) इति वायुदेवतास्वृक्षु गातव्यम् । तच्च तत्र प्रकृताविवैकविंशस्तोमयुक्तत्वादेक-विंशमित्युच्यत इति । तदुत्तरं च तत्रैव ताण्ड्यब्राह्मणे " एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत " इति पठ्यते । तस्यायमर्थः । पशुकामेन रेवतीर्नः सधमाद् (ऋ. सं. १।२।३०) इत्येवं रेवतीषु पदघटितास्वृक्षु वारवन्तीयं साम गातव्यमिति । अत्रायं पूर्वपक्षः एतस्यैवेत्यत्रैतच्छब्देन पूर्वप्रकृतपरामर्शना प्रकृतोऽग्निष्टोमामकः ऋतुः परामृ-श्यते । तादृशाग्निष्टोमस्यात्र आश्रयत्वेन संबन्धमङ्गीकृत्य तत्र यागे वार-वन्तीयेन साम्ना रेवत्यृचं भावयेत्, वारवन्तीयेन साम्ना अग्निष्टोमसमापकं साम भावयेत्, वारवन्तीयेन साम्ना पशुं भावयेदित्येवं वारवन्तीयस्य त्रिषु संबन्धो विधेयः । न त्वत्र यामो विधातुं शक्यते । तस्य प्राप्तत्वादिति । सिद्धान्तस्तुक्तरन्त्या वाक्यभेददोषो दुर्गार इत्यतोत्र विशिष्टस्य यागस्य विधि-रास्थेयः । रेवत्यृगधिकरणकाम्निष्टोमसमापकवारवन्तीयसामगानविशिष्टयागेन पशुं भावयेदिति । रेवत्यृगधिकरणकाम्निष्टोमसामामिन्नवारवन्तीयसामकरणक-भावनाभाव्यभूतयागकराणिका पशुकार्मिका भावनेति बोधः । न च यागस्य प्राप्तत्वात्कथमत्र तद्विधानं संभवतीति वाच्यम् । अतस्यैवात्र स्वतन्त्रस्य यागस्य विधेयत्वाङ्गीकारात् । न च प्रकरणभेदो द्वेष इति वाच्यम् । तस्यात्रावश्यं सोढव्यत्वात् । पूर्वस्याग्निष्टोतो वायव्यऋगधिकरणकसाम्ना ब्रह्मवर्चसफलेन चोत्पत्तिरग्निष्टोनावच्छेदत्वात्तस्यात्र संबन्धासंभवात् । एत-स्यैवेत्येतच्छब्दस्तु न पूर्वप्रकृतपरामर्शकः । किं त्वत्र योपूर्वो यामो विधीयते तस्य विधेयस्यैव परामर्शक इति । अत्रैकस्य वारवन्तीयस्य साम्ना रेवत्यृग्भिरग्निष्टोमेन फलेन चेत्येवमनेकैः सह संबन्धे वाक्यभेदः स्यादिति विशिष्टविधिरपूर्वं आश्रितः । तथा च नैकस्य कर्मणोर्नैकगुणैः संबन्धे एव

वाक्यभेदात्तानां पञ्चनं भारानन्तरं विधीयते इत्युक्तम् ॥ तस्मात्प्राने होमे
नोभयविधानं संभवति । नापि होमान्तरं विधीयते । गौरवात् । प्रकृतदानाप्रकृत-
कल्पनाप्रमत्तात् । मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् ।

नापि द्रव्येव केवलं करणत्वेन विधीयते इति युक्तम् । केवलस्य
व्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः । कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात्करणत्वस्य ।
किं तर्हि विधीयते इति चेत् दशोति तृतीययोपात्तं दधिकरणत्वं फलभावनायां
करणत्वेन विधीयते । प्रत्ययार्थत्वेन दशोऽपि तस्य प्राधान्यात् । एवं च

वाक्यभेदः । किं कस्याप्येकस्य करणत्वेनैकः संबन्धे वाक्यभेदो भवतीति
स्थितम् । अत्रस्तद्वनुरोधेन प्राप्तं कर्मणीति यातिके कर्मपदं गुणपदं घोष-
ज्ञानमित्युक्तमिति बोध्यम् । तस्मादिति । दधनेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र
वचनान्तरेण प्राप्तं होममुद्दिश्य तस्य दधिकरणेण गुणेनेन्द्रियरूपफलेन च संबन्धे
विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । नापि होमान्तरमिति । अनुपपत्तेस्तद्-
पवादितम् (पृ. २७ प. २४) । नापि द्रव्येनेति । केवलत्वेन दधनेति तृतीयान्तपदे-
पात्तस्य दधिकरणत्वस्य व्यवच्छेदः । तृतीयाप्रत्ययप्रकृत्युपात्तं दधिमात्रमिन्द्रि-
यरूपफलभाषनाकरणत्वेन विधीयते इति न युक्तम् । तथा सति शिष्यस्येन
वधनापीन्द्रियप्राप्त्यापत्तेः । अम्युपेर्थात्तदुक्तम् । यस्तु यस्तु व्यापारानाविष्टस्य
केवलस्य दध्यादेर्द्रव्यस्य करणत्वमेव न संभवति । तदाह-केवलस्येति । तथा
च हरिणोक्तम् 'क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्भूत्वापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र
करणं तत्तदा स्मृतम्' इति । परिनिष्पत्तेः सिद्धिः । यस्य व्यापारादनन्तरं
क्रियासिद्धिर्व्यक्तुमिष्टा तत्करणं स्मृतमित्यर्थः । अत्र व्यापारादनन्तरमित्युक्ते
करणव्यापारस्यावश्यकत्वमिति स्पष्टमेवोक्तं भवति । कर्तृव्यापारव्याप्यत्वेति ।
करणव्यापारो हि कर्तृसाध्यः । यथा छिदिक्रियायाः करणे कुठारे उद्यमननिपतन-
व्यापारं कर्ता साधयति । तथा च करणं कर्त्रा तत्प्रसाधितव्यापारद्वारा व्याप्तं
भवत्येव । कर्त्रा किञ्चित्कार्यं क्रियते येन साधनेन तत्करणमिति करणशब्द-
स्तुल्लङ्घितः । इति शिष्योक्तमिति । उपसर्गविशेषः (पृ. २७ प. ४) ।
प्रत्ययार्थत्वेनेति । जुहुयादित्यत्रावशात्प्रथमभावनायाः प्रथमं साध्याकारुक्षायामि-
न्द्रियरूपफलस्य तत्र साध्यत्वेनान्वये ततस्तस्या विशिष्टायाः फलभावनायाः
साधनाकारुक्षाय्यां तत्र किं दधनेत्यत्र प्रकृत्यर्थस्य दधनः करणत्वेनान्वय उत
तत्रत्यतृतीयाप्रत्ययार्थस्य दधिकरणत्वस्य करणत्वेनान्वय इति संदेहे तत्र
प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपाहितस्य प्रत्ययार्थोपेक्षया अप्राधान्यात्
तस्य फलभावनायां साधनत्वेनान्वयो युक्तः । किंतु प्रकृत्यर्थोपेक्षया प्रधानस्य

दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः । करणत्वं च किंप्रतियोगिकमित्यपेक्षायां संनिधिप्राप्तौ होम आश्रयत्वेन संबध्यते । ततश्च सिद्धो धात्वर्थस्याश्रयत्वेनान्वयः ।

प्रकृतमनुसगमः । तस्मिद्धं धात्वर्थस्य न करणत्वेनैवान्वय इति । किं तर्हि क्वचित्करणत्वेन क्वचित्साध्यत्वेन क्वचिदाश्रयत्वेनेति । गुणविधौ साध्यत्वेनैवान्वयः संभवतीति न मत्वर्थलक्षणायाः प्रयोजनम् । किंच गुणविधौ प्रत्ययार्थस्य करणत्वस्यैव करणत्वेनान्वयो युक्त इति भावः । नन्वेवं दध्ना जुहोतीत्यत्र गुणविधौ वचनान्तरेण प्राप्तं होममनूय तस्य साधनत्वेन दधि विधीयत इत्युक्तं न संगच्छते । उक्तरीत्या तत्रापि दधिकरणत्वस्य होमसाधनत्वेनाऽऽगौचित्यादिति चेन्मैवम् । द्वयोः संभवे हि तत्रौचित्यानौचित्यविचारो ननु तत्रैकस्यासंभवे । दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र दधिकरणत्वमदृष्टद्वारेन्द्रियरूपफलाभावनायाः साधनं संभवति । तच्च दध्नः करणत्वं किंनिरूपितमिति प्रतियोग्याकारुक्षायां जुहुयादिति हुधातुना हवनक्रियोपस्थापनाद्धवनक्रियानिरूपितमित्यवगम्यते । अनस्तत्र प्रत्ययार्थस्य फलभावनायां भवति करणत्वेनान्वयः । दध्नो यद्वैमीयं करणत्वं तेनेन्द्रियं भावयेदिति । दध्ना जुहोतीत्यत्र तु होमभावनायां साधनत्वेनान्वयो वक्तव्यः । स च दध्न एव संभवति । ननु दधिकरणत्वस्य । तथासति होमसाधनत्वेनाभिमानं यदधिकरणत्वं तर्हि किंनिरूपितमित्येवं तादृशदधिकरणत्वस्यप्रतियोग्याकारुक्षायां प्रति योनिभूतस्य क्रियान्तरस्य कस्याप्यत्रानुपस्थितत्वेनाकारुक्षाया अनुपस्थितात् । एवमधिकरणत्रयविरोधं प्रदर्श्य भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वेनान्वय इति प्रागुक्तौ (पृ ३२ प ८) नियमः स्पष्टितः । तथा च सोमेन यजेतेत्यत्र धात्वर्थस्य यागस्य भावनायां साध्यत्वेनान्वये न किंचिद्वाचकमिति तत्र भावनायां सोमस्य साधनत्वेनान्वय इति सोमपदे मत्वर्थलक्षणो विनापि वाक्यार्थं सिध्यतीति पूर्वपक्ष्याशयः । क्वचित्करणत्वेनेति । उद्दिश यजेत पशुकाम इत्यत्र धात्वर्थस्य यागस्य प्रत्ययार्थभावनायां करणत्वेनान्वयः । दध्ना जुहोतीत्यत्र धात्वर्थस्य होमस्य प्रत्ययार्थभावनायां साध्यत्वेनान्वयः । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र धात्वर्थस्य होमस्य दध्नेति तुनीवान्वयवशेपाते दधिकरणत्व आद्यत्वेनान्वय इति बोध्यम् । एवं सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणामनन्वीकृतीनां पूर्वपक्षिणा एवमते लक्षणामन्तरेण वाक्यार्थमुपपाद्यमानो मत्वर्थलक्षणो स्वीकृतः सिद्धान्तिनो मते दीपमुपपाद्यानि-किंच गुणविधाविति । अयमाशयः । पूर्वपक्षिणो मने सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणा नास्ति । प्रत्ययार्थभावनायां धात्वर्थस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयः । सोमस्य च तत्र साधनत्वेनान्वयः । एवं च यागसोमयो साध्यसाधनभावः पर्यवस्यति । यागस्य हि प्रक्षेपरूपः । तत्र सोमस्य साधनत्वं च तस्मिन् रूपेण । तथा च सोमस्य यागारूपत्वं निश्चयम् । एवं दध्ना जुहोतीत्याश्रयविद्वेषादहोमाद्वयत्वं

मत्वर्थलक्षणायां गुणस्य धात्वर्थाङ्गत्वे किं मानमिति वक्तव्यम् । न तावच्छ्रुतिः । मत्वर्थलक्षणायां तृतीयाश्रुतिर्मत्वर्थस्यैवाङ्गत्वे मानं स्यात्, न गुणस्याङ्गत्वेऽपि । समभिव्याहारात्मकं वाक्यमिति चेत्तर्हि स्वतन्त्रमेव बोध्यम् । सोमपदे मत्वर्थलक्षणायां तु भावनायां साध्यत्वेनाप्ययः फलस्य साधनत्वेन च यागस्येति फलयागयोः साध्यसाधनभावो ननु यागसोमयोः । तथा च सोमस्य यागाङ्गत्वं नाद्यमर्थने । केवलं लक्षणया सोमोऽस्ति यस्मिन्नित्यर्थं सोमस्य तत्र विद्यमानत्वमात्रमवगम्यते । तथा च सोमस्य हविष्मन् रूपेण यागे उपयोगः कर्तव्य इत्यत्र किञ्चित्प्रमाणं नास्तीति दोष इति । ननु सोमेनेति तृतीयाश्रुतिस्तत्र प्रमाणम् । तृतीयाश्रुत्यो हि यस्याः प्रकृतेः सकाशात्परो दृश्यते तादृशप्रकृत्यर्थस्यान्याङ्गत्वं स तृतीयाश्रुत्यो बोधयति । अत्र च सोमेनेति तृतीयाश्रुत्यः श्रुत इति सोमस्याङ्गत्वं सिध्येदिति चेत्--स्यादेतदेवं यदि सोमपदे लक्षणा न स्यात् । लक्षणया ह्यत्र सोमस्यैव सोमवानित्यर्थः संपन्न इति सोमवतो यागस्यास्तु नामान्याङ्गत्वबोधने तृतीयाया, ननु सोमस्य गुणस्येति । अथ सत्यामपि सोमपदे मत्वर्थलक्षणायां सोमशब्दार्थकदेशान्यापि सोमस्य धात्वर्थयागाङ्गत्वे प्रमाणान्तरमस्तीति प्रदर्शयन्नाशङ्कते--समभिव्याहारात्मकमिति । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यासु पाणि विनियोजकानि पदप्रमाणान्यथे विनियोगविधिसहकारिनिर्हरणप्रसङ्गेन चक्ष्यन्ते । तत्र वाक्यनामकं तृतीयं प्रमाणम् । समभिव्याहारे वाक्यमिति वाक्यप्रमाणलक्षणम् । समभिव्याहारः सामीप्यम् । वाक्ये च तदन्तर्गतानां भागानां मिथः सामीप्यमस्त्येव । अतो वाक्यान्तर्गतस्यैकपदात्मकस्यैकपदात्मकस्य वा कस्यचिद्भागस्य यत्सामर्थ्यं तत्सामर्थ्यं केवलजामीप्यरूपप्रमाणत्रलाङ्घेव तादृशवाक्यान्तर्गतस्य भागान्तरस्याप्यस्तीत्यनुमानेन कल्प्यते । सामर्थ्यमेव लिङ्गमित्यभिधीयते । तादृशेन कल्पितेन सामर्थ्यप्रमाणेन च स्थानुरूपा श्रुतिस्तेन मन्त्ररूपेण वाक्येनामुकं कर्म कर्तव्यमित्येवं रूपा कल्प्यते । इयं च कल्पिता श्रुतिस्तत्र विनियोजनी । तथा तस्य मन्त्रस्य विनियोगः । एवं वाक्यप्रमाणं, लिङ्गं श्रुतिं च कल्पयित्वा तद्द्वारा विनियोजकं भवति ननु स्वातन्त्र्येण । स्वातन्त्र्येण विनियोकृत्वस्य युक्तिरहितत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च वाक्यप्रमाणेन जायमानो विनियोगो द्व्यन्तरितो भवति । लिङ्गश्रुतिरूपेण प्रमाणद्वयेन व्यवहितत्वात् । द्व्यभ्यामन्तरितो द्व्यन्तरितः । अन्तरितो व्यवहितः । एवं लिङ्गप्रमाणेन जायमानो विनियोगः श्रुतिं कल्पयित्वा तद्द्वारा जायत इत्येकान्तरितः । श्रुतिप्रमाणेन जायमानो विनियोगस्तु साक्षादेव जायत इत्यव्यवहित एव । प्रकरणादिप्रमाणेषु तु व्यवधानाधिक्यमेव । तत्र प्रकरणप्रमाणेन जायमानो विनियोगव्यवहितः । वाक्यलिङ्गश्रुतिभिस्त्रिभिः प्रमाणैर्ध्ववहितत्वात् ।

मानमुत लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा । नाद्यः । बलाबलाधिकरण—(जै. ३।३।१४)
विरोधात् । तत्र हि वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्पयित्वाऽङ्गत्वे मानमित्युक्तम् ।
द्वितीये प्रत्यक्षां श्रुतिमुत्सज्य श्रुत्यन्तरकल्पने तस्या एव वा आवृत्तिकल्पने

स्थानप्रमाणेन जायमानो विनियोगश्चतुन्तरित । समाख्याप्रमाणेन जाय
मानो विनियोगः पञ्चान्तरित इति बोध्यम् । यथा यथा च प्रमाणस्य विनियोगे
व्यवधानाधिक्यं तथा तथा तस्य दुर्बलत्वम् । विलम्बेन विनियोजकं यत्प्रमाणं
तदपेक्षया शैक्ष्येण विनियोजकस्य प्रमाणस्य प्राबल्यं युक्त्यैव सिद्धं भवति ।
तदुक्तं जैमिनिना तृतीयाध्याये तृतीयपादे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् (जै. सू. ३।३।१४) इति । समवायः
संनिपातः । दुर्बलस्य भावो दौर्बल्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्भावे व्यञ्ज ।
परस्य दौर्बल्यं परदौर्बल्यम् । तदेव पारदौर्बल्यम् । विप्रकर्षो विलम्बः । श्रुत्या-
दीनां पण्णां प्रमाणानां मध्ये विरुद्धयोर्द्वयोस्त्रयाणां वा प्रमाणानामेकत्र समवाये
संनिपाते पारदौर्बल्यमुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वापेक्षया दुर्बलत्वं भवति । अर्थस्य प्रमाण-
कार्यस्य विनियोगस्य विप्रकर्षाद्विलम्बात् । उत्तरप्रमाणं हि तदपेक्षया यावन्ति
पूर्वप्रमाणानि तावन्ति क्रमेण परिकल्प्य तद्ब्रूयात् विनियोगं बोधयति । तथा
चैकत्रानेकप्रमाणसंनिपात उत्तरस्य पूर्वं वाधकं भवति । वाधशायमुत्तरप्रमाणस्य
तत्राप्रवृत्तिरूपः । उत्तरप्रमाणेन स्वापेक्षया पूर्वाणि प्रमाणानि परिकल्प्य
कांचिदर्थं क्वचिद्विनियोक्तं प्रवृत्तेन यस्मिन्क्षणे विनियोगो भाव्यस्तस्मात्पूर्वक्षण
एवोत्तरप्रमाणानपेक्षेण पूर्वप्रमाणेन स एवार्थः क्वचिदन्यत्र विनियुक्तो भवति ।
जाते च विनियोगे क्व विनियोग इत्याकाङ्क्षाया निवृत्तत्वात्तावत्कालपर्यन्तं
तमर्थं विनियोक्तुं प्रवृत्तमप्युत्तरं प्रमाणं सद्य एव विरतव्यापारं भवति । अत-
स्तस्याप्रवृत्तिरिति । एतदेव बलाबलाधिकरणतात्पर्यम् । बलाबलाधिकरणं तु
तृतीयाध्याये तृतीयपादे सतममिति बोध्यम् । द्वितीये प्रत्यक्षांमिति । मत्वर्थ-
लक्षणावादिनोयमभिप्रायः । सोमेन यजेतेत्यत्र सोमस्य यागाङ्गत्वं समर्थनीयम् ।
तच्चेत्यम् । सोमेन यजेतेत्यत्र वाक्ये सोमशब्दस्य यजघातोश्च समभिध्याहा-
रेण सोमे यागोपयागीभवनसामर्थ्यं कल्प्यते । तेन च सामर्थ्येन तत्रान्याङ्ग-
त्वावबोधिका तृतीयान्यैव कल्प्यते । तथा च कल्पितया सोमस्य यागाङ्गत्वं
बोध्यते । यदि चात्रैवं मन्यसे सोमस्य शत्रान्याङ्गत्वं बोधनीयम् । तत्र च
सोमशब्दाङ्गत्वात् प्रत्यक्षतो दृश्यमानामङ्गत्वावबोधनसमर्था तृतीयामपेक्ष्य
किमन्या कल्प्यते । गृहे विद्यमान हितोपदेष्टारं पितरमुत्सृज्य श्वशुरान्वेषणं
कुतः कियत इति । तर्हि सोमशब्दाङ्गत्वात् प्रत्यक्षतो दृश्यमानयेन तृतीया-
पिभक्त्यास्तु सोमस्य यागाङ्गत्वविधानम् । अथ सोमशब्दस्य लक्षणया सोमवि-
शिष्टार्थप्रतिपादकत्वात्सोमविशिष्टस्य रश्मादिकलाङ्गत्वमवबोध्य परिकीर्णा सा

व्यर्थः प्रयासः समाश्रितः स्यात् । विशिष्टविधौ चागत्या तदाश्रयणम् ।

किंच भवतु श्रुत्यतरकल्पनम् । तथापि तत्संस्कृतः प्रत्यक्ष एव विधि-
धोत्वधोङ्गत्वेन गुणं विधत्ते, उत कल्पितं विध्यन्तरम् । कल्पितमिति चेन्न ।
श्रुतविधेर्व्यर्थतापत्तेः । नहि तेन तदा गुणो विधीयते । कल्पितविध्यन्तराङ्गी-
कारात् । नापि धात्वर्थः । तस्य वचनान्तरेण विहितत्वात् ।

प्रत्यक्षतो दृश्यमाना तृतीयेति चेदस्तु नाम तस्या एव तृतीयाया आवृत्तिः ।
एका सोमवतः फलाङ्गत्वं बोधयेदपरा च सोमस्य यागाङ्गत्वं बोधयेदिति ।
पूर्वपक्षी तु मत्वर्थलक्षणात्मनोऽङ्गीकुर्वन्नेवं मन्यते । नायं सिद्धाश्रितनोभिप्रायो
युक्तः । मत्वर्थलक्षणायां गृहीतार्या सोमस्य यागाङ्गत्वं न सिध्यतीत्यतस्तदुप-
पत्तये कोयं प्रयासो भवतः । यद्वाक्यरूपप्रमाणान्तरेण लिङ्गश्रुतिकल्पनद्वारा
सोमस्य यागाङ्गत्वोपपादनं सोमेनेति तृतीयाविभक्तैरावृत्त्या वा तदुपपादनम् ।
कोयमभिनियेशो लक्षणायाम्-यत्तां कुर्वी-गृहीत्वैतावान्महप्रयासः सोऽद्वयः ।
त्यजैनं दृष्टप्रदम् । मास्तु सोमशब्दस्य सोमविशिष्ट इत्यर्थः । भवतु च शक्या-
र्थस्यैव सोमस्य साधनत्वेन यागमावुनायो संबन्धः । तथा च लक्षणा नास्ति,
प्रमाणान्तरानुसरणं च नास्ति, तेन लिङ्गश्रुतिकल्पनं च नास्ति, तृतीयाया
आवृत्तिश्च नास्ति । इष्टं सोमस्य यागाङ्गत्वं च तृतीयाश्रुत्यैव सिध्यतीति ।
विशिष्टविधायिति । सोमेन यजेतेत्यत्र सोमशब्दस्य मत्वर्थं लक्षणया सोमवि-
शिष्टशागविधानेऽङ्गीकृते सोमस्य यागाङ्गत्वं न सिध्यतीत्यतो मत्वन्तराभावेनोक्तः
प्रयासोऽस्यमाश्रितव्यः स्यात् इत्यर्थः ।

अथ स्वीकृतेपि प्रयासे सोमेन यजेतेत्यत्र न वाक्यार्थ उपपादयितुं
शक्यत इत्याह-किंच भवत्विति । मत्वर्थलक्षणावादिना सोमस्य यागाङ्गत्वोप-
पत्तये वाक्यप्रमाणेन नामर्थकल्पनाद्वारा या प्रकल्पिता सोमस्याङ्गत्वबोधिका
तृतीयाश्रुतिस्नाहश्रुतिप्रमाणं सहकारित्वेनादाय सोमस्य यागाङ्गत्वविधा-
यको विधिरत्र किं सोमेन यजेतेति वाक्यघटकः प्रत्यक्ष एवेत सहकारिभूत-
श्रुतिप्रमाणवद्विधिरपि कल्पित एवेति कल्पद्वयम् । विध्यन्तरकल्पनापक्षे श्रौतेन
विधिना किं विधीयते यागमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन सोमो विधीयतेषु स्वर्गरूपं फल-
मुद्दिश्य तदाधनत्वेन धात्वर्थो यामो विधीयते । आद्ये पक्षे कल्पितेन विधिनेव
यागमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन सोमविधानाच्छ्रौतो विधीयते प्रयोजनः स्यात् । द्वितीय-
पक्षेपि निष्प्रयोजन एव श्रौतो विधिः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति
वचनान्तरेणैव स्वर्गमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन यागविधानात् । ज्योतिष्टोमेन
स्वर्गकामो यजेतेत्यत्राधिकारविधेरुत्पत्तिविधेश्च पूर्वपक्षिणा स्वीकृतत्वात् ।
नहि तेनेति । तेन श्रौतेन विधिना तदा विध्यन्तरकल्पनापक्षे सोमरूपो गुणो
यागाङ्गत्वेन न विधातुं शक्यत इत्यर्थः । अथ वाक्यप्रमाणेन सामर्थ्यकल्पना

अथ श्रूयमाण एव विधि कल्पितश्रुतिसदृशतो धात्वर्थाङ्गत्वेन गुण विधत्ते इति चेत् तर्हि तत्र कथं धात्वर्थस्यान्वयः । करणत्वेनेति चेन्न । अन्वयानुपपत्तेः । नहि सम्भवति दध्ना होमेनेति चान्वयः । साध्यत्वेनैवान्वयः—दध्ना होम भावयेदिति चेत्—न । तथा सत्यनुवादेऽपि धात्वर्थः करणत्वेनैवान्प्रेतीत्येतदुपेक्षितं स्यात् । निवक्षितवाच्यार्थश्च त्रिनैव मत्वर्थलक्षणयाङ्गीकृतं स्यात् । तस्मान्न गुणविधौ मत्वर्थलक्षणाः ।

२ यत्तु 'विधाने वानुवादे वा' इति वार्तिकं, तत्प्रतीतिमालम्ब्य, न वस्तुगतिम् । तथाहि—यावद्धि अग्निहोत्र जुहुयादिति वाक्यं नालोच्यते, केवलं दध्ना जुहोतीति वाच्यमालोच्यते, तदा पष्ठाद्यन्यायेन होमस्याभाव्यता जानता प्रतिपदाधिकरणभावार्थाधिकरणजासनावृत्तिसिद्धान्तं करणीनां भवत्यता

द्वारा कल्पिता तृतीयाश्रुतिं सहकारित्वेनादाय श्रौत एव विधि सोमस्य यागादत्वविधायक इति द्वितीयं कल्पमनूय दूषयति अथ श्रूयमाण इति । इत्येतद्विति । विधाने वानुवादे वा इत्यादिवार्तिकमूलकमनुवादेऽपि धात्वर्थं करणत्वेनैवान्प्रेतीत्येतत्त्वयाङ्गीकृतमिदानीं त्यक्तं स्यादित्यर्थः । इदानीं मत्वर्थलक्षणावादिना स्वसाधकत्वेन प्राक् (पृ ३२ प ८) प्रदर्शितं विधाने वानुवादे वत्यादिवार्तिकमभिप्रायान्तरणं योजयति यत्तु विधान इति । वाक्याच्छब्दतो जायमाना या प्राथमिकी प्रवृत्तिस्त्वनुसारेण वार्तिककृता विधाने वानुवादे चेत्याशुक्तम् । वस्तुतो वा गतिरन्वयप्रकारो वाक्यान्तरालोचनं पूर्वं निश्चितं साधनत्वसाध्यत्वादि पार्थेन्निकस्तदनुसारेण न प्रवृत्तमित्यर्थः । केवलं दध्नेति । वाक्याथत्रोक्ते हि वाक्यघटकीभूतपदपर्यङ्गज्ञानं कारणं नतु वाक्यान्तरालोचनं तत्र कारणम् । वाक्यान्तरालोचनाभावे वाक्यार्थबाधप्रतिबन्धस्यादृष्टत्वादानुपपन्नत्वाच्च । अतस्त्वेत्यामवस्थायां कोटशो वाक्यार्था भवतीत्यतदत्रोपपाद्यते । पष्ठाद्यन्यायेनेति । प्रागुपपादितमेतत् (पृ ३४ प १) प्रतिपदाधिकरणेति । द्वितीयाध्याय प्रथमपाद प्रथमाधिकरणे वर्णकद्वयं तत्राद्यवर्णकानुसारेण तदधिकरणं प्रतिपदाधिकरणमित्युच्यते । द्वितीय वर्णकानुसारेण तदधिकरणं भावार्थाधिकरणमित्युच्यते । तत्राद्य वर्णकं प्रतिपदमपूर्वप्रतिपादनमथवा कनचिदेकनैव पदेनति विचार्यत । पदं पदं प्रति पदम् । यजत स्वर्गकाम इत्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदिति यागस्य क्रियाविशेषरूपस्याश्रुतराविनाशित्वात्तस्य स्वगसाधनत्वं न सम्प्रतीत्यतो यागजन्यं किञ्चिदपूर्वं फलकादावस्यापि कल्पयत । यागेन स्वर्गं भावयदित्यस्य यागजन्यापूर्वेण स्वर्गं भावयेदित्यर्थं फलिनः । तथा च यथा यागस्यापूर्वद्वारा फलेन सर्वत्रस्तथा विधिवाक्यान्तर्गतपदान्तराणामपि सोमेन दध्नेत्यादीनामपूर्वं

प्रतिपादकत्वं प्रकल्प्य तादृशापूर्वद्वारा फलेन संबन्धो भाव्यः । न च पदान्तराणां सोमेनेत्यादीनां क्रियाकारकभावेन जायमानं मिथः संबन्धमनाहत्य कथं तेषां फलेन सह संबन्ध उच्यते इति वाच्यम् । फलं हि सर्वापेक्षया प्रधानम् । तेन च प्रधानेन सह संबन्धे संभवति साति तेषां पदान्तराणामप्रधानेन सह संबन्धस्य वक्तुमनुचितत्वात् । एवं पूर्वपक्षं कृत्वा एकस्यैव कारणत्वेन फलभावनायामन्वय इति सिद्धान्तितम् । भावनाकरणत्वं च भावनाया भाव्यं यस्वर्गादिकफलं तदुत्पादकत्वेन भवति । स्वर्गादिकलोत्पादनं च दृष्टद्वारा न संभवतीत्यतस्तत्रादृष्टं किञ्चिदपूर्वं मध्ये द्वारभूतं कल्पनीयम् । तच्च लाघवादेकत्रैव पदार्थं कल्पनीयं नतु सर्वेषु पदार्थेष्विति प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तः । यच्चेदमपूर्वं लाघवादेकत्रैव कस्मिंश्चिद्विधिवाक्यघटकपदार्थं कल्पनीयमित्युक्तं तर्हि धात्वर्थस्यान्यत्र द्रव्यादिविवेति विचारो भावार्थाधिकरणे कृतः । सोमेन यजेत हिरण्यमन्नेयाय ददातीत्यत्र सोमो हिरण्यं च द्रव्यम् । सुवर्णं हिरण्यं धार्यमित्यत्र सुवर्णत्वं हिरण्यस्य गुणः । सुवर्णं शोभनवर्णमिति तदर्थात् । एवं द्रव्यगुणादिशब्दैस्तत्तदपूर्वप्रतिपादने सोमापूर्वेण फलं भावयोद्धिरण्यापूर्वेण फलं भावयेत्सुवर्णापूर्वेण फलं भावयेदित्येवं प्रतिवाक्यं कस्यचिदेकस्य द्रव्यादेरपूर्वद्वारा फलभावनायां संबन्धः स्यात् । द्रव्यादेः सिद्धयस्तुत्वात् । सिद्धं निष्पन्नम् । नतु धात्वर्थस्य फलभावनायां संबन्धः । धात्वर्थस्य यागहोमादेरसिद्धत्वात् । भूतं हि भव्यायोपदिश्यते इति न्यायः । भूतं सिद्धं यस्तु । भाव्यं भावनाभाव्यं स्वर्गादिकफलम् । सिद्धं यस्तु किञ्चिन्निर्दिश्य तेनेदं फलं साधनीयमित्युपदेशो युज्यते । नत्वासिद्धं किञ्चिन्निर्दिश्य तयोपदेशो युक्तः । एवं पूर्वपक्षं कृत्वा फलभावनायां धात्वर्थस्यैव साधनत्वेनान्वय इति सिद्धान्तितम् । भावना हि यजेतेत्यादौ प्रत्ययार्थः । तस्मिन्नेव यजेतेत्यादिपदे प्रकृत्यंशेन यागादेर्धात्वर्थस्योपस्थितिः । अतः प्रत्ययवाच्यभावनायाः साधनाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकावाद्भात्वर्थस्यैव फलभावनायामन्वयो नतु पदान्तरोपात्तस्य सोमादिद्रव्यादेः । एतादृशमेव च शीघ्रोपस्थितिमूलकं पदश्रुतेर्बलीयस्त्वम् । यद्यपि यागहोमादिधात्वर्थो न सिद्धस्तथापि तं निष्पाद्य सिद्धं कृत्वा तेन फलं भावयेदित्युपदेशो युज्यते अथेति न कावदिदनुपपत्तिः । एवं च धात्वर्थस्यैव फलभावनायामन्वय इति सिद्धम् । तथा च ऊर्मिनेः सूत्रम्-भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयन्तेषु ह्यर्था विधीयते (जै. सू. २।१।१) इति । कर्मशब्दाः कर्मप्रतिपादका यजेतेत्यादिषु यजादयो धातवः । ते भावार्थाः । भावः प्रत्ययार्थो भावनासामान्यम् । तदर्थस्तद्विशेषस्वरूपनिश्चयकत्वेन तदर्थाः । यागादिविशेषार्थको यजादिधातुर्हि दानहोमादीतरभावनातः प्रत्ययार्थे द्वावर्तयम्भावार्था भवति । तेभ्यश्च क्रिया-अपूर्वोत्पत्तिरूपा प्रतीयते । एत एव यागार्थो विधीयते इति सूत्रार्थः । अत एवेतदधिकरणं भावार्थाधि-

दृशी मतिः यद्विमता होमेनेष्टं भावयेदिति । प्रतिपदाधिकरणे (जै. २।१।१) हि सोमेन यजेतेत्यादिषु किं गुणधात्वर्थयोः फलभावनाकरणत्वेनान्वयः, उत एकस्यैवेति संदिह्य प्रधानसंबन्धलाभाद्, विनिगमनाविरहाच्च सर्वेषां फलभावनाकरणत्वेनान्वयमाशङ्क्य लाघवादेकस्यैव फलभावनाकरणत्वमित्युक्तम् । भावनाकरणत्वं हि भावनाभाव्यनिर्वर्तकतया । भाव्यं च स्वर्गादि नाद्यन्तरेणेति अनेकेषां करणत्वेऽनेकाद्यष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मादेकस्यैव करणत्वम् ।

यदाप्येकस्य तदापि किं द्रव्यगुणयोः फलभावनाकरणत्वम्, उत धात्वर्थस्येति भावार्थाधिकरणे (जै. २।१।१) संदिह्य द्रव्यगुणयोरेव भावनाकरणत्वम्, 'भूतं भव्यायोपदिश्यते' इति न्यायादित्याशङ्क्य धात्वर्थस्यैव भावनाकरणत्वम्, पदभ्रूतेर्धलीयस्त्वादित्युक्तम् । अतश्च सिद्धमेतद्वाक्यान्तरानालोचनदशायां गुणविधावपि धात्वर्थस्य करणत्वाशङ्कायां गुणपदे मत्वर्थलक्षणेति ।

करणमित्युच्यते । एवं पापुप्रथमाधिकरणेन स्वर्गादेरेव साध्यत्वं न धात्वर्थस्येति धात्वर्थस्य साध्यत्वे निराकृते साधनत्वं प्राप्तम् । तच्च साधनत्वं प्रतिपदाधिकरणेन न सर्वेषां किंत्वेकस्यैवेति निश्चितम् । भावार्थाधिकरणेन च तत्साधनत्वं धात्वर्थस्यैवेति निश्चितम् । एवमधिकरणत्रयसिद्धान्तित्वा अर्था यस्य बुद्ध्याचारुढाः स यदि वाक्यान्तराण्यनालोच्य प्रथमत एव दध्ना जुहोतीत्येतद्वाक्यार्थं कर्तुं प्रवृत्तश्चेत्तत्र धात्वर्थस्य फलभावनायां साधनत्वेनान्वयं कुर्यात् । दध्नेत्यादेर्लक्षणया धात्वर्थवाचित्वं च स्वीकुर्यादेव । तथा चित्तदभिप्रायेण विधाने इत्यादिवार्तिकं प्रवृत्तं न तु वस्तुतत्त्वकथनं तदिति पूर्वपक्षशाशयः ।

अन्ये तु विधाने चानुवादे चेत्यादिवार्तिकस्येत्थमाशयं वर्णयन्ति । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र होमस्य विधानम् । दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्यानुवादः । उभयत्रापि धात्वर्थः करणमिष्यते । नन्दग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र विधिस्थले अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदित्येव धात्वर्थस्य करणत्वमस्तु । दध्ना जुहोतीत्यत्रानुवादस्थले न धात्वर्थस्य करणत्वम् । तत्र हि होममनूय तत्र दधिरूपगुणाविधानेन दध्ना होमं भावयेदिति वाक्यार्थं इति चेत्-उच्यते । जुहोतीत्येतत्क्रियापदस्थप्रत्ययशोभ्या या विधिशक्तिः सा तादृशप्रत्ययप्रकृतिभूतधातूपस्थाप्यर्थे एव संबन्धुमर्हति । प्रत्यासत्तेः । न तु पदान्तरोपस्थापिते दध्यादौ गुणे । तस्य धात्वर्थापेक्षया विप्रकृष्टत्वात् । न च होमस्य वचनान्तरेण प्राप्तत्वात्तत्र विधिशक्तिः संबन्धो न संभवतीति वाच्यम् । केवले होमे तदसंभवेपि दधिविशिष्टे होमे तत्संभवात् । तत्र च प्राणाप्राणविवेकन्यायेन विशेष्यभूते 'होमांशे विधिः

यदा त्वग्निहोत्रं जुहोतीति होमविधायकं वाक्यान्तरमालोच्यते तदा होमस्य वाक्यान्तरेणैव विहितत्वात्तदुद्देशेन गुणमात्रं विधीयते इत्यालोचनात्र मत्वर्थलक्षणेति । अत एवोक्तं पार्थसारथिमिश्रैराचाराग्निहोत्राधिकरणे (जै. २।२।१३) 'फलतो गुणविधिरयं न प्रतीतितः' (शास्त्रदीपिका २।२ आधि. ५) इति ।

(नो. नु. विहित्वादिनाकिनेन वि.)

शक्तिर्वाधिता सती विशेषणीभूते दध्यंशे पर्यवसिता भवति । विधिप्रतिषेधौ विशेषणे पर्यवस्यतः सति विशेष्ये बाधे, इति न्यायादित्यन्यदेतत् । दध्नो होमविशेषणत्वं च दधिशब्दस्य दधिमदित्यर्थेन संभवति । दधिमंश्च धात्वर्थोऽहोम एवेति दधिमदर्थकदधिशब्दोदत्पन्नया तृतीयाविभक्त्या बोधितं करणत्वं धात्वर्थस्यैवेत्यतोनुवादेपि धात्वर्थः करणमिष्यत इति युक्तमुक्तम् । तादृशविधिवोधकप्रत्ययान्तक्रियापदसमीपे उच्चारितस्तृतीयान्तो दध्नेत्यादिशब्दस्तद्वाचित्वं क्रियावाचित्वं न मुञ्चति । तत्र यागविशेषनामधेयानामुद्भिदा यजेत चित्रया यजेतेत्यादावुद्भिदा चित्रयेत्यादीनां तृतीयान्तानां शब्दानां क्रियावाचित्वमस्त्येष । दध्ना समिनेत्यादीनां गुणवाचिनां तृतीयान्तानां शब्दानां तु मत्वर्थलक्षणया क्रियावाचित्वमिति वार्तिकार्थः । दध्ना जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतद्वाक्यान्तरालोचनदशायामप्ययमर्थः संभवति । तथा च वाक्यान्तरानालोचनदशायां वार्तिककारैस्तथा चर्णितमिति कल्पना न कर्तव्या भवति । किं च वाक्यान्तरानालोचनदशायां वार्तिकं प्रवृत्तमिति कल्पनायामपि विधाने वानुवादे वेत्यत्रानुवादे इति यद्वाार्तिककृद्भिर्न कृतं तत्र संगच्छते । वाक्यान्तरालोचने ह्यनुवादसंभवः । वाक्यान्तरानालोचने तु सर्वत्र धात्वर्थस्य विधानमेव न क्वचिदप्यनुवाद इति अनुवादे वेत्यस्योदाहरणमेव न संभवति । अतोनुवादे इत्यस्य वस्तुतोनुवादे इत्यर्थो चकृत्यः । वाक्यान्तराण्यालोच्य क्रियमाणे वाक्यार्थे यानुवाद इति निश्चितो भवति स वस्तुतोनुवादः । एवं योजनायामपि हेतुः एव । फलतो गुणविधिरिति वदतां पार्थसारथिमिश्राणामयमेवाशय इति ।

पार्थसारथिमिश्रैरिति । पार्थसारथिमिश्रैश्च शास्त्रदीपिकायामेवमुक्तम् ।

यद्यपि न कियं विद्वाय द्रव्ये विधिः प्रतीयते तथापि तस्यामेव विशिष्टायां प्रतीयमानो विधिः स्वरूपेण तस्याः शक्तत्वाद्मात्रगुणमात्रपरतामवलम्ब्यमानः फलतो गुणविधिरित्युच्यते न प्रतीतितः (शा. दी० २।२। आधि. ५) इति ।

आधाराग्निहोत्रेति । द्वितीयाध्याये द्वितीयापदे पञ्चममधिकरणमिदम् । आधिकरणतात्पर्यमित्यम् । तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके एकादशानुवाके [आधारमाधारयति...ऋजुमाधारयति.....संततमाधारयति] (तै. स. २।५।१।६-७) इति श्रूयते । क्षरद्वृतमाधार इति जैमिनीयन्यायमालायामुक्तम् । धारारूपेण वृतस्य क्षारणमाधारणम् । ऋजुमवक्रम् । संततमविच्छि-

क्षम । तथा तैत्तिरीयसंहिताया प्रथमाष्टके पञ्चमे प्रपाठके नवमेनुवाके अग्नि
होत्र जुहोति (ते स १।५।११) इति श्रूयते । अन्यत्र च दध्ना जुहोति पयसा
जुहोति (तै वा २।१।५ दध्यादि हामा उक्ता) इति पठ्यते । आधारशब्दोऽग्नि
होत्रशब्दश्च कर्मनामधेयम् । तत्राधारमाधारयतीति वाक्येनापूर्व कर्म किञ्चिद्वि
धीयतेथवा ऋजुमाधारयति सततमाधारयतीत्यादिवाक्यैर्विहित कर्मानूद्यत इति
सशय । एवमग्निहोत्र जुहोतीति वाक्येनाप्यपूर्व कर्म किञ्चिद्विधीयतेथवा दध्ना
जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिवाक्यैर्विहित कर्मानूद्यत इति सशय । अत्र पूर्वपक्ष ।
आधारमाधारयतीत्यत्राग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च नापूर्व कर्म विधीयते । याग
रूपस्य तत्राश्रवणात् । यागस्य हि द्वे रूपे द्रव्य देवता च । आधारमाधारयता
त्यत्राग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च न द्र य निर्दिश्यते नापि देवता निर्दिश्यते । अत
स्तत्र वाक्यान्तरविहितस्य कर्मणोऽनुवाद एवेति । सिद्धान्तस्त्वाधारमाधार
यतीत्यत्राग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च विधिरेवाश्रयितव्यो न त्वनुवाद । अनुवादा-
द्गीकारे हि ऋजुमाधारयतीत्यादिप्रचनान्तरेषु तथा दध्ना जुहोतीत्यादिव
चनान्तरेषु विधि स्मार्कतव्य स्यात् । तत्र च ऋजुत्यादेर्दध्यादेश्च गुणमात्रस्य
विधानमिति तु पूर्वपक्षमते सुतरा न सम्भवति । गुणिनमनूद्य हि गुणा विधयो
भवति । अनुवादश्चान्यत्र विहितस्यैव । तच्च विधान पूर्वपक्षमन्यत्र नास्ति ।
आधारमाधारयति अग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च नापूर्व किञ्चिद्विधीयत इति
तेनोक्तत्वात् । अथ ऋजुमाधारयतीत्यादिषु दध्ना जुहोतीत्यादिषु च वचना
न्तरेषु गुणविशिष्टस्य गुणिनो विधानमिति चेत्किमर्थमय गुरुभूतविधयाश्रयण
प्रयास । यत्र च तादृशप्रयास विना प्रफारात्तरेण गतिन सम्भवति तत्रामत्या
तादृश प्रयास सोढव्यो भवति । प्रकृते चाधारमाधारयतीत्यत्राग्निहोत्र
जुहोतीत्यत्र च कर्मविधाने स्वीकृते ऋजुमाधारयतीत्यादिषु दध्ना जुहोती
त्यादिषु च केवल गुणविधानमेवेति न गौरवम् । यद्यप्याधारमाधारयतीत्य
त्राग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र च न द्रव्य देवता वा निर्दिश्यते तथापि तत्र वचनान्त
रादाज्य दध्यादि च लघु शक्यम् । देवता तु मन्त्रार्थानुसंधानाद्गु शक्येति ।
अस्मिन्नधिकरणे पार्थसारथिमिश्ररुक्त दध्ना जुहोतीत्यय प्रतीतितो न गुण
विधि किं तु फलतो गुणविधिरिति । प्रतीतित इत्यस्य तद्वाक्यमात्रालाचन
जन्यप्राथमिकशाब्दप्रतीतित इत्यर्थ । तस्या चाप्रस्थाया गुणविशिष्टस्य
कर्मणो विधिराश्रयितव्यो भवतीति न गुणमात्रविधि सम्भवति । गुणविधि
रित्यस्य गुणमात्रविधिरित्यर्थ । फलतो गुणविधिरित्यस्य वाक्यान्तरालोचन
जन्यवाक्यार्थनिर्णये सति गुणमात्रविधि फलितो भवतीत्यर्थ ।

ननु धार्तिककृता कुमारिलभट्टाचार्याणामीदृशाभिप्रायवर्णन न युक्तम् । न
एि तादृशा निबन्धफारा वाक्यान्तराण्यनालोच्यय कचिदर्थ सिद्धयत्कृत्य द्रक्तु

मन्वयोपपत्तेर्न मत्वर्थलक्षणेति । अतश्च सोमेन यजेतेत्यत्र न विशिष्टविधानम् । किंतु गुणमात्रविधानम् । यागस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन्वान्ये विधीयते इत्येव युक्तम् । अन्यथा मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति ।

अत्रोच्यते ।

याग भावयेदित्येव यागमुद्दिश्य सोमरूपगुणमात्रविधानेन वाक्यार्थोपपत्तिर्भवतीति पूर्वपक्ष्याशयः ।

एव 'नन्वेवमपि' (पृ ३० प १) इत्यादिना 'मत्वर्थलक्षणापत्ते' (पृ ५३ प ३) इत्यन्तेन महता ग्रन्थसदभेण पूर्वपक्षिणा स्वमतानुसारेण पूर्वपक्ष उद्धाटितः । वादे हि द्वयोरपि पक्षयोः साधकबाधकप्रमाणविचारो भवति । तत्र वादिनः प्रतिवादिनश्च कर्तव्यचतुष्टयम् । प्रथमतः स्वपक्षसाधकोपन्यासः (१) ततः परपक्षसाधकनिरासः (२) ततः परपक्षबाधकोपन्यासः (३) ततः स्वपक्षबाधकनिरासः (४) श्रेयति । एतच्चतुष्टये चायमेव ऋगोऽयुक्तिसिद्धः । अनेनेव च ऋमणात्र पूर्वपक्षिणा स्वकीयः पूर्वपक्ष उदीरितः । तत्राहो नन्वेवमपि (पृ ३० प १) इत्यादिना याग भावयेदिति (पृ ३२ प ६) इत्यन्तेन ग्रन्थेन मत्वर्थलक्षणानङ्गीकारमूलकं लाघवः साधकत्वेनोपन्यस्तम् । ततः नन्यनुवादे (पृ ३२ प ७) इत्यादिना न मत्वर्थलक्षणायाः प्रयोजनम् (पृ ४३ प ६) इत्यन्तेन ग्रन्थेन परपक्षसाधकस्य विधाने वानुवादः वेत्यादिवार्तिकस्य तद्विरुद्धोदाहरणप्रदर्शनेनासाधकत्वमुपपादितम् । ततः किं च गुणविधौ (पृ ४३ प ६) इत्यादिना मत्वर्थलक्षणा (पृ ४७ प ६) इत्यन्तन ग्रन्थेन सोमयागयोरङ्गाङ्गिभावाप्रतिपत्तिरूपं परपक्षे बाधकमुपन्यस्तम् । ततोऽयं विधाने (पृ ४७ प ७) इत्यारभ्य मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति (पृ ५६ प ३) इत्यन्तेन स्वपक्षे बाधकस्य वार्तिकस्याभिप्रायान्तरवर्णननासाधकत्वमुपपादितमिति बोध्यम् ।

अथेदानीमेतं पूर्वपक्षं दूषयितुमुपक्रमते-अत्रोच्यते इति । अत्र च पूर्वपक्षिणा इव सिद्धान्तिनोपि कर्तव्यचतुष्टयं समापतति । परंतु तत्र पूर्वपक्षिणा विधाने वानुवादे चत्यादिवार्तिकस्य सामान्यतो विधियाक्यमात्रविषयत्वाङ्गीकारेधिकरणत्रयविरोधीभावनं कृतं यच्चामे तद्वार्तिकमुद्दिश्याधिकरणस्थमित्यतः प्रकरणानुरोधेनाधिकारवाक्यमात्रविषयं तदित्येव वार्तिकमभिप्रायवर्णनं कृतं तत्तथैवेति न तद्विषये सिद्धान्तिना किंचिदुच्यते । यच्च सोमयागयोरङ्गाङ्गिभावाप्रतिपत्तिरिति बाधकं पूर्वपक्षिणोपन्यस्तं तद्विषयेऽप्युक्तं प्रायमेव । समभिव्याहारात्मकवाक्यप्रमाणेन लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा तद्व्याख्या सोमस्य यागाङ्गत्वमित्युक्तत्वात् । कल्पितश्रुतिवत्तादृशश्रुतिसद्वृत्तोद्भवत्वबोधका विधिरपि तत्र कल्पित एव गृह्यते ननु प्रत्यक्षः । ननु 'कल्पितमिति चेन्न, श्रुतिविधेरर्थतापत्ते'

यद्यपि यागोद्देशेन सोमविधिं न मन्वर्थलक्षणा, तथापि यागस्या-
प्राप्तत्वात्सोमेन यजेतेत्यत्र न यागोद्देशेन सोमविधानं संग्रहति । न च
ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना यागस्य प्राप्तत्वात्तदुद्देशेन गुणगात्रं विधीयते इति
वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वानुपपत्तः । कर्मस्वरूपमात्रबोधको
विधिरूपतिविधिः । नेन च विहितस्य कर्मणः फलविशेषसंपन्नमात्रमधिकार-
विधिना क्रियते । फलविशेषसंपन्नप्रापकस्याधिकारविधित्वात् । यथा आग्ने-
योऽग्निप्रकल्पे भवतीत्येतद्विहितस्य कर्मणः फलविशेषसंपन्नमात्रं दर्शपूर्णमा-

(पृ. ४६ प. ३, ४) इति पूर्वपक्षिणा दृषणमुक्तमिति चेत्सत्यमुक्तम् । किं तु पूर्व-
पक्षिणा स्वमतानुसारेण तथोक्तम् । पूर्वपक्षी हि सोमेन यजेतेत्यत्र सोमेन
यागं भावयन्वित्येवं यागोद्देशेन सोमविधानं वाक्यार्थतया मन्यते । सिद्धान्ती
तु सोमपदे मन्वर्थलक्षणया सोमविशिष्टयागविधानं वाक्यार्थतया मन्यते ।
तथा च श्रौते विधिं सोमविशिष्टयागो विधेयः कल्पिते विधिं तु यागाद्व्येन
सोमो विधेय इति न श्रुतविधेर्वैधर्म्यम् । तदेतदुद्घनयन्मन्वर्थलक्षणानद्गीकार-
मूलकं लापयं पूर्वपक्षिणा स्वमतसाधकत्वेनोपन्यस्तं दृषयं धाट्-यद्यपीति ।
तस्याधिकारविधित्वेनेति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्ये स्वर्गका-
मपदप्रयत्नेन तस्याधिकारविधित्वनिर्णयादिति भावः । कर्मस्वरूपेति । द्रव्यं
देवता चेति द्रव्यं कर्मणः स्वरूपम् । तन्मात्रबोधकत्वं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेतेत्यत्र नास्ति । द्रव्यदेवताव्यतिरिक्तस्य स्वर्गरूपस्य फलस्य स्वर्गकामपदेन
बोधनात् । अतस्तस्य नोत्पत्तिविधित्वसंभवः । न च सोधिकारविधिरस्तु । स एव
चोत्पत्तिविधिरपि भवतु । तथा हि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्याधिकार-
विधित्वं तदन्तर्गतस्य च ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यस्य भागरयावृत्तिं प्रकल्प्य
वाक्यभेदेन संबन्धं स्वीकृत्य तस्योत्पत्तिविधित्वं चोपपादयितुं शक्यते । आव-
र्त्त्यमाने च ज्योतिष्टोमेन यजेतेति भागे द्रव्यदेवताव्यतिरिक्तस्य कस्याचिद-
निर्देशात्कर्मस्वरूपस्यात्र बोधकत्वं वर्तते एव । तथा चैवमुत्पत्तिविधित्वाद्गी-
कारे न किञ्चिद्वाधकमिति चेन्न । वाक्यभेदप्रयुक्तस्य गौरवबोधस्य बाधकस्य
संभवान् । इदं च गौरवं लाक्षणिकार्थाद्गीकारजन्यगौरवापेक्षयाप्यधिकम् ।
वाक्यभेदस्य लक्षणापेक्षयापि गौणत्वमित्यग्रे मूलऽनुपपत्तेरिव चक्ष्यते ।
आग्नेय इति । अग्निदेवतास्येत्याग्नेयः । अग्निदेवतासास्य देवतत्वं तैत्तिरीकं (पा.
सू. ४।२।३३) इति सूत्रेण एकप्रत्ययः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशोष्ठाक-
पालः । अत्र चाग्निदेवतायाः पुरोडाशरूपद्रव्यस्य च निर्देशात्तद्व्यतिरिक्तस्य
कस्याचिदनिर्देशादस्य वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं स्पष्टमेव । अयमाग्नेयो यागः ।
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति । आग्नेययागादयः पशुयागा दर्शपूर्णमासशब्दे

साभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्य विधत्ते इति तम्याधिकारविधित्वं,
नोत्पत्तिविधित्वम् ।

स्यादेतत् । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्य नोत्पत्तिविधित्वं सभवति । आग्ने-

नोच्यन्ते । आग्नेय एक । अग्नीषोमीयोपाशुयाजो द्वौ । ऐन्द्रो द्वौ । ऐन्द्राद्ग
एकः । एते षड्वाग्नेयादयो यागाः । एते च यागा नानेन दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन
विधीयन्ते । किंतु आग्नेयोष्टाकपाल इत्यादिभिर्बचनान्तरोर्वाहितानां तेषां
पण्णां केवलमनेन स्वर्गरूपफलसंबन्धो बोध्यत इति बोध्यम् । अथ दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यस्य यथा केवलमाधिकारविधित्वं तथा
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्यापि केवलमाधिकारविधित्वमेव नात्पत्ति-
विधित्वमिति यत्सिद्धान्तिनोक्तं तन्न संभवति । दृष्टान्तद्वाराण्णित्कर्योर्धेपम्या
दित्याशयेनाशरुक्ते-स्यादेतदित्यादिना न वाक्यभेद इतिचेत् (पृ ५७ प १)
इत्यन्तेन । स्यादेतदित्येव शङ्कारम्भे प्रयुज्यते । पूर्वं यत्सिद्धान्तिनोक्तं तदेत
च्छब्देन परामृश्यते । यदेतत्सिद्धान्तिनोक्तं तत्तथा स्यादित्यर्थः । अस्य 'प्रयागे
यदुच्यते तद्यदि स्थिरं न स्यात्तर्हि' इति शेषः । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतस्येति ।
यत्कर्मसंबन्धेन यावन्ति वाक्यानि वेदे समुपलभ्यन्ते एक वा द्वे वा त्रीणि
वा ततोऽप्यधिकानि वा तेषां सर्वेषां वाक्यानां तत्तत्प्रतिपाद्याथानुसारेण सार्थ-
क्यमुपपादनीयम् । तत्र कश्चित्कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधि कश्चिदधिकारमात्र-
बोधक कश्चिद्गुणमात्रबोधक' कश्चिद्गुणविशिष्टकर्मविधि कश्चिदावृत्त्योभय-
विधिरित्येव तत्र तत्र यथावचनं यथानिर्देशं व्यवस्था कर्तव्या भवति । तत्र
गुणविशिष्टकर्मविधौ मत्वर्थलक्षणा दोषः । आवृत्त्योभयविधाने वाक्यभेदो
दोषः । वचनव्यवस्था च सत्यां गतौ दोषमन्तरेण कार्या । गत्यन्तराभावे तु
दोषोऽपि स्वीकर्तव्यः । तत्र लक्षणादोषः पदद्वीपत्वाद्वाक्यभेदापक्षया लघयिान् ।
वाक्यभेददोषश्च लक्षणादोषापेक्षया गरीयान् । वाक्यस्य पदसमूहरूपत्वात् । तथा
घाथादेव यत्र लक्षणाश्रयणेनापि वचनानां व्यवस्थोपपादयितुं न शक्यते
तत्रागतिकगतित्वाद्वाक्यभेदोऽपि स्वीकार्यो भवति । अनया रीत्या सर्वत्र व्यव-
स्थाश्रियते । प्रकृते च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यं स्वर्गकाम-
पददर्शनादधिकारबोधकं सदेव तत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति पदसमुदाय-
स्यावृत्त्या यागोत्पत्तिरोधकमपि तदेवेति यद्युच्यते तर्ह्यग्नेयोष्टाकपाल इति-
वाक्यं व्यर्थं स्यात् । यागस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिति वचनेन सिद्धत्वात् । न च
दर्शपूर्णमासाभ्यामिति वचनेन विहितं यागमनृत्य तत्राक्षरूपदेवताष्टकपाल-
संस्कृतपुरोडाशरूपद्रव्यं चेषेतद्गुणद्वयमाग्नेयाष्टकपाल इति वचनेन
विधीयते । तथा चाग्नेयोष्टाकपाल इति वाक्यस्य न वैयर्थ्यमिति
वाच्यम् । यागमुद्दिश्यातिदेवता विधेया तथा यागमुद्दिश्य पुरोडाश

योऽष्टकपाल इत्यादिवक्त्रानर्थक्यापत्तेः । नहि तदा तेन कर्म विधीयते । तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् । नापि गुणविधानं संभवति । प्राप्ते कर्मणि अनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्तेः । अतः आग्नेयोऽष्टकपाल इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य चाधिकारविधित्वं युक्तम् । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य तु अधिकारविधेरुद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादिवदुत्पत्तिविधित्वेऽपि स्वीक्रियमाणे न कस्यचिदानर्थक्यम् । सोमेन यजेतेत्यस्य गुणविधित्वाद्यागोद्देशेन

द्रव्यं च विधेयमित्येवमुद्देश्यविधेयभावद्वयेन वाक्यभेदोपापत्तेः । नह्यत्र विशिष्टविधानं संभवति । अग्निदेवतायाः कपालाष्टकवैशिष्ट्याभावात् । कपालाष्टकस्य चाग्निदेवतावैशिष्ट्याभावात् । यागद्वारा हि तयोः संबन्धः संभवति । स यागस्तु नात्रविधेयः । तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन विहितत्वात् । एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्रापि वाक्यभेद आग्नेयोष्टकपाल इत्यत्रापि वाक्यभेद इत्यतो नेयं व्यवस्था सार्थायसी । किंतु दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येतत्केवलमधिकारवाक्यम् । आग्नेयोष्टकपाल इत्येतच्च कर्मविधायकं केवलमुत्पत्तिवाक्यम् । विधिश्चायं गुणद्वयविशिष्टकर्मविधिरित्यन्यत् । एवं च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति दृष्टान्तभूतस्य वाक्यस्यास्तु नाम केवलमधिकारविधित्वम् । दार्ष्टान्तिके ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र तु न तथा वक्तुं शक्यम् । ततोऽवलक्षण्यात् । तदेवापपादयति-ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य त्विति । उद्भिदा यजेत पशुकाम इति वाक्यस्य यथाधिकारविधित्वमुत्पत्तिविधित्वं च स्वीक्रियते तथैव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यस्याप्याधिकारविधित्वमुत्पत्तिविधित्वं च स्वीकर्तव्यम् । न तत्र बाधकं वचनानर्थक्यादिकं किञ्चिद्द्रव्यते । वाक्यभेदोपस्तद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रैव ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापि सोढव्य इति शङ्काशयः । ननु सोमेन यजेतेत्यत्र सिद्धान्तिना स्वीकृतं लघ्यायांसं लक्षणादोषं परिहर्तुकामेन शङ्काकृता तत्रेकेषा महान्द्रोपो वाक्यभेदरूपः स्वीक्रियते । नैतदुक्तिसिद्धमिति चेत् अथ शङ्काकृदेवं मन्यते । सोमेन यजेतेत्यत्र सिद्धान्तिना लक्षणादोषः स्वीकृत एव । परंतु न तावत्तैवेष्टसिद्धिः । किंतु तत्र वाक्यभेदोप्यपरिहार्य एव भवति । लक्षणया सोमाविशिष्टयागविधानमित्युक्तेऽपि तत्र यागस्य सोमस्य चेति द्वयोरपि वचनान्तरेणाप्रातत्त्वाद्भिधेये पर्यवसानेन वाक्यभेदस्यावश्यकत्वात् । तथा च शङ्काकृन्मते ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र वाक्यभेद एक एव दोषः । सोमेन यजेतेत्यत्र तु गुणमात्रविधानाश्रयणेन न लक्षणा नापि वाक्यभेदः । सिद्धान्तिमते तु ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र यद्यपि न कश्चिद्दोषस्तथापि सोमेन यजेतेत्यत्र लक्षणा वाक्यभेदश्चेति दोषद्वयम् । अतः शङ्काकृतेत्यं प्रतिपादितमिति ।

सोममात्रविधानाच्च न वाक्यभेद इति चेत्—मैवम् । यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र न वाक्यभेदः, तथापि ज्योतिष्टोमेनेत्यास्मिन्वाक्ये कर्मस्वरूपे तस्य च फलसंबन्धे विधीयमाने गौरवलक्षणो वाक्यभेदोऽस्त्येव । सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितकर्मणः फलसंबन्धमात्रविधाने तदभावात् । उद्धिदा यजेतेत्यत्र तु वचनान्तराभावेनागत्या तदाश्रयणम् ।

समाधत्ते-मैवमिति । अयं भावः । सिद्धान्तिमते सोमेन यजेतेत्येतद्वाक्यविहितं यागमनूद्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इत्यत्र केवलमधिकारबोधनाच्च वाक्यभेददोषः । नापि सोमेन यजेतेत्यत्र । तत्र हि सोमविशिष्टयागाविधाने समाश्रीयमाण एक एव शब्द उद्देश्यविधेयभाव इति न वाक्यभेददोषः । यागमुद्दिश्य सोमगुणविधानं तु तत्रार्थिकं नतु शब्दमिति बोध्यम् । यत्र उद्देश्यविधेयभावद्वयं शब्दतः प्रतीयते इत्यवश्यं स्वीकार्यं भवति तत्रैव वाक्यभेददोषः । शङ्काकृन्मते तु यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र गुणमात्रविधानेन वाक्यभेददोषो नास्ति तथापि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इत्यत्र वाक्यभेददोषो दुर्वार एव । अत्रेदं बोध्यम् । वाक्यस्य भेदो वाक्यभेदः । भेदो नानात्वम् । तच्च द्विधा । वाक्यस्य स्पण्डेनावृत्त्या च । तत्राद्ये वाक्ये यावन्ति पदानि संहस्यन्ते तेषां मध्ये कानिचित्पदानि संदत्यैकं वाक्यार्थं बोधयन्ति । अन्यानि च पदानि संहस्य पार्थक्येनापरं वाक्यार्थं बोधयन्ति । अत्र च कस्यचित्पदस्यावृत्तिर्भवतु मा वा भूत् । अयमेकः खण्डलक्षणो वाक्यभेदः । द्वितीयो वाक्यभेदश्च वाक्ये यावन्ति पदानि संहस्यन्ते तानि सर्वाणि संहत्यैकं वाक्यार्थं बोधयन्ति । पुनश्च तान्येव सर्वाणि पदानि तदन्तर्गतानि कानिचिद्वा पदान्यावृत्त्यापरं वाक्यार्थं बोधयन्ति । अयं च गौरवलक्षणो वाक्यभेदः । पदसमूहस्यावृत्त्या पुनरनुसंधानं तत्र च पदानामर्थान्तरस्वीकारेण योजनान्तरेण वा पूर्ववैलक्षण्येन वाक्यार्थकरणमिति गौरव्यं स्पष्टमेव । प्रकृते च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र गौरवलक्षणो वाक्यभेदः । तत्र हि फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन कर्मस्वरूपं बोधनीयम् । कर्मस्वरूपं चोद्दिश्य तत्कर्मविशेषपरिच्छेदकत्वेनाधिकारी बोधनीय इत्येवं शाब्दमुद्देश्यविधेयभावद्वयम् । अत्र वाक्यार्थद्वये क्रमेणाङ्गाङ्गिभावद्वयं प्रतीयते । प्रथमं वाक्यार्थं यागस्य फलाङ्गत्वम् । द्वितीयं चाधिकारस्य यागाङ्गत्वम् । न चात्र सोमेन यजेतेत्यत्रैव विशिष्टविधानाभ्रयणेन न वाक्यभेद इति भ्रमित्यम् । किमत्राधिकारिविशेषविशिष्टस्य कर्मणो विधानमथवा कर्मविशिष्टस्याधिकारिविशेषस्य विधानम् । उभयमपि न संभवति । तथा सति स्वर्गकामपदे वृत्तीयापत्तेः । आद्ये स्वर्गकामपदस्य स्वर्गकामकर्तृकेत्यर्थे लक्षणया यागवाचित्यात् । यागस्य च साधनत्वेन विधानात् । अन्ये च स्वर्गकामस्यैव साधनत्वेन विधानात् । किंचात्रोद्देश्यमपि न किंचिद्व्युत्ते । यतस्तस्य स्ववाक्ये

न च सोमेन यजेतेत्यत्रापि कर्मणः स्वरूपे गुणे च विधीयमाने वाक्य-
भेदः स्यादिति वान्यम् । ध्रुयमाणेन विधिना गुणस्याविधेयत्वात् । विशेषण-
विधेरार्थिकत्वात् । सर्वत्र हि विशिष्टविधौ विशेषणविधिरार्थिकः । ज्योतिष्टो-
मेनेत्यस्य तूलतिविधित्वे कर्मस्वरूपं फलसंबन्धश्चेति उभयं ध्रुयमाणेनैव
विधिना विधातव्यमिति दृष्टो गौरवलक्षणो वाक्यभेदः । यथाह :-

श्रौतव्यापारनात्वे ^{सम्प्लव्य} शब्दानामतिगौरवम् ।

एकोक्त्यवसितानां तु नार्याक्षेपो विरुध्यते ॥

(त. वा. २।३।३) इति ।

निर्दिष्टं दृश्यते । ज्योतिष्टोमयागस्य स्वर्गकामस्य च विधेयकुक्षिप्रविष्टत्वात्
पदान्तरस्य चादर्शनात् । नापि वाक्यान्तरात्किञ्चिदवर्षीयते । तथाविधस्य
वाक्यान्तरस्याभावात् । न च स स्वर्गः स्यात् (जै. सू. ४।३।१३) इति न्यायेन कल्पितं
स्वर्गरूपं फलमुद्देश्यमिति वाच्यम् । तथा सति वाक्ये स्वर्गकामपदानर्थक्यं
स्यात् । कल्पितफलोद्देशेन च तत्साधनतयाधिकारिविशेषविशिष्टस्य कर्मणो
विधानमिति पक्षस्य संभवेऽपि कर्मविशिष्टस्याधिकारिविशेषस्य विधानमिति
पक्षस्यासंभयस्तदवस्थ एव । फलाधिकारिणोर्यागद्वारैवात्र संबन्धस्य विवक्षि-
तत्वात् । किं च ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र विशिष्टविधावाध्रीयमाणे लक्षणावश्यं
स्वीकार्या स्यात् । तथा च सोमेन यजेतेत्यत्र मत्वर्थलक्षणामसहमानस्य
शङ्काकृतो न कश्चिद्भावः । किं च विशिष्टविधायधिकारियागयोरङ्गाङ्गिभाव-
संपत्तये वाक्यप्रमाणवलेन लिङ्गश्रुतिकल्पनद्वारा विध्यन्तरकल्पनामिति गौरवं
तदवस्थमेव । तथा च शङ्काकृन्मते ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र न कयापि विधया
वाक्यभेददोषः परिहर्तुं शक्यते । अतोऽयं सुदृष्टो वाक्यभेद इति भावः ।
अविधेयत्वादिति । इदं प्रागुपपादितम् (पृ. ५७ प. ८) । श्रौतव्यापारेति ।
वाक्यषट्पाः संज्ञाः श्रुताः सन्तः श्रोतुर्मनसि स्वस्वमर्थमुपस्थाप्य तत्तदन्य-
यानुसंधानपूर्वकमुद्देश्यविधेयभावरूपं वाक्यार्थमवबोधयन्ति । अयं च
शब्दानां श्रौतो व्यापारः । एतादृशव्यापारस्य नानात्वे गौरवमतिशयितं
भवति । तादृशस्थले च वाक्यभेदोऽवश्यंभावी । यत्र च नैतादृशं व्यापारनानात्वं
तत्रैकेनैवोद्देश्यविधेयमायबोधनेन विरतव्यापारेण शब्देण पश्चाद्यपि स शब्द-
प्रतिपादितोऽर्थः केचिदर्थान्तरमाक्षिपति तर्हि न तद्विज्ञम् । तत्र गौरवदोषो
भास्तीति तात्पर्यम् । यथा सोमेन यजेतेत्यत्रेष्टं फलमुद्देश्यं सोमविशिष्ट-
यागविधाने शब्दैरवबोधिते सति पश्चात्तत्र सोमयागयोरङ्गाङ्गिभाव आर्थिक

न च सोमेन यजेतेत्यस्योत्पत्तिविधित्वे यद्यपि न वाक्यभेदः तथापि मत्वर्थलक्षणा स्यादेवेति वाच्यम् । तस्याः स्वीक्रियमाणत्वात् । लक्षणातो वाच्यभेदस्य जघन्यत्वात् । लक्षणा हि पददोषो वाक्यभेदस्तु वाक्यदोष । पदवाच्यदोषयोर्मध्ये पदे एव दोषकल्पनाया उचितत्वात् । 'गुणे त्वन्यास्य-कल्पना' (जै. सू. ९।३।१५) इति न्यायात् ।

अत एव 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यनाधानानुवादेन जात-पुत्रत्वकृष्णकेशत्वविधाने वाक्यभेदात्पदद्वयेनावस्याविशेषो लक्ष्यत इत्युक्तम् । तस्माद्वाच्यभेदप्रसक्तौ लक्षणैव स्वीकार्या । तस्मात्सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्ति-विधिर्न ज्योतिष्टोमेनेत्ययम् । गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेः ।

हेनाक्षितो भवति न तद्गोरवावह भवति । जघन्यत्वादिति । गौणत्वादित्यर्थः । लक्षणापेक्षयापि वाक्यभेददोषो गौण इति भावः । गुणे त्वन्यास्येति । पतङ्ग्या यस्वरूप प्राशुपदर्शितम् (पृ २६ प २३) । पदसमूहस्य वाक्यत्वेन पदस्य वाक्याङ्गत्वाद्वाक्यपेक्षया गुणत्वम् । तथा चात्रावश्यं क्वचिद्दोष समाश्रयित्ये स वाक्यादभूते पद एवाचितो न तु तदपेक्षया मुख्ये वाक्ये स उचित इति भावः । अत एवेति । लक्षणापेक्षया वाक्यभेददोषस्य गौणत्वादेवेत्यर्थः । जातपुत्र कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यत्र नाग्न्याधान विधीयते । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिवाक्येस्तस्मिन् चिहितत्वात् । किंतु तादृशान्याधान-कर्तारमुद्दिश्यत्र जातपुत्रत्व कृष्णकेशत्व चेति धर्मद्वय विधेयम् । तथा चोद्देश्यविधेयभावद्वयेन वाक्यभेदो दुर्वारः । न च वचनान्तरप्राप्तमाधानमुद्दिश्य तत्कर्तृत्वेन जातपुत्रत्वकृष्णकेशत्वरूपधर्मद्वयविशिष्टो धर्मो विधीयत इत्येकनवो-द्देश्यविधेयभावेन विशिष्टविधानमिति न वाक्यभेद इति वाच्यम् । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतत्यादिषु विधिवाक्येषु ब्राह्मणादि कर्ता निर्दिष्ट एतेत्यत कर्तृरुत्पत्ति-वाक्यसिद्धत्वेनात्र कर्तृविधानासम्भवात् । किं तु वचनान्तरसिद्ध ब्राह्मणादिक कर्तारमुद्दिश्य जातपुत्रत्व कृष्णकेशत्व चेति धर्मद्वय विधेयम् । तादृश चाभ-यविधान वाक्यभेददोषप्रसक्तम् । तथा चोक्तं प्राक् (पृ २९ प १) प्राप्ते कर्म-णीत्यादि । तत्र फलपद यस्य कस्यापि द्रव्यादेरुपलक्षणम् । अतोत्र प्राप्तस्या-धानकर्तुं कर्मपदेन संभदः । एव प्राप्त वाक्यभेदपरिहाराय जातपुत्र कृष्णकेश इति पदद्वये लक्षणाद्वाक्रियते । जातपुत्रपदं बाल्याविद्याध्यावतकम् । कृष्ण केशपदं च वार्धक्यास्थाध्यावतकम् । पदद्वयेन च लक्षणया तारुण्यरूपो-ऽयस्याविशेषो युज्यते । तारुण्यस्य मर्यादा च त्रिंशतिवर्षोत्तर चत्वारिंशद्वर्षप-र्यन्तेत्याह । तथा ध्यात्राग्न्याधानकर्तारमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन तारुण्यरूपो धर्मो विधीयत इत्येक एवोद्देश्यविधेयभाव इति न वाच्यभेददोषः । इदं वाक्यार्था-

किंच सोमेन यजेतेत्यत्र यागविधाने श्रुत्यर्थविधानं गुणविधाने तु वाक्यार्थविधानम् । तत्र श्रुत्यर्थविधानसंभवेऽयुक्तम् । यथाहुः—

वाक्यार्थविधिरन्यायः श्रुत्यर्थविधिसंभवे । (आप. श्रौ. १२।१४।८, मान. श्रौ. २।३।५।४, कात्या. श्रौ. १।६।६) इति ।

ङ्गीकारस्य फलं चाजातपुत्रस्यापि रोगादिना शुक्रकेशस्यापि च तरुणस्याधानसिद्धिः । लक्षणाया अनङ्गीकारे तु अपुत्रस्य शुक्रकेशस्य वा तरुणस्याप्याधानाधिकारो न स्यात् । अत्र च पदद्वये लक्षणाद्यामापि तदपेक्षया वाक्यभेदे गौरवाधिक्यमेव । अग्नीनादधोतेति पदद्वयस्यावृत्तेरुद्देश्यविधेयभावद्वयस्य च वाक्यभेदेवश्यंभावात् । किं च जातपुत्रः कृष्णकेश इति पदद्वये न पार्थक्येन लक्षणाद्वयम् । तथा सति तयोः पदयोर्मध्ये एकेनैव सिद्धावन्यतरस्य धैयर्थापत्तेः । किं तु तत्पदद्वयं मिलितं सलक्षणयैकमर्थं तारूप्यरूपमवस्थाविशेषं बोधयति । एकत्रैव लक्षणा अपरं तात्पर्यमाहकमिति वा । अतश्चात्रैक एव लक्षणान्यापारो न द्विगुण इति बोध्यम् ।

अथ सोमेन यजेतेत्यत्र यागमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन सोमरूपगुणविधाने दूषणान्तरमाह—किं च सोमेनेति । श्रुतेरर्थः श्रुत्यर्थः । श्रुतिः शब्दः । स चात्र विधेः प्रकृमाद्विधिवोधको यजेतेति शब्दः । तदर्थस्तद्भेदक्यजधात्वर्थो यागः । यजेतेत्यत्र प्रत्ययबोध्याया विधिशक्तेयां, उपसंक्रमे श्रुत्यर्थविधानं भवति । तस्या एव विधेशक्तेः सोम उपसंक्रमे तु वाक्यार्थविधानं भवति । वाक्यस्यार्थो वाक्यार्थः । वाक्यं च विधेबोधकं सोमेन यजेतेत्यादि । तस्यार्थस्तद्वाक्यघटकसोमशब्दार्थः । तादृशवाक्यार्थविधानं च श्रुत्यर्थविधिसंभवे न युक्तम् । वाक्यार्थापेक्षया श्रुत्यर्थस्य समानपदोपात्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । शीघ्रोपस्थितिक परित्यज्य विलम्बोपस्थितिकेन साकं संबन्धस्यान्वाध्यत्वात् । ननु सोमेन यजेतेत्यत्र विदिष्टावधिपक्षे विधेयस्य यागस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वोपि विधेयतायच्छेदकस्य सोमाविदिष्टत्वस्य विलम्बोपस्थितिकत्वमेवेति चेत्—सत्यम् । तथापि गुणमात्रविधानमिति पक्षे विधेयः सोमो विधेयतायच्छेदकं च सोमत्वामिति द्वयमापि विलम्बोपस्थितिकमिति तदपेक्षया विदिष्टावधिपक्षे विधेयतायच्छेदकमेकमेव विलम्बोपस्थितिकमिति विशेषस्य सत्त्वेन लाघवाद्विदिष्टाविधिपक्ष एवोचित इति भावः । नन्वेवं श्रुत्यर्थविधिसंभवे वाक्यार्थविधेरन्यास्यत्वे कथं सिद्धान्तिना ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र केवलमधिकाराविधित्वं स्वीकियते । केवलाधिकारविधित्वे हि सोमेन यजेतेत्यनेन प्राप्तं यागमुद्दिष्ट्याप्राप्तं स्वर्गरूपं फलं विधीयत इति यक्तव्यम् । फलं च न श्रुत्यर्थः । तस्य विधायकयजेतेतिपदप्रतिपाद्यत्वाभावात् । किं तु वाक्यघटकस्वर्गकामपदबोध्यं फलमिति फलविधाने

वाक्यार्थः पदान्तरार्थ इत्यर्थः । ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापि फलोद्देशेन याग-
स्यैव विधानाच्च वाक्यार्थविधानम् । तदुत्पात्तिविधित्ववादिनापि तदङ्गीकाराच्च ।
तस्मात् ज्योतिष्टोमेनेत्ययमधिकारविधिरेव ।

अपि च कर्मस्वरूपविधिस्तत्र स्वीकार्यो यत्र कर्मणो रूपमुपलभ्यते ।
यागस्य च द्वे रूपे, द्रव्य देवता चेति । सोमेन यजेतेत्यत्र यद्यपि देवता

वाक्यार्थविधानं स्यात् । तच्च श्रुत्यर्थविधिसम्भवे न युक्तमिति चेत्तत्राह-
ज्योतिष्टोमेनेत्यत्रापिति । ज्योतिष्टोमेनेत्ययमधिकारविधिरिति यद्गच्छते
तदार्थिकविध्यभिप्रायेण । शाब्दप्रतीतितस्तु न तत्र यागमुद्दिश्य स्वर्गरूप फल
विधीयते । किंत्वाधिकारविशिष्टपणाद्यगत फलमुद्दिश्य याग एव विधीयते । एव
शाब्दान्तरये धिधिशक्तिरिति सर्वद्वयापि यागस्य सोमेन यजेतेत्यनेन प्राप्त्या-
सन्नानवकाशा तदुद्देश्ये फले पर्यवस्यति । तथा च फलतोधिकारविधि स
भवति । शाब्दप्रतीतौ तु यागस्यैव विधानमिति श्रुत्यर्थविधिरेव, नतु वाक्यार्-
थविधिरिति न काश्चिदोप । न केवलमस्माभिरुच्यते । किं तु सोमेन
यजेतेत्यत्र मन्त्रार्थलक्षणामसहमानेन पूर्वपक्षिणापि ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तथैवा
होक्ततामेत्याह-तदुत्पात्तिविधित्वेति । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याधिकारविधित्वमुत्प-
त्तिविधित्वं च यो मन्यते तनापि तस्याधिकारविधित्वमुक्तरीत्येवोपपादित
नतु प्रत्ययत्राध्याया विधिशक्ते फले शाब्द सर्वत्र स्वीकृत्योपपादितम् ।
तथा च श्रुत्यर्थविधानसंरक्षणमावश्यकमिति भाव । न च यथा ज्योतिष्टो
मेनेत्यत्राधिकारमात्रविधिं मन्यमानेन सिद्धान्तिना शाब्दान्वयानुसरणेन
श्रुत्यर्थविधान संरक्षितं तथा सोमेन यजेतेत्यत्र गुणमात्रविधिं मन्यमानेन
पूर्वपक्षिणापि शाब्दान्वयानुसरणेन श्रुत्यर्थविधान संरक्षितं भवेच्चेष्टाय
'किंच सोमेन इत्यादिमन्थनोक्तो दोष इति वाच्यम् । तथा सति मूल एव कुठार
पातमसद् स्यात् । सोमेन यजेतेत्यत्र मन्त्रार्थलक्षणानङ्गीकारो ह्यस्य पूर्वपक्षस्य
मूलम् । तदर्थं च प्रयत्नमानेन पूर्वपक्षिणा यदि सामन यजेतेत्यत्र श्रुत्यर्थ-
विधानसंरक्षणाय विधिशक्त्येवमि शाब्दान्वयं स्वीकृतं स्यात्तर्हि तस्मान्ना
धिकरणाय सोमपदे लक्षणा गल पतितेव भवेदिति बोध्यम् । उपसहस्रति-
तस्मादिति ।

सोमेन यजेतेत्यत्र योत्पात्तिविधि स्वीकार्यार्थं ज्योतिष्टोमेनेत्यादिवाक्य-
स स्वीकार्य इत्येताद्विषये सिद्धान्तपूर्वपक्षिणोर्मतभद् । आद्य पक्ष सिद्धा
न्तिन । द्वितीय पूर्वपक्षिण । अनयोश्च पक्षयोर्मध्ये क्वर श्रेयानिति सद्देहे
लाघवगौरवाच्चारेण निर्णयं कृत्वा सिद्धान्तिना स्वपक्षं स्यापितम् । इदानीं
त्यत्र सद्देह एव नास्ति दूरे लाघवगौरवचर्चयाह अपि चेति । अयं भाव ।

नोपलभ्यते सोमयागस्याव्यक्तत्वात् । अव्यक्तत्वं च स्वार्थचोदितदेवताराहित्यम् ।
 न तु देवताराहित्यमात्रम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवाक्यविहितग्रहदेवतानां
 सत्त्वात् । ग्रहणार्थाभिरपि देवताभिः प्रसङ्गतो यागोपकारस्य क्रियमाणत्वात् ।
 तथापि द्रव्यमुपलभ्यत एव । तेनापि यागस्वरूपं ज्ञातुं शक्यमेव । ज्योति-
 ष्ठीमेतं स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र न द्रव्यं देवता वा श्रूयते । अतस्तस्योत्पत्ति-

अज्ञातकर्मविशेषस्वरूपज्ञापको हि विधिरुपत्तिविधिः । द्रव्यं देवता च कर्म-
 स्वरूपम् । स्वरूपभेदादेव च कर्मभेदो भवति । द्वयोः कर्मणोर्द्रव्यैक्येपि देव-
 ताभेदश्चेत्कर्मभेद एव । तथा देवतैक्येपि द्रव्यभेदश्चेत्कर्मभेद एव । द्रव्यदेवत-
 योर्द्रव्योरपि भेदे तु सुतरां कर्मभेदः । द्वयोरप्येकत्वे तु कर्मैक्यमेव । एवं
 कर्मस्वरूपे निश्चिते यद्वाक्यं कर्मस्वरूपपरिचायकं तत्रोत्पत्तिविधिरवश्यं
 स्विकार्यं एव न संदेहः । यथा वायव्यं श्वेतमालभेतेति । एतच्च पूर्वं निरूपि-
 तमेवं (वृ. १३ पं. ८) । यत्र चैकस्मिन्वाक्ये द्रव्यं श्रूयते परत्र देवता श्रूयते
 तत्र क्रोत्पत्तिविधिरित्येतद्विषये संदेहोस्तु नाम । परंतु यत्रैकस्मिन्वाक्ये द्रव्य-
 देवतान्यतरच्छ्रूयते परत्र च न किमपि तत्र लेशतोपि न संदेहावसरः । प्रकृते
 च, सोमेन यजेतेत्यत्र द्रव्यवाचकं सोमपदं श्रूयते ज्योतिष्ठीमेनेत्येतद्वाक्ये
 तु न किमपि द्रव्यवाचकं वा देवतावाचकं वा श्रूयते । तथा च तत्रो-
 त्पत्तिविधित्वोक्तिर्कर्मस्त्रावेणैव गतार्येति । स्वार्थचोदितेति । स्वं यागः ।
 तदर्थं चोदिता विहिता या देवता तद्राहित्यमव्यक्तत्वम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णा-
 तीत्यत्र ग्रहणं विधीयते । इन्द्रवायू देवतास्येत्थैन्द्रवायवः । सास्य देवता
 (पा. सू. ४।२।२४) इति सूत्रेणाण्प्रत्ययः । गृह्यते हविर्द्रव्यमनेनेति ग्रहः
 सोमपात्रम् । इन्द्रवायुदेवताकं यत्सोमपात्रं तद्गृह्णातीत्यर्थः । अत्रेन्द्रवायु-
 रूपदेवता या निर्दिष्टा सा तदोपपात्रग्रहणाङ्गत्वेन निर्दिष्टा न तु यागाङ्गत्वेन ।
 तद्वाक्ये यागप्रतिपादकस्य यजधातोरभावात् । तच्चैन्द्रवायवग्रहग्रहणं याग-
 प्रसङ्गेन विहितमित्यतः सोमपात्रस्य यां देवता सैव सोमयागस्य कल्पनीया ।
 पात्रसंबन्धित्वेनोपस्थितत्वात् । देवतान्तरस्य तथानुपस्थितत्वात् । एवं च
 सोमेन यजेतेत्यत्र विहितस्य सोमयागस्य देवता यतंत एव । किंतु यथा तत्र
 सोमो यागार्थत्वेन विहितः । तस्य च सोमस्य यागार्थत्वं तत्र न शाब्दं किं
 त्वार्थिकमित्यन्यत् । तथा तद्वाक्ये यागार्थत्वेन देवता न विहिता यस्या
 यागार्थत्वमार्थिकत्वेनापि सिध्येत् । तथा च सोमयागस्याव्यक्तत्वं सिद्धम् ।
 तेनापीति । सोमेन यजेतेत्यत्र निर्दिष्टेन सोमरूपद्रव्यमात्रेणाप्ययं सोमयाग
 इत्येवं यागविशेषस्वरूपं यागान्तरेभ्यः पार्थक्येन ज्ञातुं शक्यं भवतीत्यर्थः ।
 अतस्तस्येति । ज्योतिष्ठीमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागविशेषसंबन्धिनो हवि-
 र्द्रव्यविशेषस्य देवताविशेषस्य च निर्देशाभावोपि यदि केवलं विधिवोधका-

विधित्वे यागविशेषज्ञानं यागसामान्यस्याविधेयत्वात् विशेषस्यैव विधेयत्वा-
दित्यादिक्लेशेन स्यात् । अतो नायं कर्मोत्पत्तिविधिः ।

नन्वेवमपि अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमपि होमोत्पत्तिविधिर्न स्यात् । रूपा-
श्रवणात् । तच्छ्रवणाच्च दक्षा जुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् । तथा
चाचारामिहोत्राधिकरण (जै. २।२ अधि. ५) विरोधः । तत्र हि अग्निहोत्रं

स्यात्प्रत्ययबलादुत्पत्तिविधिराश्रीयते तर्हि पूर्वमज्ञातं यागविशेषस्वरूपं कीदृशं
तेनोत्पत्तिविधिना ज्ञाप्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्प्रकरणस्थार्थवादादिवाक्यान्त-
रालोचनेन तदीदृशमिति यथाकथंचित्कल्पनीयं भवेदिति क्लेशः । एववाक्यात्
न तदीदृशमिति ज्ञातुं शक्यते । ज्योतिर्मोमेनेति पदं यागविशेषनामधेयम् ।
ज्योतिराख्यास्त्रिवृदादिस्तोमा यस्मिन्याग इति व्युत्पत्तेः । न तु यागविशेष-
स्वरूपपरिचायकम् । एतद्वाक्यार्थबोधोधात्प्रागमुकस्यार्थविशेषस्यैतन्नामधे-
यमित्येवं संकेताग्रहणात् । तथा स्वर्गकामपदं स्वर्गफलकोशं याग इत्येताव-
न्मात्रमवबोधयेन्नतु तादृशयागविशेषस्वरूपपरिचयं कर्तुं प्रभवति । तथा यजे-
तेति यजघातुरपि न यागविशेषस्वरूपपरिचायकः । तस्य यागसामान्यार्थ-
बोधकत्वात् । सामान्यरूपेण तु न कोप्यर्थो विधातुं शक्यते । नहि द्वादशेहि
पिता नाम कुर्यादित्युक्ते नामसामान्यकरणेन कृती भवति । तथा च यस्मिन्-
वाक्ये द्रव्यस्य देवताया वा न निर्देशस्तस्योत्पत्तिविधित्वं सत्यां गतौ नैवाद्-
रणीयमिति सिद्धम् ।

यत्र तु वचनस्य नान्या काचन गतिः संभवति तत्रागत्या द्रव्यस्य
देवताया वा निर्देशाभावेऽपि उत्पत्तिविधित्वं स्वीकर्तव्यं भवति, कर्मविशेष-
स्वरूपपरिचाय जायमानो वाक्यान्तराद्यालोचनादिक्लेशश्च सोढव्यो
भवतीत्येतच्च उदकासमाधानाभ्यां प्रदर्शयति-नन्वेवमपित्यादिना । जुहोतीति
क्रियापदं जुहुयादित्यर्थकम् । तत्र चारयात्पदबोध्या विधिशक्तिः प्रथमत-
समानपदोपात्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिके धात्वर्थे होमे उपसंक्रान्तापि होमविशे-
पस्वरूपस्य द्रव्यदेवतात्मकस्य स्ववाक्यादनवगतत्वेन पर्यवसिता न भवति ।
किं तु यथा गुणविधौ पदान्तरोपात्ते गुणे प्रत्ययबोध्या विधिशक्तिरुपसंक्रान्ता
भवति तथात्र पदान्तरोपात्ते कस्मिंश्चिदर्थे उपसंक्रान्ता भवतु नाम नतु
धात्वर्थे होम इत्यतोयं कर्मोत्पत्तिविधिर्न स्यात् । एतदपेक्षया वरं दध्ना जुहो-
तीत्यत्र मत्वर्थलक्षणयोत्पत्तिविधित्वाश्रयणम् । द्रव्यं देवता चेति कर्मणो
रूपद्वयम् । तयोरन्यतरदापि यत्र न श्रूयते तत्रोत्पत्तिविधित्वाद्गीकारापेक्षया
यत्रान्यतरश्रूयते तादृशे दध्ना जुहोतीत्यनेनोत्पत्तिविधित्वाश्रयणस्योचितत्वा-
दित्याशयः । आचारामिहोत्रेति । एतदधिकरणतात्पर्यं प्रदर्शितं प्राक् (५. ५०

जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वं दध्ना जुहोतीत्यादीनां च गुणविधित्वमुक्तमिति चेत्--सत्यम् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र यद्यपि रूपं नोपलभ्यते । अग्निहोत्रशब्दस्य तत्प्रत्ययन्यायेन (जै. १।४।४) नामधेयत्वात् । तदेतदग्रे वक्ष्यामः । तथापि तस्योत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते । अन्यथानर्थक्यापत्तेः । दध्ना जुहोतीत्यस्य च नानर्थक्यं गुणविधित्वात् । अतः अग्निहोत्रं जुहोतीत्ययं कर्मोत्पत्तिविधिरिति युक्तम् । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्य च ज्ञानर्थक्यमधिकारविधित्वोपपत्तेः । अतः

पं. २९) । समाधत्ते-सत्यमित्यादिना । नोपलभ्यत इति । नन्वाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र द्रव्यं किञ्चिन्न निर्दिश्यते तथापि देवता निर्दिश्यत एव । अग्निहोत्रमित्यत्राग्निशब्दस्य देवतावाचकस्य निर्दिश्यमानत्वात् । अग्नये होत्रं होमो यस्मिन्नित्याग्निहोत्रशब्दव्युत्पत्तिः । तथा च रूपं नोपलभ्यत इति कथमुक्तमिति चेत्तत्राह-अग्निहोत्रशब्दस्येति । तदुक्तं जैमिनिना प्रथमाध्याये चतुर्थपादे तत्प्रत्ययं चान्यशास्त्रम् (जै. सू. १।४।४) इति । दध्ना जुहोतीत्यत्र मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधिं स्वीकृत्य तेन प्राप्तं होममनूद्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन केवलमग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते । न तु कर्मविधायकमेतद्वाक्यमित्याशङ्कानिरासार्थमेतत्सूत्रम् । अत्राग्निदेवतारूपगुणस्य विधिर्न संभवति । तस्याप्राप्तत्वाभावात् । यतस्तस्य देवतारूपगुणस्य प्रत्ययं प्रापकमन्यशास्त्रं वर्तते । तच्चाग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्यादिति मन्त्रार्थः । स च होमाद्वत्वेन विनियुक्तः । तादृशमन्त्रार्थलोचनेनाग्निदेवतायाः प्राप्तत्वाच्च तस्यात्र विधिः संभवति । किं तु कर्मोत्पत्तिविधिरेषाद्यम् । दध्ना जुहोतीत्ययं तु गुणमात्रविधिः । तथा चाग्निहोत्रशब्दोत्र कर्मनामधेयमिति स्वीकार्यम् । तच्चाभेदेन धात्वर्थस्य होमस्य विशेषणम् । अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थः । अग्निहोत्रमिति द्वितीया तु तृतीयार्थं बोध्या । नन्वेवमपि प्रकृते किमायातम् । अग्निहोत्रशब्दस्यास्तु नाम कर्मनामधेयत्वम् । अग्निहोत्रशब्दश्च न केवलं रूढः । किं तु योगरूढः । अग्निदेवताप्रापकं यदाग्निर्ज्योतिरिति मन्त्ररूपं शास्त्रान्तरं तेन प्राप्तमग्निस्वन्धं निमित्तीकृत्याग्नये होत्रं हवनं यस्मिन्नित्येवं योगार्थपुरस्कारेणाग्निहोत्रशब्दस्य कर्मविशेषणनामधेयत्वात् । एवं चाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येऽग्निशब्देन देवताया निर्देशो दुरपह्य एव । तथा च कथमत्र रूपं नोपलभ्यत इत्युक्तमिति चेत्-भ्रान्तोऽसि । नह्येतादृशरूपोपलब्धिर्गुणोत्पत्तिविधिनिर्णायिका भवति । निर्देशमात्रं ह्येतत् । किन्त्याग्निदेवतायाः शास्त्रान्तरसिद्धत्वेनाप्राप्तत्वाभावेन तत्र विधिशाक्त्यन्ययो न संभवति । तथा च विध्यन्वयानर्हदेवतायास्तादृशद्रव्यस्य वा निर्देशोऽपि न तेन कारणेन तत्रोत्पत्तिविधिः स्वीकार्यो भवति । एवं चात्र रूपं नोपलभ्यत इत्यस्योत्पत्तिविधित्वसाधकं रूपं नोपलभ्यत इत्यर्थः । अग्रे इति । नामधेयरूपवेदभागानेरूपणप्रसङ्ग इत्यर्थः । आनर्थक्यापत्तेरिति । तथा चोत्पत्तिविधिश्च सा-

किमर्थं संभवति रूपवति वाक्ये कर्मविधाने तद्रहिते तस्वीकार्यम् ।

किञ्च दध्ना जुहोतीत्यस्य कर्मात्पत्तिविधित्वे पयसा जुहोतीत्यनेनैतत्कर्म-
मानुवादेन न पयो विधातुं शक्यते । उत्पत्तिशिष्टदध्यवरोधात् । उत्पत्तिशिष्ट-
गुणावरुद्धे हि न गुणान्तरं विधीयते । आकाङ्क्षाया उत्पत्तिशिष्टेनैव
निवृत्तत्वात् । अतस्तेनापि विशिष्टं कर्मान्तरं विधेयम् । तथा चानेकादृष्टकल्प-
नागौरवम् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य तु उत्पत्तिविधित्वे एतद्वाक्यविहितस्य
कर्मणो द्रव्याकाङ्क्षायां युगपदेव खलेकपोतन्यायेन 'दध्ना जुहोति', 'पयसा
धकस्य देवतानिर्देशस्य द्रव्यनिर्देशस्य चाभावेपि गत्यन्तराभावेनानर्थक्यप्रतिह-
तानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेनाग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रोत्पत्तिविधिः स्वीक्रि-
यतइति भावः । रूपवति । सोमरूपद्रव्यानिर्देशवति सोमेन यजेतेत्यत्र । तद्रहिते
द्रव्यदेवतयोरन्यतरस्यापि यत्र न निर्देशस्तादृशं ज्योतिष्टोमेनेति वाक्ये ।

एयमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रोत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारे साधकं यचनानर्थक्यं
प्रदर्शयानुना दध्ना जुहोतीत्यत्रोत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारे बाधकं प्रदर्शयति-किं च
दध्नेति । दध्ना जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारे तादृशोत्पत्तिविधौ निर्दिष्टं
यद्धोमसाधनं दधि तेन साधनद्वारमवरुद्धं भवतीत्यतो वाक्यान्तरस्थस्य पयसे-
त्यस्य तत्र संबन्धो न स्यात् । पयो हि होमसाधनं दधिवत् । अतस्तस्य पयसः
साधनत्वेनैव दध्ना जुहोतीत्यत्र विहिते होमे संबन्धो वाच्यः । परंतु तादृशः
संबन्धस्तत्र दध्नेत्यनेनैव संवृत्त इति साधनांशे निराकाङ्क्षत्वात्तत्र पयस-
संबन्धो न संभवति । तथाच पयसा जुहोतीति वाक्यमपि दध्ना जुहोतीतिवत्ततः
पार्थक्येन स्वतन्त्रमुत्पत्तिविधायकमिति स्वीकार्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अने
कादृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । तथा हि । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वे होमेनेष्टं
भावयेदिति वाक्यार्थः । होमस्य च्छेष्टसाधनत्वं न लोकतोऽवगम्यत इति
तत्रादृष्टं मध्ये किञ्चित्प्रकल्प्य तद्द्वारा होम इष्टसाधनं भवतीत्यवश्यं
कल्पनीयम् । इदना जुहोतीति गुणविधौ दध्ना होमं भावयेदिति वाक्यार्थं
दध्नो होमसाधनत्वं लोकतोऽवगम्यत एवेति न तत्रादृष्टकल्पना । एव पयसा
जुहोतीत्यत्रापि नादृष्टकल्पना । यदि तु दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यन-
योर्द्वयोरपि पार्थक्येनोत्पत्तिविधित्वं स्वीक्रियते तर्हि दधिमता होमेनेष्टं भाव-
येत्पयस्वता होमेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थं स्थलद्वयेष्यदृष्ट कल्पनीयं स्याद्वि-
त्यनेकादृष्टकल्पनागौरवमिति बोध्यम् । खलेकपोतन्यायेनेति । कणिशानां
मतेनैव यत्र धान्य निष्पाद्यते तत्स्थानं खलशब्देनोच्यते । तत्र च धान्ये
प्रसारिते तद्भक्षणार्थं बाला युवान् स्थविराश्च सर्वे कपोता युगपत्पतन्ति ।
पक्षिणां स्वभाव एवैतादृशः । तथाग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्यार्थोत्तरं केन होमं

'जुहोति' इत्यादिवाक्यैर्गुणा विधीयन्त इति नानेकादृष्टकल्पनागौरवम् । अतोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्ययमुत्पत्तिविधिः, पयसा जुहोतीत्यादयस्तु गुणविधय इति युक्तम् । सोमेन यजेतेत्यत्र तु रूपवति वाक्ये कर्मोत्पत्तिविधाने स्वीक्रियमाणे न किञ्चिद्वपणम् । पक्षद्वयेऽप्येकस्यादृष्टस्य तुल्यत्वात् । तस्माद्युक्तं सोमेन यजेतेत्ययमेवोत्पत्तिविधिरित्यलमनया अप्रसक्तविधिनिरूपणानुगतप्रपञ्चनिरूपणचिन्तया । प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं विधिः प्रयोजनवन्तमप्राप्तमर्थं विधत्त इति ।

स च विधिश्चतुर्विधः । उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकाराविधिश्चेति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । यथाग्निहोत्रं

भाषयेदित्येवं साधनाकाङ्क्षायां तत्पूरणार्थं दध्ना जुहोतीत्यादिषु वाक्येषु निर्दिष्टा दधिपयआदयः सर्वेर्था युगपदुपातिष्ठन्त इति भावः । न किञ्चिद्वपणमिति । ननु यथा दध्ना जुहोतीति गुणवाक्ये विशिष्टविध्यङ्गीकारे सत्यदृष्टकल्पनाप्रसङ्ग आपादितस्तथा सोमेन यजेतेत्यत्र सिद्धान्तिना विशिष्टविधिरङ्गीकृत इति तत्रादृष्टकल्पनाप्रसङ्ग इति दूषणं तदवस्थमेवेति चेत्तेत्याह-पक्षद्वयेपीति । सिद्धान्तिमते यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र अदृष्टकल्पनावश्यकता तथापि ज्योतिष्टोमेनेत्यधिकारबोधकवाक्ये नदृष्टकल्पना । तेन स्वर्गकामस्याधिकारमात्रबोधनात् । अधिकारिणश्च कर्तृत्वेन यागाङ्गत्वस्य लोकतोवगम्यमानत्वात् । पूर्वपक्षिमते तु यद्यपि सोमेन यजेतेत्यत्र सोमेन यागं भाषयेदित्येवं गुणमात्रविधानाङ्गीकारेण सोमे यागाङ्गत्वस्य च लोकतोवगम्यमानत्वेन नादृष्टकल्पना तथापि ज्योतिष्टोमेनेत्यत्र तेनोत्पत्तिविध्यङ्गीकाराददृष्टकल्पनावश्यकी । एवं च मतद्वयेप्येकमेवादृष्टं कल्पनीयं भवतीति न सिद्धान्तिमते पूर्वपक्षिमतापेक्षया गौरवाधिक्यमिति न किञ्चिद्वपणमिति भावः । अलमनयेति । अलमिति निषेधार्थं । विधिनिरूपणं हि प्रकृतम् । तत्संबद्धो यः प्रपञ्चः साधकबाधकप्रमाणोपन्यासपूर्वकं मत्वर्थलक्षणास्थापनरूपो विस्तारः स चात्राप्रसक्त इति तन्निरूपणविचार एतावत्पर्यन्तं यावान्कृतस्तावानेवास्तु नाधिकः क्रियत इत्यर्थः ।

विधिमन्त्रादिभेदेन वेदस्य पञ्चविधत्वं प्रयोजनवद्ध्यप्रतिपादकत्वं विधेः सामान्यलक्षणं च प्रागुक्तम् (पृ. १६ पं ३) । अधुना विधिविशेषस्वरूपविवक्षया विधेरवान्तरविभागं प्रदर्शयति-स च विधिरिति । कर्मस्वरूपमात्रोति । मात्रपदेन कर्मस्वरूपेतरस्य व्यावृत्तिः । यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागस्य फलेन सह संबन्धो बोध्यते । अतस्तस्य नोत्पत्तिविधित्वं

जुहोतीति । उत्पत्तिविधौ च कर्मणः करणत्वेनैवान्वयः, होमेनेष्टं भावयेदिति । न तु होम कुर्यादिति साध्यत्वेन । तथा सति साध्यस्य साध्यान्तरान्वयायोगेनाधिकारवाक्याप्रगतफलसंबन्धो न स्यात् । करणत्वेन त्वन्वये होमेनेष्टं भावयेत् । किं तदिष्टमित्याकाङ्क्षायां फलविशेषसंबन्धो घटते ।

किंत्वधिकारविधित्वमेव । नन्ववमुद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्योत्पत्तिविधित्वं प्रागुक्तम् (पृ ३१ प ६) तत्कथं सगच्छते । तत्रोद्भिदागस्य पशुरूपफलेन सह संबन्धावगमादिति चेत्-इत्थम् । तत्र वाक्यभेदेन वाक्यार्थद्वयम् । तत्रैकस्याधिकारविधित्वमपरस्योत्पत्तिविधित्वम् । तथा चोद्भिदा यजेतेत्यत्र तु वचनान्तराभावेनागत्या तदाश्रयणमिति तत्र सिद्धान्तिनाक्तम् (पृ ५७ पं ४) । तदाश्रयणमित्यस्य वाक्यभेदाश्रयणमित्यर्थः । एव चोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्योत्पत्तिविधित्वमधिकारविधित्वं चेति द्वयमपि शाब्दमेव । तत्रोत्पत्तिविधिबोधके वाक्यार्थे पशुकाम इत्यस्य न संबन्ध इति सिद्धं तस्य कर्मस्वरूपमात्रबोधकत्वम् । कोमुर्दाकारास्त्वर्थसमहृत्कारयामुद्भिदा यजेत पशुकाम इति विधेः श्रौतमधिकारविधित्वमेव । उत्पत्तिविधित्वं तु कर्मस्वरूपबोधकविध्यन्तराभावेनार्थकमेवेति न दोष इत्याहुः (अर्थस टी पृ ३३) । ननु सोमेन यजेतेत्यत्र कर्मस्वरूपातिरिक्तस्याङ्गप्रधानयो सोमयागयोः संबन्धस्य बोधनेन कर्मस्वरूपमात्रबोधकत्वाभावात्कथमुत्पत्तिविधित्वमिति चेन्न । तत्र सोमयागयो संबन्धो न शाब्देन विधिना बोध्यते । किंतु वाक्यप्रमाणेन कल्पितेनार्थेन विधिना बोध्यते इति प्रागुक्तमेव (पृ ४४ प ३) । तथा च तत्र शाब्द उत्पत्तिविधिरिति न दोषः । कर्मण इति । धृत्वात्वर्थस्य होमरूपस्य कर्मणो विधिप्रत्ययप्राच्यप्रभावनाया करणत्वेनान्वय इत्यर्थः । एवमेव धातुप्राच्यस्य यागरूपस्य दानरूपस्य च कर्मण प्रत्ययप्राच्यप्रभावनायां करणत्वेनान्वयो बोध्यः । तथा मन्तीति । कर्मण प्रत्ययप्राच्यभावनायां साध्यत्वेनान्वये होम साध्यमिति सिद्धम् । तदपेक्षयान्यत्साध्य साध्यान्तरम् । तथाधिकारबोधकवाक्याङ्गधिकारिविशेषणत्वेन प्रतीयमानं स्वर्गादि । होमस्य-गर्गोऽन सामान्यविशेषमत्र । तन्निर्गन्तुं प्रतीयमानत्वात् । यद्येव सामान्यविशेषभावस्तत्र कीदृश सामान्यमिति जिज्ञासायां विशेषस्याभेदेन सामान्ये संबन्धो युज्यते । अत्र तु होमस्यगर्गो सामान्यविशेषभावात्तद्वैतस्य स्वर्गाङ्गत्वेन सद संबन्धो न स्यात् । ननु भावनायां साध्यत्वेन होमस्यान्यपेपि तस्य स्वर्गाङ्गत्वेन सद भेदेन संबन्धो युज्यते । तथा च भावनायां साध्यत्वेन प्रतीयमानं होमधिकारवाक्याप्रगतस्य साध्यत्वेन संबन्धो रथात् । स्वर्गहोमयो साध्यबोधनभावेन संबन्धस्य भवति चेन्न-स्यादंतदर्थं यदि

न च उत्पत्तिविधाविष्ट्वाचकपदाभावेन कर्मणा इष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थ इति वाच्यम् । विधिश्रुतेरेवेष्ट्वाचकत्वात् । सा हि पुरुषार्थे पुरुषं प्रवर्तयन्ती कर्मणः फलसंबन्धमात्रं बोधयति । तस्याद्युक्तमुत्पत्तिविधौ कर्म

होमस्वर्गयोः संबन्धः शब्दतः प्रतीयमानः स्यात् । आर्थिकस्तु तादृशः संबन्धोत्र सत्यामाकाङ्क्षायां स्यात् त्वन्यथा । किं च यद्यपि स्वर्गहोमयोः साध्यसाधनभावरूपः संबन्धः संभवति तथापि तस्यादृष्टत्वात् स सिद्धवद्ग्रहीतुं शक्यते । संभवमात्रेण तु न तस्योपस्थितिः । ननु सिद्धान्तेऽप्ययं दोषः समानः । होमस्य भावनायां साधनत्वेनान्वयैपि तस्याधिकारवाक्यावगतेन स्वर्गादिना फलेन सह शाब्दान्वयाभावात् । स्वर्गस्य शाब्दान्वययो ह्यभेदेन कामपदार्थे तद्द्वारा चान्यपदार्थेधिकारिणि । स्वर्गकाम इत्येवं बहुव्रीहिसमासदर्शनात् । तथा च स्वर्गहोमयोः साध्यसाधनभावरूपसंबन्धस्य लोकतोऽनवगम्यमानस्य कथमवगतिरिति चेत्-उच्यते । विधिश्रुतिरिष्ट्वाचिकेत्यनुपदं मूल एव वक्ष्यते । तस्य च सामान्यरूपेण प्रतीतस्येष्टस्य समानाभिधानश्रुत्या प्रत्ययवाच्यभावनायां साध्यत्वेनान्वयः । अयमन्वयः शब्द एव । सामान्यस्य च विशेषं विना पर्यवसानाभावेन विधिप्रत्ययबोधितं यद्विष्टं तत्कीदृशमित्येवं तद्विशेषस्वरूपाकाङ्क्षायामधिकारवाक्यावगतस्याधिकारिविशेषणत्वेनोपस्थितस्य स्वर्गादिः फलस्य तत्राभेदेन संबन्धो जायते स्वर्गादिरूपमिष्टमिति । अयं च संबन्धो न शब्दः । किं त्वार्थिकः । अयं च संबन्धो नोपपत्तिसापेक्षः । स्वर्गादिरदृष्टत्वेपि तत्रेष्टत्वस्यासंभवाभावेन तदवगतेः सुलभत्वात् । यद्यप्येवमिष्टविशेषेष्टसामान्ययोरार्थिकः संबन्धस्तथापि तादृशस्येष्टस्य साध्यत्वं होमस्य च साधनत्वं शब्दत एवावगम्यत इति तदुपपत्तये तयोः साध्यसाधनभावो लोकतोऽनवगम्यमानोऽप्यदृष्टद्वारा तत्र तादृशशब्दबलादेव कल्पनीयो भवति । अयमेव हि विशेषार्थतः प्रतीयमानादर्थोच्छब्दतः प्रतीयमानार्थ-यच्छब्दतः प्रतीयमानार्थः प्रमाणान्तरसिद्धत्वेत्समीचीनमेव । प्रमाणान्तरसिद्धो न चेत्तर्हि तदुपपत्तये तत्र तच्छब्दबलादेवाद्येष्टोऽप्यर्थस्तदुपपादकः कल्पनीयो भवति । तत्र तादृशादृष्टार्थकल्पनायां प्रमाणं च स शब्द एव । अर्थतः प्रतीयमानार्थस्तु न तथा । प्रमाणान्तरसिद्धत्वाद्यर्थतः प्रतीयते । प्रमाणान्तरसिद्धस्य त्वर्थस्य न काप्यार्थिकी प्रतीतिर्भवतीति । तदुक्तं 'न शब्दः सिद्धिसापेक्षः सिद्धिः शब्दानुवर्तिनी' इति । विधिश्रुतेरेवेति । विधिश्रुतिविधिवोधकः शब्दः यजेत यष्टव्यमित्यादौ लिङ्गत्व्यादिः । यजेतेत्याद्युच्चारणोत्तरं नियमेनैतत्प्रतीयते यद्यमिष्टसाधने यागे प्रेरयतीति । यच्च यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यमिति हि प्रागुक्तम् (पृ० ६ पं ६) । अत्र च यत्प्रतीयते तत्रांशचतुष्टयम् । इष्टमित्येकोऽंशः । साधनमिति द्वितीयः । याग

करणत्वेनान्वेतीति । अत एवोद्भिदा यजेत (ता. ब्रा. १९।७।२) इत्यादौ तृतीयान्त उद्भिच्छब्द उपपद्यते । उद्भिदा यागेन इष्ट भावयेदित्यन्वयोपपत्तेः ।
येषामपीष्टसाधनत्व लिङ्गर्थस्तेषामपि तृतीयान्ताना कर्मनामधेयानामन्वयोऽनु-

इति तृतीय । प्रेरयतीति चतुर्थ । तत्रेष्टरूप प्रथम प्रेरणारूपश्चतुर्थश्चेति द्वावप्यशो लिङादिप्रत्ययवाच्यो । यागरूपस्तृतीयाशो यजधातुवाच्य । साधनमित्येव द्वितीयाशस्तु न प्रकृतेर्नापि प्रत्ययस्य वाच्य । किं तु भावनाया साध्यत्वेनेष्टस्यान्वये साधनत्वेन च यागस्यान्वये ससर्गविधया प्रतीयते । इष्टसाधनमित्येव समुदित एकांश प्रत्ययवाच्य इति नैयायिका । तेषा मत इष्टसाधनस्याभेदेन सन्नधेन धात्वर्थ यागेन्वय । साधनाशस्य च वाच्यैक देशतया तस्य न ससर्गविधया भानम् । धात्वर्थस्य च न साधनत्वेन भावनायामन्वय किं तु साध्यत्वेन । एतन्मतेऽग्निहोत्र जुहातीत्यत्राग्निहोत्रमिति द्वितीयोपपत्तिः । कर्मनामधेयानामभेदसवन्धेन धात्वर्थेन्वयस्वीकारात् । तथाप्युद्भिदा यजेतेत्यत्र कर्मनामधेयभूताडुद्भिच्छब्दाद्दृश्यमानायास्तृतीयाया अनुपपत्तिर्वाप स्यात् । धात्वर्थस्य भावनाया साधनत्वेनान्वय इति प्रागुक्ते मीमांसकाभ्युपगते सिद्धान्तपक्षेऽग्निहोत्र जुहातीत्यत्र द्वितीयोपपत्तिस्तु मूले उपपदमेव वक्ष्यते । अत एवेति । उत्पत्तिविधा धात्वर्थस्य भावनाया करणत्वे नान्वयस्वीकारादेवेत्यर्थः । येषामपीति । नैयायिकानामित्यर्थः । अनुपपदमे वैतदुपपादितम् । अय भाष्य । उद्भिदा यजेतेत्यत्र यजधात्वर्थस्य यागस्य करणत्वेन प्रत्ययार्थभावनायामन्वय । तदेव च यागनिष्ठ करणत्व यागनामधेयभूतोद्भिच्छब्दादुत्पत्त्या तृतीयया बोध्यते । उद्भिच्छब्दस्य यागविशेषवाचित्वात् । तथा च तृतीयार्थस्य करणस्य भावनायामन्वयः सिद्धः । भावना क्रियेति पर्याय एवेति कारकाणा क्रिययेवान्वय इति नियम सरक्षितो भवति । इष्टसाधनरूपस्य विशिष्टस्याथस्य विधिवोध्यत्वेऽङ्गीकृते तु यागस्य साध्यत्वेन भावनायामन्वयः स्यात् । तथा च तत्र साध्ये यागे यागनामधेयस्यान्वयाय साध्यत्वबोधिका द्वितीयापेक्ष्यत । अग्निहोत्र जुहातीत्यत्र यथा । उद्भिदेत्यत्र तु द्वितीया न दृश्यते । किं तु तृतीया । अतस्तृतीयान्तस्य भावना साध्य यागेन्वयो नोपपद्यत । ननु भावनाया साध्यत्वेनान्वितोपि याग इष्टस्य साधनमेव भवति । तत्र चोद्भिदोति तृतीयार्थस्य करणस्याभेदान्वयोऽस्तु । विधिभ्रूतिवाधितस्येष्टसाधनस्यापि तत्राभेदान्वयोऽस्तु । तथा चाद्भिद्रूप यत्करण तदभिन्न इष्टसाधनश्च यो यागस्तत्कर्मिका भावनेति बोधः समवतीति चेन्न । तथा सति तत्र तृतीयार्थस्य करणस्याभेदेन यागेन्वयात्कारकाणा क्रिययेवान्वय इति नियमभङ्गः स्यात् । अता नेहदान्वय

पपन्न एव । न हि संभवति याग इष्टसाधनगुद्धिदेति । तृतीयोपात्तस्य कारकस्य लिङ्गसंख्यान्वयायोग्यस्य क्रिययैवान्वयात् ।

ननु तवाप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु कर्मोत्पत्तिविधिषु द्वितीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयोऽनुपपन्नः । न हि संभवति होमेन भावयेदग्निहोत्रमिति । सत्यम् । श्रूयमाणा तावद्द्वितीयाऽर्थाक्षिससाध्यत्वानुवादः । होमस्य हि करण-

संभवति । तदाह-न हि संभवतीति । ननु कारकाणां क्रिययैवान्वय इति न नियमः । तस्य स्ववाक्य एव व्यभिचरितत्वात् । कारकाणां क्रिययैवान्वय इत्यस्मिन्नेव वाक्ये कारकशब्दार्थस्य क्रियाव्यतिरिक्तेन्वय इत्यत्रान्वयस्य दृष्टत्वात् । तथा कर्तुः स्वातन्त्र्यं कर्मणो गौणत्वमित्यादावपि कर्तृकर्मादि शब्दोपस्थितस्य कारकविशेषस्य स्वातन्त्र्यगौणत्वादिषु क्रियाव्यतिरिक्तेष्वन्वयो दृश्यत इति चेन्मैवम् । कारकेतिसामान्यशब्दात्कर्तृकर्मादितद्विशेषशब्दाच्च यार्थस्योपस्थितिर्जायते सा लिङ्गसंख्यान्वययोग्यत्वेनैव । कारकाणां कर्तुः कर्मण इत्यत्र लिङ्गसंख्यान्वयदर्शनात् । तद्विषये च नायं नियमः । किंतु यत्र लिङ्गसंख्यान्वयायोग्यत्वेनैव कारकाथोपस्थितिस्तद्विषय एवायं नियमः । यथा विभक्त्युपस्थिते तत्कारकविशेषरूपेण । तदेतदग्निहोत्राह-तृतीयोपात्तस्येति । विभक्तिश्च यद्यपि संख्यां बोधयति तथापि तस्याः संख्यायाः प्रकृत्यर्थे एवान्वयो नतु तद्विभक्त्युपस्थिते कारकविशेषरूपेण इति नोक्तनियमव्यभिचारशब्दाकलङ्कः ।

अथोत्पत्तिविधौ धात्वर्थस्य भावनायां करणत्वेनैवान्वय इति नियमस्वीकारे यत्र वाक्ये कर्मनामधेयं द्वितीयान्तं दृश्यते तत्र कथमन्वय इत्याशङ्कते-ननु तवापीति । नहि संभवतीति । भावनासाधनीभूते धात्वर्थे द्वितीयान्तादग्निहोत्रमितिपदात्साध्यत्वेनापस्थितस्यार्थस्याभेदेनान्वयासंभवादित्यर्थः । न च भावनायां पार्थक्येनाग्निहोत्रमित्यस्य साध्यत्वेनान्वयोऽस्त्विति वाच्यम् । धात्वर्थस्य ह्यमसामान्यस्य साधनत्वेन भावनायामन्वये तद्विशेषस्याग्निहोत्रस्य साध्यत्वेनान्वयासंभवात् । अग्निहोत्रस्य कर्मविशेषस्य क्लेशावहत्वेन सुखरूपत्वाभावेन तस्य साध्यत्वेनान्वयासंभवाच्च । न चाग्निहोत्रस्य सुखसाधनत्वात्तस्य साध्यत्वेनान्वयसंभव इति वाच्यम् । यतोऽग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदित्येवमेतद्वाक्यार्थबोधे सत्येवाग्निहोत्रस्य सुखसाधनत्वावगमो नान्वयेत्याशयः । समाधत्ते-सत्यमिति । अर्थाक्षिप्तंति । अयं भावः । अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदित्युक्तेऽग्निहोत्रं सिद्धयद्गृहीत्वा तेन साधनेनेष्टस्य साध्यत्वोक्तिरत्र दृश्यते । सा च नोपपद्यते । वाक्यान्तरं क्वचिदप्यन्वयाग्निहोत्रस्यासाधितत्वात् । अनुपपत्त्या चाग्निहोत्रस्याधिको विधिश्च कल्प्यते अग्निहोत्रं भावयेदिति ।

त्वेनान्वयात् । असाधितस्य च करणत्वानुपपत्ते । तस्याश्चानन्वयोपस्थितौ सा
सक्तून् जुहोतीतिवत् तृतीयार्थं लक्षयति । अग्निहोत्रेण होमेनेष्ट भावयेदिति-
त्युक्त पार्थसारथिमिश्रैः । अतश्च द्वितीयान्तानां कर्मनामधेयानामन्वयो नानु-
पपन्न । तत्सिद्धमुत्पत्तिविधौ कर्म करणत्वेनान्वेतीति ।

ततः पश्चात्तेनाग्निहोत्रहोमेनेष्ट भावयोदिति शाब्दिको विधिरुपपद्यते । यथा
विश्वेश्वरदर्शनेनात्मानं कृतार्थं कुर्वित्युक्ते तत्रादौ विश्वेश्वरं पश्येत्यर्थिको
विधिः प्रकल्प्यते । तेन चार्थिकेन विधिना विश्वेश्वरदर्शनं प्रसाध्य ततस्तेन
दर्शनेन शाब्दं कृतार्थीकरणविधिरुपपन्नो भवति । यथा वा पाणिनीयं किमि-
दभ्यां वा घ (पा सू ५।२।४०) इत्यनेन सूत्रेण किमिदभ्यां परीभूतस्य व-
त्तुपो वकारस्य घत्वविधीयते । एतच्च घत्ववत्तुपप्रत्ययमविधायैव विधीयमा-
नत्वाद्नुपपद्यमानं वत्तुपप्रत्ययविधिमाक्षिपति । किमिदं शाब्दाभ्यां वत्तुपप्रत्ययो
भवतीति । अथ च वत्तुपप्रत्ययविधिरार्थिकः । ततस्तस्य वकारस्य घत्वविधि-
शाब्दः । तद्वदेवाग्निहोत्रं भावयेदित्यर्थिको विधिः कल्प्यते । तत्र चार्थिके
विधौ यदाग्निहोत्रस्य साध्यत्वमन्यथास्मिन्निति द्वितीययानूद्यते । वाक्यस्य
मुख्यतात्पर्यं तु शाब्दे विधावेव । तत्र चाग्निहोत्रस्य साध्यत्वेनान्वयो नोपपद्यत
इत्यनुपपत्तिमूलिकया लक्षणया द्वितीयाप्रत्ययस्यात्र करणरूपोर्थो गृह्यत इति
शाब्दान्वयोपपत्तिः । ततश्चाग्निहोत्रं भावयेदित्यर्थिकविधिसूचनार्थं श्रुतौ
द्वितीयानिर्देशः । सिद्धस्य च गतिरियमुक्ता । न तु सचत्थार्थिकविधिसूचन-
मवश्यमपेक्ष्यते । उक्तदृष्टान्तं तददर्शनात् । नन्वग्निहोत्रमित्यत्र मास्तु लक्षणा ।
अग्निहोत्रहोमं भावयेदित्येव साध्यत्वमेव कर्मणोन्वयोस्तु । उद्भिदा यजेतेत्यत्र
तु तृतीयायां लक्षणया साध्यत्वमर्थं इति तत्रापि कर्मणः साध्यत्वमैवान्वयोस्तु ।
अथ वा मास्तु क्वापि लक्षणा । यत्र वाक्ये कर्मनामधेयाद्द्वितीया दृश्यत तत्र
कर्मणः साध्यत्वेन भावनायामन्वयः । यत्र च तृतीया दृश्यते तत्र कर्मणः
साधनत्वेनान्वय इति चेन्न । विधिश्रुतिबोधितस्येष्टरूपार्थस्यानन्वयप्रसङ्गात् ।
साध्यत्वेन भावनायामन्विते यागादौ कर्मण्यभेदेनेष्टस्यान्वय इति तु न शक्य-
व्यम् । धात्वर्थस्य यागहोमादेः कर्मणः सुखतत्साधनत्वान्यतरत्वावगमभावेन
तत्रेष्टत्वस्य सप्रत्ययाभावात् । नचैवमग्निहोत्रस्य सुखतत्साधनत्वान्यतरत्वेन
प्रागनवगमात्कथं तस्य साध्यत्वमार्थिके विधौ कल्प्यत इति वाच्यम् । अत्रैव
शाब्दे विधावाग्निहोत्रस्य सुखसाधनत्वावगमात् । जार्थिकविधेश्चात्र शाब्दवि-
ध्यङ्गतयेव कल्पननादोषात् । ये त्विष्टसाधनरूपो विशिष्टीर्थो विधिप्रतिबन्ध
इति वदन्ति तेषां मत इष्टसाधनत्वाभेदेन धात्वर्थं यागेन्ययात्ततो धात्वर्थस्य
सुखसाधनत्वावगमात्तत्र धात्वर्थस्य भावनायां साध्यत्वेनान्वयानुपपत्तिः । किंतु
विशिष्टस्येष्टसाधनरूपार्थस्य विधिप्रतिबन्धत्वाद्दीकाराद्गौरवम् । इष्टमात्रस्य

अङ्गप्रधानसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा दध्ना जुहोतीति । स हि तृतीयाप्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसंबन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति ।

एतस्य च विधेः सहकारिमूतानि पद् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि । एतत्सहकृतेन विविनाङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतित्व्याप्य-

विधिशक्तिबोध्यत्याङ्गीकारेणापीष्टसिद्धेः । यागदर्धात्वर्थस्य भावनायां साधनत्वेनान्वये साधनांशस्य संसर्गमर्यादया भानसंभवनान्यलभ्यत्वादि-
त्याहुः ।

एवमुत्पात्तावीर्षं निरूप्य विनियोगावीर्षं निरूपयति-अङ्गप्रधानेति । अङ्गमप्रधानं द्रव्यदेवतादि । प्रधानं मुख्यं वाक्यान्तरविहितं यागहोमादि । तयोः संबन्धमङ्गाङ्गिभावं यो विधिर्बोधयति स विनियोगविधिरित्युच्यते । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन वाक्यान्तरेण विहितो होमः प्रधानम् । दधिद्रव्यमप्रधानम् । तयोरङ्गाङ्गिभावरूपं संबन्धं दध्ना जुहोतीत्ययं विधिर्बोधयति । जुहोतीत्यत्र व्यत्ययेन विध्यर्थे लट्प्रत्ययः । जुहुयादित्यर्थः । दध्नेति तृतीया यद्यप्युक्तसंबन्धबोधिका तथापि संबन्धबोधिका विभक्तिः प्रतियोगिवाचका-
देवेति नियमेन प्रतियोगिनश्च प्रायशोऽङ्गत्वेन तथा स्वप्रकृत्यर्थस्य दध्नोङ्गत्वं प्रतिपादितं भवति (व्रीहीनवहन्तीत्यादौ द्वितीयाप्रकृत्यर्थस्य द्वितीयाबोध्य-
संबन्धप्रतियोगिनोऽप्यङ्गित्वदर्शनात् प्रायश इत्युक्तम्) । तच्चाङ्गत्वं यद्यपि किञ्चिदाङ्गिनिरूपितमेव तथाप्यत्राङ्गविशेषोमुक्त एवेति निर्णेतुं न तृतीया प्रम-
यति । स निर्णयस्तत्र विधिप्रत्ययाधीनः । तथा हि । तृतीया ह्यत्र करणकार-
कम् । करणं साधनम् । विभक्त्यर्थोपात्तस्य च कारकस्य क्रियथैवान्वयात्तस्य जुहोतीत्याख्यातप्रत्ययबोध्यभावनायामन्वयः । तत्रैव च प्रकृत्यर्थस्य होमस्य साध्यत्वेनान्वयः । दध्ना होमं भावयोदिति । इयं च प्रत्ययवाच्या भावना साधनत्वेन स्यान्वितस्य दध्नोङ्गत्वं साध्यत्वेन स्यान्वितहोमनिरूपितमेवेति प्रत्यासत्त्या निर्णेतुं शक्नोति । अनया रीत्याङ्गप्रधानसंबन्धबोधकत्वं विधेः सिध्यतीति भावः । किं च तृतीयाप्रत्ययस्याङ्गाङ्गिभावसंबन्धबोधकत्वेपि न तावदेव निर्वाहः । तृतीया हि संबन्धं बोधयति न तु विधत्ते । अतो विधिप्रत्य-
यस्याख्यातस्यापेक्षा । विधिशक्तिरपि च क्वला विनियोगबोधकशब्दाभावे किं विधातुं शक्नुवात् । अतस्तस्याप्यपेक्षा वर्तते पवेत्यन्यत् । परोद्देशेति । अन्योद्देशेन प्रवृत्तस्य या कृतिस्तथा व्याप्यत्वमङ्गत्वम् । यथा दध्ना जुहोती-
त्यत्र दध्नोऽङ्गत्वम् । तत्राङ्गत्वेनाभिमतोद्घ्नः सकाशादन्यो यो होमस्तद्दृ-
शेन प्रवृत्तस्य पुरुषस्य या कृतिः प्रयत्नविशेषस्तेन व्याप्तमभिसंबन्धं दधि
भवतीति लक्षणसमन्वयः । यद्यपि होमोपि पुरुषप्रयत्नविशेषेणाभिसंबन्धमानो

त्वहूप पारार्थ्यापरपर्यायं ज्ञाप्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । सा च त्रिविधा विधायी अभिधायी विनियोक्त्री चेति ।

भवति तथापि न होमस्याङ्गत्वम् । तत्र पुरुषस्य होमादन्योद्देशेन प्रवृत्तत्वस्या-
ननुसधानात् । ननु होमादन्यः स्वर्गस्तद्द्वेषेण पुरुषस्य प्रवृत्तत्वाद्धो-
मस्याङ्गत्व दुर्धोरमिति चेदस्तु तादृशमङ्गत्व होमस्य । किं तु तदङ्गत्व स्वर्ग-
निरूपितं न तु स्वस्य स्वरूपितम् । एतदर्थं एव च परोद्देशेति शब्दः ।
इदमेव चादगत्व पारार्थ्यमित्युच्यते । परस्मा इद परार्थम् । तस्य भावः पारा-
र्थ्यम् । एतदव चादगत्व विनियोगविधिना वाध्यते । तस्य सत्कारिभूत
प्रमाणं च श्रुत्यादिपङ्कान्यतम किमपीत्यर्थः । विनियोजकप्रमाणपदक्रमध्ये प्रथम
श्रुतिप्रमाणं लक्षयति निरपेक्ष इति । रवः शब्दः । कस्यचित्कञ्चिद्विनियोगे
कर्तव्यं यः शब्दो विनियोजक प्रमाणान्तर नापेक्षते स शब्दः श्रुतिरित्युच्यते
इत्यर्थः । न तु किमपि नापेक्षते इति । तथा सति सर्वस्यैव शब्दस्याभिधात्ता
पेक्षत्वेन लक्षणस्यामभय एव स्यात् । श्रुतिप्रमाणं हि कस्यचित्कञ्चिद्विनियोग
कर्तव्ये स्वोत्तरार्तिलिङ्गादिप्रमाणपदक्रमध्ये किमपि नापेक्षते । लिङ्गादीनि
पञ्च प्रमाणानि तु स्वस्वपूर्वार्तियाद्यत्प्रमाणापेक्षयैव विनियोगं कुर्वन्ति । अत-
स्तेऽप्रातिव्यातिनिरासाय श्रुतिलक्षणं निरपेक्ष इत्युक्तम् । कथं च श्रुतेरुत्तरप्र-
माणानपक्षा कथं वा लिङ्गादीनां पूर्वप्रमाणापेक्षेतदनुपपदमेव स्फुटी
भविष्यति । सा च त्रिविधेति । विनियोगविधिर्हि त्रिविधः शब्दमपेक्षते त्रिधि-
याधक शब्दो विनियोगशोधक शब्दः विनियोगसंनिधिशोधकश्चाति । इधना
जुहोतीत्यत्र शब्दघतुप्रथं दधीति प्रकृतिभागभङ्गदुत्तरस्तृतीयाप्रत्ययो ऋधातु-
स्तदुत्तर आग्यातप्रत्ययश्च । तत्राग्यातप्रत्ययो विधिशोधक शब्दः । तृतीया-
प्रत्ययो विनियोगशोधक शब्दः । दधिशब्दोऽनुधातुश्च विनियोगसंनिधिशोधक
शब्दः । यस्याङ्गस्य यत्र प्रधाने विनियोगसर्गः । ह्यं विनियोगप्रतियोग्यनुयोगिनी
विनियोगसंनिधनी । इधनो होमे विनियोगादधि विनियोगप्रतियोगि । होमो
विनियोगानुयोगी । तत्र त्रिधिशोधक शब्दो विधायी श्रुतिः । संनिधिशोधकः
शब्दोऽभिधायी श्रुतिः । विनियोगशोधक शब्दो विनियोगस्य श्रुतिः । तदुक्तं
तन्त्रवार्तिक-अभिधायी श्रुतिः काचिद्विनियोगस्य परा तथा । विधायी च
सर्गाशोका प्रयोगी यासि संनिधन ॥ (तन्त्रया० ३।१।३) इति । यद्यपि विधायी
लिङ्गादिभूतिर्निष्प्राभिधायकत्वादाभिधायी भवत्यत्र । तथा विनियोगस्य दधनेति
श्रुतीषाश्रुतिरपि सपन्ध्याभिधायकत्वादाभिधायी भवत्यत्र तथापि अत्र विधाया
विनियोगस्याद्यं पृथक्निर्दिष्टात्ताम्बुं गिसाभ्राभिधायीपदं न श्रुतं । विनियोग-
विधेर्विधिपदस्यैवापेक्षयात्तं श्रुतानाद्यं भेदप्रदर्शितः ।

तत्र विधात्री लिङाद्यात्मिका । अभिधात्री व्रीह्यादिश्रुतिः । यस्य च शब्दस्य श्रवणादेव संबन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री । सा च त्रिधा । विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति । तत्र विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वं यथा व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम् ।

न च उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशावरूद्धे यागे कथं व्रीहीणामङ्गत्वमिति

व्रीह्यादीति । व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्राङ्गं व्रीहिः । तद्बोधको व्रीहिशब्दोभिधात्री श्रुतिः । आदिपदेन प्रधानभूतयागबोधकयजधातोः संग्रहः । विभक्तिरूपेति । यथा पशुना यजेतेत्यत्र तृतीयाविभक्तिश्रवणादेव तृतीयाप्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य पशोर्यागिन सह संबन्धः प्रतीयते । अतः सा तृतीयाविभक्तिर्विभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । तत्र च पशुरङ्गम् । यागः प्रधानम् । पशुनेत्यत्रैव च तृतीयैकवचनस्य ना इत्यस्य श्रवणमात्रेणैव तदर्थस्य पुंस्त्वस्य तदर्थेनैव करणेन सह संबन्धः प्रतीयते । अतो ना इति समानाभिधानरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । करणकारकस्य पुंस्त्वस्य चैकेनैव ना इति शब्देनाभिधानात् । तथा तत्रैव ना इत्येकवचनेनाभिहितस्यैकत्वस्य तदर्थेनैव करणेन सह संबन्धः श्रवणमात्रेणैव प्रतीयते । अतोपीयं समानाभिधानरूपा विनियोक्त्री श्रुतिर्भवति । तत्र च पुंस्त्वमेकत्वं चाङ्गम् । करणकारकं प्रधानम् । तथा तत्र यजेतेति पदश्रवणमात्रादेव तत्रत्याख्यातप्रत्ययाभिहितस्यैकत्वस्य तत्रत्यप्रकृत्यर्थयागेन सह संबन्धः प्रतीयते । अतो यजेतेतीयमेकपदरूपा विनियोक्त्री श्रुतिः । तत्रैकत्वमङ्गम् । यागः प्रधानम् । याग एकत्वं च यागकर्तृगतमारोपितं बोध्यम् । एकैवैव कर्त्रायं यागः कार्यो न तु द्वारभ्यां व्यादिगिर्यां । यजेतेत्येकवचनश्रवणेनानेकेषां सहानधिकारसूचनात् । अत्रेदं बोध्यम् । विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपैकपदरूपा चेति त्रिविधास्वप्यास्तु विनियोक्त्रीषु श्रुतिषु श्रवणमात्रेणैवाङ्गाङ्गभावरूपः संबन्धः प्रतीयत इति समानमेव । किं तु तत्र विभक्तिरूपायां श्रुतादिदमङ्गमयं चाङ्गीति विशेषनिर्णयोपि श्रवणमात्रेणैव जायते । विभक्तिप्रकृत्यर्थस्याङ्गत्वनिर्णयात् । तत्रापि द्वितीयायां विभक्तौ प्रकृत्यर्थस्याङ्गत्वमेवेति निर्णयः । समानाभिधानरूपायामेकपदरूपायां च विनियोक्त्र्यां श्रुतौ किमङ्गं कथाङ्गीति निर्णयो वाक्यार्थपर्यालोचनया प्रमाणान्तरेण कर्तव्यो भवतीति । यागाङ्गत्वमिति । आग्नेयोष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तियाक्यविहितयागनिरूपितं व्रीहीणामङ्गत्वमित्यर्थः । न चोत्पत्तिशिष्टेति । यथा दध्ना जुहोतीत्यत्रोत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारं केन होम इत्येवं हविर्द्रव्यविषयिण्या आकाङ्क्षायाः स्वयाक्य एव दध्नेत्यनेन निवृत्तत्वेनानुत्पन्नमायत्यात्पयसा जुहोतीति वाक्यान्तरस्यस्य पयसः संबन्धो न स्यादिति दूषणं प्रागुक्तं (पृ. ६५ प. ३)

वाच्यम् । पुरोडाशप्रकृतितयोपपत्ते । पशोरिव हृदयादिरूपहृदिप्रकृतितया
यागाङ्गत्वम् । न च साक्षात्पशोरेवाङ्गत्व किं न स्यादिति वाच्यम् ।

तथात्राग्नेयोप्राकपाठ इत्याद्युत्पत्तिवाच्य एव हृदिविशेषस्य पुरोडाशस्य
निर्देशन तद्विषयकाकाङ्क्षाया अनुत्पन्नप्रायत्वात्तत्र वाच्यान्तरस्थव्रीहीणा
मन्त्रन्धो न स्यादित्याशय । पुरोडाशप्रकृतितयेति । आग्नेयोप्राकपाठ इत्यादि-
यागोत्पत्तिविधौ व्रीहीणा हृदिविद्येन रूपेण मन्त्रोवाच्य । तत्र च रूप तत्र
स्वयामय एव पुरोडाशेनावकृदम् । अतः पुरोडाशद्वारैव यागे प्रवेशा वाच्यो न
तु स्वातन्त्र्येण । सम्भवति च पुरोडाशद्वारा व्रीहीणा यागे प्रवेश । पुरोडाशो
दि न सिद्ध द्रव्य किं तु निष्पाद्य कस्यचिद्विकारभूतम् । तस्य च विकार
रस्य का प्रकृतिरित्यात्वात्तत्र व्रीहीणा पुरोडाशप्रकृतिरूपेण प्रवेशा युज्यते ।
तथा च मन्त्रैकवाच्यता फलिता भवति । यथा धर्मद्वे शेत प्रासादे शेत, इति
वाच्यद्वये पर्यदुप्रासादयो पार्थक्येन शयनक्रियायामन्ययपि तयोर्मिय आधा
राधेयमापसबन्धसमन्वेन प्रासादस्थे पर्यदु शेत इत्यादिक्रमा प्राधो जायते
तद्वत् । तदुक्तम्-स्वार्थप्रोधि समाप्तानामद्वाङ्मित्राद्यधेक्षया । वाच्यानामेकया
कथत्य पुन सत्य जायत ॥ (तन्त्रवा० १।४।२०) इति । एव व्रीहीणा पुरोडा
शद्वारा यागे मन्त्रन्धो नार्हाङ्गियते चेद् व्रीहिविभ्यजेते येतद्यागान्तरस्यात्पत्ति-
यागमित्ययस्य स्वीकार्यं भवति । तथासति व्रीहिविधे मन्त्रव्यलक्षणा कर्म
भेद, अद्यन्तरकल्पना चाति महद्गौरवम् । गौरव च मन्त्रन्तराभावे
स्वीकार्यं भवति । अत्र तूक्तप्रकारेण गति सम्भवतीत्यतः प्रागुक्तसरोणेरयो
चित्तेति भाव । तत्र दृष्टान्तमाह पशोरिव हृदयादिनेत्येव सिद्धम् (४ ७७ प ३)
इत्यन्तेन । सामेन यजेतेत्यत्र सामवत्पशुना यजेतेत्यत्र हृदिविद्येन रूपेण निर्दि
ष्टापि पशुने साक्षात्प्रागाह किं तु स्वकीयहृदयाद्यवयवद्वारैव याग उपयुज्यते
तद्वदेव व्रीहीणां पुरोडाशद्वारा याग उपयाग । न च मन्त्रोपपत्ति-
विधौ निर्दिष्ट साक्षात्प्राग उपयुज्यत गुणविधौ निर्दिष्ट तु साक्षात्परम्परया
वेति । विधिविज्ञापस्य तत्रातन्त्रत्वान् । किं तु सर्वेषां वाच्यानां सायन्याय
यथासमर्थं साक्षात्परम्परया या याग उपयागो भावनीय । यत्र न स्यान्वया-
नुपपत्ते सप्ततो पल्लवत्रयात् । किं च पशुना यजेतयागोत्पत्तिविधौ निर्दिष्टे
यजेतेत्यादिगुणविधौ या निर्दिष्टस्य पशुर्मासाद् नाद्यन्त्रय साक्षादेव ।
परम्परया जायमान मन्त्रधरु कश्चिद् । तथा चात्पत्तिविधौ या तद्विज्ञापस्य
गुणविधौ या तद्विज्ञापस्य न तद्विज्ञाप कश्चिद् । न च साक्षात्पत्ति ।
यागस्यात्पत्तिनिष्ठप्रागप्रागप्राधन माधनांश निगद्यन्त्यात्तत्र व्रीहीणां
मन्त्रन्धा न स्वादिपत्ता प्रोडाशमप्यजतपरस्य धर्मस्य स्यादित्यतस्तत्साधक्याय
परम्परया मन्त्रन्ध आभित । तत्र व्रीहीणां याग साक्षात्पत्ति सम्भवति

तस्य विशसनात् । अवदीयमानंत्वाच्च हृदयादीनाम् । अवदीयमानं हि हविः ।
 यथा पुरोडाशादिः । मध्यात्पूर्वार्धाच्चावद्यतीति वाक्यात् । हृदयादीनि चावदी-
 यमानानि न पशुः । हृदयस्याग्नेऽवद्यति (तै. सं. ६।३।१०।४) इति वाक्यात् ।
 अतो हृदयादीन्येव हवींषि, पशुस्तु प्रकृतिद्रव्यम् ।

कर्मभेदप्रसङ्गेनाहृष्टान्तरस्वीकारापत्तिप्रसङ्गेन च गौरवप्रस्तत्वात्परित्यक्तः ।
 तथा पशुना यजेतेत्यत्र किं नियामकं येनात्र पशोर्यागाङ्गत्वं साक्षात्संभवदपि
 परित्यज्यत इत्याशयः । तस्येति । विशसनं हिंसा । यथा व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यनेन
 प्रोक्षणे विहिते प्रोक्षितानां व्रीहीणां यागाङ्गत्वं संभवति न तथा पशोर्विशसने
 कृते विशस्तस्य पशोः साक्षाद्यागाङ्गत्वं संभवति । तथा च विशसनविधिवैयर्थ्या-
 पत्या पशोरवयवद्वारा यागाङ्गत्वं कल्प्यते साक्षात्संभवदपि परित्यज्यत इति
 भावः । पशोर्हृदयाद्यवयवद्वारा यागाङ्गत्वे हेत्यन्तरमाह—अवदीयमानत्वाच्चेति ।
 दध्ना जुहोतीत्यादीं दध्यादेर्होमादिकर्मसाधनत्वं तृतीयाश्रुत्या प्रतीयते । परंतु
 तत्साधनत्वं केन रूपेण ग्राह्यमित्याकाङ्क्षायां संभवता रूपेण ग्राह्यं भवति । तच्च
 संभवद्वयं हविष्टूमिति दध्यादेर्हविष्टुप्रतिपत्तिरार्थकी । प्रकृते तु पशोः साक्षा-
 द्यागाङ्गत्वे परिगृह्णीते तस्य हविष्टुप्रतिपत्तिरार्थकी वक्तव्या । तदपेक्षया च
 शाब्दी हविष्टुप्रतिपत्तिः शीघ्रोपस्थितिकत्वाद्दुर्लभती । सा च पश्वव-
 यवानां हृदयादीनाम् । तथाहि । देवतोद्देशेनाग्नौ प्रक्षेपार्थमवदीयमानं द्रव्यं
 हविरित्युच्यते । अवदीयमानं खण्डशो गृह्यमाणम् । तथा च मध्यात्पूर्वार्धा-
 च्चावद्यतीति वाक्यात्पुरोडाशस्य शाब्दी हविष्टुप्रतिपत्तिः । तथैव हृदयस्या-
 ग्नेवद्यतीति वाक्याद्दहृदयादीनां शाब्दी हविष्टुप्रतिपत्तिः । अतः शीघ्रोपस्थिति-
 कत्वात्पुरोडाश एव हृदयाद्यवयवा एव च साक्षाद्भविदेन साधनानि भवन्ति
 न तु व्रीहयः पशुश्च । ननु पशोर्यागसाधनत्वं स्ववाक्य एव तृतीययावगम्यमानं
 हृदयस्याग्नेवद्यतीति वाक्यान्तरबोधितेनानाकाङ्क्षितेन च हृदयादीनां साधन-
 त्वेन कथं बाध्यत इति चेत्—भ्रान्तोसि । बाध्यवाचकभावोत्र नास्त्येव । विष-
 यभेदात् । पशुना यजेतेत्यत्र पशोः साधनत्वं शब्दादवगम्यते न तु हविष्टुम् ।
 हृदयस्याग्नेवद्यतीत्यत्र तु हृदयादीनां हविष्टुं शब्दतोवगम्यते न तु साधनत्वम् ।
 तथा च विषयभेदे तुल्यार्थत्वाभावात्कथं बाध्यवाचकभावः । यद्यत्र बाध्यवा-
 चकभावो नास्ति तर्हि कथमत्रैकवाक्यतेति चेदुच्यते । पशुना यजेतेत्यत्र
 शब्दतोवगम्यमानं पशोः साधनत्वं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षायां यावत्पशोर्हविष्टुं
 प्रकल्प्य तेन रूपेण साधनत्वं प्रकल्प्यते तावत्पशुसंबन्धिहृदयाद्यवयवानां
 हृदयस्याग्नेवद्यतीत्यादिश्रुत्या शब्दत एव साक्षाद्बोधितं हविष्टुं कल्पममेवेति
 तदुपस्थित्या तेनैवोक्ताकाङ्क्षाया उपशमात्पशोर्हविष्टुप्रकल्पातिरनवसरमस्तंभ
 भवति । एतदेव च बाध्यत्वं यत्पशुना यजेतेत्यत्र पशोर्हविष्टुकल्पना नास्तीति ।

पालीवतयागे तु साक्षात्पशुरेवाङ्गम् । तस्य जीवत एव 'पर्यग्निकृतं पालीवतमुत्सृजति' (तै. स. ६।६।३।१) इत्युत्सर्गविधानात् । यत्र तु निशसनं तत्र पशु प्रकृतिद्रव्यमित्येव सिद्धम् ।

एव ग्रीहयोऽपि प्रकृतिद्रव्यतया यागाङ्ग तृतीयाश्रुत्येति । आरुण्यस्यापि

न तु पशुनेति तृतीयया प्रतिपाद्यमान पशोर्यागसाधनत्व कथमपि बाध्यते । प्रत्युत तत्पशोर्यागसाधनत्वमव तदीयहृदयाद्यवयवानां हविष्प्रतिपादनेन सम-
र्थते । हृदयाद्यवयवानां हविषोक्त्या तेषां यागसाधनत्वकल्पना त्वर्कित्करी । क्लृप्तेन पशोः साधनत्वेनेव यागोपकारस्य जायमानत्वादित्याहुः । एव च विशसनविधिसार्थक्याय पशो परम्परथव च यागाङ्गत्वं न साक्षादिति सिध्यति । तर्हि यत्र पशोर्विशसनं न विधीयते तत्र पशो साक्षादेव यागाङ्गत्व स्यादिति चेत्-इष्टमेवेतत्तमपृहीतं भवति । तदाह- पालीवतोति । पत्नीवानान्नि- । स पत्नीवत्त्वगुणविशिष्टोऽग्निदेवतास्य स पालीवतः । पत्नीवत्त्वदात्तास्य देवता (पा सू ४।२।२४) इति सूत्रेणाणप्रत्ययः । अयमाग्नेय पशुः । ज्वलता दर्भेण प्रदक्षिणीकरणं पर्यग्निकरणम् । अथ हविषः सस्कारः । तादृशसस्कारेण सस्कृतोय पशुः पालीवतयागं जीवन्नेवोत्सृज्यते । एव पशोरिव (पृ ७५ प १) इत्यादिनेत्यत्र सिद्धम् (पृ ७७ प ३) इत्यन्ततः ग्रन्थेन दृष्टान्ते परम्परया पशोर्यागाङ्गत्वमुपपाद्य दाष्टान्तिकं योजयति एव ग्रीहय इति । एव ग्रीहयाहरे-
णेन द्रव्यस्य यागाङ्गत्व प्रदर्श्य विभक्तिश्रुत्या गुणस्यान्याङ्गत्वमुदाहरति-आरु-
ण्यस्यापीति । ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते अरुणया पिद्वाक्ष्येकहायन्या सोमं ऋणाति इति । अत्र अरुणा पिद्वाक्ष्येकहायनीति च प्रकृतिभागः ऋणातुद्या-
मिधारी श्रुतिः । ऋणातीत्यत्रत्याग्यातप्रत्ययो विधारी श्रुतिः । पदत्रयेपि तृतीयाप्रत्ययो विभक्तिरूपा विनियोजनी श्रुतिः । तत्र पिद्वाक्ष्येकहायन्याति च पदत्रये तृतीयाश्रुतिद्रव्यस्य क्रयाङ्गत्व बोधयति । पिद्वाक्ष्येकहायनं यस्या एक हायनं यस्या इति चान्यपक्षार्थं विहितेन बहुव्रीहिसमासेन तयोः शब्दयोर्द्व-
याभिधायकत्वात् । तच्च द्वयं गोरित्यन्यत् । अरुणाज-इन्द्रारुण्यगुणमात्र-
याचको लाघवात् । न त्वारुण्यगुणविशिष्टं द्वयमभिधत्ते । गुणविशिष्टैरुणा-
ज-इन्द्रम्य शक्तिस्वीकारे गौरवापत्तेः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । आश्र-
यस्याक्षेपेण लाभसम्भवात् । तदेतत्पूर्वं यथा गोशब्दस्य गात्रम् (पृ ६ प ७) इत्यत्र निरूपितम् । तथा चारुणयति तृतीयाश्रुत्या प्रकृत्यर्थस्यारुण्यगुणस्य प्रयाङ्गत्व बोध्यते । ननु नारुण्यगुणस्य क्रयाङ्गत्वं न भवति । क्रया नाम कश्चित्पदार्थ इत्यत्र कश्चित्पदार्थस्य मदनम् । दानं घटनं च मूर्तपदार्थस्यैव सम्भवति । न त्वमूर्तस्य गुणमात्रस्य । तस्याभ्रयाम्भूताद्द्रव्याः प्रकृत्यैव दानाद्य सम्भवात् । तथा चात्र सोमस्य मूर्तद्रव्यस्य घटनं सम्भवति न त्वारुण्यस्य

कयाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या । न चामृतस्य तस्य कथं कयाङ्गत्वमिति वाच्यम् ।
एकहायनीरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः ।

ग्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणस्य ग्रीहाङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या । तत्र प्रोक्षणं

गुणस्य दानं संभवतीति कथमारुण्यस्य कयाङ्गत्वमुच्यत इति चेन्न । आरुण्य-
गुणस्य साक्षात्क्रयाङ्गत्वासंभवेऽपि स्वाश्रयीभूतद्रव्यद्वारा परम्परया तस्य
क्रयाङ्गत्वसंभवात् । यथाऋणेति स्त्रीप्रत्यय आरुण्यगुणाश्रयीभूतगौरूपद्रव्यगतं
स्त्रीत्वं द्योतयन्परम्परयारुण्यस्य गुणस्य स्त्रीत्वेन संबन्धं बोधयति । तथा
अरुणयेति तृतीयाप्रत्ययोप्यारुण्यगुणाश्रयीभूतस्य गौरूपद्रव्यस्य कयाङ्गत्वं
द्योतयन्परम्परयारुण्यस्य गुणस्य क्रयाङ्गत्वं बोधयतीति न काश्चिद्दोषः । अत्र
कारकस्य क्रियर्थवान्वय इति नियमानुसारेण पदत्रयेऽपि तृतीयोपात्तस्य कर-
णकारकस्य पार्थक्येन क्रयभावनायामन्वयः । आरुण्यकराणिका पिङ्गाक्षीकर-
णिका एकहायनीकराणिका च या भावना तादृशभावनासाध्यभूतेन क्रयेण
सोमं भावयदिति बोधः । या चारुण्यगुणविशिष्टा गौः सैव पिङ्गश्रवण-
विशिष्टाक्षिमती सैव चैकसंवत्सरविशिष्टेत्येवमभेदबोधस्तु पार्थिकः
प्रत्यासत्तिन्यायाज्जायते । अत्रोक्तभ्रमंविशिष्टया गवा क्रयं भावयेत् तादृशेन
क्रयेण सोमं भावयदित्येवं क्रये विद्वद्भ्रमिकद्वयापत्तिर्दोषः । तद्दोषस्वरूपं च
प्राक्प्रदर्शितम् (पृ. २४ प. ५) । अयं च दोषो यद्यपि वाक्यभेदाश्रयणेन
परिहर्तुं शक्यते तथापि वाक्यभेदाश्रयणे गौरवम् । अतोऽत्र विशिष्टविध्याश्र-
यणेन स दोषः परिहरणीय इति वदन्ति । ये त्वरुणेत्यादिपदानां गुणविशिष्टैर्ये
शक्तिं स्वीकुर्वन्ति तेषां मते पिङ्गाक्ष्यैकहायन्येति पदद्वयवदरुणयेत्यपि द्रव्य-
स्यैव विनियोग उदाहरणमिति बोध्यम् ।

अत्र केचिदाहुः । विभक्तिरूपा विनियोक्त्री श्रुतिस्तृतीयैव न त्वन्या
द्वितीयाद्याः । तासामङ्गत्वप्रतिपादकत्वाभावेन विनियोगविधिसहकारित्वाभा-
वात् । विनियोगविधिना हि कस्यचित्कचिदङ्गत्वेन संबन्धो बोध्यते । तृतीया
च कर्तृकरणयोस्तृतीया (पा. सू. २।३।१८) इति पाणिनिस्त्वैव करणकारके
विधीयमानाङ्गत्वं प्रतिपादयति । यतः करणं साधकतमम् । साधकं च साध्य-
स्याङ्गं भवत्येव । द्वितीया तु विधीयमाना नाङ्गत्वं बोधयितुं प्रभवति । प्रत्युत
कर्मणः साध्यत्वेन साध्यस्य चाङ्गत्वेनाङ्गत्वं प्रतिपादयेत्साङ्गत्वम् । चतुर्थ्या-
दिविभक्तयस्तु संप्रदानाद्यर्थेषु विधीयमानाः कथं विशिष्याङ्गत्वं प्रतिपादयितुं
प्रभवयुरिति । तदेतत्कैश्चिदुक्तं न युक्तमिति ध्वनयन्निद्वितीयाविभक्तिरूपां विनि-
योक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति-ग्रीहीन्प्रोक्षतीति । अयं भावः । अङ्गप्रधानसंबन्ध-
बोधको विधिर्हि विनियोगविधिरिति प्राशुक्तम् (पृ. ७२ प. १) । तत्सहका-
रिभूता विनियोक्त्री श्रुतिश्च सा भवति यस्याः श्रवणमात्रेणैव स संबन्धो

न ग्रीहिस्वरूपार्थम् । स्वरूपे आनर्थक्यात् । ग्रीहिषु प्रोक्षण विनाऽनुपपत्त्यभा-

वुद्ध्यारूढो भवति । न तु त्रिगिष्वाङ्गत्वमुपन तादृशसबन्धप्रतिपादकत्व
 तस्या अपेक्षितमित्याग्रह । तथा च यथा समानाभिधानरूपा विनियोगव्री
 धुतिरङ्गप्रधानरूपसबन्धिद्वयमात्रप्रतिपादिका केवल समानाभिधानबलादेव
 सप्रतिपाद्ययोर्द्वयोरर्थयोर्मिथोद्गाङ्गिभावसबन्ध श्रवणमात्रेणैव श्रोतुर्बुद्ध्यावारो
 हयति यथा वेकपदरूपा विनियोगव्री धुति स्वघटकप्रकृतिप्रत्ययादिभागद्वये
 नाङ्गप्रधानरूपसबन्धिद्वयमात्रप्रतिपादिका केवल तादृशभागद्वयस्य स्वस्या
 समावेशबलादेव स्वघटकभागद्वयप्रतिपाद्ययोर्द्वयोरर्थयोर्मिथोद्गाङ्गिभावसबन्ध
 श्रवणमात्रेणैव श्रोतुर्बुद्ध्यावारोहयति यथा च तृतीयाविभक्तिर्विभक्तिस्वभाव-
 बलादेव स्वप्रकृत्यर्थस्यान्वितार्थयोर्मिथोद्गाङ्गिभावसबन्ध श्रवणमात्रेणैव श्रोतु-
 बुद्ध्यावारोहयति तथैव द्वितीयादिप्रभक्तिरपीति तस्या विनियोगव्रीत्व को
 निवारयेत् । एतावान् पर त्रिंशो य तृतीया सप्रकृत्यर्थस्याङ्गत्वमवगमयति ।
 द्वितीया तु प्राय स्वप्रकृत्यर्थस्याङ्गत्वमवगमयति । तथा चाङ्गत्वमुपनेन वाङ्गि-
 त्यमुखेन वा सबन्धबोधो भवतु सबन्धोवबुध्यत एवेति न विशय काश्चेत् ।
 ननु प्रकृते ग्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणस्य ग्रीहिनिरूपितमङ्गत्वमिति कथमव-
 गम्यते । ग्रीहीणां प्रोक्षणनिरूपितमङ्गत्वमिति कुता नाच्यते । किं च द्वितीया-
 विभक्ति स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वमवगमयति । कर्मत्व च किञ्चित्क्रियानिरूपित
 भवति । क्रियोपसर्जनीभूतार्थवाचकादेव च सबन्धबोधिका विभक्तिर्विधी-
 यते । तथा च शाब्दे बोध ग्रीहीणां प्रोक्षणाङ्गत्वमेवावभासते । एव चात्र
 प्रोक्षणस्य ग्रीह्याङ्गत्व नोपपद्यत इति चेन्मैवम् । शाब्द बोधे ग्रीहीणामङ्गत्व वा
 भवतु अङ्गित्व वा भवतु । अङ्गप्रधानसबन्धबोधको विधिविनियोगविधिरित्यत्र
 न शाब्दबोधानुसारेणाङ्गत्व प्रधानत्व च ग्राह्य भवति । किं तर्हि याज्ञे कर्म
 ण्युपकारोपकारकभावमालोच्य तदनुसारेणाङ्गप्रधानभावोपगन्तव्य । येनो-
 पक्रियते तदङ्गम् । यदुपक्रियते तत्प्रधानम् । प्रकृते च ग्रीहीणां प्रोक्षणे कृते प्रोक्षणे
 ग्रीहिभि कश्चिदुपकार क्रियत इति कल्पनायामुपकारोनेत्यङ्ग स्यात् । प्रोक्षणा-
 नन्तरमग्रे याज्ञे कर्मणि प्रोक्षणस्य क्वाप्युपयोगाभावेन प्रोक्षणे ग्रीहिकृतापका-
 रस्याकिञ्चित्करत्वात् । अहमद्वारापि न तस्योपयोग कल्पयितु शक्यम् । यद्यग्रे
 प्रोक्षणस्यापयोग स्यात्तर्हि स उपयोग उपकृत्यैव प्रोक्षणनाहमद्वारा जायत इति
 कल्पयितु शक्यत । प्रकरणालोचनाया तु ग्रीहीणामग्रे याज्ञे कर्मण्युपयोगो
 दृश्यते ग्रीहिभिर्यजतति । अत्रन विधिना ग्रीहीणां यामे विनियोग प्रतिपाद्यते ।
 तथा च यथा भाग्युपयोगानुसारेण ग्रीहीनवदन्तीत्यत्रावघात उपकारको
 ग्रीहयशोपकार्या इति निश्चीयते तथेवात्रापि ग्रीहीन् प्रोक्षतीति विहितेन
 प्रोक्षणेन ग्रीहीणामुपकार्यत्व प्रोक्षणस्यापकारकत्वमिति निश्चय । इयास्तु
 विशेष । अवघातेन ग्रीहिषु जायमान उपकारस्तुपनिवृत्तिद्वारा तण्डुलस्वरूप-

यद्गत् । किंत्वपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तं । यदि व्रीहिषु प्रोक्षणं क्रियते तदा तैर्यागे अनु-
ष्ठितेष्वपूर्वं भवति नान्यथेति । अतः प्रकरणसद्वृत्तया द्वितीयाश्रुत्या तण्डुल-
निर्वृत्तिप्रणाडया यदपूर्वसाधनं तदङ्गत्वं प्रोक्षणस्योच्यते इति । एवं सर्वेष्वप्य-
ङ्गेषु अपूर्वप्रयुक्तत्वं वेदितव्यम् ।

एवमिमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते (तै. सं. ५।१।
२।१) इत्यत्रापि द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम् । यत्तु वाक्यी-

निष्पत्तिरूपो दृष्ट एव । प्रोक्षणेन तु न तथा कश्चिदुपकारो व्रीहिषु दृश्यते ।
अतोऽग्रे यागविनियुक्तव्रीहिजन्यं यत्फलमवान्तरापूर्वरूपमदृष्टं तत्प्रोक्षणदृष्टो-
पकारैरेव व्रीहिभिर्जायते इति कल्पनीयं भवतीति । एवं चात्र न केवलं व्रीहि-
निति द्वितीयाश्रुतिः प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं प्रतिपादयितुं प्रभवति किं तु प्रोक्षणान-
न्तरभाविनं व्रीहीणां यागे विनियोगं संभाव्य तत्सद्वृत्तेनैव । सा च संभावना
एतत्प्रकरणस्यव्रीहिभिर्यजेतेत्यादिवाक्यार्थपर्यालोचनया जायते । एतद-
भिप्रायेणोक्तं 'प्रकरणसद्वृत्तया द्वितीयाश्रुत्या (दृ. ८० प. २) इति ।
किंत्वपूर्वेति । प्रोक्षणस्य यद् व्रीह्यङ्गत्वं तन्न व्रीहिस्वरूपनिष्पादकत्वेन रूपेण
किं त्वपूर्वसाधनत्वविशिष्टं यद् व्रीहिस्वरूपं तादृशविशिष्टव्रीहिस्वरूपनिष्पा-
दकत्वेन रूपेणैव । प्रोक्षणेन संस्कृतानामेव व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वं न तु केव-
लानामिति फलितम् । संस्कृतव्रीहीणामपूर्वोत्पादकत्वे प्रमाणं च व्रीहीन
प्रोक्षतीति विनियोगविधेरेवेति भावः । तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाडयेति । निर्वृत्ति-
निष्पत्तिः । तण्डुलस्वरूपोत्पादनद्वारेत्यर्थः ।

एवं द्वितीयाश्रुत्या द्वितीयाप्रकृत्यर्थं प्रति धात्वर्थस्य प्रोक्षणादेरङ्गत्वं
प्रदर्शयित्वा धात्वर्थद्वारा तदितरस्याप्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या प्रदर्शयति-एवमि-
मामिति । इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येति मन्त्रभागः । ऋतदाब्देन सत्यवाचिना-
प्रादशर्षभावि कर्मफलमुच्यते । कर्मफलस्यावश्यंभावित्वेन तत्र सत्यत्वोपचा-
रात् । कर्मफलभूतस्याश्वस्येमां रशनां जगृहुरिति तन्मन्त्रभागस्यार्थः । अगृभ्ण-
न्नित्यत्र ग्रहधातोर्लङ् । इमहोर्भञ्छन्दसि (पा सू. ८।२।३२ वार्ति०) इत्यनेन
ग्रहधातोर्हकारस्य भकारः । इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते
(तै. सं. ५।१।२।१) इति मन्त्रविनियोगवैधिका ब्राह्मणश्रुतिः । अत्रेवमामगृभ्ण-
न् रशनामृतस्येत्येवं मन्त्राद्यभागप्रदर्शनेन स संपूर्णो मन्त्र इतिदाब्देन परामु-
च्यते । तं च परामुच्यते तस्य मन्त्रस्याश्वाभिधान्यादाने विनियोगस्तेन
ब्राह्मणवाक्येन क्रियते इति प्रतीयते । अश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतिरङ्गत्व-

बोधिका । तत्र च नादानस्याङ्गमश्वामिधानी । किंत्वादानमेवाश्वामिधान्य-
ङ्गम् । उक्तन्यायात् । अभिधानी रक्षणा । अत्र च संस्कृताया अश्वामिधान्या
अपूर्वसाधनत्वमस्मादेव विनियोगविधायकब्राह्मणवाक्यबलाद् गम्यते । स
च संस्कारो न केवलेनादानेन भवति किं तु मन्त्रोच्चारणपूर्वकैर्वादानेन ।
विनियोगविधौ मन्त्रनिर्देशात् । अत्र च द्वयोरङ्गत्वं प्रतीयते । तत्रैकं मन्त्रस्या-
दानाङ्गत्वम् । अपरं चादानस्याश्वामिधान्यङ्गत्वम् । तत्रादानस्याश्वामिधान्य-
ङ्गत्वमश्वामिधानीमिति द्वितीयाश्रुत्यावगम्यत इति निर्विवादम् । मन्त्रस्य तु
यदादानाङ्गत्वं तच्छ्रुतिप्रमाणेनाथ वा वाक्यप्रमाणेनेति विचार्यते । तत्र पूर्वोक्त-
परामर्शक इतिशब्दः पूर्वोक्तमर्थमेव केवलं प्रतिपादयत्यथवा पूर्वोक्तार्थस्य येन
कर्मत्वकरणत्यादिरूपेणाग्नेन्वयस्तादृशरूपविशिष्टं पूर्वोक्तार्थं प्रतिपादयतीति
कल्पद्वयम् । तत्र द्वितीये कल्पे इतीत्यस्येत्यनेन मन्त्रेणेत्यर्थादितिशब्दश्रुत्या
जायमानोयं मन्त्रस्यादाने विनियोगः श्रौत एव । आद्यकल्प एव तु युक्तः ।
इतिशब्देन विशिष्टार्थप्रतिपादने प्रमाणाभावात् । गौरिनि शब्द इत्यत्राभेद-
स्येव गवित्ययमाहेत्यादी कर्मत्वादेरप्याकाङ्क्षावशात्संसर्गमर्यादया भानसंभवे-
नान्यलभ्यन्त्वात् । तथा चावेतिशब्देन पूर्वोक्तं मन्त्रमात्रमेव बोध्यते । मन्त्र-
स्यादानसाधनत्वं तु वाक्यतात्पर्यविषयीभूतमिति संसर्गमर्यादया भासते ।
न तत्रेतिशब्दस्य कश्चन व्यापारः । अत एव विनियोकन्याः श्रुतेः प्रकारा
विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपैकपदरूपा चेति त्रय एयोक्ताः । साधनांशस्ये-
तिशब्दप्रतिपाद्यत्वे तु निपातरूपश्रुतुर्थः प्रकारस्तत्र वक्तव्यः स्यात् । एवं च
मन्त्रस्यादानेङ्गत्वेन विनियोगो न श्रुतिप्रमाणगम्यः । किं तु तत्र वाक्यं
प्रमाणम् । समभिव्याहारो वाक्यम् । अद्वाङ्मिनोरेकस्मिन्वाक्ये सहोच्चारण-
मिति यावत् । अत्र चेमामगृभ्णन्रक्षणाभूतस्येत्यश्वामिधानीमादत्त इति श्रुती
मन्त्रपरामर्शकस्येतिशब्दस्यादानवर्धकस्यादत्त इत्यस्य च सहोच्चारणं
वर्तते । अत्र चेयं व्यवस्था बोध्या । न सहोच्चारणमात्रेण मन्त्रस्यादानाङ्गत्वेन
विनियोगो भवति । किं तु तेन सहोच्चारणेन मन्त्रस्यादानसाधनत्वमनुमी-
यते । मन्त्रस्यादानसाधनत्वं चादानसमकालिकोच्चारणविषयत्वेन रूपेण
बोध्यम् । अनुमितेन च तेन साधनत्वेन साधनार्थबोधिका तृतीया कल्प्यते ।
तथा च कल्पितया तृतीयाश्रुत्या मन्त्रस्यादाने विनियोग इति । तस्मान्मन्त्र-
स्यादाने विनियोगो न श्रौतः किंतु वाक्यीय इति सिद्धम् । ननु चात्रास्तु
वाक्यप्रमाणेन मन्त्रस्यादानाङ्गत्वम् । तथा श्रुतिप्रमाणेनादानस्याश्वामिधान्य-
ङ्गत्वम् । विधिवोधकः शब्दस्त्वत्रादत्त इत्याख्यातप्रत्यय एक एव दृश्यते । तेन
च कथं द्वयोर्विनियोगो विहितो भवेत् । आदत्त इत्यस्यावृत्त्योभयत्र संबन्धे
तु वाक्यभेदो दुरुद्धरः । किं चेवमादत्त इत्यस्यावृत्त्योभयत्र संबन्धाङ्गीकारेण-
मामगृभ्णन्रक्षणाभूतस्येतिमन्त्रेणादत्ते अश्वामिधानीमादत्ते इति वाक्यार्थ-

योऽयं विनियोग इति तत्र । तथासति वाक्यालिङ्गस्य वलीयस्त्वेन यावद्वा-
 द्याश्रयणेपि यन्मन्त्रसाधनकमादानं तदेवाश्वाभिधानीकर्मकमादानमित्येवं
 द्वयोरदानयोरैक्यप्रतिपत्तिर्न स्यात् । तथा च मन्त्रोच्चारणपूर्वकमादानं
 यस्य कस्यापि वस्तुनः स्यात् । अश्वाभिधान्यादानं चामन्त्रकमेव स्यादित्य-
 निष्टमापद्येतेति चेत्-अत्रोच्यते । अश्वाभिधान्यङ्गमादानमादानाङ्गं च मन्त्र
 इत्येवमङ्गप्रधानमाय उभयत्र प्रमाणासिद्ध एव । अङ्गस्याङ्गं च परंपरया
 मुष्यस्याङ्गं भवत्येवेत्यादानक्रियाद्वारा मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वमपि सिद्धं
 भवति । एतदेव च मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वमत्राख्यातेन विधीयत इत्यङ्गी-
 कारे न विधिद्वयं नाप्यादत्त इत्यस्यावृत्तिः कल्प्येति न काश्चिद्दोषः । कर्पा-
 चिन्मतं दूषयितुमनुवदाति-यत्तु वाक्यीयमिति । अयमाशयः । इमामगृष्णन्-
 शनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इति ब्राह्मणवाक्ये इमामगृष्णन्नित्यादिमन्त्र-
 स्याश्वाभिधान्यङ्गत्वेन विनियोगः श्रुतेर्विवाक्षितः । स च श्रुतिप्रमाणेनात्र
 यत्तु न शक्यते । विभक्तिश्रुतिर्हि स्वप्रकृत्यर्थस्यान्वितार्थयोर्मिथोङ्गाङ्गिभार्य
 प्रतिपादयति । अत्र चेतिशब्दपरामृष्टो मन्त्रो न द्वितीयाप्रकृत्यर्थः । नापि
 द्वितीयान्वितार्थः । अतः कथं तस्याङ्गत्वं प्रतिपादयितुं द्वितीयाश्रुतिः शक्य-
 यात् । अतो वाक्यप्रमाणेनैव मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वं प्रतिपादनीयम् ।
 समभिव्याहारो वाक्यम् । मन्त्रपरामर्शकेतिशब्दस्याश्वाभिधानीशब्दस्य चात्र
 ब्राह्मणवाक्ये समभिव्याहारो दृश्यते । मन्त्रे चामुकस्य रक्षनेत्येवं विशेष-
 शब्दाभावेपि विनियोजके ब्राह्मणवाक्येश्वाभिधानीशब्दसमाभिव्याहारेण
 मन्त्रस्थरक्षणाशब्दस्याश्वरक्षनारूपविशेषार्थप्रतिपादकत्वमनुमीयते । तेन
 चानुमितेन लिङ्गेन मन्त्रस्याश्वरक्षणाङ्गत्वशोधिका मन्त्रेणेत्येवं तृतीयाश्रुति-
 ब्राह्मणवाक्येऽनुमीयते । तथा चानुमितश्रुत्या मन्त्रस्याश्वरक्षणाङ्गत्वेन विनि-
 योगः । नन्वेवं वाक्यप्रमाणेनैवोक्तप्रकारेण लिङ्गश्रुतिकल्पनाद्वारा मन्त्रस्या-
 श्वाभिधान्यङ्गत्वे सिद्धेश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतिर्निष्प्रयोजना स्यात् ।
 प्रत्युत वाक्यप्रमाणापेक्षया श्रुतिप्रमाणस्य वलीयस्त्वेनाश्वाभिधान्यङ्गत्वमादान-
 नस्यैव स्यात्तु मन्त्रस्येति चेत् । विरोधे हि बाध्यबाधकभावः । अत्र तु
 श्रुतिप्रमाणसिद्धमादानस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वमभिसंरक्ष्यैव तद्विरोधेन वाक्य-
 प्रमाणेन मन्त्रस्याङ्गत्वं साध्यते । मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वं हि केन रूपेण-
 त्याकाङ्क्षायांश्वाभिधान्यङ्गमूलादानसाधनत्वेनैव रूपेण नान्येन केनचिद्गुण-
 न्तरणेति यो निश्चयः स श्रुतिप्रमाणसिद्धस्यादानेश्वाभिधान्यङ्गत्वस्योप-
 स्थित्यैव जायते । अत एव च नाश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतेर्नैवार्थ्यम् ।
 मन्त्रगताङ्गत्वस्य प्रकारविशेषससूचनेन चारितार्थात् । मन्त्रस्यादानसाध-
 नत्वं त्वादानसमानकालिकोच्चारणविषयत्वेन बोध्यम् । एवं चात्र द्वितीया-
 श्रुतिः स्वसाध्यस्यार्थस्याबाधेनोदासनिव वाक्यप्रमाणकुक्षिप्रविष्टा भवतीति ।
तथासतीति । सर्वतो वलीयस्याः श्रुतेरौदासिन्यं वाक्यप्रमाणकुक्षिप्रविष्ट-

क्यादर्शनाभिधान्यङ्गत्व भवति तावद्विद्वाद्देशनामात्माङ्गत्वमेव स्यात्, स्योन ते
सदन कृणोमीत्यस्येन सदनाङ्गत्वम् । श्रोतविनियोगपक्षे तु यावद्विद्वाद्देश

त्वन्त्वान् ३ १ २ २३म् । । न तु द्वितीयाश्रुतिरेयात्रामर्णाभूत्वा विवक्षितार्था
नुसारेण वाच्यस्यास्वामिधान्यङ्गत्व साधयति । यद्यपि मन्त्रा
न द्वितीयाश्रुत्यर्थं तापि द्वितीयाश्रुत्यान्वित इति द्वितीयाश्रुतेर्न मन्त्रेण सह
कश्चित्मन्त्रश्च प्रयत्नो दृश्यत तथापि वाक्यप्रमाणेन स करण्यते । आदान
श्रिया हि द्वितीयाश्रुत्यान्विता । मन्त्रश्च वाक्यप्रमाणेनादानस्याङ्गभूत । एव
चात्राश्वामिधानामिति द्वितीयाश्रुतिवाच्यप्रमाणसाहाय्येन स्वसम्बद्धस्य मन्त्र
स्याश्वामिधान्यङ्गत्व बोधयति । तथा चात्र वाक्यप्रमाणमेव श्रुतिप्रमाण
सुक्षिप्रविष्ट भवति । युक्तैतत् । न बलीयसा दुर्बलोनुवर्त्य दुर्बलेनैव हि
बलीयानुसरणीया भवति । किं च यावच्छ्रुतिविनियोकवृत्तेनावतिष्ठते न
तावदन्यथा दुरगता त्रिद्वानीनामुदय । यदि चात्र द्वितीयाश्रुतेरौदासीन्यम
वगम्यत तर्हि वाक्यप्रमाणापेक्षया प्रयत्न लिङ्गप्रमाणेन वाक्यप्रमाणमपस्य
मन्त्रस्य रशनामात्राद्भूत स्यादिति गर्वभरशनाग्रहणेपि, मन्त्रो विनियुज्येत ।
मन्त्रेष्वशब्दाभावेन लिङ्गस्य रशनासामान्यविषयकत्वात् । अश्वामिधान्यङ्गत्व
मिति । अश्वामिधान्या अङ्गमिति पद्योतत्पुरुष । मन्त्रस्यत्यध्याहार ।
स्यान त इति । तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीयाष्टक सप्तमे प्रपाठके पञ्चमेनुवाक्य
मन्त्र पठ्यत । तत्र दशपूर्णमासप्रारम्भ प्रस्तुतम् । स्योन ते सदन कृणोमि
धृतस्य धारया सुभ्यः कल्पयामि । तस्मिन्सीदाश्रुते प्रतिष्ठितं ब्रौह्मिणा मेध
सुमनस्यमान (त द्या ३१ ५) इति । अत्र भागद्वयम् । एकं सदनमन्त्र ।
अपरं सादानमन्त्र । पुराडाशस्थापनार्थं स्थानकरणं सदाम् । पुराडाशस्था
पानं सादानम् । ए पुराडाश त तत्र स्थानं सुगन्धेतुभूतं सदनं स्थानं करोमि ।
यत्स्नत्स्थानं धृतस्य धारया सुभ्यो सुभेवितु वाच्यं यथा भवति तथा कल्प
यामि । तत्र सादानं सादानमिति यावत् । ब्रौह्मिणा मेधं धारयन् पुराडाश
तस्मिन्स्थाने सादानस्थानं कुरु । तथा सुमनस्यमानं सुप्रीयमाणं सम्य
तस्मिन्मन्त्रं निरूपय स्थानं प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठिता भवेत्यथ । अत्र कल्पयामि
रदन्तं पूर्या भागं मन्त्राणां वाच्यप्रकाशकं । सुमनस्यमानं इत्यन्ता द्वितीया भाग
सादानरूपाद्यप्रकाशकं । अथ प्रकाशकानामाभ्यमय च लिङ्गम् । लिङ्गप्रमाणेन
यात्र विनियोगश्च श्रुतिरनुमादनं स्थानं इत्यन्तं सादानं करोति तस्मिन्ती
दाशनेन तत्र प्रतिष्ठापयतीति । अनुमितदाशानां भूषणं प्रथममन्त्रस्य पुरा
डाशस्थानां सादानकर्मोप विनियोगः । द्वितीयमन्त्रस्य च पुराडाशस्थानं
कर्मोप विनियोग इति सिद्धान्तः । अत्रैतन्नाशब्दकमे । उच्यते भागद्वयं
पाठक्येन सादानसादानरूपाभिः साधक्यं तथाप्युक्तं भागं तस्मिन्सिति तच्छ्रु

वदेन पूर्वभागनिर्दिष्टस्य सदनस्य परामर्शाद् द्वयोर्भागयोः पुनर्वाक्यै-
 कवाक्यतया महावाक्यत्वमापन्न एकार्थप्रतिपादक एक एव संपूर्णो
 मन्त्रः स्यात् । एकार्थप्रतिपादकत्वं च द्विधा संभवति । पूर्वभागनिर्दिष्टं
 सदनमेव श्रुतेर्मुख्यतात्पर्यविषयीभूतम् । उत्तरभागनिर्दिष्टं सादनं तु सदनप्रा-
 शस्त्याय सादनाङ्गत्वेन निर्दिष्टमित्येकः पक्षः । अस्मिन् पक्षस्य संपूर्णस्यैकस्य
 मन्त्रस्य सदनकरण एव विनियोगः स्यात् । सादनं तु तूष्णीमेव स्यात् । एत-
 द्वैपरीत्येनोत्तरभागनिर्दिष्टं सादनमेव श्रुतेर्मुख्यतात्पर्यविषयीभूतम् । पूर्वभाग-
 निर्दिष्टं सदनं तु सादनप्राशस्त्याय सादनाङ्गत्वेन निर्दिष्टमिति द्वितीयः पक्षः ।
 अस्मिन् पक्षस्य संपूर्णस्यैकस्य मन्त्रस्य सादन एव विनियोगः स्यात् । सदनं
 तु तूष्णीमेव स्यात् । विनिगमनाविरहाद्बुभयत्रापि श्रुतेस्तात्पर्यं कल्प्यते चेत्स-
 दनेपि संपूर्णस्य मन्त्रस्य विनियोगः स्यात् । सादनेपि च संपूर्णस्य मन्त्रस्य
 विनियोगः स्यात् । विनियोगश्चायं वाक्यप्रमाणेन जायमानत्वाद्बुद्धिश्रुतिकल्प-
 नाद्वारैव स्यादिति व्यन्यत् । एवं च भागद्वयस्य पार्थक्येन विनियोगो न
 सिध्यतीति । अत्रेत्थं समाधीयते । अत्र बुद्धिव्यापारपरंपराया मार्गद्वयम् ।
 तत्रैको यथा । भागद्वयस्य पार्थक्येन सदनसादनरूपार्थद्वयालोचनम् । इयं
 प्रथमा भूमिः । ततो द्वितीयक्षणे वाक्यैकवाक्यतया सदनसादनान्यतरैकार्था-
 लोचनम् । एषा द्वितीया भूमिः । तत स्तेन लिङ्गेन तृतीयक्षणे तादृशैकार्थानुसारेण
 संपूर्णैकेन मन्त्रेण तत्कर्म कुर्यादिति श्रुत्यनुमानम् । एषा तृतीया भूमिः । ततश्च-
 तुर्यक्षणे चतुर्यभूयां विनियोगसंभवः । अयं वाक्यीयो मार्गः । वाक्यप्रमाणा-
 नुसारित्वात् । अपरो मार्गो यथा । प्रथमा भूमिः पूर्व्वेव । ततस्तेन लिङ्गेन द्विती-
 यक्षणे प्रथमेन भागेन सदनं कुर्यादिति द्वितीयेन भागेन सादनं कुर्यादिति श्रुत्य-
 नुमानम् । एषा द्वितीया भूमिः । ततस्तृतीयक्षणे भागद्वयस्य पार्थक्येन
 तत्तत्कर्माणि विनियोगः । एषा तृतीया भूमिः । तृतीयक्षणे च विनि-
 योगस्य जातत्वाद्बिनियोगार्थं व्यापृता बुद्धिः कृतकृत्यत्वाच्चतुर्य-
 क्षणे विरतव्यापारा भवति । अयं च लैङ्गिको मार्गः । लिङ्गप्रमाणानु-
 सारित्वात् । तत्र च प्रथमतो मन्त्रे हृष्टे कास्य विनियोग इति जिज्ञासया
 विचारं कर्तुं प्रवृत्ता बुद्धिः प्रथमे क्षणे प्रथमां भूमिमारूढाप्ये मार्गद्वयं पश्यन्ती
 निश्चायकप्रमाणाभावादमुकेनैव मार्गेण गन्तव्यामिति निर्णेतुमपारयन्ती युग-
 पन्मार्गद्वयमवलम्ब्य व्याप्तिमाणा भवेत् । ततो द्वितीये क्षणे वाक्यीये मार्गे
 वाक्यैकवाक्यतया सदनसादनान्यतरैकार्थालोचनं लैङ्गिके मार्गे भागद्वयेन
 क्रमेण सदनसादने कार्ये इति श्रुत्यनुमानं च युगपदेव भवति । ततस्तृतीये
 क्षणे वाक्यीये मार्गे भागद्वयपक्षितैकेन मन्त्रेण सदनं कुर्यात्सादनं वेति श्रुत्य-
 नुमानं लैङ्गिके मार्गे भागद्वयस्य पार्थक्येन क्रमेण सदनसादनयोर्विनियोगश्च
 युगपदेव जायते । ततश्चतुर्ये क्षणे तु मार्गद्वयेपि बुद्धिर्विरतव्यापारा भवति ।
 विनियोगस्य जातत्वेनोद्दिष्टार्थस्य सिद्धत्वात् । अतो मार्गद्वयेपि चतुर्था भूमिः

नामात्राङ्गत्वं संभवति तावच्छ्रुत्या 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' (सत्या. श्रौ. सू.) इत्यत्र तृतीयाश्रुत्या ऐन्द्र्या ऋचो गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्ववदश्वाभिधान्या विनियोग क्रियते इति युक्तं मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वम् । तस्माच्छ्रौत एवायं विनियोगः ।

नारुक्षति बुद्धिः । अङ्गकं मागं तृतीयस्या भूमा कृतकृत्यत्वात् । वाक्यीये मागं च तृतीयस्या भूमावीप्सितार्थापहारस्यान्येन कृतस्यानुसंधानात् । एव च वाक्यप्रमाणमत्राकिंचित्करं भवति । अत एव च लिङ्गप्रमाणं वाक्यप्रमाणस्य बाधकमित्युच्यते । अनयेव रीत्या श्रुत्यादिषु परस्परं प्रमाणेषु पर्वस्य परबाधकत्वमुत्तरेण । तथा च यथा वाक्यप्रमाणं बाधित्वा स्थोनं त इत्यस्याद्यं भागस्य लिङ्गप्रमाणेन सदनमात्राङ्गत्वं द्वितीयस्य च तस्मिन्शीघ्रैत्यस्य भागस्य सादनमात्राङ्गत्वं भवति तथा प्रकृतं इमामगृभ्णन्नित्यत्राश्वाभिधानीमिति द्वितीयाश्रुतिरुदासीना चेद्वाक्यप्रमाणं बाधित्वा लिङ्गप्रमाणेन मन्त्रस्य रशना मात्राङ्गत्वं स्यान्न तु विशेषतोऽश्वरशनाङ्गत्वमिति भावः । ऐन्द्र्या गार्हपत्यमिति । तैत्तिरीयसंहितायां पठ्यते 'ऋचां च न स्तरीरसि नैन्द्रं सञ्जासि दाशुपः । उपोषेन्नु मघवन्भूय इन्नं तं दानं देवस्य पृच्यते' (ते स १।१।२२) इति । हे ऐन्द्र कदाचिदापि स्तरीरसि न भवसि । किं तु दाशुपे हविर्दत्तवते यजमानाय फलप्रदानार्थं सञ्जासि गच्छसि । कुत्र । उपोषेन्नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव । हे मघवन्भूय इन्नु पुनरेव देवस्य तत्र दानं देयं द्यावि पृच्यते सपृच्यते । यजमानेन हविर्दियते इति तत्र भाष्यम् । इयमैन्द्री ऋक् । इन्द्रो देवतास्या इत्यैन्द्री । अस्या श्रुतेरिन्द्ररूपार्थप्रकाशनसामर्थ्यं दृश्यते । तेन च लिङ्गेनैन्द्रयेन्द्रमुपतिष्ठते इति श्रुतिमनुमाय तादृशानुमितश्रुत्यास्या ऋच इन्द्रोपस्थानं विनियोगात् लिङ्गप्रमाणेन संभवति । परंतु ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते इति प्रत्यक्षश्रुत्यास्या ऋचो गार्हपत्योपस्थाने विनियोगस्य कृतत्वात्प्रत्यक्षश्रुतेश्चानुमितश्रुत्यपेक्षया बलरस्वादुर्गार्हपत्योपस्थाने विनियोगो भवति । कदाचनानि ऋचीन्द्रशब्दस्तु इद्वि परमश्वर्य इति धात्वर्थानुसारेण गार्हपत्याभिधायकत्वेन योजनीयं । अत्रेन्द्रशब्दो गार्हपत्यशब्द उपोषस्य स्याधातुश्चाभिधानी श्रुतिः । उपतिष्ठत इत्याख्यातप्रत्ययो विधात्री श्रुतिः । ऐन्द्र्येति तृतीया गार्हपत्यमिति द्वितीया च विनियोगिणी भवति । तत्र तृतीययेन्द्र्या ऋच उपस्थानाङ्गत्वं प्रतिपाद्यते । द्वितीयया च गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वं प्रतिपाद्यते । गृहपतिना सयुक्तो गार्हपत्योऽसि । गृहपतिना सयुक्ते ऽयं (पा स ४।१।१०) इति सूत्रेण गृहपतिशब्दात् ऽयंप्रत्ययः । तथा च यथा लिङ्गप्रमाणं बाधित्वा श्रुतिप्रमाणेनैन्द्र्या ऋचो गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वं भवति तथा प्रकृतं आभिधानीमिति द्वितीयाश्रुत्या लिङ्गप्रमाणं बाधित्वा मन्त्रस्याश्वाभिधान्यङ्गत्वं

यदाहवनीये जुहोतीत्याहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या । एवम-
न्योऽपि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः ।

पशुना यजेतेत्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकाङ्गत्वम् ।
यजेतेत्याख्यातामिहितसंख्याया भावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेः ।

निर्णीत इति भावः । अथ सप्तमीविभक्तिरूपां विनियोक्त्र्यां श्रुतिमुद्राहरति-
यदाहवनीय इति । सप्तम्यर्थोऽधिकरणम् । सा च सप्तमीविभक्तिः स्वप्रकृत्य-
र्थस्य क्रियानिरूपितमधिकरणत्वं बोधयन्ती तस्याधाराधेयभावसंबन्धेन
क्रियाङ्गत्वं सूचयति । एवमन्योपीति । ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीत्यत्र
ऋत्विग्भ्य इति चतुर्थीविभक्तिः संप्रदानत्वबोधिका ऋत्विजां दानाङ्गत्वं
सूचयति । अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्राप्याग्निप्रजापत्योर्देवतयोरु-
द्देश्यत्वेन होमाङ्गत्वं चतुर्थीविभक्तिः सूचयति । एवं त्रिविधासु विनियोक्त्र्यां
श्रुतिषु विभक्तिरूपा श्रुतिरदाहता ।

अधुना समानाभिधानरूपामेकपदरूपां चेति द्विविधामपि विनियोक्त्र्यां
श्रुतिमेकस्मिन्नेव वाक्ये प्रदर्शयति-पशुनेति । प्रागुपपादितमेतत् (४. ७४ प-
१२) । समानाभिधानश्रुतिरित्यत्राभिधानशब्दे कर्तरि ल्युप्रत्ययः । द्वयोरर्थयोः
समान एको योभिधायकः शब्दः सा समानाभिधानश्रुतिः । अथवाभिधान-
शब्दे भावे ल्युट्प्रत्ययः । द्वयोरर्थयोः समानं तुल्यं प्रतिपादनं 'यस्मादे-
कस्माच्छब्दाद्भयति सा समानाभिधानश्रुतिः । कारकाङ्गत्वमिति । अतस्तत्र
यागसाधनीभूतः पशुरेक एव पुमानेव चालभ्यते । अजायाः स्त्रिय आलम्भने
तथा द्वयोः पुंसोरजयोर्वह्नां वाजानामालम्भने त्वधिधरेवेति तत्र नापूर्वोक्त-
पत्तिः प्रत्युतानिष्टमेयापद्येतेति भावः । भावनाङ्गत्वमिति । आर्थभावनाङ्गत्व-
मित्यर्थः । शाब्दी भावनात्र यद्यपि प्रत्ययेनैव बोध्यते तथापि
न सा आख्यातत्वेन प्रत्ययवाच्या किंतु लिङ्त्वेन । अतो न
शाब्दभावनाङ्गत्वमाख्यातवाच्यायाः संख्यायाः । आर्थी भावना तु संख्यायाः
शाब्दभावनापेक्षया संनिष्कृष्टतरा भवति । ननु कथमार्थभावनाङ्गत्वं संख्याया
युज्यते । अङ्गाङ्गित्वेन प्रकल्पितयोः संख्याभावनयोर्द्वयोरप्यमूर्तत्वात् ।
अमूर्तं हि मूर्तस्य कस्याचिदङ्गं भवति । तथैव मूर्तस्य मूर्तं किंचिदङ्गं संभवति ।
एतादृशस्थले च अङ्गित्वेन प्रकल्पितं यदमूर्तं तस्यान्यार्तिकचिन्मूर्तमङ्गं
शब्दत उपस्थितं भवेच्चेत्तद्द्वारा तदङ्गत्वेन प्रकृतममूर्तमङ्गं प्रकल्पितद्वयं
भवति । यथारुणया पिद्वाक्ष्येत्यत्रारुणयेति तृतीयाश्रुत्यारुण्यस्यामूर्तस्यामूर्त-
क्रयाङ्गत्वं बोधितम् । तत्र च पिद्वाक्ष्येत्यादिना गोरूपं मूर्तं द्रव्यं क्रयस्याङ्गत्वेनो-
पस्थितमिति तद्द्वाराारुण्यं क्रयाङ्गं भवति । तथात्र वक्तुं न शक्यते । आर्थ-

एकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम् ।

न चामूर्तायास्तस्याः कथं यागाङ्गत्वमिति वाच्यम् । कर्तृपरिच्छेदद्वारा
तदुपपत्तेः । कर्ता चाक्षेपलभ्यः । आख्यातेन हि भावनोच्यते । सा च कर्तारं
विनाऽनुपपन्ना तमाक्षिपति ।

भावनाङ्गत्वेनान्यस्य मर्तस्य कस्यचिद्भ्रानुपस्थितत्वात् । किं च लोके पशुना
यजेतेत्यत्राख्यातबोधमेकत्वं यागकर्तृगते प्रतीयते तत्कथमुपपद्यत इति
चेत्तत्राह—एकपदश्रुत्येति । यजेतेत्यादावाख्यातप्रत्ययेनान्योत्पादानुकूलत्वेन
सामान्यरूपेण भावनाभिधीयते । भावना व्यापारः । धात्वर्थविषये तु मतद्व-
यम् । तत्तत्फलविशेषमात्रं धात्वर्थः नतु भावना धात्वर्थ इत्येकम् । फलानु-
कूला भावनेत्येवं विशेषो धात्वर्थ इति द्वितीयम् । तत्र द्वितीयमते धातुना
तत्तत्फलानुकूलत्वेन विशेषरूपेण भावनाभिधीयते । धात्वर्थप्रत्ययार्थभावन-
नयोश्चाभेदान्वयेन भावनाविशेषप्रतीतिः । फलमात्रं धात्वर्थ इत्याद्यमते तु
धात्वर्थस्यानुकूलतासंबन्धेन प्रत्ययार्थभावनायामन्वये भावनाविशेषप्रतीतिः ।
प्रकृते चैकपदश्रुत्या संख्याया यागाङ्गत्वं यदुच्यते तदुक्तमतद्वयोपि संभवति । देव-
तोद्देश्यकहवि-प्रक्षेपरूपस्य यागस्य मतद्वयोपि धात्वर्थत्वाविशेषात् । तथा च
यजेतेतीयमेकपदश्रुतिः स्वघटकप्रकृतिप्रत्ययरूपभागद्वयप्रतिपाद्ययोर्द्वयोरर्थयो-
र्मिथोद्गाङ्गिभावं बोधयति । तत्र प्रकृत्यर्था यागोद्गी । प्रत्ययार्थमेकत्वं तदङ्गम् ।
ननु प्रत्ययार्थसंख्याया आर्थभावनानङ्गत्वमुक्तम् । पुनस्तस्या यागाङ्गत्वं कथं
शाब्दे बोधे भासते । प्रत्ययभागस्यावृत्तिस्तु गौरवमस्तत्वात्प्रमाणाभावाच्च
वक्तुमशक्येति वाच्यम् । यजधातुना भावनाजन्यस्यैव विशेषरूपेण प्रतिपाद्य-
मानत्वात् । आप्यातप्रत्ययेन हि भावनाभ्योत्पादानुकूलत्वेन सामान्यरूपेणो-
च्यते । तत्समानाधिकरणस्तज्जन्य एव च देवतोद्देश्यकहवि-प्रक्षेपरूपो यागो
यजधातुनोच्यते । तथा चात्र समानाभिधानश्रुत्या भावनाङ्गत्वं संख्याया
यदुक्तं तदेकैकपदश्रुत्या यागाङ्गत्वमित्यनेन स्थिरीक्रियते । यागेन च
स्वाश्रयस्य कर्तुराक्षेपः सुलभ इति तादृशकर्तृद्वारा संख्याया अमूर्ताया अपि
यागाङ्गत्वमुपपद्यते । आख्यातवाच्यसंख्याया यागकर्तृगतत्वेन लोके जायमाना
प्रतीतिश्च संरक्षिता भवति । एतदेव च शङ्कासमाधानार्था प्रतिपाद्यति-
न चामूर्ताया इति । कर्तृपरिच्छेदेति । परिच्छेदो व्यावृत्तिः । अङ्गेन ह्यङ्गी परि-
च्छिद्यते । स्वेनासंबन्धो व्यावर्त्यते । नन्वत्र कर्तृरुपस्थितिरेव नास्ति । कर्तृ-
वाचकस्यात्र पदे कस्यचिद्दर्शनात् । अनुपस्थितस्याख्यातवाच्यसंख्याया
परिच्छेदेतिप्रसङ्गादिति चेत्तत्राह—कर्ता चेति । आक्षेपोऽनुमानमर्थापत्तिर्वा ।

ननु किमित्येवं वर्ण्यते आक्षेपलभ्यः कर्तेति । आख्यातवाच्य एव किं न स्यात् । आख्यातश्रवणे भावनाया इव कर्तुरपि प्रतिपत्तेः । न च भावन-
यैवाक्षेपसंभवे किमिति तद्वाचकत्वं कल्पनीयमिति साम्प्रतम् । तथासति

भावना व्यापारः। व्यापारश्च नित्यं साश्रय एव । निराश्रयस्य व्यापारस्यासंभ-
वात् । तथा च भावनया स्वाश्रयः कर्तानुमीयतेन्यथानुपपत्त्या वा गम्यते ।
नन्वेवमपि शब्दात्कर्तृरुपस्थित्यभावेन कथं तत्राख्यातवाच्यसंख्यायाः संबन्ध
इति चेन्न । वृत्तिजन्योपस्थितिरस्त्वैव हेतुत्वाकल्पनात् । इतरथार्थाध्याहारवादे-
ध्याहृतस्यार्थस्य शाब्दे बोधे प्रवेशो न स्यात् । अन्ये तु मन्यन्ते । तात्पर्यानुपप-
त्त्यात्र भावनावाचकेनाजहत्स्वार्थलक्षणया भावनाश्रयः कर्ता लक्ष्यत इति
कर्तुरत्र वृत्तिजन्योपस्थितिरस्त्येव । सा च लक्षणा यदि प्रत्ययभागे स्वीक्रि-
यते तदा समानाभिधानश्रुत्यैव कर्तरि संस्वाश्रयसंबन्धः । प्रकृतिभागे स्वीक्रियते
चेदेकपदश्रुत्या संख्यासंबन्ध इति बोध्यम् ।

यद्वा कर्तृपरिच्छेदद्वारेत्यस्यायं भावः- यागो भावनाविशेषः । तस्यामूर्तत्वेन
तदङ्गत्वममूर्तयाः संख्यायाः साक्षाद्यपि न संभवति तथापि कर्तृपरिच्छेदद्वारा
परंपरया संभवति । यथा नैयायिकमते गुणे शुणानङ्गीकाराद्रूपे गुणे एकत्व-
संख्याया अभावेनैकं रूपमिति प्रतीतिः कथमित्याशङ्कायां परंपरया
तद्रूपपत्तिः कृता । तत्र द्वि स्वाश्रयाश्रितत्वसंबन्धेनैकत्वस्य रूपेण्ययः ।
स्वमेकत्वम् । तदाश्रयो रूपवान्पदार्थः । तदाश्रितत्वं रूप इति । तथात्राख्यात-
वाच्यसंख्यायाः स्वाश्रयाश्रितत्वसंबन्धेन यागेण्वयः । स्वमेकत्वसंख्या ।
स्वाश्रयः कर्ता । तदाश्रितत्वं याग इति । एवं च पशुना यजेतेत्यत्र शाब्दबोधे
कर्तृभानं न प्रकारतया नापि विशेष्यतया । किंतु संसर्गकुक्षिप्रविष्टत्वेनैव ।
तथा चात्र कर्तृवृत्तिजन्योपस्थित्यभावेपि न क्षतिः । प्रकारतया विशेष्यतया
या भागं प्रत्येव वृत्तिजन्योपस्थितहेतुत्वात् । न चात्र कर्तृरुपस्थित्यभावेन
संसर्गकुक्षिप्रविष्टत्वमपि कथं तस्य संभवतीति वाच्यम् । आक्षेपेण तद्रूपस्थि-
तिसत्त्वात् । तदाह-कर्ता चेति । अनुपपन्नोति । अलब्धस्वरूपेत्यर्थः ।

अथ कर्तुराख्यातवाच्यत्वमेवेत्येवं मन्यमानानां धियाकरणानां मतमनु-
सृत्य पूर्वपक्षं प्रासङ्गिकसंगत्योद्गाययति--'ननु किमित्येवं वर्ण्यते' इत्यादिना
सिद्धमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः इत्यन्तेन । कर्तुरपीति । तथा च यच्च
यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम् (पृ. ६ प. ६) इति पूर्वोक्तनियमानुसारेण
कर्ताप्याख्यातवाच्य एवाङ्गीकर्तव्य इत्यादायः । मीमांसकमतानुसारेणाशङ्कते-
न च भावनयेति । आक्षेपसंभव इति । तथा च कर्तृरुपस्थित्यभावेन लाभसंभ-
वेन न तस्याख्यातवाच्यत्वं स्वीकर्तुं शक्यम् । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति

आख्यातवाच्यकत्रैव भावनाक्षेपसंभवे तद्वाचकत्वमपि न स्यात् ।

किं च भावनाया न केवलं कत्रैव संबन्धः । कारकान्तरेणापि संबन्धात् । अतः सा न झटिति कर्तारमेवाक्षिपेद्विशेषाभावात् । कर्ता तु भावनयैव संघट्टो न कारकान्तरेण । 'गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात्' (जै. सू. ३।१।२२) इति न्यायात् । अतः स झटिति तामाक्षिपेदिति स एवाख्यातवाच्यः । भावना तु आक्षेपलभ्यैव किं न स्यात् ।

किंचैवं तृतीयादिविभक्तीनामपि करणादिवाचकत्वं न स्यात् । तेषामपि कर्तृवदाक्षेपलाभसंभवात् । किंच यदि कर्ता न वाच्यः स्यात् कथमेकत्वं तेना-

न्यायात् । आख्यातवाच्येति । धैयाकरणमतानुसारेणैवम् । भावनाश्रयस्यैव कर्तृत्वेन कर्त्रा भावनाया आक्षेपः सुलभ एव भवति । तथा च कर्तुरेव भावनाया अप्यन्यलभ्यत्वं समानमेवेत्याशयः । न झटिति । भावनायाः सर्वैः कारकैः सममविशिष्टे संबन्धे कथं तत्र कर्तुरेव झटित्याक्षेपः स्यात् । ननु माभूत्ताम झटिति कर्तुराक्षेपः किं तेन । सर्वैः सहाक्षेपेपि सिद्धमिष्टमिति चेन्न । तथा सत्याख्यातवाच्यसंख्यायाः कर्तृपरिच्छेदद्वारेण कारकान्तरपरिच्छेदद्वारापि भावनाङ्गत्वं स्यात् । तर्थाच्च यजेतेत्यत्र कदाचित्संप्रदानभूताया देघताया अप्येकत्वमाख्यातेनावबुध्येतेति दोषः स्यात् । कर्तुराख्यातवाच्यत्वाद्गीकारे तेन च भावनाया आक्षेपसु नायं दोष इत्याह-कर्ता त्विति । गुणानां च परार्थत्वाद्धिति । गुणानामप्रधानानां परार्थत्वात्प्रधानार्थत्वात् सर्वेषामप्रधानानां प्रधानार्थत्वस्य समत्वात्तेषां मिथः संबन्धो न भवति । संबन्धे हि यस्य संबन्धस्तदङ्गं यत्र संबन्धस्तदङ्गीत्येवमप्रधानयोर्द्वयोर्मिथोद्गाङ्गिभावो दुर्वारः स्यात् । स च न गुज्यते । नहि कश्चिदपि स्वसदृशस्याङ्गं भवितुमर्हतीति जैमिनिसूत्रतात्पर्यम् । न्यायोत्र जैमिनेः सूत्रम् । एवं च भावनां प्रत्यप्रधानानां कर्त्रादीनां कारकाणां मिथः संबन्धाभावेन न कर्त्रा कारकान्तराणामाक्षेप इति न दोषः । किं चैवमिति । यदा भावनया कर्तुराक्षेपेणान्यलभ्यत्वाच्च कर्तुराख्यातवाच्यत्वं स्वीक्रियते तथा भावनया करणादीनां कारकान्तराणामप्याक्षेपेण तेषामप्यन्यलभ्यत्वात्करणादीनां तृतीयादिविभक्तिवाच्यत्वं न स्यात् । न चास्तु करणादीनामप्याक्षेपलभ्यत्वं का हानिरिति वाच्यम् । तथा सति तृतीयादिश्रुतिविनियोक्त्रा न स्यादिति व्रीहिरिभ्यजंतेति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वं पूर्वोक्तं (पृ. ७४ प. ४) व्याहन्येत । एवं व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यत्र प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या (पृ. ७८ प. ३)

न्वियात् । न हि शाब्दमशाब्देनान्वेतीति युक्तम् । अन्यथा ऊहादिलोपप्रसङ्गः ।

किंच देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । न हि केवलं भावनावाचकस्याख्यातस्य देवदत्तपदेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । एकार्थनिष्ठत्वाभावात् । कर्तृवाचकत्वे तूपपद्यत एव ।

लः कर्मणीति व्याकरणस्मृतिविरोधस्तु कर्तुरनभिधेयत्वे सप्त एव ।

इत्युक्तं विरुध्येतेति बहुपल्लवप्रसङ्गः । नहि शाब्दमिति । शब्दतो वृत्त्या प्रतीयमानं शाब्दम् । यजेतेत्याख्यातप्रत्ययबोधयत्वात्संख्या शाब्दो । कर्ता तु न, शाब्दः । अतस्तयोः संबन्धो न स्यात् । न चाख्यातप्रत्ययेन लक्षणया कर्तृबोध इति कर्तुः शाब्दत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । लक्षणाङ्गीकारे ऊहादिलोपप्रसङ्गः स्यात् । यथास्ये त्या जुष्टं निर्वपामीति प्रकृतौ निर्वपामन्त्रः । यदांतु विकृतौ सूर्यदेवताके चरो निर्वपे कर्तव्येतिदेशेनायं मन्त्रः प्राप्तः । किंतु तत्रागतये इत्यस्य स्थाने सूर्यायेति पदप्रक्षेपं कृत्वा सूर्याय त्या जुष्टं निर्वपामीत्येवं मन्त्रः पठनीयः । अयमूहः । लक्षणाश्रयणे त्वग्निपदस्य सूर्यार्थकत्वेनानुष्ठानकालिकार्यानुगुण्येन मन्त्रस्योपपत्तावहो निष्कलः स्यात् । न च कर्तुरशाब्दत्वेपि प्रागुक्त- (पृ. ८८ प २१) रीत्या तस्य संसर्गकुक्षिप्रविष्टत्वेन बोधे बाधकाभावेन न दोष इति वाच्यम् । कर्तुरेव संसर्गप्रविष्टत्वं नान्यस्य कारकस्येत्यत्र प्रमाणाभावेन दोषतादवस्थात् । किंच देवदत्त इति । सामानाधिकरण्यं चैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वम् । आख्यातपदस्य कर्तृवाचकत्वे तादृशाख्यातप्रत्ययात्कर्तृत्वेन रूपेण यस्या व्यक्तेर्बोधो भवति तस्या एव व्यक्तेर्देवदत्तपदाद्देवदत्तत्वेन रूपेण बोधो भवति । उभयत्र विशेष्यभूता व्यक्तिरेकैव । कर्ता हि भावनाश्रयः । आख्यातप्रत्ययस्य भावनामात्रवाचकत्वे तु नाख्यातप्रत्ययाद्भावनाश्रयस्य बोध इति देवदत्तपदस्याख्यातप्रत्ययस्य च सामानाधिकरण्यं न स्यात् । एकार्थवाचकत्वाभावात् । सामानाधिकरण्याभावे च त्वं पचसीत्यत्र मध्यमपुरुषप्रत्ययो न स्यात् । अहं पचामीत्यत्रोत्तमपुरुषप्रत्ययो न स्यात् । युष्मदुपपदे (पा. सू. १।४।१०५) अस्मदुत्तमः (पा. सू. १।४।१०७) इति सूत्राभ्यां युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्ये तयोर्विधानात् । तथाख्यातप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वाभावे देवदत्तयज्ञदत्तौ पचत इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिरिति बोध्यम् । एकार्थनिष्ठत्वाभावादिति । एकार्थनिष्ठत्वमेकार्थवाचकत्वम् । अथवाख्यातप्रत्ययस्य यत्प्रवृत्तिनिमित्तं भावनास्य यच्च देवदत्तपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं देवदत्तत्वं तादृशप्रवृत्तिनिमित्तद्वयस्यैकार्थवृत्तित्वाभावाद्देश्यः । लः कर्मणीति । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः (पा. सू. १।४।६९) इति पाणिनेः सूत्रम् । कर्तुरेव कृत्

प्रातिपदिकार्थमात्रवाचित्वाद्वा । न च तदा प्रातिपदिकेनैवार्थस्योक्तत्वात्प्रथमा-
वैयर्थ्यम् । लिङ्गसंख्याप्रतिपत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वात् । केवलप्रातिपदिकस्य
प्रयोगासाधुत्वाच्च । ततश्च यदि कर्ता न वाच्यः स्यादेवदत्तेन पचतीति
प्रयोगः स्यात् । तस्मादाख्यातवाच्यः कर्तेति सिद्धमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः ।

अत्राहुः—स एव हि शब्दस्यार्थो यः प्रकारान्तरेण न लभ्यते । अनन्य-
लभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् । अत एव न गङ्गापदस्य तीरमर्थः । लक्षणयैव

प्रातिपदिकार्थमात्रेति । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा (पा. सू.
२।३।४६) इति सूत्रेण प्रातिपदिकार्थमात्रे बोधनीये प्रथमा विधीयते । अत्र
मते देवदत्तास्तण्डुलं पचतीत्यत्र देवदत्तास्य कर्तृत्वप्रतिपादिराख्यातप्रत्ययेन
भयति नतु देवदत्तापदोच्चारप्रथमाप्रत्ययेन । प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थमात्रे
विधानात् । लिङ्गसंख्येति । देवदत्ताः पचतीत्यत्र देवदत्तामतपुंस्त्वस्यैकत्वस्य
च प्रतिपत्तिर्देवदत्तेति प्रातिपदिकाद्भवति किंतु देवदत्तापदोच्चारं विसर्गं दृष्ट्वैव
तयोः प्रतिपादिर्भवाति । विसर्ग एव चात्र प्रथमाप्रत्ययः । केवलेति । न केवला
प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्ययः प्रयुज्यत इत्यनेन केवलप्रकृति-
प्रयोगस्याकृतप्रत्ययस्यासाधुत्वबोधनात् । यत्र तु दाधि मध्वित्यादी प्रत्ययो
लुप्तस्तत्र प्रत्ययस्य कृतत्याजासाधुत्वमिति बोध्यम् । पूर्वपक्षसंक्षेप इति ।
वैयाकरणमतानुसारेणा पूर्वपक्षिणा कर्तुराख्यातवाच्यत्वसाधनाय सप्त हेत-
वोत्र प्रदर्शिताः । ते यथा ? भावनाया कर्तुराक्षेपा नतु कत्रा भावनाया
आक्षेप इत्यत्र नियामकप्रमाणाभावः, १ भावनायाः कर्त्रेण कारकान्त-
रेणापि संबन्धान्न ज्ञातिरिति कर्तुराक्षेपसंभवः । २ कारकान्तराक्षेपे च करणा-
दीनामपि भावनायैवाक्षेपसंभवाच्च करणादीनां तृतीयादिवाच्यत्वं स्यात् । ४
कर्तुरवाच्यत्वे तत्र संख्यान्वयो न स्यात् । ५ देवदत्तः पचतीति सामानाधि-
करण्यं न स्यात् । ६ लः कर्मणि चेति पाणिनिसूत्रविरोधः स्यात् । ७
देवदत्तेन पचतीत्यनिष्टप्रयोगप्रसङ्गश्चेति । पक्षद्वयसाम्यप्रतिपादनं परपक्षदो-
षोद्गायनं चांशतः स्वपक्षमेव साधयति । तत्र प्रथमे हेतौ पक्षद्वय-
साम्यप्रतिपादनं तद्विदरे च हेतवः परपक्षदोषोद्गायनमुखेन प्रदर्शिता इति
बोध्यम् । अथैतं पूर्वपक्षं दूषयति—'अत्राहुः' इत्यादिना' अलमतिविस्तरेण
इत्यनेन । न लभ्यत इति । तथा च तादृशेयं शब्दस्य शक्ति-
रगत्या कल्पयितव्या भवति । अन्यलभ्यार्थं तु शक्तिकल्पना गौरवप्रस्त-
त्वाच्च क्रियते । लक्षणयैवेति । ननु शक्तिलक्षणयोर्मध्ये शक्तिर्मुह्यता वृत्तिः ।
लक्षणा तु गौणी वृत्तिः । तथाचात्र तीरेयं गङ्गाशब्दस्य शक्तिरेयास्तु । मुण्यां

वृत्तिं परित्यज्य गोणवृत्त्याश्रयणस्यानुचितत्वात् । अत एवोद्भिदा यजेते
 त्यत्रोद्भिच्छब्दस्य कमविशेषनामधेयत्वमन्वर्थलक्षणाभयात्स्वीक्रियत इति
 चक्ष । वैपम्यात् । उद्भिदा यजेतेत्यत्र यजधारावर्थस्य यागस्य भावनाया
 करणत्वेनान्वयः । अतो यागे करणतृतीयान्तोद्भिच्छब्दार्थस्याभेदेनान्वयो
 वक्तव्यः । उद्भिच्छब्दार्थश्चात्र शक्त्या लक्षणया वा ग्राह्य इति सशयः ।
 लक्षणया गृह्यत चेन्नक्षणाया शक्तिपृष्ठानुगामित्वाद्भिच्छब्दस्य शक्त्यर्थः क
 इति विचारः प्रथमः कर्तव्यः । लक्षणास्थले हि शक्त्योपस्थितोर्थः स्वसबन्धि
 नमर्थमुपस्थापयति । अत एव निरर्थके क्वचिदपि न लक्षणया अवसरः ।
 शक्त्यर्थोद्भिच्छब्दस्य न कश्चिदपि लोके निरूढ इति प्रकृतिप्रत्ययानु
 सारेण काश्चित्प्रकल्पयितव्यः । उद्भिद्यतेनेनेत्युद्भिदिति भूम्युद्भेदनसाधनीमूत
 खनित्रादि कश्चित्प्रदार्थं शक्यं स्यात् । ततः स खनित्रादिरस्ति यस्मि
 न्यागे इति मन्वर्थलक्षणया यागऽभेदान्वयः । परन्वेतादृशवृत्तिह्यानुसधानेन
 वाक्यार्थयोजनापेक्षयाद्भिद्यतपश्चादिकलमनेनेत्युद्भिदिति कलोद्भेदनसाधनी
 भूतो यागविशेष एव कश्चित्शक्त्यर्थः कल्प्यते चत्केवलशक्त्यैव निर्वाह
 इति लाघवम् । ततश्चाद्भिदिति यागविशेषनामधेयमिति सिध्यति । तदुक्त
 जैमिनिना अपि वा नामधेयः स्याद्यद्भिदपि पूर्वमपि वाचकत्वात् (जे सू
 १।४।२) इति । अपिवेत्येवाथ । उत्पत्तादुत्पत्तिविधौ । अमुकोस्य पदस्यार्थे
 इत्येव यत्पदं पूर्वं न प्रसिद्धं तदत्रापूर्वमित्युच्यते । यथोद्भिदादपि पदम् ।
 एतादृशं पदं यद्युत्पत्तिविधौ दृश्यते चत्तत्र विहितस्य यागविशेषस्य नाम
 धेयमेव स्वीकार्यम् । अन्यथा तस्य वाक्यस्याविवायकत्प्रसङ्गादिति सूत्रार्थः ।
 यद्युद्भिदिति यागनामधेयं न स्वीक्रियते तर्हि तस्य यागमन्वयेनाविधाय
 कत्वं स्यात् । लक्षणयान्वये तु लक्षणेव दोष इत्यतस्तामन्तरेण वाक्यार्थ
 योजनापि नामधेयमेव तत्स्वीकार्यमिति सूत्रतात्पर्यम् । सामेन यजेतेत्यत्र तु
 नास्य सूत्रस्य सत्त्वात् । सोमपदस्य सोमलतारूपेण पूर्वं प्रसिद्धत्वनात्रापूर्व-
 पदनं तस्याप्रदृष्टत्वात् । तेन सोम इति न यागविशेषनामधेयं भवति । अथ भावः ।
 सोमपदस्य यागनामधेयत्वाद्गीकारेपि नोद्भिदा यजेतेत्यत्रैव लाघवं भवति ।
 यद्यपि सोमपदस्य यागनामधेयत्वाद्गीकारे सामेन यजेतेत्यत्र केवलया शक्त्यैव
 निर्याते न तु पूर्वं शक्तिस्ततो मन्वर्थे लक्षणस्य शक्तिद्वयानुसंधानमिति लाघव
 दृश्यते तथापि यागविशेषत्रेका शक्तिः कल्प्या । सोमलतारूपेऽयान्तरे
 च सोमशब्दस्य पूर्वं प्रसिद्धत्वात्तत्रापरा शक्तिः पूर्वं क्लृप्तेति सैन्धवा
 दिशब्दवचनार्थत्वेनानकशक्तिकल्पनाप्रयुक्तं गौरवम् । सोमशब्दप्रयोगे च
 सर्वत्र शक्तिनियामकस्य सयोगो विप्रयोगश्चेति ह्युक्तान्यतमस्यानुसंधान
 मिति च गौरवमपरिहार्यम् । तथा च योऽर्थः शक्त्या निर्वाहस्तत्र लक्षणा
 गौणी वृत्तिनाश्रयणीया । शक्तिपूर्वकलक्षणानुसंधानेन गौरवमस्तत्वात् ।
 यथोद्भिदा यजेतेत्यत्र । यत्र द्वितीयशक्तिकल्पनेन निर्वाहस्तत्र तदपेक्षया

प्रतिपत्तिसंभवात् । अत एव च न वाक्यार्थे शक्तिः । एवं चाख्यातवाच्य-
भावना कर्तारं विनानुपपन्नां तमाक्षिपतीत्याक्षेपोदेव कर्तुः प्रतिपत्तिसंभवे
किमिति तद्वाचकत्वमाख्यातस्य कल्पनीयम् । न च विनिगमनाविरहः ।
कृतिमान् हि कर्ता । एवं च कृतेरेव भावनापरपर्यायाया आकृत्यधिकरणन्या-
येनाख्यातवाच्यत्वसंभवे न तद्वत् : कर्तुर्व्याच्यत्वं कल्पनीयम् । गौरवप्रसङ्गात् ।

प्रसिद्धशक्तिपूर्वकलक्षणानुसंधानेन वाक्यार्थयोजनैव वरम् । यथा सोमेन
यजेतेत्यत्र । यत्र तु लक्षणा ग्रहीतुं न शक्यते तत्रामर्यानेकशक्तिकल्पनं
गौरवप्रस्तमपि स्वीकार्यं भवति । यथा सैन्यवशब्दस्य लवणेभ्ये च पार्थक्येन
शक्तिकल्पनम् । तत्र यदि लक्षण एव शक्तिः कल्प्यते चेत्प्रमाणकालेश्व-
तात्पर्येण सैन्यवमानश्रेयुके लक्षणयाश्वघोष इति वक्तव्यम् । परंतु न
शक्यते तथा वक्तुम् । अश्वस्य शक्यार्थेन लवणेन सह संबन्धाभावात् ।
प्रकृते गङ्गायां घोष इति लक्षणगोदाहरणे तु तीरे गङ्गापदस्य द्वितीयां शक्तिं
प्रकल्प्य निर्वाही वाच्यः । तदपेक्षया गङ्गापदस्य प्रसिद्धो यः शक्यार्थस्त-
त्संबन्धेन लक्षणया तीरस्य बोधसंभवेन द्वितीयशक्तिकल्पनापेक्षया लाघवा-
लक्षणैव स्वीकर्तुमुचिता । सोमेन यजेतेत्यत्र यथा । अत एव लक्षणावृत्तिर्न
दत्तजलाञ्जलिरिति बाध्यम् । अत एव च नेति । आह्लाक्षायोग्यतासंनिधि-
वशेन पदार्थानां मिथः संबन्धस्य प्रतीयमानत्वेन वाक्यार्थस्यान्य उभयत्वात्
तत्र वाक्यस्य शक्तिः कल्प्यत इति माद्यः । पूर्वपक्षिणा कर्तुरांलयातप्रत्यय-
वाच्यत्वसाधनाय प्रदर्शितेषु सतसु हेतुषु प्रथमे हेतौ प्रदर्शितं (पृ. ८९ प. १)
पक्षद्वयसाम्यमुद्धरति-नचेत्यादिना । विनिगमना-निश्चायकं प्रमाणम् ।
तस्य विरहोऽन्माद्यः । भावनेव वाच्या न कर्तेत्यत्र नियामकं किञ्चित्प्रमाणं
नास्तीति न वक्तव्यमित्यर्थः । कृतिमानिति । बाह्यव्यापारोत्पादको मान-
सिको व्यापारविशेषः कृतिः । इयं कृतिरेव भावनेत्यग्रे चन्थान्ते आर्थ-
भावनास्वरूपनिरूपणप्रसङ्गेत्राहुरित्यादिना वक्ष्यते । तन्मतानुसारेणात्र भाव-
नापरपर्यायाया इत्युक्तम् । आकृत्यधिकरणेति । प्रथमाध्यायपृथगीयवादाभित-
ममधिकरणमिदम् । तत्र हि गयादिशब्दानां जातिरेव वाच्या न शक्ति-
रिति स्थापितम् । तच्च 'यथा गोशब्दस्य गोत्वम्' इत्यत्रास्माभिः पपा-
दितम् (पृ०७ प. ६) । अत्रैवं बोध्यम् । गयादिशब्दानां केवलशब्दकौ शक्ति-
रथवा जातिविशिष्टशब्दकौ शक्तिरथवा केवलजाताविति त्रयः कल्पाः । न
प्रथमः । तत्र हि किं सर्वासु शक्तिषु शक्तिरथवा यस्यां कस्यांचित् ।
सर्वासु शक्तिश्चेदानन्यादानमुगमः । यस्यां कस्यांचित्चेत्तदतिरिक्तव्यक्ते-
स्तस्माच्छब्दाद्विधो न स्यात् । किञ्च 'इयेनचितं चिन्वीत' इत्यत्र

न च भावना कारकान्तरेणापि संबद्धा तदुच्चित्वा न श्रुति कर्तार-
माक्षिपतीति वाच्यम् । सा हि यथा नियमेन कर्ता संबद्धा, न तथा करणादि-
कारकान्तरेण । तिष्ठतीत्यादिषु तथा तदनाक्षेपात् । अतः प्रथमं सा कर्तारमे-
वाक्षिपति न कारकान्तरम् । अत एव चाख्याताभिहिता सख्या न कारकान्त-
रेण संबध्यते । तस्य प्रथममनुपस्थितेः ।

अत एव तृतीयादिविभक्तीनां करणादिनाचित्वम् । भावनायास्तैः सह
नियतसंबन्धाभावेन तथा तेषां नियमेनानाक्षेपात् ।

वाक्यार्थो नोपपद्यते । इयेन इयं चीयते इयेनचिदग्निः । आह्वयनीयाधार इष्ट-
कानिमित्त स्थण्डिलसङ्करु स्थण्डिलशेषोत्राग्निशब्देनोच्यते । स च इयेन
सदृशाकारो यदा क्रियते तदा इयेनचिदुच्यते । इयेन पक्षिविशेषः । तत्र
केवल-यक्तौ इयेनशब्दस्य शक्तिश्चेत्स्थण्डिले किं तादृशसकलव्यक्तिसादृश्य
मथवा किञ्चिद्व्यक्तिसादृश्यम् । तत्र सर्वव्यक्तिसादृश्यमेकत्र न सम्भवति ।
किञ्चिद्व्यक्तिसादृश्यं चेद्यद्व्यक्तिसादृश्यं वेदतात्पर्यविपर्ययाभूत तद्व्यक्तिनाशो
त्तर तत्सादृश्यस्य सपादयितुमशक्यत्वाद्नुष्ठानलोपापत्तिः । अतस्तत्रागत्या
इयेनत्वाश्रयसादृश्यमिति वक्तव्यम् । तथा च इयेनत्वबोधस्यावश्यकतया
तद्व्यधायं जातौ शक्तिरश्वमेव स्वीकार्या भवति । न द्वितीयः । जाति-
भिन्निसद्व्यक्तौ शक्तिरिति पक्षश्च गौरवप्रस्तत्वात् । केवलजातौ शक्त्यङ्गी-
कारेणाक्षेपेण व्यक्तिलाभसम्भवात् । अतो लाघवात्तृतीयं कल्पेवात्राश्रीयते
जातावेव केवल शक्तिरिति ।

पूर्वपक्ष्युक्त (पृ ८९ प २) द्वितीयं हेतुं दूषयति-न च भावनेति ।
सा हि च्येति । कर्ता हि भावनाया आश्रयः । आश्रय एव यदि न स्याच्चे
श्रावणास्तितामेव न प्रतिपद्यते । अतो भावनाया स्वरूपलाभ एव कर्त्रधी
न । कारकान्तराणि तु सन्ति चदुपयुज्यन्ते । नोचेन्न भावनाया स्वरूप-
लाभे कश्चनान्तरायः । अतस्तया कर्तुरेवाक्षेपो न कारकान्तराणाम् ।
तिष्ठतीत्युक्ते यथा नियमेन कर्ताक्षिप्यते न तथा करणादिकं भावनाया
नियमेनाक्षिप्यते । अत एव चेति । भावनाया कारकान्तराणामनाक्षपादेवे
त्यर्थः । एनेनाख्याताभिहितसख्याया कारकान्तरपरिच्छेदद्वारापि भावना-
हृत्य स्यादिति निरस्तम् ।

पूर्वपक्ष्युक्त (पृ ८९ प ७) तृतीयं हेतुं दूषयति अत एव तृतीयादीति ।
नियतसंबन्धाभावेनेति । ययोर्द्वयोः संबन्धिनीयेन रूपेण संबन्धो नियतस्त
योर्मध्य एकस्य तेन रूपणोपस्थितिश्वेतत्रापरस्य संबन्धिन आक्षेपो नियमेन
भवति । यथा गुरुशिष्ययोः । शिष्य इत्युक्ते हि कस्यत्येव नियमेन तत्र गुरो-

आख्यातश्रवणात्प्रागपि तृतीयादिविमक्तिश्रवणे करणादिप्रतीतेर्जायमानत्वाच्च ।

नच शाब्दी संख्या कथमशब्देन कर्तृन्वेतीति वाच्यम् । कर्तु-
लक्षणाङ्गीकारात् । यथा च लक्षितं तीरं शब्देन घोषेणान्वेति, एवं

राक्षेपो जायते । तस्यैव शिष्यस्यायं देवदत्त इत्येवं देवदत्तनाम्नांल्लेखे न कस्ये-
त्याक्षेपो जायते । किंतु तस्य देवदत्तस्य प्रकरणादिवशेन शिष्यत्वज्ञानं
चेत्त्राक्षेपो नान्यथेत्येवमाक्षेपोपि तत्रानियत एव भवति । ननु तिप्रती-
त्यादौ मा नाम भूत्करणाक्षेपः । असिना छिनरीत्यादौ छेदनादिक्रिया-
विशेषस्य लोकतः ससाधनकत्वाद्यगमादाक्षेपेण करणरूपार्थं लब्धे तत्र
तृतीयाप्रत्ययस्य करणार्थं विधानं निष्फलं स्यादिति चेत्त्राह-आख्यात-
श्रवणादिति । असिनोति पदमात्रे ज्ञाने छिनरीत्यादिक्रियापदश्रवणात्प्रा-
गप्यप्तेः करणत्वेन बोधोऽनुभवसिद्धः संवेपात् । तदर्थं तृतीयादिविमक्तिनां
करणादियाचित्वमवश्यमास्थेयामिति भावः ।

पूर्वपश्युक्तं (पृ० ८९ प. ८) चतुर्थं हेतुं दूषयति-नच शाब्दीति ।
कर्तुलक्षणेति । भावनावाचको यजेतेत्याख्यातप्रत्ययो भावनारूपशक्यार्थः
संबन्धेन भावनाश्रयं कर्तारं लक्षणया बोधयति । इयं चाजहल्लक्षणा ।
शक्यार्थस्यापरित्यागात् । ननु गङ्गातीरे घोष इत्यनुक्त्वा गङ्गायां घोष
इतियत्प्रयुज्यते तच्छैत्यपानवत्वातिशयप्रतीतिपर्यर्थं प्रयुज्यते । तथा च
यथा तत्र शैत्यपानवत्वातिशयप्रतीतिर्लक्षणायाः प्रयोजनं तथात्राख्यात-
प्रत्ययस्य कर्त्रर्थं लक्षणायाः किं प्रयोजनमितिचेत्-अत्राहुः । निरूढ-
लक्षणैवेयम् । निरूढलक्षणायां हि न प्रयोजनपेक्षा । यथा मण्डपस्तैलङ्क-
कुशलादिशब्दैष्विति । लक्ष्यार्थस्य च वृत्तिजन्योपस्थितिसत्त्वेन शाब्दे बोधे
भानं भवत्येव । तदेव ह्युपान्तेन प्रदर्शयति यथा चेति । ननु गङ्गायां घोष
इत्यत्र लक्ष्यार्थस्य तीरस्य घोषप्रकारतया भानं दृश्यते तद्वदत्र कर्तुः प्रकार-
तया भानं भवतु । तत्र तु संस्थानिरूपितविशेष्यतया भानमपेक्ष्यते । तत्तु न
संभवति । नहि सिकतामयप्रकारकर्तारविशेष्यकबोधतात्पर्यकः सिकतामयायां
गङ्गायां घोष इति प्रयोगो दृश्यते इति चेन्न । लक्ष्यार्थस्य विशेष्यतया न भान-
मिति नियमः स्याद्येदस्तु नाम कदाचित्प्रयोजनवत्यां लक्षणायाम् । निरूढलक्ष-
णायां तु नैव तथा नियमः स्वीकर्तुं शक्यते । शोभनो मण्डपस्तीक्ष्णमतय-
स्तैलङ्का इत्यादिप्रचुरप्रयोगदर्शनात् । नचैवं लक्षणायां स्वीकृतायां प्रागुक्तं
(पृ. ८९ प. १०) ऊहादिलोपप्रसङ्गो घोषः स्यादिति वाच्यम् । अग्नये त्वा जुष्टं
निर्वपामीत्यत्राग्निपदस्य सूर्यार्थं लक्षणा न स्वीकर्तुं शक्यते । लक्षणाहेतु-
भूतस्य रूढिप्रयोजनान्यतरस्यात्रासंभवात् । न ह्यग्निपदस्य सूर्यरूपार्थं
प्रचुरप्रयोगदर्शनम् । न यात्र सूर्येभिगतगुणप्रतिपात्तार्थवाक्षितेत्यत्र प्रमाणं

लक्षित कर्ता एकत्वेनावेष्यति ।

अत एव देवदत्त पचतीति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते कर्तुर्लक्षणात् ।
नच भुर्ये समवति किमिति लक्षणिकृत्य स्वीकार्यमिति वाच्यम् । अनन्य-
लम्प्यशब्दार्थत्वस्य व्यनस्यापितत्वात् । अन्यथा सिंहो देवदत्त इत्यपि सामा-

दृश्यते । तथाचात्र लक्षणाश्रयणस्यासभवेनास्य इत्यस्य स्थाने सूर्या-
येतिपदप्रयोगकल्पनमावश्यकमिति नोद्वादिलोपो दोष इति भावः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । आख्यातप्रत्ययस्य भावनावाचकत्वं स्वीकृत्य कर्तारि
लक्षणोक्ति पक्षे भावनायाः स्वातन्त्र्येणोपस्थितिर्न स्यात् । अजल्लक्षणाया
शक्यार्थस्यात्यागोपि तस्य लक्ष्यार्थकुक्षिप्रविष्टत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वातन्त्र्येण ।
यथा काकस्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकस्य दध्युपघातकर्त्राल्लक्ष्येयं दध्युपघा-
तकत्वरूपेण प्रवेशः । कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र लक्ष्यार्थे कुन्ताश्रये कुन्ताना प्रति-
योगित्वेन प्रवेशः । न तु क्वापि लक्षणास्थले शक्यार्थस्य स्वातन्त्र्येणोपस्थिति-
र्नापि तस्य प्रकारतया विदोष्यतया वा शाब्दे बोधे मानम् । कुन्ता प्रविशन्ती-
त्यादौ लक्षणावृत्त्युपस्थितस्य कुन्ताश्रयरूपस्यार्थस्य समुदितस्य शाब्दे बोधे
विषयता न तु तद्वेकदेशभूतानां कुन्ताना स्वातन्त्र्येण फदाचिदपि । अयात्र
न भावनाप्रान्त कर्ता लक्ष्य किंतु कर्तृगता भावनाति यमुच्यते तदा कर्तुर्वृत्त्यु
पस्थितार्थकदेशत्वेन तत्र सहप्रान्तयो न स्यात् । किं च लक्षणास्थले शक्यार्थः
स्वसम्बन्धेनान्यमर्थमुपस्थापयति । तत्र स्वसंबन्धेन्योर्थो लक्ष्यो नतु अन्य-
सम्बन्धेन लक्ष्यो भवति । तथा क्वाप्यदर्शनात् । एव चात्र भावनाप्राधा-
न्यको यः शाब्दबोध इत्यते स न स्यात् । यदि चात्र लोकप्रतीत्यनुसाराच्छ
क्यार्थलक्ष्यार्थयोर्द्वयोरपि पार्थक्येनोपस्थितिरद्वैत्रियते तदा तन्प्राधाश्रयणेन
गौरवमपरिहार्यं भवतीति ।

पूर्वपक्षयुक्त (पृ १० प २) पञ्चम हेतु दूषयति-अत एवेति । पचतीत्यत्र ति-
प्रत्ययस्य लक्ष्यार्थः कर्तेति कर्तृत्वेन रूपेण देवदत्तस्तिप्रत्ययप्रतिपाद्या भवति ।
देवदत्तत्वेन रूपेण च स एव देवदत्तपदप्रतिपाद्य इत्येव सामानाधिकरण्योप-
पत्तिरिति भावः । अनन्यलभ्येति । उपपादितमेतत् (पृ १२ प ६) । अन्यथेति ।
सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिद्धसदृश इत्यर्थस्य लक्षणाया बोधसमयेपि यदि
तत्रार्थे सिद्धसदृशस्य शक्तिरेव स्वीक्रियते तर्हि सिद्धसदृशो देवदत्त इति वाक्य
इयं सिद्धो देवदत्त इति वाक्येपि सिद्धदेवदत्तपदयो सामानाधिकरण्यं मुख्य
स्यात् । न चेदुपपत्तिः । तथा सति सिद्धसदृशो देवदत्त सिद्धो देवदत्त इति
वाक्यद्वयपि वाक्यार्थस्यापिदोषादेकप्रोपमापरत्र रूपकमिति भवो न स्यात् ।
किंच सिद्धो देवदत्त इत्यत्र लक्षणानाश्रयणे देवदत्ते सिद्धगतगुणातिशयप्रतीति-

नाधिकरण्यं मुख्यं स्यात् । किंच आख्यातवाच्यः कर्तेति वादिनोऽपि मते देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न मुख्यम् । तन्मते आख्यातेन तृतीया-
वन्निष्कृष्टशक्तिमात्ररूपकर्तृकारकाभिधानात् । शक्तिमद्द्रव्यस्याकृत्यधिकरण-
न्यायेनानभिधानात् । देवदत्तशब्देन च द्रव्यमात्राभिधानात् । अतश्च भिन्ना-
र्थनिष्ठत्वात्तन्मतेऽपि न मुख्यं सामानाधिकरण्यम् । किंतु लाक्षणिकमेवेति न
कश्चिद्विशेषः ।

न च लः कर्मणीति व्याकरणस्मृतिवलादाख्यातवाच्यः कर्तेति वाच्यम् ।
न हि वाच्यवाचकभावो व्याकरणस्मृत्यधीनः । तस्य न्यायसहितान्वयव्य-

लक्षणाफलीभूता न प्रतीयेतेति शोध्यम् । एवं सिद्धो देवदत्त इत्यत्र लक्षणया
सामानाधिकरण्योपपत्तिं प्रतिपाद्य पूर्वपक्षिमतेऽप्यत्र लक्षणयैव सामानाधिकर-
ण्यमुपपादनीयं भवतीत्याह-किं चाख्यातेति । तन्मत इति । व्याकरणे हि कर्तृ-
कर्मादिष्वर्थेषु कृतप्रत्यया विधीयन्ते । यथा पाचको देवदत्तः पक्वस्तण्डुल
इति । तथा कर्तृकर्मादिष्वर्थेष्वेवारुप्रातप्रत्यया विधीयन्ते । यथा पचति देव-
दत्तः पच्यते तण्डुल इति । तथा तेष्वेवार्थेषु विभक्तिप्रत्ययास्तृतीयादयो
विधीयन्ते । यथा देवदत्तेन पच्यते तण्डुलं पचतीति । परं तु तत्रान्वये वैल-
क्षण्यं दृश्यते । यथा कृतप्रत्ययप्रतिपादितस्य कर्तृकर्माद्यर्थस्य देवदत्तादिना-
मार्थोपसर्जनत्वेन भानं न तथाख्यातवाच्यस्य तृतीयादिविभक्तिवाच्यस्य च
कर्तृकर्माद्यर्थस्य ह्यापि नामार्थोपसर्जनत्वेन भानं किंतु क्रियोपसर्जनत्वेनैव ।
एतादृशवैषम्ये बीजं त्वित्यमुत्पश्यामः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्कृतप्रत्ययः
कर्तृकर्मादिशक्तिमन्तमर्थं वृत्ते । ततो निष्कृष्टां केवलं कर्तृकर्मादिशक्तिमाख्या-
तप्रत्ययस्तृतीयादिविभक्तिप्रत्ययश्च वृत्ते । शक्तिमद्द्रव्यस्य पूर्वोक्त- (पृ. ७ प. २५)
रीत्याक्षेपेण लाभसंभवादन्यलभ्यत्वेन विशिष्टे शक्तिकल्पनाया गौरवप्रस्तत्वा-
दिति । क्रियाकारकशक्तयोर्मिथो नित्यः संबन्ध इति कर्तृकर्मादिकारकशक्तिः
स्वनिरूपिकां क्रियामेव संबन्धुमर्हति न त्वितरेण केनापि । शक्तिमांस्तु येन
केनापि संबन्धुं प्रभवति । तत्र तादृशनिबन्धस्यानौचित्यात् । एवं स्थिते पचती-
त्याख्यातप्रत्ययार्थेन सह देवदत्तस्य द्रव्यभूतस्य यदि सामानाधिकरण्यं कल्प्येत
तर्हि तत्राख्यातप्रत्ययस्य कर्तृशक्तिमति लक्षणां स्वीकृत्यैवोपपादनीयं भवति ।
आकृत्याधिकरणेति । इदं प्रायुक्तम् (पृ. १४ प. २५) । भिन्नार्थनिष्ठत्वादिति
भिन्नार्थबोधकत्वादित्यर्थः । देवदत्तशब्दो द्रव्यमभिधत्ते आख्यातप्रत्ययत्वे
शक्तिमात्रं वृत्त इति भावः । पूर्वपक्ष्युक्तं (पृ. १० प. ५) पशुं हेतुमनूय दूषयति-
न च ल इति । न हि वाच्येति । पाणिनिरपि नापूर्वा शब्दशक्तिमुत्पादयितुं प्रभवति ।
किंतु केवलं ज्ञापयति । संज्ञासूत्राणामहातायंज्ञापकतया विधितम् । शक्तिस्तु

नाधिकरणं मुख्यं स्यात् । किंच आख्यातवाच्य कर्तेति वादिनोऽपि मते देवदत्तः पचतीति सामानाधिकरण्यं न मुख्यम् । तन्मते आख्यातेन तृतीया-
वन्निष्कृष्टशक्तिमात्ररूपकर्तृकारकाभिधानात् । शक्तिमद्द्रव्यस्याकृत्यधिकरण-
न्यायेनानभिधानात् । देवदत्तशब्देन च द्रव्यमात्राभिधानात् । अतश्च भिन्ना
र्थनिष्ठत्वात्तन्मतेऽपि न मुख्यं सामानाधिकरण्यम् । किंतु लाक्षणिकमेवेति न
कश्चिद्विशेषः ।

न च ल. कर्मणीति व्याकरणस्मृतिप्रलादाख्यातवाच्यः कर्तेति वाच्यम् ।
न हि वाच्यवाचकभावो व्याकरणस्मृत्यधीनः । तस्य न्यायसहितान्वयव्य-

लक्षणाफलीभूता न प्रतीयतेति बोध्यम् । एव सिंहो देवदत्त इत्यत्र लक्षणया
सामानाधिकरण्योपपत्तिं प्रतिपाद्य पूर्वपक्षिमतेष्वत्र लक्षणयेव सामानाधिकर-
ण्यमुपपादनीयं भवतीत्याह किं चारयतेति । तन्मत इति । व्याकरणे हि कर्तृ
कर्मादिष्वर्थेषु कृतप्रत्यया विधीयन्ते । यथा पाचका देवदत्त पक्वस्तण्डुल
इति । तथा कर्तृकर्मादिष्वर्थेष्वेवाख्यातप्रत्यया विधीयन्ते । यथा पचति देव-
दत्त. पच्यते तण्डुल इति । तथा तेष्वर्थेषु विभक्तिप्रत्ययास्तृतीयादयो
विधीयन्ते । यथा देवदत्तेन पच्यते तण्डुल पचतीति । परं तु तत्रान्वये पैल-
क्षयं दृश्यते । यथा कृतप्रत्ययप्रतिपादितस्य कर्तृकर्माद्यर्थस्य देवदत्तादिना-
मार्थोपसर्जनत्वेन भानं न तथाख्यातवाच्यस्य तृतीयादिविभक्तिवाच्यस्य च
कर्तृकर्माद्यर्थस्य क्वापि नामार्थोपसर्जनत्वेन भानं किंतु क्रियोपसर्जनत्वेनेव ।
एतादृशवैषम्ये वीजं त्वित्यमुत्पद्यामः । शब्दशक्तिस्वाभाव्याकृतप्रत्यय
कर्तृकर्मादिशक्तिमन्तमर्थं ब्रूते । ततो निष्कृष्टा कैवला कर्तृकर्मादिशक्तिमाख्या-
तप्रत्ययस्तृतीयादिर्विभक्तिप्रत्ययश्च ब्रूते । शक्तिमद्द्रव्यस्य पूर्वोक्त-(पृ ७ प २५)
रीत्याक्षेपेण लाभसंभवाद्-यलभ्यत्वेन विशिष्टे शक्तिकल्पनाया गौरवप्रस्तत्वा
विति । क्रियाकारकशक्त्योर्मिथो नित्यं सवन्ध इति कर्तृकर्माधिकारकशक्ति
स्वानिरूपिका क्रियामेव सवन्धुमर्हति न त्वितरेण केनापि । शक्तिमांस्तु येन
केनापि सवन्धु प्रभवति । तत्र तादृशनिर्वन्धस्यानोचित्यात् । एव स्थिते पचती-
त्याख्यातप्रत्ययायेन सह देवदत्तस्य द्रव्यभूतस्य यदि सामानाधिकरण्यं कल्प्येत
तर्हि तत्राख्यातप्रत्ययस्य कर्तृशक्तिमति लक्षणा स्त्रीकृत्यैवोपपादनीयं भवति ।
आकृत्याधिकरणेति । इदं प्रागुक्तम् (पृ १४ प २५) । भिन्नार्थनिष्ठत्वाविति
भिन्नाथबोधकत्वादित्यर्थः । देवदत्तशब्दो द्रव्यमभिधत्ते आख्यातप्रत्ययस्तु
शक्तिमात्रं ब्रूते इति भावः । पूर्वपक्षयुक्त (पृ १० प ५) पद्यद्वैतमन्यं दूषयति न
च ल इति । नहि वाच्यति । पाणिनिरपि नापूर्वं शब्दशक्तिमुत्पादयितुं प्रभगति ।
किंतु कवलं ज्ञापयति । सत्तास्त्राणामज्ञातार्थज्ञापकतया विधित्वम् । शक्तिस्तु

तिरेकगम्यत्वात् । भवतु वा स्मृतिगम्यः, तथापि नेयं स्मृतिः कर्तुराख्यात-
वाच्यत्वे प्रमाणम् । किंतु कर्तुरेकत्वे एकवचनात्मको लकारः द्वित्वे द्विवचना-
त्मकः बहुत्वे बहुवचनात्मक इत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणम् । द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने,
बहुषु बहुवचनमित्यनेनास्याः स्मृतेरेकवाक्यत्वात् ।

स्वाभाविक्येव । महाभाष्ये पतञ्जलिना च कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेरा-
चार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तामिति प्रश्ने कृत्वा ' सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे ' (पात. म. भा.
पस्पशा०) इत्युक्तम् । किमाचार्य एव स्रष्टा शब्दार्थसंबन्धानामथ स्मर्तति
प्रश्नाभिप्रायं कैयट आह । सिद्धशब्दो नित्यवाची । शब्दश्च अर्थश्च संबन्ध-
श्चेति समाह्वारबद्धः । एतत्त्रितये नित्य एव सतिदं व्याकरणशास्त्रं धर्मनित्य-
माय प्रवृत्तामिति तदर्थः । शब्देन चापशब्देन च समानायामयाविगतौ शब्दे-
नैवार्थोभेदयो नापशब्देनेति । एवं च शब्दशक्तिः स्वाभाविकी नित्यैवेति न
सा ' लः कर्मणि ' इति शक्तिस्त्राधीना । अतस्तद्विरोधो नात्रोद्भाषयितुं शक्यः ।
शास्त्रकारैर्द्वि बहुन्प्रयोगान् दृष्टवान्ययव्यतिरेकरूपतर्कसहायेनास्य शब्दस्या-
यमर्थ इत्याकल्यथ लोकानां तज्ज्ञापनाय शास्त्रं प्रणीतम् । निघण्टुरूपमेव
प्रणीतः । गवादिशब्दाद्यन्यतमप्रयोगे सास्त्रोद्भूतयुक्तपशुविशेषरूपार्थप्रतिपत्ति-
रित्यन्ययः । गवादिशब्दाद्यन्यतमाप्रयोगे तादृशपशुविशेषरूपार्थस्याप्रति-
पत्तिरिति व्यातिरेकः । एवं स्वमाद्यन्यतमप्रयोगे एकत्वसंख्याप्रतिपत्तिर्नान्यथे-
त्येवं सर्वत्रान्ययव्यतिरेका ऊह्याः । अन्ययव्यतिरेके च न्यायसाहित्यमपेक्ष्यते ।
यतो गौर्वाहीक इत्यत्र गोशब्दान्मनुष्याविशेषरूपार्थप्रतिपत्तिदर्शनेपि तत्र
तस्य मनुष्यविशेषस्य निरुक्तपशुसदृशत्वेन लक्षणया प्रतिपत्त्युपपत्तौ न
मनुष्यविशेषार्थे गोशब्दस्य शक्तिः कल्प्यते । अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति
न्यायात् । एकस्य शब्दस्यानेकशक्तिकल्पनं च गौरवमस्तत्वाच्च करणीयम् ।
अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । गत्यन्तराभावे तु गौरवमपि स्वीकरणीयं
भवाति । यथा सैन्धवादिशब्देष्वित्यन्यत् । ननु न्यायसहितान्ययव्यतिरेका-
वालोक्यैव पाणिनेराचार्या लः कर्मणि (पा. सू. १।४।६) इति सूत्रं प्रणीतवान् ।
तादृशस्य शास्त्रप्रणेतुराचार्यस्य भ्रान्तिकल्पनं च न युक्तमिति चेत्तादृह-
भवतु
येति । अयं भावः । न पाणिनेर्भ्रान्तिः । किंतु तत्सूत्रव्याख्यातृणां भ्रान्तिः ।
ते हि कर्ता कर्म चाश्वातप्रत्ययस्य वाच्योर्थ इत्येवं तत्सूत्रं व्याचक्षते ।
यस्तुतस्तु द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने (पा. सू. १।४।२२) इति पाणिनिर्नयं सूत्रं
प्रणीतम् । तथा बहुषु बहुवचनम् (पा. सू. १।४।२१) इति च । एतत्सूत्रं
द्वयानुरोधेनैकत्वात्संबन्धात् प्रत्ययार्थः । लः कर्मणीति सूत्रानुरोधेन कर्तृ-
कर्मादिषु प्रत्ययार्थ इत्येवमेकस्याश्वातप्रत्ययस्यानेकार्थत्वकल्पनं नोचितं
सत्यां गतौ । अन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । तथा च लः कर्मणीत्यस्य

यत्कृतम् कर्तुरनभिधाने देवदत्तेन पचतीति तृतीयाप्रसङ्ग इति तत्र ।
तृतीया हि कर्तुः प्रतिपत्त्यर्थं तद्गतसंख्याप्रतिपत्त्यर्थं वा । तत्र कर्ता तु भावनयाऽ
क्षेपादेव लभ्यते इति न तत्र तृतीयापेक्षा । तत्संख्या तु आख्यातेनैव प्रती-
यते इति न तत्राप्यपेक्षा । यथाहुः—

संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते ।

उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्गविभक्तिः ॥ (तन्त्रत्रा० ३।४।१३)

इति । यत्र तु नाख्यातेन तद्गता संख्योच्यते तत्र भवत्येव तृतीया । यथा

द्वेकशोऽेत्यादेशेकशक्यप्रत्याख्यातप्रत्ययस्य केवलं संख्यारोधकत्वमेव कल्प-
नीयम् । तद्येत्थम् । कर्तृगतैक्ये बोधनीय एकवचनं भवति कर्तृगतद्वित्वे
बोधनीये द्विवचनं भवति कर्तृगतबहुत्वे बोधनीये बहुवचनं भवतीति । तथा
च पचतीत्यादौ कर्तुरद्याच्यत्वाङ्गीकारिणि न लः कर्मणीति सूचविरोध इति ।

पूर्वपक्षयुक्तं (पृ. ११ प १) सप्तमं हेतुमनूय दृष्यति-यत्तक्तमिति । तृतीय-
ह्यिति । देवदत्तः पचतीत्यत्राख्यातप्रत्ययेन कर्तुरनभिधाने देवदत्तपदान्तृतीया
स्यादिति यद्दूषणमुक्तं तत्रार्थविशेषप्रतिपत्त्यर्थं तृतीयाप्रत्यय आपाद्यंत
इत्याशयश्चेत्तत्र किं कर्तृरूपार्थप्रतिपत्त्यर्थमथवा कर्तृगतसंख्याप्रतिपत्त्यर्थम् ।
नाद्यः । भावनयैवाक्षेपेण कर्तुः प्रतिपत्तिसंभवात् । नापि कर्तृगतेकावप्रति-
पत्त्यर्थं तृतीयाप्रत्ययस्यावश्यकत्वम् । पचतीत्याख्यातप्रत्ययेन कर्तृगतेकत्व
प्रतिपत्तेः । संख्यायामिति । संख्यायामिति कारक इति च विषयसप्तमी-
धीः शब्दज्ञान्या प्रतिपत्तिः । विभक्तिप्रत्ययध्रुवजे तस्मात्संख्याविशेषविषयिणी
कारकविशेषविषयिणी च प्रतिपत्तिर्भवति । अतस्तदर्थं देवदत्तः पचतीत्यत्र
देवदत्तपदान्तृतीयाप्रत्ययस्यावश्यकत्वमिति चेत्तदुभयमप्यत्र भावनार्थकस्तिङ् ।
संज्ञको यो विभक्तिप्रत्ययः पचतीत्यत्रत्यस्तीत्याकारकस्तस्मात्सिद्धं भवति
भावनया कर्तुराक्षेपात्प्रत्ययनेकत्वस्य बोधाच्चेत्यर्थः । भवत्येवेति । संख्या-
प्रतिपत्त्यर्थं न तु कर्तृरूपार्थप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । अध्यानभिहिते कर्तुरि
तृतीयाप्रत्ययां भवतीत्यर्थकेन कर्तृकरणपोस्तृतीया (पा. सू. २।३।१८) इति
सूत्रेण प्राप्तायास्तृतीयाया अनिवायत्वात्तृतीया स्यादित्याशय इति चेत्तदपि न ।
उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन तस्मिन्कारणात् । ननु द्वौ ब्राह्मणाचेत्यत्र द्वि-
शब्देन द्वित्वसंख्याया उक्तत्वाद्दुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन द्विवचनानुत्पत्तौ
प्रकृतिभूतस्य द्विशब्दस्य न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधेन साधुत्वं
न स्यादतस्तत्रोक्तार्थानामिति न्याय बाधित्वात्तदसाधुत्वात् द्विवचनं
भवति तथात्र देवदत्तपदान्तृतीया स्यादित्याशय इति चेत् । प्रातिपदिकार्थं
(पा. सू. २।३।४६) इति सूत्रेण प्रातिपदिकार्थं प्रथमाविधानेन प्रथमाप्रत्यया-

देवैर्दत्तेर्न-ओदनः पच्यते इति । तस्मान्न कर्तुस्नभिधाने किञ्चिद्दूषणागित्य-
लभतिविस्तरेण । प्रकृतमनुसरामः । तस्मिद्ध्विधिश्रुतिविनियोगः ।

सैयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रवळं प्रमाणम् । लिङ्गादिषु हि न प्रत्यक्षो
विनियोजकः शब्दोऽस्ति । किंतु कल्प्यः । यावच्च तैर्विनियोजकः शब्दः
कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वात्तेषां कल्पकत्वशक्तिर्विह-
न्यते इति श्रुतेः प्राक्कल्प्यम् ।

इतस्य देवदत्तः इत्यस्य साधुत्वोपपत्तावुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायस्यावाधेन
न केचला प्रकृतिः प्रयुज्यते इति निषेधपरिपालनसंभवात् । एवं चात्रायस्यका
त्यादनिवार्यत्वाच्छब्दसाधुत्वाय वेति विधात्रये केनाप्यन्यतमेन प्रकारेण
तृतीयापादनं न संभवतीति बोध्यम् । एवं कर्तुराप्त्यातवाच्यत्वाभावे पूर्व-
पक्षुक्तान्सर्वान्शेषानुद्धृत्योपसंहरति-तस्मादिति । यजेतेत्याद्याताभिहित-
संख्याया एकपदश्रुत्या धात्वर्थयोगाद्भूयं कर्तुपरिच्छेदद्वारा समर्थितम् । तत्र
कर्तृरूपीर्थः कस्येति जिज्ञासायां तत्प्रसङ्गेनाख्यातप्रत्ययार्थविचारः ननु
किमित्येवम् (पृ. ८८ प. १) इत्यारभ्य दूषणम् (पृ. १०१ प. १) इत्यन्तेन
यन्त्येन पूर्वोत्तरपक्षरूपेण प्रतिपादितः । अथेदानीं पूर्वप्रकृतं श्रुतिप्रमाणं
प्रस्तीति-प्रकृतमिति । त्रिविधःश्रुतीति । विभक्तिरूपा समानाभिधानरूपैक-
पदरूपावेति त्रिविधश्रुत्या विनियोगः सिद्ध इत्यर्थः ।

एवं श्रुतिप्रमाणं सायान्तरभेदमुदाहृत्य तस्य श्रुतिप्रमाणस्य लिङ्गादि-
प्रमाणापेक्षया प्राथम्यं साधयति-सैयं श्रुतिरिति । तदुक्तं जैमिनिना श्रुतिलिङ्ग-
वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारस्वीवल्गुमर्थविप्रकर्षात् (जै. सू. ३.३
१४) इति । एतत्सूत्रार्थः पूर्वमुक्तः (पृ. ४५ प. ८) । अत्रेवं बोध्यम् । यज्ञज्ञान-
जपादिर्कं सर्वं कर्मापूर्वोत्पत्तिद्वारा स्वर्गादिसुखार्थं भवति । कर्म च तैस्ते-
र्विनियुक्तः स्वाङ्कुरपकृतं सद्यपूर्वमुत्पादयितुं प्रभवति नेतरथा । अङ्गुल्यं च
मन्त्राणां सोमादीनां द्रव्याणाम्, रूपयसंख्यादीनां गुणानां प्रोक्षणादीनां
क्रियाणां च संभवति । तत्रामुकस्याद्भस्यामुक्तेर्नि विनियोगः कर्तव्य इत्यपि
निर्णयः श्रुत्यादिप्रमाणपट्टकान्यतमेन केनापि प्रमाणेन जायते । अतः क्वाश्च
विनियोगः कर्तव्य इत्येवमद्भस्याद्विविधविषयामाक्रान्तज्ञायां सत्यां तत्र व्यव-
स्थापरकृत्येन प्रमाणानि प्रयतन्ते । प्रमाणपुरस्कारिण्याक्रान्ता यथासंभवं
किञ्चिदेकं प्रमाणं पुरस्कृत्य तेन स्वार्थं साधयति । प्रमाणेषु च श्रुतिप्रमाणं
साक्षाद्विनियोजकम् । अत्र एव श्रुतिः प्रमाणमूर्धन्यभवेति व्यवहारः । लिङ्गा-
दीनि पक्ष प्रमाणानि तु न साक्षाद्विनियोजकानि । तद्वत्सामर्थ्यं लिङ्गादित्यु-
च्यते । यथा स्वोक्तं ते सद्यं करोमीति मन्त्रस्यासनादिनाणिरुपसंभवात्तन्नाम-

धर्मम् । परं तु तादृशसामर्थ्यानुसारिणी 'स्योन ते शति सदनं करोति' इत्येवं
 विनियोजिका श्रुतिर्यावन्न ज्ञायते तावल्लिङ्गमर्किचित्करम् । अतः स्योन त इति
 मन्त्रस्य क्व विनियोग इत्येवमुपपन्नाकांक्षा स्वपुरस्कृतस्य लिङ्गप्रमाणस्यार्कि-
 चित्करतामलोकयन्ती स्वार्थसाधनाय स्वपुरस्कृते प्रमाणे स्वभावतो विद्य-
 मानां प्रकल्पकत्वशक्तिमुत्तेजयति । उत्तेजनं कुर्वद्रूपताधानम् । फलोन्मुखत्व-
 मिति यावत् । ततस्तल्लिङ्गं स्वानुगुणां 'स्योनं त इति सदनं करोति' इत्येवं
 विनियोजिकां श्रुतिं प्रकल्पयति । तथा च श्रुत्या तत्र विनियोग इति लिङ्ग-
 प्रमाणं श्रुतिद्वारा परम्परया विनियोजकम् । तथा वाक्यप्रमाणोदा-
 हरणेऽपि । समभिव्याहारा वाक्यम् । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यत्र
 पर्णमयीत्यस्य जुहूपदेन समभिव्याहारः । पर्णमयीपदेनोच्यमाना पर्णता कस्या-
 द्भूमित्येवमुत्पन्नयाकांक्षया जुहूपदसमभिव्याहाररूपं वाक्यप्रमाणं पुरस्क्रियते ।
 समभिव्याहारमात्रेण च न विनियोगः सिध्यतीत्यतस्तत्र समभिव्याहारप्रमाणे
 स्वभावतो विद्यमानाया प्रकल्पकत्वशक्तावाकाङ्क्षया स्वार्थसाधनाय कुर्वद्रूपता-
 धीयते । तथा च प्रकल्पकत्वशक्त्या पर्णमयीपदे जुहूरूपाथस्यापि प्रकाशने
 सामर्थ्यं कल्प्यते । एतच्च सामर्थ्यरूपं लिङ्गं प्रमाणं कल्पितम् । तदपि लिङ्गप्र-
 किंचित्करमेव यावत्पर्णतया जुहू भावयेदिति श्रुतिर्न ज्ञायते । तथा च लिङ्गेना-
 काङ्क्षोत्तेजितया स्वीयप्रकल्पकत्वशक्त्या स्वानुगुणा तादृशी श्रुतिः प्रकल्प्यते ।
 तथा च विनियोगः । अत्र वाक्यस्य लिङ्गप्रकल्पकत्वं लिङ्गस्य च श्रुतिप्रकल्प-
 कत्वम् । आकाङ्क्षा च न यावद्विरता तावदनेकत्रापि प्रकल्पकत्वशक्तिमुत्ते-
 जयितुं सा पर्याप्तैव । यावता विनानुपपत्तिस्तावतोऽस्य ज्ञाप्यत्वात् । एव
 प्रकरणोदाहरणे प्रकरणवाक्यलिङ्गानां त्रयाणां प्रकल्पकत्वम् । स्थानोदाहरणे
 स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गानां चतुर्णां प्रकल्पकत्वम् । समाप्तोदाहरणे च
 समाप्त्यास्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गानां पञ्चानां प्रकल्पकत्वं वाच्यम् । प्रकल्पक-
 च प्रमाणं स्वाद्यद्यदितपूर्वमेव प्रकल्पयति न तु द्यद्यदितमस्यन्धात् । यत्र
 चोत्पन्नायामाकाङ्क्षायां सत्या युगपदनेकानि प्रमाणान्यत्रतरन्ति तेष्वेका श्रुति-
 श्लेक्षया सद्यो विनियोगस्य कृतत्वेनाकाङ्क्षा विरगव्यापारा भवतीति तत्र न
 सा प्रमाणान्तरेषु प्रकल्पकत्वशक्तिमुत्तेजयितुं प्रभवति । अतः श्रुतिप्रमाणस्य
 सर्वापेक्षया प्रावत्यम् । प्रमाणान्तरेषु विद्यमानाया अपि प्रकल्पकत्वशक्ते-
 रुत्तेजनाभावेन न्यादत्तत्वात् । यत्र श्रुतिव्यतिरिक्तान्यनेकानि प्रमाणानि युग-
 पद्वतरन्ति तत्र तेषां प्रकल्पकत्वशक्तेरुत्तेजनं न सम्भवेत् । यथा स्योनं ते
 इत्यस्य सदनकरणरूपायैवप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं तस्मिन्सीदृति साधनार्थरू-
 वाक्यसमभिव्याहाररूपं वाक्यं चेति प्रमाणद्वयं मन्त्रस्य कर्मणि विनियोजक-
 त्वेन युगपद्वपस्थितं भवति । द्वयोरपि प्रमाणयोः प्रकल्पकत्वशक्तेरुत्तेजना-
 जने लिङ्गप्रमाणेन स्थानं त इति सदनं करोतीत्येवं श्रुतिं प्रकल्पिता । तदत्र
 च वाक्यप्रमाणेन स्योनं त इत्यस्य साधनार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गप्रमाण-

अत एव ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते (मै. सं. ३।२।४) इत्यत्र याव-
लिङ्गादैन्द्र्या इन्द्रोपस्थानाङ्गत्वं कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्योप-
स्थानाङ्गत्वं कियत् इति ऐन्द्री गार्हपत्योपस्थानाङ्गम् ।

सामर्थ्यं लिङ्गम् । यदाहुः—

मपरं द्वितीयं प्रकल्पितम् । ततस्तत्कल्पितं लिङ्गप्रमाणं स्योनं त इति सावनं
करोतीत्येवं स्थानुगुणां श्रुतिं कल्पयितुं यावत्प्रवृत्तं तावत्तस्य कल्पितस्य लिङ्ग-
प्रमाणस्य कल्पकत्वदाकिरेव व्याहताभूत् । प्रथमेन लिङ्गप्रमाणेन कल्पितया
स्योनं त इति सदनं करोतीत्यनया श्रुत्या मन्त्रविनियोगस्य जायमानत्वे-
नाकाङ्क्षाया विरतव्यापारत्वेन कल्पितलिङ्गप्रमाणगतप्रकल्पकत्वशक्तेरुत्तेजना-
भावात् । तथा च तत्र कल्पितं लिङ्गप्रमाणं तत्प्रकल्पकं वस्तुसद्वाक्यप्रमाणं
च विकलमेव । एतदेव च तत्र वाक्यप्रमाणस्य दीर्घत्वम् । अयमेव च तत्र
वाक्यप्रमाणस्य बाधः । एवं श्रुत्यादीनां पण्णां प्रमाणानां मध्ये कयोरपि
द्वयोरेकत्र विरोधेन संनिपाते पूर्वप्रमाणस्य बाधकत्वं परस्य प्रमाणस्य
बाध्यत्वं च स्वयमूहम् । एतादृशोदाहरणानि पञ्चदश संभवन्ति । श्रुतेर्लिङ्ग-
वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपैः पञ्चभिः प्रमाणान्तरैः सह विरोधः । लिङ्गस्य
वाक्यादिभिश्चतुर्भिः सह विरोधः । यद्यपि लिङ्गस्य श्रुतिप्रमाणेन सहापि
विरोधः संभवत्येव तथापि श्रुतेर्लिङ्गेन सह विरोध एव सोन्तर्भूत इति न
पृथग्गण्यते । एवं च लिङ्गस्य प्रमाणान्तरैः सह विरोधः पूर्वोक्तभेदभिन्नश्च-
तुर्विध एव । तथा वाक्यस्य प्रकरणादिभिस्त्रिभिः सह विरोधः । प्रकरणस्य
स्थानसमाख्याभ्यां द्वाभ्यां प्रमाणाभ्यां सह विरोधः । स्थानस्य च समाख्यया
सह विरोध एकः । एवं मिलित्वा पञ्चदश भेदा भवन्ति । एषु चाद्यायाः श्रुतेः
केनापि प्रमाणेन सह विरोधे सा बाधिकैव । अन्त्यायाः समाख्यायाः केनापि
प्रमाणेन सह विरोधे सा बाधैव । मध्यमानां प्रमाणानां तु परापेक्षया
बाधकत्वं पूर्वापेक्षया बाध्यत्वं च भवति । तदुक्तम्—

बाधिकैव श्रुतिर्नित्यं समाख्या बाध्यते सदा ।

मध्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्षया ॥ इति ।

अत एव ऐन्द्र्योति । उपपावितमेतत् (पृ. ८५ प. १४) ।

इत्थं विनियोगाधिप्रसङ्गेन तत्सहकारिभूतेषु श्रुत्यादिषु पदसु प्रमाणेषु
निरूपणीयेषु प्रथमं श्रुतिप्रमाणं सत्यक्षण सायान्तरभेदं सोदाहरणं च तत्र
निरपेक्षः (पृ. ७३ प. ?) इत्यादिना गार्हपत्योपस्थानाङ्गम् (पृ. १०३ प. ७)
इत्यन्तेन मन्थेन निरूपितम् । अपुना द्वितीयं लिङ्गप्रमाणं निरूप-
यति— 'सामर्थ्यं लिङ्गम्' इत्यादिना 'तस्य दीर्घत्वादिनि' इत्यन्तेन ।

‘सामर्थ्यं सर्वभावानां लिङ्गमित्यभिधीयते’ (त. वा. १।३।३) इति ।
तेनाङ्गत्वं यथा ‘वर्हिर्देवसदनं दामि’ (मै. सं. १।१।३) इत्यस्य लवना-
ङ्गत्वम् । स हि लवनं प्रकाशयितुं समर्थः । तच्च लिङ्गं द्विविधम् । सामान्य-

समर्थस्य भावः सामर्थ्यम् । समर्थः स्वकार्यकरणे शक्तः । स च न
केवलं शब्द एव । किंतु द्रव्यगुणादयः सर्व एव पदार्था यथासंभवं लिङ्ग-
प्रमाणेन क्वचिदङ्गिणि विनियुक्ता भवन्ति । लौगाक्षिभास्करप्रणितिर्यसंग्रहे तु
शब्दसामर्थ्यं लिङ्गमिति लिङ्गप्रमाणलक्षणमुक्तम् (अ० सं. पृ. ५१) । तदुप-
लक्षणम् । सकोचे मानाभावात् । शब्दभिन्नस्याप्यङ्गत्वेन विनियोगस्यावश्यक-
त्वाच्च । यथा प्ररोचना अङ्गतयोपयुज्यते । अर्थवादवाक्यबोधितप्रादास्त्य-
ज्ञानेन जायमाना प्ररोचना प्रेरणायाः पोषकत्वेनाङ्गं भवति । प्ररोचना च
प्रीतिरूपो मनोवृत्तिविशेषः । यथा च मन्त्रार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठान उपयोगो
भवतीति तत्रार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वम् । यथा च सुवस्याज्यादिहवि-
रवदानाङ्गत्वम् । ननु सुवेणावयवीत्यत्र तृतीयाश्रुत्या सुवस्यावदानाङ्गत्व-
मुक्तमिति चेत्-सत्यमुक्तम् । किंतु तावता न निर्वाहः । मांसादिहविर्द्रव्यस्यापि
सुवेणावदानप्रसङ्गात् । अतोत्र लिङ्गप्रमाणापेक्षा । सविलपात्रविशेषः सुव-
शब्देनोच्यते । तस्य च योग्यतया द्रवद्रव्यपदार्थधारणसामर्थ्यमवगम्यते ।
सामर्थ्यमेव च लिङ्गम् । तथा चात्र लिङ्गप्रमाणेन सुवस्याज्यसांनान्यादि-
द्रवद्रव्यावदानाङ्गत्वं सिध्यति । यद्यपि श्रुतिप्रमाणापेक्षया लिङ्गप्रमाणं दुर्बलं
तथाप्यत्र श्रुतिप्रमाणेन लिङ्गप्रमाणस्य न बाधः । विरोधे ज्ञात्वा बाध्य-
बाधकभावप्रकल्पनम् । अत्र तु श्रुतिप्रमाणेन सिद्धं यत्सुवरूप हविरवदानाङ्गत्वं
तदविरोधेन प्रविशतो लिङ्गप्रमाणस्वात्र श्रुतिर्न बाधिका भवति । दुर्बला
अपि स्वानुरोधेन प्रवृत्ताद्येः प्रबलैर्न बाध्यन्ते । सर्वभावानामिति । भावाः
पदार्थाः । न केवलं लिङ्गप्रमाणेनाङ्गत्वममुक्तस्यैव भावविशेषस्य किंतु सर्व-
विधस्यापीति द्योतनाय सर्वशब्दः । काचित्तु सर्वशब्दानामिति पाठो दृश्यते
सोपपाठः । सर्वशब्दस्यास्वारस्यप्रसङ्गात् । प्ररोचनार्थज्ञानसुवादीनां लिङ्गप्रमाणे-
नान्याङ्गत्वं यवनुपपन्नमेवोक्तं तस्यासंग्रहापत्तेश्च । वर्हिरिति । वर्हिर्देवैः श्रुतिः ।
एकत्र संघीभूता सुष्टिपरिमिता अनेके दर्भा इति यावत् । दर्भाश्च कुशकाशादयो
वृक्षाविधाः । नत्यन्ये तृणाविशेषा उलपादयः । सदन स्थानम् । दामीत्यत्र
वाष् लवन इति धातुः । लवनं छेदनम् । पुरोडाशस्थानभूतं वर्हिःश्छिनशी-
त्यर्थः । स हीति । स इति तच्छब्देन वर्हिर्देवसदनं दामीत्यय मन्त्र- परानु-
श्यते । यतः स मन्त्रो लवनरूपमयं प्रकाशयितुं समर्थस्ततस्तेनैव लिङ्गप्रमाणे-
नेत्यं विनियोजिका श्रुतिः प्रकल्प्यते ‘वर्हिर्देवसदनं दामीति वर्हिलुनाति’ इति ।
तथा तस्य मन्त्रस्य दर्भच्छेदनकर्मेणि विनियोगो भवति । सामान्यसवन्धेति ।

संबन्धबोधकप्रमाणान्तरानपेक्षं तदपेक्षं च । तत्र यदन्तरेण यन्न संभवत्येव तस्य तदङ्गत्वं तदनपेक्षं केवललिङ्गादेव । यथाऽर्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वम् । न हि अर्थज्ञानमन्तरेणानुष्ठानं संभवति ।

(अपि)

यदन्तरेण यत्संभवति तस्य तदर्थत्वं तदपेक्षम् । यथोक्तस्य मन्त्रस्य लवनाङ्गत्वम् । लवनं हि मन्त्रं विनापि उपायान्तरेण स्मृत्वा कर्तुं शक्यम् । अतो न मन्त्रो लवनस्वरूपार्थः संभवति । किंत्वपूर्वसाधनीभूतलवनप्रकाशनार्थः ।

सामान्येनाङ्किना सह योङ्गस्य संबन्धः स सामान्यसंबन्धः । तस्यैवाङ्गस्य योङ्गविशेषेण सह संबन्धः स विशेषसंबन्धः । यथा सुवेणावद्यतीति तृतीयाधृत्याङ्गभूतस्य सुवस्य योङ्गभूतेन यस्य कस्यापि हविषोचदानेन सह संबन्धो बोधितः स तत्र सामान्यसंबन्धः । तत्रैव सविलपात्र-विशेषस्य सुवस्य योग्यतां दृष्ट्वा लिङ्गप्रमाणेन यस्तस्य द्रवद्रव्यस्य हवि-विशेषस्यावदानेन सह संबन्धो बोध्यते स विशेषसंबन्धः । अत्र च लिङ्ग-प्रमाणेन जायमानो यो विशेषसंबन्धः स सामान्यसंबन्धमपेक्षते । श्रुत्या बोधितस्य सामान्यसंबन्धस्यानवगमे हि सुवस्य द्रवद्रव्यहविर्धा-रणयोग्यता विद्यमानापि किं कुर्यात् । सविललौकिकपात्रान्तरवत् । यज्ञार्थं निमन्त्रितेषु विप्रेषु निमन्त्रणेन तेषां यज्ञसंबन्धावगमे ततस्तेषु योग्यता-बलात्कश्चिद्ब्रह्मत्वेन कश्चिद्धोतृत्वेन कश्चिदध्वर्युत्वेन कश्चिदुद्गातृत्वेन च त्रियते । तत्रानिमन्त्रितस्य तु योग्यता विद्यमानापि अकिञ्चित्कारिण्येव । निमन्त्रणाभावे-नानुपस्थितस्य बह्विप्रस्य सामान्यतो यज्ञसंबन्धानवगमात् । सामान्यसंबन्ध-बोधकप्रमाणान्तरानपेक्षं लिङ्गप्रमाणं दर्शयति-तत्र यदन्तरेणेति । तथा च-यस्य वस्तुनः स्वरूपलाभ एव यस्मात्पदार्थाज्जायते तस्य पदार्थस्य तादृश-वस्तुवङ्गत्वं नान्तरीयकतयैव सिद्धं भवतीति भावः । केवललिङ्गाविति । न तु सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरसापेक्षात् । यद्यपि विशेषसंबन्धस्थले सामान्यसंबन्धः संभवत्येव तथापि नोक्तस्थले तादृशसामान्यसंबन्धबोधक-प्रमाणापेक्षेति भावः । अथ सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरापेक्षं लिङ्गं दर्श-यति-यदन्तरेणेति । यं पदार्थं विना यस्य वस्तुनः कारणान्तरेणापि स्वरूपलाभः संभवस्तादृशवस्तुवङ्गत्वं तस्य पदार्थस्य लिङ्गप्रमाणेन यद्यपि साध्यितुं शक्यं तथापि तत्किमर्थं साध्यते । अङ्किभूतस्य वस्तुनोन्यथासंभवात् । तेन पदार्थेन कारणान्तरेण वा वस्तुस्वरूपनिष्पत्तावशिष्यात् । अतस्तत्र लिङ्गप्रमाणस्य सार्थक्यायेत्यं वक्तव्यं भवति । यत्कारणान्तरतो लभ्यं यादृशं वस्तुस्वरूपं तदपेक्षया लिङ्गप्रमाणेन कल्पितादङ्गाल्लभ्यमाने वस्तुस्वरूपे कश्चिद्विशेषोस्तीति । स च विशेषः प्रमाणान्तरसाध्यः । यथा पूर्वोदाहरणे बहिर्द्वेषसदनं दामीति

तत्र च न सामर्थ्यात्प्रादुर्भावम्यते । लयनपटाशयभावे सामर्थ्यात् । अतोऽ-
 रक्षे प्रहरणादि सामान्यसंबन्धबोधकं, स्वीकार्यम् । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि
 मन्त्रस्य पाठादेवनम्रगम्यते अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वमन्त्रिन्धि किञ्चित्
 प्रकाशयते इति । अन्यथा प्रहरणापाठोपस्थप्रसङ्गात् । किं तदपूर्वसंबन्धि
 प्रकाशयमित्येवधायां सामर्थ्याद्दर्शिलेवनमित्यमगम्यते । तद्वि चर्हि-संस्कार-
 द्वाराऽपूर्वमन्त्र्याति मन्त्रस्य सामर्थ्यात्तदर्थत्वे सति नालर्थक्यं प्रसज्यते ।
 तस्माद्दर्शिलेवनमन्त्रं दामीत्यस्य प्रहरणादर्शपूर्णमाससंबन्धितयावनतस्य
 सामर्थ्यात्प्रनात्त्वमिति सिद्धम् ।

मन्त्रस्य लयनाद्भव साध्यते । तत्राङ्गभूतेन मन्त्रेण प्रकाशित लयनरूपाङ्गिनि
 अपूर्वसाधनत्वं विशेषः । स च विशेषोच प्रकरणरूपेण प्रमाणान्तरेण
 साधनीयो भवति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ह्यर्थे मन्त्रः पठ्यते । दर्शपूर्ण-
 मासकर्मणि फलजनकं यन्मुच्यते मन्त्रं यानि च तादृशापूर्वोत्पादकान्यवान्तरा-
 पूर्वाणि तादृशापूर्वन्यतमापूर्वोत्पादकं किञ्चित्कर्म तादृशप्रकरणपठिते मन्त्रेः
 प्रकाशनीय भवति । यदि केनचिन्मन्त्रेण तादृशापूर्वोत्पादकं किञ्चिदपि कर्म
 प्रकाशित न स्यात्तर्हि तस्य मन्त्रस्य तत्प्रकरणे पाठो विकलः स्यात् । तथा
 च मन्त्रार्थालोचनात्प्रागेव प्रकरणपाठिज्ञानमात्रेणार्थे मन्त्रो यस्य कस्यचि-
 त्पूर्वसाधनस्याङ्गमित्येवं सामान्यरूपेण प्रतीतेरिदं न्यस्य मन्त्रस्य विनि-
 यागः प्रकरणप्रमाणेन जायते । तच्चत्वापूर्वसाधनं किमिति विशेषजिज्ञासा-
 यां वहिरिरीते मन्त्रार्थालोचने सति तदर्थानुगुण्येन तादृशापूर्वसाधने चर्हि-
 लंवनमेवात्रेत्वेवमपूर्वसाधनीभूतचर्हिलेवनकर्मण्यङ्गत्वेन मन्त्रस्य विनि-
 यागो लिङ्गप्रमाणेन जायते । अतोत्र लिङ्गप्रमाणं सामान्यसंबन्धबोधक-
 प्रमाणान्तरसापेक्षमित्युच्यते । अत्रेदं बोध्यम् । लिङ्गप्रमाणं हि विनि-
 यागवर्ती भूतिं कल्पयति सा च कल्पिता भूतिर्विनीयोजिका भवति ।
 चर्हिदवसदनं दामीत्यत्र लिङ्गप्रमाणं स्यान्नरूपां विनीयवर्ती भूतिमनुमाय
 तद्वद्वात् यावद्दध्युक्तं मन्त्रं लवनकर्मणि विनीयोक्तुं प्रवृत्तं भवति ताव-
 त्तस्य विनियोगस्यार्कचित्करत्वमालोच्योद्गासीनं सत्त्वसाहाय्यार्थमितस्ततः
 प्रमाणान्तरं संप्रेक्षते । एव लिङ्गप्रमाणस्योद्गासीन्ये सति तद्वेकथा इर्वलमपि
 प्रकरणप्रमाणं लिङ्गप्रमाणाविरोधेन विनीयोक्तुं प्रवृत्तं भवति । एतादृश
 स्थले चाविरोधेनेव प्रवृत्तिसंभवः । बलवानपि स्याविरोधेन प्रवृत्तो इर्वलश्चेत्
 न वाधते । विरोधेन प्रवृत्तो तु लिङ्गप्रमाणमोदासीन्यं जज्ञात्प्रकरणप्रमाणस्य
 बाधं च कुर्यात् । तच्चत्वाविरोधेन प्रवृत्तं प्रकरणं दर्शपूर्णमासप्रकरण-
 पठितानां सर्वेषां मन्त्राणामेकवाक्यतया महावाक्यतां कल्पयति । प्रकरणेन

पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां तु यागानुमन्त्रणसमाख्यया यागसामान्यसंबन्धे-
 ऽवगते सामर्थ्यात्पूषयागसंबन्धोऽवगम्यते ।

कल्पितं च तद्वाक्यप्रमाणं सर्वेषां मन्त्राणामपूर्वसाधनीभूतार्थप्रकाशनसामर्थ्य-
 रूपं लिङ्गं कल्पयति । यावच्चैतद्विङ्गं कल्प्यते तावत्तत्र बहिर्लवनार्थप्रकाशन-
 सामर्थ्यरूपं वस्तुसद्विङ्गमौदासीन्यं त्यक्त्वा कल्पितं लिङ्गं च स्वकुक्षौ
 प्रवेश्य स्वयमपूर्वसाधनीभूतबहिर्लवनार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपतां दधत्तेन
 विशेषरूपेण विनियोक्त्र्यां श्रुतिं कल्पयति यद् बहिर्देवसदनं दामीति मन्त्रेणापूर्व-
 साधनं बहिर्लुनातीति । मन्त्रोच्चारणपूर्वकलवनेन संस्कृतं बहिरासनादावुप-
 युक्तं चेच्छ्रुतिबलादपूर्वसाधनं भवतीति ।

न केवलमेतादृशस्थले दुर्बलस्य प्रमाणस्य बाधाभावमात्रम् । किं तु
 तस्य दुर्बलस्य प्रबलप्रमाणसाहाय्यकारित्वात्प्रबलाश्रितत्वेन प्रबलस्यैव बलव-
 च्चम् । प्रबलस्य प्रमाणस्य चावद्बलं तावद्बलं तस्य दुर्बलस्यापि प्रमाणस्य
 प्राप्यत इति यावत् । तेन चात्र प्रकृते लिङ्गप्रमाणस्य यादृशं बलं तादृशं प्रक-
 रणप्रमाणस्य भवति । न च बलाधिक्यप्राप्तेः क उपयोग इति वाच्यम् ।
 अत्रैव यदि प्रकरणप्रमाणविरोधेन सामान्यसंबन्धबोधकं वाक्यप्रमाणं स्यात्त-
 र्हन्यत्र वाक्यप्रमाणबाधेनापि अत्र लिङ्गप्रमाणवद्बलीयसा प्रकरणप्रमाणेन
 वाक्यप्रमाणस्य बाधः स्यादिति ।

एतादृशबलाधिक्यप्राप्तेरुपयोगमुदाहरणान्तरद्वारा प्रदर्शयति-पूषानु-
मन्त्रणेति । पूर्वं सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरसापेक्षस्य लिङ्गस्य
 दुर्बलप्रकरणप्रमाणापेक्षा प्रदर्शिता । अत्र तु समाख्यारूपप्रमाणापेक्षा । समा-
 ख्यारूपप्रमाणं चातीव दुर्बलतरम् । कस्यचिन्मन्त्रसमुदायस्य यागानुमन्त्रणेति
 समाख्या । समाख्या यौगिकः शब्दः । अनुमन्त्रणं संस्पर्शनम् । याग-
 संबन्धेनानुमन्त्रणं येन क्रियते तादृशो मन्त्रसमुदायो यागानुमन्त्रणशब्दे-
 नोच्यते । पूषप्रभृतिदेवतानामनुमन्त्रणं यैर्मन्त्रैः क्रियते ते पूषानुमन्त्रणमन्त्रा
 इत्युच्यन्ते । ते च मन्त्राः "पुष्णोहं देवयज्यया प्रजया पशुभिश्च जनिपी-
 येत्यादयः । तेषां मन्त्राणां तादृशदेवतानुमन्त्रणाद्व्यं लिङ्गप्रमाणेन साध्यते ।
 परं तु मन्त्रोच्चारणपूर्वकेनानुमन्त्रणे तूर्णां वा क्रियमाणेनानुमन्त्रणे यावन्न
 काश्चिद्विशेषोच्यते तावदकिञ्चित्करं लिङ्गप्रमाणमुदासीनं सत्सामान्य-
 संबन्धबोधकं प्रमाणान्तरमपेक्षते । मन्त्राम्नानबलान्मन्त्रोच्चारणपूर्वके-
 नानुमन्त्रणे किञ्चिदपूर्वमुत्पद्यत इति कल्पनायामपि तस्यापूर्वस्य फलं
 यक्तव्यम् । तच्चात्र न किञ्चिन्नित्यं शक्यत इत्यत एतदपूर्वं फलोत्पाद-
 कत्वेन निर्हातस्य कस्यचिन्मुष्यापूर्वस्याङ्गभूतमित्यभ्युपेयम् । तच्च मुष्यापूर्वं

ननु तेषां यावत्समाख्यया पूषयागेन सामान्यसंबन्धोऽवगम्यते, तावत् प्रकरणादर्शपूर्णमासाभ्यामेव सामान्यसंबन्धोऽवगतः । समाख्यातस्तस्य वली-

किमिति तद्विधायार्थं प्रमाणान्तरापेक्षा वर्तते एव । तत्र च यागानुमन्त्रणेति समाख्यया तेषां मन्त्राणां यागे संबन्धो बोध्यते । यागश्चापूर्वसाधनमित्युत्पत्तिवाक्यावगम्यते । तत उत्पत्तिवाक्यस्य यो वेशः स देशस्तेषां मन्त्राणां यागसंबन्धबोधकसमाख्याप्रमाणेन कल्प्यते । ततस्तेन समान-वेशत्वरूपेण स्थानप्रमाणेनाकाङ्क्षा कल्प्यते । आकाङ्क्षारूपेण च प्रकरणप्रमाणेन सामीप्यं कल्प्यते । तेन चैकवाक्यताद्वारेण यागीयापूर्वसाधनीभूत-कश्चनार्थ एतैर्मन्त्रैः प्रकाश्यत इति यावत्सामर्थ्यं कल्प्यते तावत्तत्कल्पितं सामर्थ्यं स्वकुक्षौ प्रवेश्य वस्तुस्तसामर्थ्यं यागीयापूर्वसाधनीभूतपूपादिदेवता-प्रकाशनरूपतां दधत्तेन विशेषरूपेण स्वानुरूपां विनियोजनीं श्रुतिं कल्पयति यदेतैर्मन्त्रैर्यागे पूपादिदेवता अनुमन्त्रयते इति । तथा च कल्पितया श्रुत्या विनियोगो भवति ।

अथापेक्षकप्रमाणस्य यादृशं बलं तादृशं बलमपेक्षितस्य साहाय्य-कारिणः प्रमाणस्य भवतीत्येतदजानानः शङ्कते-ननु तेषां यावदित्यादिना 'अभिधायित्वात्' (पृ ११० प. ४) इत्यन्तेन । अयमाशयः । लोके हीत्यं दृश्यते । प्रबलस्य प्रवृत्तौ दुर्बलस्य निवृत्तिः । प्रबलस्य निवृत्तौ दुर्बलस्य प्रवृत्तिः । प्रबलस्य प्रमाणान्तरापेक्षायामौदासीन्ये तु तत्साहाय्यकारिणो दुर्बलस्य प्रवृत्तिर्भवत्येव । तद्विरोधिनस्तु दुर्बलस्य तदानीं मन्थरं प्रवृत्तिरिति । प्रकृते च पूषानुमन्त्रणमन्त्रविषये लिङ्गसमाख्ययोर्द्वयोः प्रमाणयोः प्रवृत्तिः प्रदर्शिता । किंतु तत्र प्रकरणप्रमाणस्यापि प्रवृत्तिः संभवति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे ह्येते मन्त्राः पठन्ते । प्रकरणस्य लिङ्गप्रमाणं बाधकं समाख्याप्रमाणं बाध्यं च । तत्र प्रकरणस्य स्वबाधकलिङ्गप्रमाणाविरोधित्वे प्रवृत्तिरप्रत्युद्भव । विरोधित्वे तु बाधकस्य लिङ्गप्रमाणस्यौदासीन्यं दृष्ट्वा मन्थरं प्रवृत्तिः स्यात् । तावतापि तत्प्रकरणं समाख्यां बाधितुं क्षमत एव यदि समाख्याप्रमाणं स्वविरोधि स्यात् । अविरोधि चेत्स्वकुक्षौ प्रवेशयेत् । अथात्र प्रकरणं प्रमाणं लिङ्गप्रमाणविरोधि तदविरोधि वा । तथा समाख्याप्रमाणमत्र प्रकरणप्रमाणविरोधि तदविरोधि वेति विचार्यते । तत्र प्रकरणप्रमाणं लिङ्गप्रमाणेन सह विरुध्यत एव । लिङ्गप्रमाणविचारे क्रियमाणे मन्त्रस्य पूषदेवताप्रकाशनसामर्थ्यमवगम्यते । प्रकरणप्रमाणेन च दर्शपूर्णमासाङ्गत्वमवगम्यते । दर्शपूर्णमासे च न पूष-देवतासंबन्ध इति । अत एव चात्र समाख्याया अपि प्रकरणप्रमाणेन सह विरोधः सिद्धो भवति । समाख्याया लिङ्गप्रमाणानुसारित्वेन पूषयाग-संबन्धबोधकत्वात् । दर्शपूर्णमासे च पूषदेवताया असंबन्धात् । तथा चात्र समाख्या प्रकरणप्रमाणेन बाधिता सती कथं लिङ्गप्रमाणस्य

यस्त्वात् । अत एव पौरोडाशिकमिति समाख्याते ब्राह्मणे आम्नातानामपि प्रयाजानां प्रकरणात्सान्नाभ्योर्षांशुयागाङ्गत्वमपीत्युक्तम् ।

साहाय्यं कुर्यात् । ननु नात्र समाख्याया पूषयागसंबन्धबोधकत्वम् । तस्या लिङ्गप्रमाणानुसारित्वे स्यान्नाम तथा कथंचित् । लिङ्ग-
प्रमाणानुसारित्वमेव तु न सिध्यति । मध्ये प्रकरणेन प्रमाणेन तस्या वाधात् । तथा चात्र समाख्याया यागसामान्यसंबन्धबोधकत्वात् सा प्रकरणप्रमाणेन सह विच्छेदा भवतीति चेत्-किं ततः । प्रकरणप्रमाणं हि स्वेन सहाविरोधिनीं समाख्यां स्वकुक्षौ प्रवेश्य स्वयं विशेषरूपतां वधानं दर्शपूर्णमासरूपयागसंबन्धं बोधयेत् । नैतावतात्र समाख्या साहाय्या-
पेक्षिणो लिङ्गप्रमाणस्य साहाय्यं कथमपि कर्तुं क्षमते । एवं चात्र साहाय्या-
पेक्षिणो लिङ्गप्रमाणस्य साहाय्यालाभेन न्यूनबलस्य परमुखप्रेक्षित्वापत्तौ प्रकरणप्रमाणेन मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वं यद्वोधितं तत्रैव कथं-
चिल्लिङ्गप्रमाणस्यानुमतिः संपादनीया भवति । सा चेत्थम् । पुष्पातीति पूषेति पूषशब्दस्यावयवशक्त्या दर्शपूर्णमासयागीयान्यादिदेवताप्रतिपादकत्वं नत्वत्र रूढ्यादित्यदेवताप्रतिपादकत्वमिति । एवं चात्र लिङ्गप्रकरणसमाख्या-
रूपप्रमाणत्रयेणैकवाक्यतया पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं स्यान्नतु पूषयागाङ्गत्वमिति । अत एवेति । प्रकरणप्रमाणस्य समाख्यापेक्षया बली-
यस्त्यादेवेत्यर्थः । बलीयस्त्वे बीजं च प्रागुक्तम् (पृ. १०१ प. २०) । समिधो यजति । तनूनपादं यजति । इदो यजति । वहिर्यजति । स्वाहाकारं यजति (तै. सं. २।१।१।१) एतं पञ्च प्रयाजाः । प्रयाजानां मन्त्रास्तु तैत्तिरीय-
ब्राह्मणे मन्त्रकाण्डे पञ्चमानुषाक एवमाज्ञाताः—समिधो अन्न आज्यस्य वियन्तु । तनूनपादं आज्यस्य वेतु । इदो अन्न आज्यस्य वियन्तु । वहिर्अन्न आज्यस्य वेतु । स्वाहाग्निम् । स्वाहा सोमम् । स्वाहाग्निम् । स्वाहा प्रजापतिम् । स्वाहासोमाम् । स्वाहेन्द्राग्नी । स्वाहेन्द्रम् । स्वाहा महेन्द्रम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहाग्निं होत्राज्जुषाणाः । अन्न आज्यस्य वियन्तु (तै. ब्रा. ३।१।५) इति । एते मन्त्राः छायाचार्येस्तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके षष्ठ्युपासके प्रथमानुषाके प्रसङ्गाद्वाच्यन्ताः । तथाहि तत्र भाष्यम्—एतेषां मन्त्राणां विनियोगे बीधायनो दर्शयति समिधो अन्न आज्यस्य वियन्त्यति प्रथमम् । तनूनपादं आज्यस्य वेत्तिविति द्वितीयमित्यादि । हे अन्न समिध-
मानास्तवमूर्तय आज्यस्य वियन्तु त्वमानामिदमाज्यमभ्रन्तु । तनूं शरीरं न पातयति न नाशयति किं तु पालयतीति तनूनपात् । हे अन्न द्वितीया तनूनपात्तय मूर्तिराज्यं वियन्तु । हे अन्न इत् इत्थाः स्तुत्यास्तव मूर्तय आज्यं वियन्तु । वृद्धणा इति । हे अन्न कलं वृद्धन्ती तव मूर्तिराज्यं वियन्तु । अर्धं प्रथमाज्यभागद्वयं प्रति स्वाहा हुतं भविष्यति । एवं द्वितीयाज्यभागद्वयं

किंच यागानुमन्त्रणसमाख्ययापि न पूषयागेन सामान्यसंबन्धोऽवगम्यते । किंतु यागमात्रेण । प्रकरणेन तु दर्शपूर्णमासाभ्यामेव विशेषसंबन्धोऽवगम्यते । अतः प्रकरणाद्भट्टिति तत्संबन्धस्यैवावगतत्वात्तदर्थत्वमेव तेषां युक्तम् । पूषेतिशब्दस्य पुष्पातीति व्युत्पत्त्या कथंचिदग्न्याद्यभिधायित्वात् ।

मैवम् । पूषानुमन्त्रणमन्त्रे हि श्रूययाणे एवमवगम्यते-पूषाभिधान-समर्थत्वादयं मन्त्रस्तत्प्रकाशनार्थ इति लव्नमन्त्र इव लव्नप्रकाशनार्थः । न तत्र प्रकरणाद्यपेक्षा । येन तेषामुपजीव्यत्वेन प्रावत्य स्यात् । प्रकरणात्तु दर्शपूर्णमासार्थत्वे तस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनेन विनियोजकत्वात् लिङ्गस्यो-पजीव्यत्वेन प्रावत्यम् । अतो लिङ्गात्पूषप्रकाशनार्थत्वेऽवगते तन्मात्रप्रकाशन-मन्थकमित्यपूर्वसाधनपूषप्रकाशनार्थत्व वक्तव्यम् । किं, तदपूर्वमित्यपेक्षायां

प्रति स्वाहा हुतमस्तिवति भविष्यतीति क्रमेण द्रष्टव्यम् । आवाहननिगदे या देवताः क्रमेण निर्दिष्टास्ता एवास्मिन् स्वाहाकारनिगदेपि निर्दिश्यन्त इत्यवधेयम् । होत्रात्-होमनिमित्तं स्थिष्टकरणार्थमित्यर्थः । हे अग्ने पते सर्वे देवाः प्रीयमाणा इदानीं त्वन्मुखेनाज्यं पिवन्स्विति । एते च मन्त्रा यत्र ब्राह्मणभागे पठितास्तस्य ब्राह्मणभागस्य पौरोडाशिक इति समाख्यायाल्लिकानाम् । प्रकरणे च तत्र सांनार्योपांशुयागस्य । सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सांनार्यं हविर्विशेषः । ऐन्द्रं कथ्यमावास्यायाम् ऐन्द्रपयोमावास्यायाम् इति विहितयोर्दधिपयसो सांनार्यसंज्ञा । उपांशुयागश्च दर्शपूर्णमासान्तर्गतो यागविशेषः । उपांशुयाज इत्यपि शब्दः साधुः । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाद्दे (पा सू ७।१।६२) इति सूत्रे प्रयाजानुयाजमहण-सुपलक्षणार्थमित्यपि पक्षोस्ति । अतो यज्ञाद्भूतयत्किंचिदर्थवाचकेपूषांशु-याजादिशब्देष्वपि तत्सूत्रप्रवृत्त्या हुत्यनिषेधसंभवात् । किं च यागेति । अनुपदमेवैतदुपपादितम् । अथापेक्षकप्रमाणस्य यावद्बलं तावद्बलमपेक्षितस्य भवतीत्याशयेन समाधत्ते-मेवमिति । पूषानुमन्त्रणेति । अयं भावः । पूषानुमन्त्रणमन्त्रध्रवणे सत्यन्यानपेक्षयैव पूषदेवताप्रकाशनार्थं च मन्त्र इत्यवगम्यते । तथा चात्र लिङ्गप्रमाणस्य स्वरूपलाभे न प्रमाणांतरापेक्षा । किं तु लिङ्गप्रमाणेन मन्त्रस्य विनियोगे तस्य किं फलमित्येव प्रयोजनावगत्यर्थं प्रमाणान्तरापेक्षा । यत्र स्वरूपलाभार्थं प्रमाणान्तरापेक्षा तत्र प्रमाणान्तरस्यो-पजीव्यत्वेन प्रावत्याद्यपेक्षकस्य प्रमाणस्य बलहानिर्भवति । प्रकृते तु स्वयं-मेवान्यानपेक्षतया लब्धस्वरूप लिङ्गमिति तस्य प्रयोजनावगतय परमुत्प्रेक्षित्वेपि न बलहानिरीपक्षेपि जायते । अतस्तलिङ्गप्रमाणमत्र कथं स्यापक्षया इवलेन प्रकरणप्रमाणेन सपादितं विनियोगं कथंचिदनुमतिं दद्यात् । प्रत्युत तं

यागानुमन्त्रणसमाख्यानुगृहीतालिङ्गात्पूषयागापूर्वसंबन्धिदेवताप्रकाशनार्थोऽय-
मित्यवगम्यते । अतो यद्यपि समाख्यातः प्रकरणं बलीयस्तथाऽपि तस्य
लिङ्गेन बाधितत्वात् समाख्याया दुर्बलाया अपि प्रथमलिङ्गाश्रितत्वेन प्राव-
ल्यात्सैव सामान्यसंबन्धे प्रमाणं संभवति । दुर्बलस्यापि प्रथलाश्रितस्य
प्रावल्यात् ।

अत एव श्रुत्यपेक्षया-दुर्बलाया अपि स्मृतेराचमनरूपप्रवृत्त्याश्रितत्वेन
प्रावल्यात्पदार्थधर्मगुणभूतश्रौतक्रमत्यागेन वेदकरणानन्तरं क्षुते आचमनमेव
कार्यमित्युक्तम् (जै. १।३।७) । यथाहुः—

अत्यन्तबलवन्तोऽपि पौरजानपदा जनाः ।

दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः ॥

इति । (त. वा. ३।३।७)

विनियोगं कणद्धयेव । प्रकरणप्रमाणं च स्वरूपलाभ एव लिङ्गापेक्षया
प्रकरणप्रमाणस्य वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनेनैव विनियोजकत्वात् । एवमत्र लिङ्ग-
प्रमाणेन प्रकरणप्रमाणेपसारिते समाख्याप्रमाणस्य प्रवृत्तिर्निराबाधैव भव-
तीति पूषयागीयापूर्वसंबन्धिपूषदेवतानुमन्त्रणे मन्त्रस्य विनियोगः सिध्य-
तीति ।

अत एव श्रुतीति । जैमिनीये प्रथमाध्यायतृतीयपादे चतुर्थे पदार्थप्रावल्या-
धिकरण इदमुक्तम् । क्षुत आचामेत् इत्येवं शुद्धार्थमाचमनं सार्वत्रिकं पुरुषार्थं
विधीयते । क्रतुमध्ये क्षुते जाते तु तेन निमित्तेन तत्र नेमित्तिकमाचमनमाचान्ते न
कर्तव्यमित्येवं क्रत्वर्थं विधीयते । यज्ञोपवीतिना कर्तव्यमित्यत्र यज्ञोपवीति-
त्वत् । क्रतुप्रकरणे वेदं कृत्वा वेदिं करोति इति श्रूयते । वेदो नाम धर्ममयं
संमार्जनसाधनम् । आहवनीयगार्हपत्यरूपाग्निद्वयमध्यवर्तिनी चतुरङ्गुलखाता
भू मिवेदिः । वेदं कृत्वेत्यनेन वेदकरणान्तरं क्षुतं स्यात्तर्हि तत्र स्मृतिप्राप्ता-
चमनापेक्षया श्रुत्युक्तस्य वेदिकरणस्य बलवत्त्वादाचमनं बाधित्वा वेदिः
कर्तव्येति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तिवत्यम् । स्मृतावाचमनरूपः पदार्थो विधी-
यते । वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुती तु वेदं वेदिं चेति पदार्थद्वयमन्यत्र केवलं
तयोः क्रमो विधीयते । क्रमश्च पदार्थधर्मः । पदार्थश्चानुप्रेयत्वात्प्रधानम् ।
क्रमस्तु पदार्थधर्मत्वाद्प्रधानम् । धर्मस्य च पदार्थाश्रितत्वात्पदार्थस्तस्योप-
जीव्यो भवति । श्रुत्युक्तेन क्रमेण श्रुत्युक्तस्याचमनस्य बाधे त्वप्रधानेन स्वोप-
जीव्यस्य प्रधानस्य बाधः स्वीकर्तव्यः स्यात् । स च न न्याय्यः । उपजीव्य-
विरोधस्यायुक्तत्वात् । तथा च श्रुतिरप्यत्राप्रधानानुपद्विष्टाद्बलैव भवति ।

यत्तु पूषेति शब्दः कथंचिदग्न्याद्यभिधायीति तत्र । तस्यादन्तको हि सः (तै. सं. २।६।८) इत्यादिवाग्न्यशेषेण वैदिकप्रसिद्ध्या च अर्थविशेषे रूढत्वात् । रूढेश्चावयवार्थालोचनसव्यपेक्षाद्योगाद्वलीयस्त्वात् । अत एव

किंच श्रुतौ वेदं कृत्वेत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेन शब्दमर्यादया पूर्वकालिकत्वं वेद-
करणस्य बोध्यते । अव्यवधानांशस्त्वार्थिकः । तस्य स्मृत्युक्ताचमनेन
वाधेपि न सर्वथा श्रुतेर्बाधो भवति । एवं चात्र पूषानुमन्त्रणेति समाख्यायाः
प्रचलप्रमाणाश्रितत्वेन प्राञ्जत्यात्तथा प्रकरणस्य बाध एव । अतोत्र
प्रकरणेन प्रमाणेन सभाव्यमानो यो दर्शपूर्णमासे पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां
विनियोगस्तत्र पुष्पातीति पूषेति योगार्थानुसरणेन लिङ्गप्रमाणस्यानुग्रह-
कल्पनं सुनरामन्यायम् । प्रकरणस्य समाख्यया बाधितत्वात् । एव चात्र न
पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासे विनियोग इति स्थितम् ।

अथात्र पूषेति शब्दे योगार्थं उपपादयितुं नैव शक्यत इत्याह-
चन्तु पूषेति । तस्यादन्तक इति । तैत्तिरीयसंहितायां तस्मात्पूषा प्रपिष्ट-
भागोदन्तकः (तै. सं. २।६।८।५) इत्युक्तम् । पूषादित्यः । स चादन्तको
दन्तरहितः । अतः स प्रपिष्टभागः । प्रकृष्ट यत्पिष्टं तद्रूपो हविर्भागो यस्य
तादृश । पूष्णः सर्वत्र चरोः पिष्टमेव भागं कुर्यात् । पूषदेवतोद्देशेन वीयमानं
द्रव्यं पेपणं कृत्वा देयमिति यावत् । अस्यां श्रुतौ दन्तरहितस्य पूष्णः पिष्ट-
भागत्वमुक्तम् । यद्यपीयं श्रुतिः प्रकृतिभूते दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठ्यते तथापि
प्रकृतो पूषदेवताया असम्बन्धप्रकरणादुत्कृष्य विकृतिगामिनी भवेति । तत्र
पूषदेवतायाः संभवात् । तदुक्तं जैमिनिना पौष्णं पेपणं विकृतौ प्रतीयेता-
चोदनाप्रकृतौ (जै. सू. ३।३।३४) इति । पौष्णं पूषदेवतासंबन्धितया प्रतीय-
मानं पेपणं प्रदेयद्रव्यसंचूर्णनं पौष्णं चरुम् (तै. सं. १।८।२) इत्यादिना
विहिते विकृतिभूते पूषयागे प्रकरणादुत्कृष्य प्रतीयते । कुतः । प्रकृतिभूते
दर्शपूर्णमासयागे पूषदेवताया अचोदनादुत्कृत्वेनाविधानादिति सूत्रार्थः । पुष्णा-
तीति पूषेति योगार्थग्रहणे तु पूषशब्दस्याग्न्यादिदेवताभिधायकत्वेन प्रकृति-
भूते दर्शपूर्णमासयागे च तादृशदेवतासंबन्धस्य सत्त्वेनेतत्पुत्र विरुद्धं स्यात् ।
दन्तरहितस्यस्याग्न्यादिदेवतास्वसंभवाच्च । नन्वादित्यरूपे देवताविशेषे पूष-
शब्दस्य रूढ्यभ्युपगमेपि पुष्पातीति पूषेत्यवयवशक्त्याग्न्यादिदेवतापरत्वं
पूषशब्दस्य इयारमिति चेतसाह-रूढेश्चाति । रूढ्यर्थोहि शब्दध्वज्यमात्रेणो
पस्थितो भवतीत्यत स शीघ्रोपस्थितिकं प्रथममुपस्थितत्वादन्तरङ्गः । योगा-
र्थश्च तादृशशब्दावयवीभूतप्रकृतिप्रत्ययतदर्थतदग्न्यानुसंधानेनोपस्थितो भव-
तीत्यतः स पिलम्ब्योपस्थितत्वाद्द्विरङ्गः । तत्र प्रथममुपस्थितस्य रूढ्यर्थस्या-
न्ययेन बाक्यार्थं वृत्ते तदनन्तरं निष्कलत्वाद्योगार्थस्योपस्थितिरैव न भवति ।
एतदेव च रूढ्यर्थोपेक्षया वलीयस्त्वम् । एतन्मूलिकैव योगजबोधे तदना-

वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत (चौ. श्रौ. सू. २।१२।५३।१७) इत्यत्र रथ-
कारशब्देन सौधन्वनापरपर्यायो वर्णविशेष उच्यते । रूढेः प्रावल्यात् । न तु
रथं करोतीति व्युत्पत्त्या द्विजातीयः । योगस्य दौर्बल्यादित्युक्तं षष्ठे (६।१।
४४) ।

लिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिः । तदनालिङ्गितेत्यस्य
योगशक्त्यनालिङ्गितेत्यर्थः । पङ्कजादियोगरूढशब्दस्थले रूढव्यर्थस्य पङ्कजस्य
पङ्कगवधिकोत्पत्त्याश्रयत्वरूपयोगार्थालिङ्गितत्वेन न योगशक्तिप्रतिबन्धः ।
योगशक्तिस्तत्र रूढिनाकेः सहकारिणी भवति । एवं च यौगिकरूढमण्डपावि-
शब्दोपपर्यायं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः । एतन्मूलक एव योगावरूढिवली-
यसीति न्यायः । तथा च प्रकृते पुष्पातीति पूषेत्येवं योगशक्तेः प्रतिबन्धान्न
पूषशब्दोऽग्न्यादिवेवतामभिधातुं प्रभवतीति भावः । अत एव वर्षास्विति ।
जैमिनीये षष्ठाध्यायप्रथमपादे द्वादशे रथकाराधिकरणे इवमुक्तम् । तस्यायं
भावः । ' वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ' ' घीमे राजन्यः ' ' शरदि वैश्यः ' इत्येवमृत्युविशेषपुरस्कारेण त्रैवर्णिकानामग्न्याधानमुक्तम् । तथा ' वर्षासु रथ-
कारोऽग्नीनादधीत ' इत्येवं वर्षाकाले रथकारस्याग्न्याधानमुक्तम् । अत्र रथकार-
शब्दस्त्रैवर्णिकातिरिक्ते कस्मिंश्चिज्जातिविशेषे रूढः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन-

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते (याज्ञ. १।९५) इति ।

वैश्यायां क्षत्रियभद्रत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यात्पन्ना करणी ।
तदप्युक्तं याज्ञवल्क्येन-

वैश्याशूद्रयोस्तु राजन्यान्माहिष्योऽग्नीं सुतौ स्मृती ।

वैश्यास्तु करणः शूद्रां विज्ञास्वेप विधिः स्मृतः ॥

(याज्ञ. १।९२) इति ।

अस्मिंश्च जातिविशेषे रथकारशब्दे न रथं करोतीति व्युत्पत्त्या
प्रयतन्ते । रथमकुर्वत्यपि तज्जातीये रथकारशब्दप्रयोगदर्शनात् । तथा च
जातिविशेषे रूढोऽयं रथकारशब्दः । सौधन्वनशब्देनायमेवोच्यते । सौधन्व-
नशब्दस्य रथकारशब्दपर्यायत्वात् । प्रकृते च वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतित्यत्र
रथकारशब्देनायमेव जातिविशेषो गृह्यते । न तु रथं करोतीति व्युत्पत्त्या
रथनिर्माता यः कश्चिद्विप्रादिरत्र गृह्यते । नन्वत्राश्रयवार्थानुरोधेन रथकार-
शब्देन विप्रादिह्यैवर्णिक एव गृह्यताम् । तथा सति हि तस्याधानं सिद्धमेवेति
केवलमत्र रथकरणेन निमित्तेन वर्षाकालमात्रविधानमिति लाघवम् । रूढव्यर्थ-
ग्रहणे तु तस्य त्रैवर्णिकातिरिक्तत्वादाधानस्यासिद्धत्वेन तदपि विधेयमिति
नौरवं स्यादिति चेन्न । तत्र हि लाघवगौरवचर्चावसरो यत्र द्वयोः पक्षयोः

तस्माद्युक्त समाख्यया सामान्यसबन्धेऽवगते सामर्थ्यात्पूपायागसबन्धः
पूषानुमन्त्रणमन्त्राणामिति । यथाहुः—

यागानुमन्त्रणानीति समाख्या ऋतुयोजिका ।

तस्माच्छ्रुत्यनुरोधेन प्राप्तिस्तद्देवते क्रतौ ॥

(त. वा. ३।२।२) इति ।

तत्सिद्ध प्रमाणान्तरसिद्धसामान्यसबन्धस्य पदार्थस्य विनियोजक
लिङ्गमिति ।

तत्र मन्त्रविनियोजक लिङ्ग मुख्ये एवार्थे विनियोजक न गौणे ।
मुख्यार्थस्य प्रथममुपस्थितत्वेन तत्रैव विनियोगबुद्धौ पर्ययसन्नायां पुनर्गौणेऽर्थे
विनियोगकल्पनायां गोरवप्रसङ्गात् । अत एव बर्हिर्देवसदन दामि (ते. स.
१।१।२) इति मन्त्र सामर्थ्यात्कुशलवनाङ्गम् । तेषा मुख्यत्वात् । न उलपरा-
जिलपनाङ्गमित्युक्तम् ।

समकृशता । प्रकृते तु रथकार इति शब्दभ्रवणसमकालमय रूढ्यर्थोपस्थिति ।
यागार्थस्य तु तादृशशब्दाद्यवयवीभूतप्रकृतिप्रत्ययतद्व्यतदन्वयानुसंधानोत्तर-
मिति स्पष्टमय व्यभ्यम् । उपस्थित परित्यज्यानुपस्थितकल्पनाया अन्या
व्यवत्वाविति । तस्मात्प्रकृत पूषशब्दस्य रूढ्यादित्यपरत्यमेव नतु यागार्थानु-
सरणेनाग्न्यादिपरत्यम् । तथा च प्रकृतिभूत दर्शपूर्णमासे जादित्यदेयताया
असबन्धाद्धिकृतिभूत सौर्ययाग एव पूषानुमन्त्रणमन्त्राणा विनियोगा नतु
प्रकरणार्हदर्शपूर्णमासे । प्रकरणस्य लिङ्गप्रमाणन बाधितत्वात् । बाधित च
प्रकरणे समाख्या लिङ्गप्रमाणस्य सहकारिणी भवतीति सिद्धम् । उपसङ्घरति-
तस्मादिति । यागानुमन्त्रणानीति । शक्ति पूषादिपदानामादित्यादी रूढिरूपा
शक्तिः । सा पूषादिदेवता यत्र स तद्भवति । यागानुमन्त्रणति समाख्या यागानु-
मन्त्रणमन्त्राणा यागसामान्य विनियोग बाधयति । नतु पूषादिपदशक्त्यनु-
राधात् लिङ्गप्रमाणन पूषादिदेवताक यागविशेष तर्था मन्त्रार्था प्राप्ति-
भवतीत्यर्थः ।

लिङ्गप्रमाणन विनियोग स्वभावात्तानीति प्रागुक्तम् (वृ १०१ प १) ।
तत्र मन्त्रस्य विनियोग विशेषमाह—तत्र मन्त्रति । जैमिनीय तृतीयाध्याय
द्वितीयपादे प्रथमाधिकरण इव चिन्तितम् । बर्हिर्देवसदन दामीति मन्त्रस्य
स्वचनपदादानसान्ध्यलक्षणेन लिङ्गन बर्हिलेखन विनियोग इति पूर्वमुक्तम्
(वृ १०१ प २) । लघित्य बर्हिश्च द्विविध मुख्य गौण च । मुख्यं कुशाकाशा-

तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्यो बलवत् । तेषां हि न साक्षाद्विनियोजकत्वम् ।
किंतु लिङ्गं श्रुतिं च कल्पयित्वा । न चासमर्थस्य श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोग-
कल्पना संभवतीति सामर्थ्यस्यापि कल्पत्वेनोपजीव्यत्वात् । अतस्तैर्या
वत्सामर्थ्यं कल्पयित्वा श्रुतिः कल्प्यते तावदेव कृतेन सामर्थ्येन श्रुतिं कल्प-
यित्वा विनियोगः क्रियते इति तस्य प्राचल्यम् ।

अत एव 'स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि'
(तै. ब्रा. ३।७।५) इत्यस्य सदनाङ्गत्वं लिङ्गात् । न तु वाक्यांसादना-
ङ्गत्वम् । तस्य दौर्बल्यादिति ।

विवशविधदर्भरूपम् । तत्सदृशं तृणान्तरमुलपादि गौणम् । मुख्यवर्हिनिष्ठगुण-
सदृशगुणवत्त्वेनोल्पादौ वर्द्धिःशब्दस्य प्रयुज्यमानत्वात् । यथाग्निशब्दोग्नि-
सदृशे माणवके प्रयुज्यते तद्वत् । तत्र मुख्ये वर्हिष्येव वर्द्धिर्वैवसदनं वामीति
मन्त्रस्य विनियोगो न गौणे । मुख्यार्थस्य प्रथमं प्रतीतत्वेन तत्र मन्त्रं विनि-
युज्य चरितार्थस्य लिङ्गस्य गौणार्थे प्रवृत्त्ययोगात् । यस्य तु मुख्यार्थः प्रकरणे
नास्ति किंतु प्रकरणान्तरे तत्रापि मुख्यार्थलाभात्प्रकरणान्तरोपि मन्त्रस्य
विनियोगः कार्यो नतु प्रकरणलोभाद्गौणार्थे । प्रकरणविच्छेदापेक्षया मुख्यार्थ-
परिच्छागस्य जघन्यत्वात् । अत एव पूषानुमन्त्रणमन्त्राणां दर्शपूर्णमासप्रकरणे
पठितानामपि प्रकरणं विच्छिद्य प्रकरणान्तरे पूषयागे उत्कर्षो भवति । यत्र
तु मन्त्रस्य मुख्यार्थेन न प्रकरणे नापि प्रकरणान्तरे विनियोगः संभवति
तत्रापि जघमात्रेण तस्य मन्त्रस्योपयोगः कल्पनीयो न तु कथमपि गौणार्थेन ।
प्रमाणान्तरं विना गौणार्थस्य प्रतीतिरेवाभावात् । नद्यग्निरित्युक्ते तावता
प्रमाणान्तरमन्तरेण तत्राग्निशब्दस्य गौणार्थे सामर्थ्यं यत्तुस्तत्र तात्पर्यं वा
क्यंचिदपि लौकिकाः प्रतिपद्यन्ते । मुख्यार्थे तु ध्रुवणमात्रेण शब्दस्य सामर्थ्यं
यत्तुस्तात्पर्यं च लोका अवगच्छन्ति ।

तेषां हीति । वाक्यादीनां प्रमाणानामित्यर्थः । वाक्यप्रमाणं च समभि-
व्याहाररूपम् । नहि समभिव्याहारमात्रेण सामर्थ्यमकल्पयित्वा श्रुतिः कल्प-
यितुं शक्यते । येन च विनियोगः क्रियते तदेव प्रमाणम् । समभिव्याहाररूपं
वाक्यं च लिङ्गं तद्द्वारा श्रुतिं च कल्पयित्वैव विनियोजकं भवतीति वाक्य-
प्रमाणस्य प्रमाणत्वमेव लिङ्गश्रुतिरूपप्रमाणद्वयार्थत्वम् । अतो लिङ्गं श्रुतिश्चेति
प्रमाणद्वयं वाक्यप्रमाणस्योपजीव्यं भवति । उपजीव्यस्य प्राचल्यं च लोके
प्रसिद्धमेव अत एव स्योनामिति । इदं प्रागुपपादितम् (वृ. ८३ प. १७) ।

समभिव्याहारो वाक्यम् । समभिव्याहारो नाम साध्यत्वादिवाचक-
द्वितीयाद्यभावे वस्तुतः शेषशेषिणोः सहोच्चारणम् । यथा 'यस्य पर्णमयी
जुहूर्भवति न स पाप* श्लोक* शृणोति' (तै. सं. ३।५।७।२) इति । अत्र
हि न द्वितीयादिविभक्तिः श्रूयते । केवलं पर्णताजुहोः समभिव्याहारमात्रम् ।
तस्मादेव च पर्णताया जुह्वङ्गत्वम् ।

एवं लिङ्गप्रमाणं सप्रपञ्चं व्याख्यायैवानीं वाक्यप्रमाणं निरूपयति-समभि-
व्याहार इति । समभिव्याहारः सामीप्यम् । तच्च शब्दयोर्वाक्ययोर्विधारणक्रिया-
द्वारा संभवति । साध्यत्वादीति । शेषशेषिणावद्वाङ्मिनो । यथा व्रीहीन्प्रोक्षती-
त्यत्र व्रीहीनिति द्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणां साध्यत्वावगमेन तेषामङ्गित्वं साधनस्य
च प्रोक्षणस्याङ्गत्वं ज्ञायते । यद्यपि प्रोक्षणात्मागेव लब्धस्वरूपा व्रीहय इति
न ते प्रोक्षणस्य साध्या भवितुमर्हन्ति तथापि न तेषां प्रोक्षणात्पूर्वमपूर्व-
साधनत्वमित्यपूर्वसाधनत्वरूपधर्माविशिष्टा व्रीहयः प्रोक्षणेनैव जायन्ते ।
अतस्ते प्रोक्षणसाध्या इत्युच्यन्ते । एवं च यत्र साध्यत्वादिविधिका द्वितीयादि-
श्रुतिर्नास्ति तत्र केवलं तेषां सहोच्चारणमात्रेणाङ्गित्वभावोवगम्यते ।
एतदेव वाक्यं प्रमाणम् । यस्य पर्णाति । तैत्तिरीयसंहितायां तृतीयाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमेऽनुवाके इदं पठ्यते- तृतीयस्यामितो विवि सोम आसीत् ।
तं गायत्र्याद्वरत् । तस्य पर्णमच्छिद्यत् । तत्पर्णोभवत् । तत्पर्णस्य पर्णत्वम् ।
यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति साम्या अस्याहुतयो भवन्ति जुषन्तेस्य देवा
आहुतीः । देवा वै ब्रह्मन्मघदन्त । तत्पर्ण उपाशृणोत् । सुभ्रवा वै नाम । यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाप* श्लोक* शृणोति (तै. सं. ३।५।७) इति ।
अयं भूलोकः प्रथमः । द्वितीयोन्तरिक्षलोकः । तृतीयो द्यूलोकः । इतो
भूलोकावारभ्य तृतीये द्यूलोके पूर्वं सोम आसीत् । गायत्री तं सोमं समाद्वरत् ।
तस्याह्वियमाणस्य सोमस्यैकं पर्णं भूमौ पतित्वा पलाशवृक्षोभवत् । पर्ण-
जन्यत्वात्तस्य वृक्षस्य पर्णनाम संपन्नम् । तादृशेन पर्णवृक्षेण जुहुं सपादयेत् ।
तथा साति तथा जुहा ह्यमाना आहुतयः सर्वाः सोमसंबन्धिन्त्यो भवन्ति ।
देवाश्च ता आहुतीः प्रीतिपुरःसरः सेवन्ते । यदा च देवा ब्रह्मतरयविषये
परस्परं संवादं रक्षसि कृतवन्तस्तदानीं पर्णवृक्षाभिमानां देवस्तद्वृक्षच्छाया-
यामुपविष्टानां देवानां घचनमशृणोत् । तस्मात्तस्य वृक्षस्य सुभ्रवा इति नाम
संपन्नम् । यस्मादयं वृक्षः सुभ्रवास्तस्माज्जुह्वास्तन्मयत्वे यजमानः शोभनं
स्तुतिरूपमेव वाक्यं सर्वदा शृणोति न तु पापं श्लोकं निन्दाघचनं शृणोतीति
तत्र भाष्यम् । अत्र पर्णमयीपदस्य जुह्वपदस्य च सामीप्यम् । तेन च पर्णवृक्ष-
संबन्धिकाष्टस्य जुहाकारप्राप्तिसामर्थ्यं बोध्यते । तादृशसामर्थ्येन च पर्ण-

न चानर्थक्यम् । जुह्वशब्देनापूर्वलक्षणात् । तदयं वाक्यार्थः—पर्ण-
तया अवत्तहविर्धारणद्वारा यदपूर्वसाधनं तद्भावेयेदिति । एवं च पर्णतया यदि
जुहूः क्रियते तदैव तत्साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यते । इति न पर्णताया
वैयर्थ्यम् । अवत्तहविर्धारणद्वारेति चावश्यं वक्तव्यम् । अन्यथा सुवादिष्वपि
पर्णतापत्तेः । सा चेयं पर्णताऽनारभ्याधीता न सर्वकृतुषु गच्छति । विकृतिषु
चोदकेनापि प्राप्तिसंभवेन द्विरुक्तत्वापत्तेः । किंतु प्रकृतिषु । तदुक्तम्—‘प्रकृतौ
वाऽद्विरुक्तत्वात्’ (जै. ३।६।४) इति ।

काष्ठेन जुह्वं भावयेदिति द्वितीयाश्रुतिः कल्प्यते । तथा च पर्णताया जुह्वङ्गत्वं
बोध्यते । पर्णकाष्ठस्य जुह्वनिर्माणे विनियोगः कार्य इति यावत् ।

न चानर्थक्यमिति । काष्ठान्तरेणापि जुह्वाः सिद्धत्वात्पलाशकाष्ठेनैव
जुह्वनिमणि विशेषादर्शनात्पर्णताया जुह्वङ्गत्वविधानं व्यर्थं स्यादिति न
वाच्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—जुह्वशब्देनेति । तथा च पलाशकाष्ठेन जुह्वं
कुर्यादिति न वाक्यार्थः । किंतु पलाशकाष्ठेन जुह्वपूर्वं भावयेदिति । काष्ठान्तरेण
जुह्वनिर्माणे तथा हविःप्रक्षेपेपि नापूर्वोत्पत्तिः । एतच्चात्र पर्णताया जुह्वङ्गत्व-
विधानस्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यते । अवत्तेति । अवद्यत इत्यवत्तं खण्डशो
गृहीतम् । अवेत्पुपसर्गपूर्वाद्धो अवखण्डने इत्यस्मान्द्वातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः ।
तादृशं यद्दविस्तस्य जुह्वा यद्धारणं तद्द्वारा पर्णतयाऽपूर्वं भावयेदित्यर्थः ।
अन्यथेति । यद्यपि सुवादिभिरप्याज्यधारणं क्रियते तथापि पात्रान्तरादिभ्यः
सकाशाववदीयमानं हविर्यथा जुह्वा धार्यते न तथा सुवादिभिरिति भावः ।
अत्र च प्रसङ्गादनारभ्याधीतानां क्त संनिवेशस्तन्निरूपयति—‘सा चेयम्’
इत्यादिना ‘आस्तां तावत्’ (पृ. १२१-प. ८) इत्यन्तेन । यस्य पर्णमयी
जुह्वमवति इति वाक्यं न प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासप्रकरणे पठ्यते । न वा तद्वि-
कृतिभूतस्य कस्यचिद्यागाविशेषस्य प्रकरणे । अतश्चैतद्वाक्यं पूर्वं किञ्चित्प्रकृत्य
न पठितमित्यनारभ्याधीतमित्युच्यते । तेन च प्रतिपादिता पर्णता प्रकृतिभूते
दर्शपूर्णमासे याम एव संबध्यते । यद्यपि पर्णताबोधकस्यैतद्वाक्यस्य विकृताः
वापि प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकं दृश्यते तथापि प्रवृत्तेः पूर्वमेव तत्र प्रकृति-
वद्विकृतिरित्यतिदेशेन तत्र पर्णतायाः सिद्धत्वात्पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च संबन्धः ।
चर्चितचर्वणस्यान्याय्यत्वात् । प्रकृतौ वेति । अद्विरुक्तत्वादिति पक्वच्छेदः ।
वाशब्द पवार्ये । अनारभ्याधीतानां प्रकृतावेव प्रवृत्तिः । तत्र पुनरुक्तत्वा-
भावात् । द्विरुक्तत्वाविति पक्वच्छेदे विकृतावित्यध्याइत्य विकृतौ पुनरुक्तत्वाच्च
तत्र प्रवृत्तिः किंतु प्रकृतावेत्येवार्थो बोध्यः ।

अत्र विकृतिर्यतोऽङ्गानि गृह्णाति सा प्रकृतिरिति न प्रकृतिशब्देन विवक्षितम् । गृहमेधीये पर्णताया अप्राप्तिप्रसङ्गात् । न हि गृहमेधीयात्काचन विकृतिरङ्गानि गृह्णाति । मानाभावात् । किंतु चोदकाद्यत्राङ्गाप्राप्तिस्तत्कर्म प्रकृतिशब्देन विवक्षितम् । यया दर्शपूर्णमासौ । तत्र हि न चोदकादङ्गप्राप्तिः ।

अत्र विकृतिरिति । प्रकृतौ वेतिसूत्रे प्रकृतिशब्देन कीदृशं कर्म प्राप्तमिति विचार्यते । कर्म च चतुर्विधं दृश्यते । केवलप्रकृतिरूपं केवलविकृतिरूपमुभयरूपमनुभयरूपं चेति । आद्यं यथा दशपूर्णमासादि । तत्रोपदिष्टानां केषाञ्चिदङ्गानां कर्मान्तरं सौर्ययागादायतिदेशेन गृह्यमाणत्वात्तस्य प्रकृतित्वम् । अन्यत्र च कर्मान्तरं उपदिष्टस्य कस्याप्यतिदेशेन तत्रागृह्यमाणत्वात्तस्य न विकृतित्वमिति तस्य केवलप्रकृतित्वम् । केवलविकृतिरूपं तु विश्वसृजामयनादि । तत्र ह्यन्यतोऽङ्गानि प्राप्यन्ते इति तस्य विकृतित्वम् । कर्मान्तरं तु ततः किञ्चिदप्यङ्गं न गृह्यते इति न तस्य प्रकृतित्वमिति केवलविकृतित्वम् । उभयरूपं तु अभीयोमीयपश्वादिषु । सवनीयपश्वादौ ततोद्ग्रहणात्तस्य प्रकृतित्वम् । दशपूर्णमासतश्च तत्राद्ग्रहणात्तस्य विकृतित्वमित्युभयरूपत्वम् । अनुभयरूपं तु गृहमेधीयादिकम् । तत्र हि नान्यतः किञ्चिदङ्गं गृह्यते नाप्यन्यत्र ततः किञ्चिद्गृह्यते इत्यनुभयरूपत्वम् । एषु च चतुर्विधेष्वपि कर्मस्वनारभ्याधीतानां प्राप्तिरविशिष्टा । सा च प्रकृतौ चाद्विरुक्तत्वादिति सूत्रेण प्रकृतावयवित् नियम्यते । तत्र चाद्विरुक्तत्वादिति हेतुः प्रदर्शितः । अन्यत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारे द्विरुक्तिदोषः स्यादतः सूत्रकारैः प्रकृतावेवेति नियमं कृत्वा स दोषः परिहृतः । तथा चाद्विरुक्तत्वादिति हेत्यनुसारेणोक्तचतुर्विधकर्ममध्ये यस्मिन्कर्मण्यनारभ्याधीतानां प्रवृत्त्यङ्गीकारे द्विरुक्तिदोषो न स्यात्तादृशं कर्म तत्र सूत्रे प्रकृतिशब्देन ग्राह्यमिति सूत्रकाराशयः प्रतिभाति । द्विरुक्तिदोषस्तु प्राप्तस्य पुनर्विधानाद्भवति । द्विरुक्तिदोषः स्यात्प्राप्तस्य च पुनर्विधेः (शास्त्रदी० ३६ अधि० १) इत्युक्तत्वात् । स चायं दोषः केवलविकृतिरूपं प्रकृतिविकृत्युभयरूपे च कमण्यनारभ्याधीतानां प्रवृत्त्यङ्गीकारे स्यादतस्तद्विपर्ययप्रथमं केवलप्रकृतिरूपं तथा चतुर्थमनुभयरूपं चति द्विविधं कर्मात्रं प्रकृतिशब्देन सूत्रकारैरभिलक्षितमिति गम्यते । द्विविधे च तास्मिन्कर्मणि चोदकादङ्गप्राप्तिः समाना । चोदकातिदेशः । एष च सूत्रे प्रकृतिशब्दो विकृतित्वाभावाविशिष्टकर्मापलक्षकः । तेन पूर्वोक्तचतुर्विधकर्ममध्ये तृतीयस्योभयरूपस्य कर्मणः सूत्रगतप्रकृतिशब्दनासमग्रद्व्युत्थस्यानुभयरूपस्य कर्मणः समग्रद्वयं सिध्यतीति बोध्यम् । गृहमेधीय इति । चातुर्मास्ये साकमेधपर्वणि मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासा इग्धे सायमोदनं निर्वपत् इत्येव

प्रकरणपठितैरेवाङ्गैर्नैराकाङ्क्षयात् । गृहमेधीयादिष्वपि न चोदकादङ्गप्राप्तिः ।
 क्लृप्तोपकारैरेव आज्यभागादिभिर्नैराकाङ्क्षयात् । अतो यत्र चोदकाप्रवृत्ति-
 स्तत्रानारभ्याधीतानां संनिवेशः ।

साप्तदश्यं त्वनारभ्याधीतमपि न प्रकृतौ गच्छति । प्रकृतेः पाञ्चदश्या-

गृहमेधीयोद्धिर्विधीयते । तत्र चाज्यभागौ यजतीति श्रूयते । दर्शपूर्णमासगतयो-
 राज्यभागयोरत्रातिदेशेन प्रातौ सत्यां पुनरत्राज्यभागौ यजतीति ददुक्तं तदार्थं
 सदगृहमेधीयस्यापूर्वत्वं ज्ञापयति । ज्ञापिते चापूर्वत्वे दर्शपूर्णमासविकृति-
 त्वाभावात्तत्र चाङ्कनाज्यभागप्राप्तिरतस्तद्वचनं सार्थकम् । तथा च दर्शपूर्ण-
 मासगतानामाज्यभागव्यतिरिक्तानामत्रानुक्तानामङ्गानामननुष्ठानं फलम् । इति-
 कर्तव्यताकाङ्क्षा त्वत्र प्रत्यक्षं यावदुक्तं तावदेव पूरणीया । अत्र चाज्यभागौ
 यजतीत्यस्य सार्थक्यायाष्टौ पक्षाः समुद्भवन्ति । तेषु चायमष्टमः पक्षो गृह-
 मेधीयस्यापूर्वत्वप्रकल्पनरूपः सिद्धान्तितः । अवशिष्टाः सप्त पक्षास्तद्दोषाश्च
 जैमिनीयन्यायमालायामुक्ताः (अध्या. १० पा. ७ अधि. १) तत एव
 द्रष्टव्याः ।

ननु यथानारभ्याधीता पर्णता प्रकृतिभूते दर्शपूर्णमासादियामे संव-
 ध्यते तथा सप्तदश सामिधेनीरनुष्ठयात् इत्यनारभ्याधीतं सामिधेनीनां
 सप्तदशत्वं प्रकृतिगामि स्यात् । तथा च 'पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह'
 इत्येवं प्रकृतौ यत्सामिधेनीनां पञ्चदशत्वमुच्यते तद्विरुध्यत इति
 चेत्तत्राह-साप्तदश्यं त्विति । अयं भावः । समिधाधानकाले उच्चार्यमाणा
 ऋचः सामिधेनीशब्देनोच्यन्ते । समिधामाधाने पेण्यण् (पा. सू. ४।३।१२०
 वा. १०) इत्यनेन समिच्छब्दात्पेण्यण्प्रत्ययः । अत्रिसमिन्धनप्रकाशिका ऋचः
 सामिधेन्य इति यावत् । तादृशा ऋचः सूक्ते यद्यभ्येकादश पठ्यन्ते
 तथापि तत्र 'त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्' इति वचनेनाद्याया
 अन्त्यायाश्च त्रिवारमभ्यासे पञ्चदशत्वं संपद्यते । अतः पञ्चदश सामिधेनी-
 रन्वाहेत्युपपद्यते । यत्र च सामिधेनीनां सप्तदशत्वं संपादनीयं भवति तत्र
 वाशतप्यामसिसमिन्धनप्रकाशिका ऋचोन्विष्य तादृशमृद्ध्यमधिकं तत्र
 प्रवेशनीयम् । अत एवोक्तमधिकानां च दर्शनात् (जै सू. १०।५।३१)
 इति सूत्रे सुवोधिनीकारिरेत्सीयोमीयपशौ सप्तदशसामिधेनीकं पृथुपाजाः,
 तं स वाध इति ऋचोरधिकयोर्दर्शनात् इति । एकविंशतिमनुष्ठयादित्यत्र
 सामिधेनीनामेकविंशतित्वमप्युक्तीत्येवोपपादनीयम् । न चतुर्वारं ततोधिकं
 याद्यान्त्ययोरभ्यासेन । तदुक्तं जैमिनिना यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् (जै.
 सू. १०।५।३०) इति । शतखं यावदुक्तं तावदेवाभ्यसितव्यम् । कृतपरिमाण-

वरोधात् । किन्तु विकृतिषु गन्धति । तथापि न सर्वामु गच्छति । चोदकप्राप्त-
पानदश्यभाषप्रसङ्गात् । किन्तु प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदस्यासु मित्रविन्दादिषु गन्धति ।
यथाहुः—

त्वात् । त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामित्यनेनाभ्यासस्य नियतपरिमाणत्वाद्भिति
तदर्थः । एषा सामिधेनीसंख्योपपत्तिरभिहित्ता । अस्याश्च सामिधेनीसप्तदश-
सख्याया अनारभ्याधीतत्वात्पर्यन्ताया इव प्रकृती संबन्धो वक्तव्यः । स
च न संभवति । प्रकृती पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहित्येण सामिधेनीनां पञ्चदश-
त्वसंख्याया उक्तत्वात्तेन तत्र संख्यान्तरप्रवेशद्वारस्थ पिहितत्वात् । नन्व-
नारभ्याधीतस्य विकृती द्विरुक्तिदोषप्रसङ्गाभिया न प्रवेश इति पूर्वमुक्तम् ।
यदि च द्वारावरोधेन प्रकृती साप्तदश्यस्य न प्रवेशस्तर्हि चोदकेन तस्य
विकृती प्राप्तेर्द्वैचत्येन द्विरुक्तिदोषप्रसङ्गाद्विकृती साप्तदश्यप्रवेशः स्यादिति
चेन्न । चोदकेन पाञ्चदश्यस्य विकृती प्रवृत्तत्वेन प्रकृषाविव विकृतावपि द्वार-
निरोधेन साप्तदश्यप्रवेशस्याशक्यत्वात् । नन्वेवमनारभ्याधीतस्य साप्तदश्यस्य
प्रकृती विकृती चेत्युभयत्रापि प्रवेशाभावे वैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न । यत्र
विकृतिविशेषेतिदेशेन पाञ्चदश्यस्याप्राप्तिस्तत्र साप्तदश्यस्य चारितार्थ्यसंभ-
वात् । तत्र ह्यतिदेशो न प्रवर्तते यत्रातिविश्यमानधर्मविरुद्धो धर्मः प्रत्यक्षत
उपविश्यते । मित्रविन्दादी विकृतिविशेषे सामिधेनीनां साप्तदश्यं प्रत्यक्षत
उच्यत इति न तत्रातिदेशेन पाञ्चदश्यस्य प्रवृत्तिः । ननु किं कृतमेतावता ।
अनारभ्याधीतस्य साप्तदश्यस्य वैयर्थ्यं यन्मयापादितं वेदुद्दारायैतन्नवतोच्यते ।
तन्नु वैयर्थ्यं तदवस्थमेव । यद्यपि मित्रविन्दादी पाञ्चदश्यातिदेशाभावाद्-
नारभ्याधीतस्य साप्तदश्यस्य प्रवृत्तिः सुवचा तथापि तत्र तत्प्रवृत्तौ
फलाभावः । तत्र प्रत्यक्षतः साप्तदश्योक्त्या सिद्धेरिति चेन्न । मित्र-
विन्दादी हि पाञ्चदश्यं निवर्तनीयं साप्तदश्यं च विधेयमिति द्वयं
करणीयम् । तत्र मित्रविन्दादी साप्तदश्योक्त्या प्रथमं साधितमनारभ्याधीतेन
साम्प्रदश्येन च द्वितीयं साधितम् । यद्यपि मित्रविन्दादी साप्तदश्योक्त्यैवेत-
त्कार्यद्वयं सिध्येत्तथापि तदुक्तेरतिभारः स्यात् । स च सत्यां गतावपुक्तः ।
तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते (पा. भा. ५।१।१९)
इति । एवं चानारभ्याधीतं साप्तदश्यं यत्सामान्येनापि तत्रैव मित्रविन्दादि-
स्थलविशेषे पुनस्तदुक्त्या तत्रैव नियन्त्रितं भवतीति तात्पर्यम् । चोदकप्राप्तेति ।
अतिदेशप्राप्तेन पाञ्चदश्येन साप्तदश्यस्य बाधावित्यर्थः । प्रकृती पठितस्य
पाञ्चदश्यस्य चोदकबलाद्विकृती प्रवृत्तिर्जायते । अनारभ्याधीतस्य साप्त-
दश्यस्य तु विकृती सामिधेनीक्षन्नेन योग्यतया कल्पनीयेति मन्थर प्रवृत्तिः ।

एवं च प्रकृतावेतत्याश्रदश्यं प्रतिष्ठितम् ।

विकृतौ च न यथास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुतिः ॥

(त. वा. ३।६।९) इति ।

न च वाक्यव्ययर्थम् । अनारभ्याधीतस्यैव साप्तदश्यस्य मित्रविन्दादि-
प्रकरणस्थेन वाक्येनोपसंहारात् । उपसंहारो नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषे
नियमनम् । यथाहुः—

सामान्यविधिरस्पष्टः संहियेत विशेषतः (त. वा. ३।४।४७) इति ।

तत्रानारभ्य विधिः सामान्यविधिः । मित्रविन्दादिप्रकरणस्यस्तु विशेष-
विधिरित्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं वाक्यादङ्गत्वम् ।

तदिदं वाक्यं प्रकरणाद्वर्तीयः । प्रकरणं हि न साक्षाद्विनियोजकम् ।
तद्बन्धाकाररूपम् । न चाकाङ्क्षा स्वयं प्रमाणम् । किंतु साकाङ्क्षं वाक्यं द्रष्टु
भवत्येतादृशी मतिः— नूनमिदं वाक्यं केनचिद्वाक्येनैकवाक्यभूतमिति । तत्रा-
काङ्क्षारूपं प्रकरणं वाक्यस्य वाक्यान्तरेकवाक्यत्वं प्रमाणम् । एव च याव-
त्प्रकरणं वाक्यं कल्पयित्वा विनियोजकं भवति तावद्वाक्यं लिङ्गश्रुती कल्प-
यित्वा विनियोजकं भवतीति प्रकरणाद्वाक्यं वर्तीयः ।

अतः पाठ्यचदश्येन साप्तदश्यस्य बाधः । चोदकप्राप्तेतिविशेषणेन बाधबाधं
सूचितं भवति । एवं च प्रकृताविति । यदेतत्पाठ्यचदश्यं प्रकृतापुक्तं तत्प्रकृती
तथा यत्र विकृतौ साप्तदश्यपुनःश्रुतिर्नास्ति । किं च विकृतौ च प्रतिष्ठितं
भवतीत्यर्थः ।

प्रासङ्गिकं परिसमाप्येदानीं वाक्यप्रमाणस्य प्रकरणावपेक्षया वर्तीयस्यै
प्रदर्शयति—तद्विदं वाक्यमिति । प्रकरणावपेक्षया वाक्यप्रमाणस्य प्राबल्ये सिद्धे
प्रकरणावपेक्षया दुर्बलात्स्थानप्रमाणात्तदपेक्षया दुर्बलात्समाख्याप्रमाणाच्च-
वाक्यप्रमाणस्य प्राबल्यमर्थोदयं सिद्धं भवति । वर्तीयस्यप्रकारः प्रागुक्त-
(पृ. ८३ प. १३) । स्वयमिति । साक्षादित्यर्थः । नूनमिति । दूरस्थित-
योर्मिथः साकाङ्क्षोर्दोषोपेक्षादयोर्दोषोपेक्षायि चतुर्न-सामोपेक्षं न दृश्यते तथाप्य-
काङ्क्षायुगादन्ततः सामोपेक्षमाकल्य तयोरेकस्यैवा प्रकल्पयति इति भावः ।
एकस्यावपेक्षे प्रमाणाविति । एतावदयं प्रकरणेन कर्तुं शक्यम् । न तु तेन
साक्षात् कल्पयित्वा विनियोजकं ननु शक्यते । तादृशस्यैव विनियोगमनु-
सरेणैव वाक्यं प्रकृतं कल्पयित्वा जायते । तद्वद-एव चेति । प्रकरण-

अत एवेन्द्राग्नी इद हविरजुपेतामर्वावृधेता महो ज्यायोऽज्ञाताम् (ते, ब्रा. ३।५।१०।३) इत्यत्रेन्द्राग्नीपदस्य लिङ्गादर्शाङ्गत्वे सिद्धे इद हविरित्यादेरपि तदेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वम् । न तु प्रकरणाद्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् । प्रकरणाद्वाक्यस्य वलीयस्त्वादिति ।

मिति प्रथमान्त कर्तृपदम् । वाक्यमिति लिङ्गश्रुत्योरप्युपलक्षणम् । वाक्य लिङ्गं श्रुतिं चेति त्रय कल्पयित्वा चावत्प्रकरण विनियोक भवतीत्यर्थः । अत एवेन्द्राग्नी इति । तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते । इन्द्राग्नी इद हविरजुपेताम् अर्वावृधेता महोज्यायोऽज्ञाताम् (ते ब्रा ३।५।१०) इति । अत्रेन्द्राग्निद्वययोः सवन्धो दर्श एव न पौर्णमास्या विहित इत्यत इन्द्राग्नी इति पदं दर्श एव प्रयुज्यते । तदेकवाक्यतया तद्वचशिष्टभाग इद हविरित्यादेरपि दर्श एव प्रयुज्यते न तु पौर्णमास्यामित्यर्थः । अयं भावः । इदं दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठ्यत । प्रकरणपठितस्य च मन्त्रस्य प्राकराणिक कर्माणि परस्पराकाङ्क्षावशाद्यो विनियोगो भवति स प्रकरणप्रमाणवलादेव । प्रकृते च प्रकरणप्रमाणे नन्द्राग्नी इति मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासकर्मणि विनियोगः प्राप्तः । परंतु पौर्णमास्यामिन्द्राग्नी न दृश्यते । अतस्तत्र कर्मणीन्द्राग्नी इति मन्त्रप्रयोगे कृत तत्कर्मणीन्द्राग्न्या सवन्धाभावेन मन्त्रपठितस्येन्द्राग्नी इति पदस्यार्थप्रकाशनरूप सामर्थ्यं विहितं भवति । तथा च प्रकरणप्रमाणवलात्प्राप्तोपिन्द्राग्नी इति मन्त्रस्य तत्र विनियोगो न भवति । प्रकरणापक्षया लिङ्गप्रमाणस्य वलीयस्त्वात् । ननु प्रकरणेनेन्द्राग्नी इद हविरजुपेतामर्वावृधेता महोज्यायोऽज्ञातामित्यतस्य सर्वस्य मन्त्रस्य विनियोगः प्राप्तः । लिङ्गप्रमाणं त्विन्द्राग्नी इत्येतावत्पदमात्रात् विरुध्यते । तथा च तत्रेन्द्राग्नी इति पदमपनीयावाशिष्टस्येदं हविरित्यादमन्त्रभागस्य प्रकरणप्रमाणेन विनियोगः स्यादेवति चक्षः । इदं हविरित्यादमन्त्रभागस्येन्द्राग्नी इतिपदसमाभिव्याहारा वर्तते । समाभिव्याहार एव च वाक्यप्रमाणम् । तेन प्रमाणेन च तस्यैव हविरित्यादिभागस्येन्द्राग्नी इति पदेन सहैकवाक्यतयनेन्द्राग्निदेवतासम्बन्धार्थप्रकाशकत्वरूपसामर्थ्यं कल्प्यते । तथा चेन्द्राग्नी इतिपदरहितस्य तस्य मन्त्रभागस्य प्रयोगेपि पौर्णमास्यामिन्द्राग्निद्वयतयोरसवन्धेन वाक्यप्रमाणसिद्धकवाक्यता विरुद्धवत् एव । वाक्यप्रमाणं च लिङ्गप्रमाणमित्यं प्रकरणापेक्षया वलीय एव । तथा चात्र यथा लिङ्गप्रमाणेनेन्द्राग्नी इति पदमपनीयत तथा वाक्यप्रमाणेनदं हविरित्यादि शेषभागोप्यपनीयत इति नात्र प्रकरणप्रमाणस्यावकाशः । वलीयसा वाक्यप्रमाणेन प्रकरणप्रमाणस्य बाधात् । यथा वाक्यं पदानां सवन्धं प्रत्यक्षसिद्धं । प्रकरणं त्याकाङ्क्षावशात्सवन्धकल्पनीयः । तथा च वाक्येन प्रथममेवाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यत । ततस्तत्र

उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथा प्रयाजादिषु । समिधो यजतीत्यत्र हि इष्टविशेषस्यानिर्देशात्समिधागेन भावयेत् किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्ण-
मासवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेत्कथमित्यस्त्युपकारकाकाङ्क्षा ।
अत उभयकाङ्क्षया प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिध्यति ।

ननु यदि प्रयाजादिवाक्ये इष्टविशेषो न श्रूयते तर्हि विश्वजिन्न्यायेन

श्रुतिः कल्प्यते । तथात्र विनियोग इति तृतीयः क्षणो विनियोगस्य । प्रकरणेन
तु प्रथमं वाक्ययोः संबन्धः कल्प्यते । तेन च सामर्थ्यं कल्प्यते । तेन श्रुतिः
कल्प्यते । तथा च तत्र विनियोग इति तत्र विनियोगक्षणश्रुतुर्थः । तथा
च वाक्यप्रकरणयोर्द्वयोः प्रमाणयोरेकत्र संनिपाते तृतीयक्षण एव वाक्य-
प्रमाणेन विनियोगात्तत्र चतुर्थक्षणे विनियोजकस्य प्रकरणप्रमाणस्य तत्र
विनियोजकश्रुतिकल्पनपर्यन्तमनुधावनं न भवतीत्यर्थः ।

एवं वाक्यप्रमाणं सप्रपञ्चं निरूप्याधुना कमप्राप्तं प्रकरणप्रमाणं
निरूपयति—उभयाकाङ्क्षा प्रकरणमित्यादिना स्थानाद्वलीयस्त्वमिति

इत्यन्तेन । उभयोराकाङ्क्षोभयाकाङ्क्षा । उभयोरिति कर्मणि पष्ठी ।
आकाङ्क्षायाः कर्ता चात्र न कश्चिदन्वोनुपस्थितः प्रकल्पनीयः । किंतु
तायुभावेव । उपस्थितत्वात् । अथवोभयोरिति कर्तरि पष्ठी । आकाङ्क्षायाः
कर्म चात्र न किञ्चिदन्वदनुपस्थितं प्रकल्पनीयम् । किंतु तायुभावेव । उप-
स्थितत्वात् । तथा च पक्षद्वयेऽपि द्वयोः कयोश्चित्पदार्थयोः परस्परं परस्परस्य
या आकाङ्क्षा सा प्रकरणशब्देनोच्यते इति फलति । अन्यतराकाङ्क्षापक्ष्या
चोभयाकाङ्क्षया जायमानो योगो द्रवीयान् भवति । यथान्धस्य व्यवहार-
सिद्धयेऽस्य चक्षुष्मः पुरुषापेक्षा । चक्षुष्मस्तु नान्धापेक्षा । तत्र च तयोः
संयोगेनान्धस्य व्यवहारसिद्धिर्भवति । किंतु स तयोयोगो न द्रवीयान् भवति ।
यद्यप्यन्धोनन्यगतिकः कदापि न चक्षुष्मन्तं जिहासति तथापि चक्षुष्मस्त-
जिहासा संबन्धेऽपि । तादृशस्थले च यदि स चक्षुष्मान्पुरुषः पद्भ्युः
स्यात्तदा तयोः पद्भ्यन्धयोर्जायमानो योगश्चिरस्थांयी स्यात् । उभयोरप्य-
नन्यगतिकत्वेनान्योन्यसापेक्षत्वाज्जिहासायाः क्वाप्यसंभवात् । अनिर्देशादिति
स्वर्गकाम आयुष्काम इत्येवमधिकारिविशेषणद्वारा कस्यापि फलस्यानिर्देशा-
दित्यर्थः । तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयेऽध्याये प्रपाठके प्रथमानुवाके समिधो
यजति (तै.सं. २।६।१) इत्येवं पञ्च प्रयाजा विहिताः । ते च पूर्वं (पृ. १०९प. १९)
प्रदर्शिताः । उभयाकाङ्क्षेति । एवं चाङ्गप्रधानयोरुभयोरपि परस्पराकाङ्क्षया

स्वर्गः फलं कल्पयताम् । विश्वजिदधिकरणे (जै. सू. ३।५।७) हि विश्व-
जिता यजेतेत्या फलम्याश्रवणात्, फलमन्तरेण च विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं
फलं कल्पयितव्ये सर्वाभिलषितत्वेन स्वर्गं फलमित्युक्तम् । तदुक्तम्—

‘ स स्वर्गः स्वात्मवान्प्रत्यविशिष्टत्वात् ’ (जै. सू. ४।३।१५) इति ।

यः सवन्धो जायते स प्रकरणप्रमाणेन जायत इति भावः । विश्वजिदधिकरण
शक्ति । चतुर्थाध्याये तृतीयापादे सतममधिकरणमेतत् । स स्वर्ग इति । देशात्मक-
स्वर्गवारणाय स इति । तथा चात्र स्वर्गशब्देन सुखविशेष उच्यते ।

यन्न इत्येन समिन्नं न च यस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वपदास्पदम् ॥

इत्येवं लक्षितः सुरविशेष सर्वेषामभिमतः ।

स्वर्गोऽनतिशयप्रीतिरूपो दुःखविवर्जितः ।

भूयांसोभिलषन्त्येनमल्पे त्वल्पसुखं नरा ॥

इत्युक्तीत्या सर्वसाधारणेनाभिलषितं यत्सुखं तदेव कल्पनीयं भवति ।
तथाहि सति शास्त्रस्य भूयोविषयत्वमुपपद्यते । अविशेषप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य
संकुचितविषयत्वप्रकल्पने त्वन्याय्यम् । पश्वादिफलकल्पनार्था तु ये पशु
मिच्छन्ति तापन्मात्रविषयत्वं विश्वजितेत्यादिशास्त्रस्य स्यादिति संकुचित
विषयत्वं स्पष्टमेव । पश्वादिमुखं दुःखानुपकमल्पं चेति कश्चिदेव प्रार्थयन्ते ।
यद्यपि प्रत्यजायपरिहारं सर्वैरभिलष्यते तथापि स प्रत्यवापसापेक्षत्वात्
क्रियतापि विलम्बेन बुद्धिमारोहतीति तदपेक्षया शीघ्रोपस्थितिकत्रादुक्तरूप
स्वर्ग एव कल्पनीयो भवतीति भावः । ननु यत्र फलं नायमभ्यते तत्र
विश्वजिन्न्यायेनोक्तीत्या स्वर्गफलकल्पना भवति । फलावगतिश्च विधा
चतुष्टयेन जायते । क्वचिद्विधावप्य एव फलं श्रूयते । यथा यजेत स्वर्गकाम
इति । क्वचिदर्थवादवाक्यादवगम्यते । यथा रात्रिसत्रविधो प्रतिप्रतिप्रति
इवे इत्याद्यर्थवादवाक्यात्प्रतिप्रारूप फलमवगम्यते । एतच्चानुपपद्येव
स्फुटीभविष्यति । क्वचिदानुपपत्तिकम् । यथा आरोग्यकामं सोरेण यजेत
इत्यनन्तरं निर्दिष्टस्याश्विनौ यजेत इत्यश्विधागस्य पूर्वनिर्दिष्टारोग्य-
फलानुपपत्तिः । यद्यप्यतश्चरोग्यफलं विध्यन्तरस्थं तथापि प्रकृतत्वाद्
बुद्धिस्थं द्वातन्ध्येण कल्पनीयात्स्वर्गादिफलात्सन्निकृष्यते । क्वचिच्च
लिङ्गस्थम् । यथेन्द्रं यजेत इत्येन्द्रयागे इन्द्रा देव सहस्राक्ष
येन्द्रदस्तस्मै जुहोमि इति । मन्त्रः श्रूयते । तत्रेन्द्रद इत्युक्तत्वादेन्द्र
पदप्रदानसामर्थ्यमिन्द्रस्यावगम्यत इत्येन्द्रयागस्येन्द्रपदप्राप्ति फलम् ।
मन्त्रादर्थस्मृतौ सत्या सद्य एवेतत्फलं बुद्धिमारोहतीत्यत एतदपि स्वातन्ध्येण

रात्रिसत्रन्यायेन (जै. सू. ४।३।१७) वार्धवादिंकं फलं कल्पयताम् ।
 रात्रिसत्राधिकरणे हि 'प्रतिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यत्र विभ्युद्देशे
 फलाश्रवणात्फलमन्तरेण च विधिश्रुतेरनुपपत्तेरवश्यं फले कल्पयितव्ये आर्य-
 वादिंकं प्रतिष्ठाख्यं फलमित्युक्तम् । विश्वजिदधिकरणन्यायेनानुपास्थितस्वर्ग-
 कल्पने तस्य प्रकृतसंबन्धकल्पने गौरवार्धवादांपस्थितस्यैव प्रकृतफलत्वकल्पने
 लाघवात् । तदुक्तम्—

कल्पनीयात्स्वर्गादिफलात्संनिकृष्यते । एष चतुर्विधेषु फलेषु पूर्वाभावे
 परामितिक्रमो युक्तिसिद्ध एव । तथा च प्रकृते यत्प्रयाजा इज्यन्ते यर्मय
 तद्यज्ञस्य क्रियते यर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै (ते. सं. २।६।१।५)
 इत्येवमार्थवादिंकफलमत्र दृश्यते । पुरा देवैरारब्धे यज्ञे असुरा यज्ञविघाताय
 प्राप्ताः । तदानीं यज्ञसंरक्षणाय देवा अष्टाक्षरे गायत्रीपादे द्यूहद्वयं कृतवन्तः ।
 तत्राक्षरपञ्चकस्य द्यूहो यज्ञानुष्ठानात्पार्चीनी रक्षकः । अक्षरत्रयव्यूहः
 प्रतीचीनो रक्षकः । ततो द्यूहद्वयं यज्ञस्य कवचमान्छादनायाभवत् । तथा
 यजमानस्यापि । अतः पञ्चाक्षररूपत्वेन पञ्च प्रयाजाः पूर्वमिज्यन्ते ।
 त्रयोदशरूपत्वेन त्रयोनूयाजाः पश्चादिज्यन्ते । तदुभयं कवचं यज्ञयजमानयो-
 रभयतां रक्षणम् । तेन रक्षणेन भ्रातृव्यस्याभिभूतिर्भवति । भ्रातृव्यः शत्रुः ।
 अभिभूतिः शत्रुकृतपीडाया अभयः । तथा चात्र यज्ञविधिसकगत्रुपराभव-
 द्वारा यज्ञयजमानसंरक्षणरूपस्यार्थवादिंकफलस्य सद्भावात्तत्र विश्वजिन्न्या-
 यावतारो युक्त इत्याशयेनाह—रात्रिसत्रन्यायेनेति । चतुर्थाध्याये तृतीय-
 पादेष्टमाधिकरण इदं विचारितम् । तथाहि सत्रकाण्डे ध्रुयते 'प्रति-
 तिष्ठन्ति हवा य एता रात्रीरुपयन्ति' इति । द्वादशाहादूर्ध्वभाविनस्त्रयो-
 दशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । त्रयोदशसंख्याका रात्रयो
 यस्मिन्सत्रविशेषे सोयं त्रयोदशरात्रः । समुदायप्राधान्येनैकवचनान्तत्वम् ।
 क्वचिन्नु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमभ्युपेत्यैक एव
 सत्रविशेषो बहुवचनान्तेन रात्रिशब्देनाम्नायते । यथा त एता त्रिंशति-
 रात्रीरपश्यन्ति । अस्य रात्रिसत्रविधेः स्तावकेर्धवाद्वाक्ये प्रतिष्ठा ध्रुता ।
 सा चास्मिन्वाक्येत्यन्तमधुतात्स्वर्गात्प्रत्यासज्जा । तस्मात्प्रतिष्ठाकामो रात्रि-
 सत्रं कुर्यादित्येवं प्रतिष्ठैव फलत्वेन कल्पनीयेति न्यायमालायामुक्तम् ।
 शास्त्रदीपिकायां त्विथ्यमुक्तम्—विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गाध्याहारे स्वर्गस्य रूपं
 तस्य श्रुतकर्मसंबन्धः फलत्वं च कल्पनीयम् । प्रतिष्ठायास्तु स्वरूपमेक-
 वाक्यत्वं च कल्पितम् । केवलं फलत्वसिद्धयर्थं प्रतिष्ठन्तीत्यस्य सन्नततया
 विपरिणाममात्रं लक्ष्यम् । अतस्तदुरोधेनोपयन्तीत्यस्य विधिरूपेण परिणाम

‘फलमात्रेयो निर्देशादश्रुती क्षनुमानं स्यात्’ (जे. घृ. ४।३।१८) इति । तस्माद्विश्वजिन्न्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वा स्वतन्त्रफलार्थत्वे समवति किमिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्व स्वीक्रियते इति ।

मेवम् । स्वतन्त्रफलार्थत्वेऽन्यतराकाङ्क्षया संबन्धः स्यात् । न ह्यत्र फलस्य साधनाकाङ्क्षास्ति । श्रूयमाणं हि फलं साधनमाकाङ्क्षति । न चात्र तच्छ्रूयते । एवं च फलस्याकाङ्क्षाभावात् केवलं किं भावयेदिति प्रयाजानां भाव्याकाङ्क्षैव स्वतन्त्रफलार्थत्वं स्यात् । दर्शपूर्णमासार्थत्वे तूभयाकाङ्क्षा

उपयुज्यते । यच्छब्दस्य व्यवहितान्वयः । तद्वयमर्थः । ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयुरिति । प्रतिष्ठा च लोके संमाननीयत्वेन चिरकालजीवित्वम् । फलमात्रेय इति । निर्देशात् निर्देशयोग्यत्वात् । अनुमानमध्याहारः । प्रतिष्ठायाः फलत्वेन निर्देशयोग्यत्वात्प्रतिष्ठायात्र फलम् । यद्यप्युपयन्तीत्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते तथापि तस्याध्याहारः कार्य इत्यात्रेयो मन्यत इति सूत्रार्थः । तस्मादिति । नन्वत्र रात्रिसत्रन्यायेनेत्येव वक्तव्यं न तु विश्वजिन्न्यायस्योल्लेखोत्र युक्तः । यथा रात्रिसत्रे गौरवाद्द्विश्वजिन्न्यायस्याप्रवृत्तिस्तथा प्रकृते प्रयाजविषयेपीति चेत्-अत्राहुः । यागकाले यज्ञयजमानयोर्यज्ञविध्वंसक-परामभवद्वारा कथञ्चरूपेण सरक्षणमित्येव फलमार्थवादिकमत्र हस्यत । प्रारब्धस्य कर्मणो निर्विघ्नपरिसमाप्तिरिति यावत् । निर्विघ्नपरिसमाप्ति-विषयिणी कामना च फलान्तरोद्देशेन कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रवृत्तस्यानुपाङ्गिकी जायते । न तु निर्विघ्नपरिसमाप्तिमात्रकामनया क्वचित्कश्चित्प्रवर्तते । तावन्मात्रलभ्यार्थस्य तत्राप्रवृत्त्येव सिद्धत्वात् । प्रकृते च शङ्काकारः प्रयाजानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्व न मन्यते । तथाच निर्विघ्नपरिसमाप्तिरत्र कस्य यागस्य भवेत् । प्रयाजदर्शपूर्णमासयोरङ्गाङ्गिभावाभावेपि दर्श-पूर्णमासस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिकल्पनायां तु विश्वजिन्न्यायापेक्षया न किमपि रात्रिसत्रन्यायाङ्गीकारे लाघवमित्युभयोन्याययोरत्र साम्याद्विश्वजिन्न्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वेत्युक्तमिति । स्वतन्त्रेति । प्रयाजादीनां भाव्याकाङ्क्षया दर्शपूर्णमासाङ्गत्वे दर्शपूर्णमासस्यापीतिकर्तव्यताकाङ्क्षया प्रयाजाद्याङ्गित्वे सति दर्शपूर्णमासस्य यत्फल तद्वय तद्द्वारा तद्द्वानां फल भवति । यद्विच विश्वजिन्न्यायेन रात्रिसत्रन्यायेन वा स्वतन्त्र किञ्चित्फल कल्प्यते चेत्तस्य फलस्य पूर्वं फलत्वमेव नास्ति कुतस्तस्य साधनाकाङ्क्षा स्यात् । केवल प्रयाजानामेव भाव्याकाङ्क्षया तादृशफलितफलङ्गत्व स्यादिति

प्रमाणम् । प्रयाजानां भाव्याकाङ्क्षाया इतरत्र च कथंभावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् । अन्यतराकाङ्क्षातश्चोभयाकाङ्क्षा बलीयसीति वक्ष्यते । ततश्च दर्शपूर्णमासार्थत्वमेव युक्तं न स्वतन्त्रफलार्थत्वमिति । तदुक्तम्—

‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्’

(जै. सू. ४।३।१) इति ।

अत्र द्रव्ये फलश्रुतिर्यस्यं पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति (तै. सं. ३।५।७) इत्येवमाद्या । संस्कारे फलश्रुतिर्यदेकं चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे (तै. सं. ६।१।१।५) इत्येवमाद्या । कर्मणि फलश्रुतिर्वम वा एतद्यज्ञस्य

भावः । इतरत्र चेति । दर्शपूर्णमासरूपङ्गिनि चेत्यर्थः । न स्वतन्त्रेति । ननु यदि प्रयाजादीनां स्वतन्त्रं न किञ्चित्फलं तर्हि वर्म वै तद्यज्ञस्येत्यादिरर्थवादस्य किं तात्पर्यमितिचेत्प्रशंसार्थं तत् । यद्यपि वर्म वै तद्यज्ञस्येत्यादिरर्थवाद-श्रुत्यनुरोधेन यागकाले यज्ञस्य यजमानस्य च संरक्षणं प्रयाजाद्यङ्गैः कवच-रूपेण संभवति तथापि यथा प्रतिप्रारूपस्यार्थवादिकफलस्य रात्रिसत्रविधौ फलत्वेन संबन्धः प्रागुक्तः (वृ. १२५ प. १) तथात्र न तस्य फलत्वेन विधि-वाक्ये संबन्धः । तथा च क्वचिदार्थवादिकफलस्य फलत्वेन विधावन्ययः । क्वचिदार्थवादिकफलस्य सतोपि तस्य फलत्वेन विधौ नान्ययः । एतादृश-स्थले प्रशंसार्थार्थवाद इत्युच्यते । क्वचिस्वार्थवादिकफलस्यासंभव एव तत्र प्रशंसामात्रार्थार्थवाद इति भावः । तदेव ध्वनयन्नाह—द्रव्यसंस्कारेति । चतुर्था-ध्याये तृतीयपादे प्रथमाधिकरणे न्यायमालायामित्यमुक्तम्—इदमाग्नायतं-यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति (तै. सं. ३।५।७।२) यदाङ्कं चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे (तै. सं. ६।१।१।५) यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते वर्म वै तद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूतयै (तै. सं. २।६।१।५) इति । तत्र यजजुह्वाः प्रकृतिभूते पर्णद्रव्यं यच्चात्रनेन चक्षुषः संस्करणे यच्च प्रयाजानु-याजरूपं वर्म तत्रितयं क्रत्वर्थत्वेनेव विधीयते न तु पुरुषार्थत्वेन । यद्यपि पापश्लोकश्चवणराहित्यादिकं फलं पुष्टपसंबन्धि भवति तथापि फलत्वबोधक-कामशब्दाद्यभावः साध्यता चात्र न प्रतीयते । न शृणोति वृद्धे वर्म क्रियते इत्येवं वर्तमानकालबोधकशब्दनिर्देशात् । तथा च तेषां क्रत्वर्थत्वं सिद्धम् । निर्देशस्य विपरिणामस्त्वत्र न संभवति । विपरिणामो हि फलाकाङ्क्षा भवति । अत्र तु फलाकाङ्क्षैव न संभवति । क्रत्वर्थानां क्रतुसंभवनमात्र-प्रयोजनसंवेनारकार्यकारित्याभावात् । तस्मात्फलवत्त्वमहेतुः पापश्लोक

क्रियते यत्प्रयाजानूयाता इज्यन्ते" (तं स. २।६।१।५) इत्याद्या । कर्मपद
 चारादुपकारकर्मपर द्रष्टव्यम् । सस्कारकर्मण पृथक्संस्कारिणादित्यास्ता तावत् ।

तदिदं प्रकरण क्रियाया एव विनियोजकम् । न द्रव्यगुणयोः । तयोस्तु
 क्रियायोगाद्विनियोजकम् । कुत इति चेत्, शृणु । यजेत स्वर्गकाम इत्या-
 ख्याताशेनार्थाभावनाभिधीयते—भाषयेदिति । सा चाशत्रयमपेक्षते— किं भावयेत्
 केन भावयेत्कथं भावयेदिति । तत्र भाव्याकाङ्क्षाया पृष्ठाद्यन्यायेन स्वर्गो भाव्य-
 तयान्वेति—स्वर्गं भाषयेदिति । करणाकाङ्क्षाया समानपदोपात्तो यागो भावार्थो
 धिकरणन्यायेन (जै सू २।१।६) करणतयान्वेति—यागेन स्वर्गं भावयेदिति ।
 ततः कथमिति कथभावाकाङ्क्षाया यत्सनिधा पठितमभूयमाणफलकं च क्रिया-

श्रवणरहितित्यादिरथवाद् इति । सूत्रायस्तु द्रव्य सस्कार कर्म चेत्येतेषा
 परार्थत्वात्पुरुषार्थत्वात्तत्र फलश्रुतिरथवाद् इति । कर्मपदं चेति । कर्मपदेन
 यचारादुपकारकं सन्निपत्योपकारकं चति द्विविधमपि कर्म गृह्यते, तर्हि
 पृथक्सस्कारशब्दा व्यय एव स्यात् । द्रव्यकर्मणा परार्थत्वाद्दित्येव वक्तव्य
 स्यात् । यतश्च जेमिनिराचाय पृथक्सस्कारशब्दं निर्दिशति ततस्तत्सार्थं
 कथाय कर्मशब्देनारादुपकारकमव कर्म गृह्यत इति बोधयतीत्यर्थः ।

क्रियाया एवेति । अयं भावः । कार्यकरणरूपो द्वावर्था मियं प्रतिद्वन्द्वि
 भूतो परस्परकाङ्क्षिणौ लोक प्रसिद्धौ । तत्र यस्मिन्सत्यविलम्बनं कार्या
 त्पादस्तत्करणम् । तच्च क्रियारूपमव । सत्यपि हस्तधृतं कुठारे उद्यमन
 निपतनक्रियामन्तरण द्वेषीभावरूपकार्याजननात् । तदेव करणं प्रकृतशास्त्र
 इतिकर्तव्यताशब्देनोच्यते । तथा च साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपत्रयमध्य
 साध्यतिकर्तव्यतारूपमव द्वयं मियं साक्षाद्भूम् । न तु साधनतिकर्तव्यतारूप
 साध्यसाधनरूपं वा । तत्र साधनशब्देनोत्पादकस्याग्रहणात् । तस्य च
 करणत्वं न भावनात्पादकत्वेन किंतु भावनाभाष्यनिर्वर्तकत्वेनति प्रागुक्तमेव
 (पृ १२ प ३) । साध्यतिकर्तव्यतयामध्यं च साध्यमद्वीति तत्राद्भ्य-
 नतिकर्तव्यताया विनियामः । इतिकर्तव्यता च क्रियारूपैवेत्यतः प्रकरण
 क्रियाया एव विनियोजकं भवतीति सिद्धम् ।

अर्थी भावनति । अर्थी भावना च प्रयत्नरूपा वाह्यव्यापारसामान्य
 रूपा यत्यत्र मूल एव ग्रन्थसमाप्तौ यक्ष्यते । पृष्ठाद्यति । एतदधिकरणस्वरूप
 प्रागुक्तम् (पृ ३४ प २०) । भाषार्याधिकरणति । एतदधिकरणस्वरूपं प्रागुक्तम्
 (पृ ४९ प ८) । अभूयमाणफलकमिति । अभूयमाणफलकत्वाद् इति किं
 साध्यमित्येव तस्यापकायाकाङ्क्षा जायते । अभूयमाणफलकस्य तु न अकरण

जातं तदेवोपकार्याकाङ्क्षयतिकर्तव्यतात्वेनान्वयमनुभवितुं योग्यम् । क्रियाया एव लोके कथंभावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात् । नहि कुठारेण छिन्द्यात्कथमित्याकाङ्क्षायां हस्त इति केवलमुच्चार्यमाणोऽपि हस्तोऽन्वयं प्राप्नोति । किं तर्हि हस्तेनोद्यम्य निपात्येति उच्चार्यमाणे उद्यमननिपातने एव । हस्तोऽपि तद्द्वारेणैवान्वयं प्राप्नोतीति सार्वजनीनमेतत् ।

किं च कथंभावाकाङ्क्षा नाम करणगतप्रकाराकाङ्क्षा । कथमः प्रकारवाचित्वात् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः । सामान्यं च क्रियारूपमेवाख्यातेनोच्यते । यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य ह्ययमर्थः—यागेन तथा कर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति । क्रियासामान्यस्य च विशेषः क्रियैव भवति । न हि ब्राह्मणविशेषः परित्राजकादिरब्राह्मणो भवति । एवं च करणगतक्रियाविशेषाकाङ्क्षापरनामधेयकथंभावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति युक्तम् ।

स च करणगतः क्रियाविशेषोऽन्याधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियारूप एवेति युक्तं तस्य प्रकरणेन ग्रहणम् । तस्य च करणगतत्वं तदुपकारकत्वमेव । तेन विना यागेनापूर्वाजननात् । न ह्युद्यमननिपातनव्यतिरेकेण कुठारेण द्वैधीभावो जन्यते । तत्सिद्धं कथंभावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति । अत एव द्रव्यदेवतयो-र्यागसंपादनद्वारान्वयः सांप्रदायिकैरुक्तः ।

प्रमाणेन विनियोगः । उभयाकाङ्क्षाया अभवात् । तथा च तादृशस्थले विनियोजकप्रमाणान्तराभावे कर्मभेद एवेति बोध्यम् ।

एवमितिकर्तव्यताकाङ्क्षायां तादृशाकाङ्क्षाप्रकृत्यं क्रियाया एव भवतीत्यतः प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकमित्युक्तम् । अपुना त्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षेय क्रियाधिपयिणीत्यतोपि प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकं भवतीति साध्यमिति किञ्च कथं भावति । प्रकारवाचित्वादिति । किमत्र (पाणि. सू. ५ । ३ । ३५) इति पाणिनिस्मूत्रेण किंशब्दात्प्रकारवचन एव थमुप्रत्ययस्य विधानात् । करणगत इति । करणशब्देन यागो गृह्यते । प्रत्ययार्थभावनायां यागस्यैव करणत्वेनान्वयात् । अत एवेति । कथंभावाकाङ्क्षायां क्रियाया एवान्वयस्य सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । द्रव्यदेवतयोः फलत्वाच्च साध्यत्वेन भावनायामन्वयः । नापि करणत्वेन । समानपदोपात्तत्वेन यागस्यैव करणत्वेनान्वयात् । नापीतिकर्तव्यतात्वेन । क्रियाया एव तेन रूपेणान्वयात् । तथा च विधौ निर्विघ्नानां द्रव्यदेवतानां कथं भावनायामन्वय इति चेत्—इत्थम् । द्रव्यं भूयताच्च स्वनिष्ठक्रियाया यागं संपादयति । तथा च तन्पूर्वैरेव तेषां भावनाया-

विकृतौ च कथंभावाकाङ्क्षायामुपकारसंपादनमतिदिश्यत इत्युक्तम् । यदि च कथंभावाकाङ्क्षायां सिद्धं वस्वन्वययोग्यं स्यात् तदा संपादनपर्यन्तं धावनं ग्रन्थकृतामनर्थकं स्यात् । अतश्च क्रियाया एव इतिकर्तव्यताऽयम् । कथंभावाकाङ्क्षागृहीतस्येतिकर्तव्यतात्वात् । इतिशब्दस्य च प्रकारवाचित्वात् । 'कर्तव्यस्य' 'इति' प्रकार 'इतिकर्तव्यता' । प्रकारश्च सामान्यस्य भेदको विशेष इत्युक्तम् । कर्तव्यस्य च विशेषः कर्तव्य एव भवतीति न सिद्धस्य वस्तुन इतिकर्तव्यतात्वम् । किंतु क्रियाया एव । सिद्धस्य तु द्रव्यादेः केवलमङ्गत्वम् । तदपि श्रुत्यादिना । नतु प्रकरणात् । यथाहुः—

नावान्तरक्रियायोगादृते वाक्योपकल्पितात् ।

गुणद्रव्ये कथंभावैर्गृह्णन्ति प्रकृताः क्रियाः ॥ (त. वा. १४।३) इति । अत एव बहिर्देवसदनं दामीत्यादिमन्त्राणां लिङ्गादङ्गत्वम्, न तु प्रकरणादित्युक्तमर्थवादाधिकरणपूर्वपक्षसमाप्तौ राणके । कचिद्द्रव्यस्येति-

मन्थय इति भावः । विकृतो चेति । अत एवेति सांप्रदायिकेरिति च पूर्ववाक्यस्य मन्त्रानुपज्यते । उपकारसंपादनामिति । इतिकर्तव्यताविशेष इत्यर्थः । इतिकर्तव्यतायां चातिदृष्टायां तत्पृष्ठभावेन प्रकृतिगतपदार्थातिदेश इतिकर्तव्यताविशेषः सिध्यतीति भावः । इतिशब्दस्य चेति । इतिकर्तव्यताशब्दनिर्वचननापोतिकर्तव्यतायाः क्रियात्वमवाच्यगम्यत इति भावः । इत्युक्तमिति । अनुपदमेवेति शफः (पृ १२९ प ७) । केवलमङ्गत्वमिति । नतु तस्येतिकर्तव्यतात्वमित्याशयः । तदपीति । सिद्धस्य वस्तुनो विनियोगसाकाङ्क्षस्यापि भावनायाश्च कथंभावाकाङ्क्षायामपि न तत्र प्रकरणप्रमाणेन विनियोगः । सिद्धस्य वस्तुनः कथंभावाकाङ्क्षापूरणसामर्थ्याभावात् । एतच्च प्राङ्गनिरूपितम् (पृ २८ प २) । नावान्तरिति । एतद्वार्तिकस्यार्थः, प्रागुक्तः (पृ २९ प १८) । अत एवेति । सिद्धस्य वस्तुनः प्रकरणप्रमाणेन विनियोगस्यासंभवादेवेत्यर्थः । बहिर्देवेति मन्त्रस्य लिङ्गप्रमाणेन लवनाङ्गत्वं प्रागुपपादितम् (पृ १०४ प २) । यद्यपि लवनस्य कथंभावाकाङ्क्षा मन्त्रस्य च प्रकरणपठितस्य विनियोगाकाङ्क्षित्युभयाकाङ्क्षा वर्तते तथापि नात्र प्रकरणं प्रमाणं मन्त्रस्य लवनाङ्गत्वं बोधयति । लवनस्योत्पत्त्यां कथंभावाकाङ्क्षां पूरयितुं मन्त्रस्यासामर्थ्यात् । सा च लोकत उपास्थितया शस्त्रसंयोजनाद्विक्रिययेव निवर्तनीया भवति । मन्त्रस्य च स्वोच्चारणजन्यार्थस्मरणद्वारा लवनाङ्गत्वम् । तच्च लिङ्गप्रमाणेनेवेति । कचि-
विति । न्यायरत्नमालायां द्रव्यादि त्वितिकर्तव्यतया सवन्ध्यत इति यदुक्तं

कर्तव्यतात्वामिधानमङ्गत्वामिप्रायं द्रष्टव्यम् । बहुग्रन्थस्वरसादुक्तयुक्तेष्वेति ।
तत्सिद्धं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकमिति ।

तच्च प्रकरणं द्विविधम् । महाप्रकरणमवान्तरप्रकरणं चेति । तत्र फल-
भावनायाः प्रकरणं महाप्रकरणम् । तत्र प्रयाजादीनां ग्राहकम् । तच्च प्रकृता-
वेव । यत्र समग्राह्योपदेशः सा प्रकृतिः । यथा दर्शपूर्णमासादिः । तत्र,
चोभयाकाङ्कारूपं प्रकरणं संभवति । आकाङ्क्षानुपरमात् ।

विकृतौ तु न प्रकरणं संभवति । यत्र न समग्राह्योपदेशः सा विकृतिः ।
यथा सौर्यादिः । तत्र च यान्यपूर्वाण्यङ्गानि पठ्यन्ते उपहोमादीनि तेषां न

तद्वैपचारिकम् । इतिकर्तव्यतान्वस्याङ्गत्वप्रयोजकत्वादेतिकर्तव्यताशब्देन
प्रयोज्यतासंबन्धेनाङ्गत्वं लक्ष्यत इति भावः ।

प्रकरणप्रमाणं विभजते-तच्चेति । आकाङ्क्षानुपरमादिति । प्रयाजदर्शपूर्ण-
मासयोः परस्परविषयकं यदाकाङ्क्षाद्वयं प्राक्प्रदर्शित (पृ. १२३ प. ९) तस्य
प्रयाजदर्शपूर्णमासयोरङ्गाङ्गिभावसंबन्धमन्तरेणानुपरमादित्यर्थः । साकाङ्क्षयो-
र्द्वयोः परस्पराकाङ्क्षानिर्वर्तनसामर्थ्यं सत्येव प्रकरणप्रमाणसंचार इति प्रागुक्त-
मेव (पृ. १३० प. २०) । किंतु न तावदेव प्रकरणप्रमाणवीजं कार्त्स्न्येनोक्तं
भवति । तच्चेत्यम् । द्वयोः परस्परमाकाङ्क्षासत्ये सति तादृशाकाङ्क्षानिर्वर्तन-
सामर्थ्यं च सति प्रकरणप्रमाणेन जायमानं संबन्धं विना यत्र तादृशाकाङ्क्षानु-
परमस्तत्रैव प्रकरणप्रमाणेन विनियोगो भवति । तेन विकृतौ न प्रकरण-
प्रमाणस्य संचारो भवति । तदाह-विकृतौ स्थितिः । विकृतियामे फलभावनायाः
कथंभावाकाङ्क्षा वर्तते । तत्र पठितानि यानि क्रियारूपण्यङ्गानि तेषां
क्रियारूपत्वेन कथंभावाकाङ्क्षानिर्वर्तनसामर्थ्यं च वर्तते । किंतु प्रकरण-
पठितानां तादृशानामङ्गानां फलभावनायां संबन्धं विनापि प्रकृतिगतानाम-
ङ्गानामतिदेशेन प्राप्तिस्त्वात्तेन च कथंभावाकाङ्क्षायास्तत्रोपरमो भवति ।
तथा च तत्र प्रकरणपठिताङ्गानां स्थानप्रमाणेनैव विनियोगो भवति न
तु प्रकरणप्रमाणेनेति भावः । सौर्यादिरिति । सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चस-
कामः इत्येवं सौर्ययागो विधीयते । स च दर्शपूर्णमासान्तर्गताश्रेय-
यागस्य विकृतिभूतः । औषधद्रव्यत्वेनैकदेवत्यत्वेन च साजान्यात् ।
उपहोमादीनीति । प्रकृतिस्थं किंचिदङ्गमनुद्दिश्य स्वातन्त्र्येणैवापूर्वा ये होमा
विकृतौ पठ्यन्ते त उपहोमाः ।

प्रकरणं विनियोजकम् । तत्र यद्यपि तेषां किं भाववेदित्यस्त्वाकाङ्क्षा तथापि प्रधानस्य न कथंभावाकाङ्क्षास्ति । प्राकृतैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वात् । न च प्राकृतानामङ्गानामलापठितत्वेनाप्रत्यक्षत्वाद्वैकृतानां तु पठितत्वेन प्रत्यक्षत्वात्तैरेवाकाङ्क्षोपशम इति वाच्यम् । तेषां पठितत्वेऽपि अक्लृप्तोपकारत्वेन इदित्याकाङ्क्षोपशमनेऽसामर्थ्यात् । प्राकृतानां तु क्लृप्तोपकारत्वेन तच्छमने सामर्थ्यात् । न चाल्ल तेषामुपस्थापकाभावः । उपमितिलक्षणप्रमाणेन तेषामुपस्थितत्वात् । सौर्यवाक्ये हि दृष्टे औपधद्रव्यत्वेन एकदैवत्यत्वेन सादृश्येन आग्नेयवाक्यमुपमीयते गवयदर्शनाद्गोरुपमानवत् । तस्मिन्प्रमाणेन तेन तदर्थो ज्ञायते । साध्यंशा भावना । तत्र सौर्यवाक्ये भावनायाः भाव्यकरणयोः सत्त्वादितिकर्तव्य-

न कथंभावाकाङ्क्षास्तीति । यद्यप्यत्र फलभावनायाः कथंभावाकाङ्क्षास्त्येव तथापि सा प्रकरणपठिताङ्गसंबन्धपर्यन्तं नावतिष्ठति । ततः प्रागेवातिवेशप्रारंभः प्राकृतैरेवाकाङ्क्षाया उपस्मात् । तथा चात्र न कथंभावाकाङ्क्षास्तित्यस्य प्रकरणपठिताङ्गसंबन्धकाले नास्तीत्यर्थः । अतस्तत्रत्याङ्गानां न प्रकरणप्रमाणेन विनियोग इति भावः । न च प्राकृतानामिति । विकृतियागे फलभावनायाः या कथंभावाकाङ्क्षा सा प्राकृतैरेव शान्तिं नेया न तु तत्र पठितैरेवित्यत्र विनिगमकं नास्ति । प्रत्युत तत्र प्रत्यक्षपठितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तैरेवाकाङ्क्षोपशमः स्यादित्याशयः । पठितत्वेपीति । विकृतियागे पठितान्यङ्गानि शीघ्रोपस्थितिकान्यपि कार्यकारित्वेनाभिर्णीतानि । अन्यत्र कापि तेषामङ्गत्वाननुभवात् । प्राकृतान्यङ्गानि तु प्रकृतियागेङ्गत्वं संप्राप्याङ्गापूर्वोत्पादनेनोपयुक्तानि प्रदर्शितसामर्थ्यानीत्यतस्तानि पश्चादुपस्थितिकान्यप्यग्रतोभूय प्रथमोपस्थितान्यपि विकृतिपठितान्यपसार्य विकृतियागे फलभावनायामितिकर्तव्यतया संबन्धन्त इति भावः । न चात्रेति । विकृतियागे प्राकृताङ्गानामुपस्थितैरेव नास्तीत्याशयः । उपमितीति । यथा गवये दृष्टे तत्सादृश्यादनेन सदृशी मदीया गौरित्येवं गोरुपस्थितिर्भवति तथा सौर्यं चरुं निर्वपेद्व्रह्मवचंसकाम इति सौर्ययागवर्धके विधिवान्नये दृष्टे तत्सादृश्याद्वाग्नेययागवर्धके वाक्यमुपस्थितं भवति । आग्नेययागवर्धकेव देवता सौर्येऽपि च सूर्य एकैव देवता । तथोभयत्र पुरोडाशरूपमोपाधिद्रव्यं समामिति तयोः सादृश्यम् । एवमाग्नेययागवर्धके चान्ये समुपस्थिते सति सद्यस्तदर्थं बुद्धिमारोहति । शब्दानां स्वार्थोपस्थापकत्वरथावर्जनीयत्वात् । ततश्च सौर्यं चरुमिति वाक्यार्थान्तर्गतार्थोभावना ब्रह्मवचंसकाम इत्युक्त्यात्साध्यांशे निराकाङ्क्षेव । तथा करणांशेऽपि निराकाङ्क्षेव । चरुं निर्व-

ताकाङ्गायामुपकारपृष्ठभावेनाग्नेयेतिकर्तव्यताऽतिदिश्यते, -सौर्यग्नागेन ब्रह्मवर्चसं
भावयेदामेवदुपकृत्येति । तथा च तयैवाकाङ्क्षोपशमात्र विकृतेः प्रकरणमस्ति ।
अन्यतराकाङ्कारूपस्थानादेव चापूर्वाङ्गग्रहणम् । ५२।५

न च प्राकृताङ्गग्रहणमेव विकृतौ प्रकरणात् किं न स्यादिति वाच्यम् ।
तेषामपि प्रकृत्युपकारकतयाऽऽकाङ्क्षोपशमात् । ननु प्राकृतानामङ्गानामाकाङ्क्षाऽ-
भावे तेषां विकृतौ संबन्धः केवलं स्थानात् स्यात् । अपूर्वाणां त्वाकाङ्क्षासत्त्वा-
द्विकृतेरप्याकाङ्क्षावत्त्वात्तेषां तत्संबन्धः प्रकरणात्स्यात् । प्रकरणं च स्थानात्
ऽदिति विनियोजकमित्यपूर्वाणामेव प्रथमं संबन्धः स्यात्, न प्राकृतानामिति ।

पेदित्युक्त्या चरुनिर्वापेन यागस्याक्षेपात् । कथं ब्रह्मवर्चसं भावयेदित्येवं कथं-
भावाकाङ्क्षायां फलापूर्वोत्पादनोपयोग्युपकारसंपादनमन्तरेण तददुर्लभमित्युप-
कारसंपादनार्थमाग्नेययोगीयेतिकर्तव्यतातिदिश्यत इति भावः । न विकृतेरिति ।
विकृतियागं प्रकरणप्रमाणस्यावकाशो नास्तीत्यर्थः । न चेति । विकृतौ तत्र
पठितानामङ्गानां यो विनियोगः स प्रकरणप्रमाणेन मा भूजामः । किंतु तत्र
प्राकृताङ्गानां यो विनियोगः स प्रकरणप्रमाणेन भवतीति कुतो नोच्यत
इत्याशयः । तेषामपि मिति । विकृतियागे हि विकृतप्राकृतयोर्द्विविधयोरप्यङ्गयोः
संबन्धो भवतीति सत्यम् । किंतु तत्राद्येङ्गस्य साकाङ्क्षत्वेप्यङ्गिनो निराकाङ्क्षत्व-
मन्ये चाङ्गिनः साकाङ्क्षत्वेप्यङ्गस्य निराकाङ्क्षत्वमिति न काश्चिदपि तयोरन्यतरः
संबन्धः प्रकरणप्रमाणेन संभवतीति भावः ।

अथ विकृतौ प्रकारान्तरं प्रकरणप्रमाणसंभ्रमाशङ्कते-ननु प्राकृताना-
मिति । आकाङ्क्षाया अभाव इत्यभावशब्दोत्तरपदकस्तत्पुरुषः । स्थानादिति ।
श्रुतिलिङ्गाविषु विनियोजकेषु पदेषु प्रमाणेषु पञ्चमेन स्थानप्रमाणेनेत्यर्थः ।
अपूर्वाणामिति । विकृतौ पठितानामङ्गानामित्यर्थः । ऽदिति मिति । प्रकरण-
प्रमाणं हि वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चेति त्रयं क्रमेण प्रकल्प्य चतुर्थकक्ष्यायां
विनियोजकं भवति । स्थानप्रमाणं तु प्रकरणं वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चेति चतुर्थ्य
क्रमेण प्रकल्प्य पञ्चमकक्ष्यायां विनियोजकमित्यतः स्थानप्रमाणापेक्षया
प्रकरणप्रमाणेन ऽदिति विनियोगो भवतीति भावः । न प्राकृतानामिति ।
नन्येकस्याङ्गस्य प्रमाणभेदेनानेकत्र विनियोगे प्राप्ते तत्र विरोधादाध्यवाधक-
भावविचारः । अथ तु न तथा । विकृतिपठितानामङ्गानां प्रकरणप्रमाणेन
विकृतौ विनियोगो भवतु प्राकृतानां चाङ्गानां स्थानप्रमाणेन विकृतौ
विनियोगो भवन्तीति कथमत्र न प्राकृतानामित्युक्तमिति चेदत्र काश्चित् ।

अत्रोच्यते । सत्य प्रकरण इदिति विनियोजकम् । तथापि प्रमाणमला-
चलात् प्रमेयमलानलस्य ज्यायस्त्वादुक्तपिबयोपस्थिताना प्राकृतानामेव सन्नधो
युक्तं स्यात् । कलसोपकारत्वात् । न वैकृतानाम् । कलसोपकारत्वात् ।
विकृते-सोपकारकपदार्थाकाङ्क्षा न पदार्थमात्राणामिति युक्तं प्रथमं प्राकृताङ्ग-
सवन्धः । ततश्च न विकृतौ प्रकरणं विनियोजकम् ।

यत्तु विकृतौ प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयते तथा — 'औदुम्बरो यूपो
भवति' (तै स. २।१।१।६) इति यूपानुवादेन औदुम्बरत्वम्, तत्प्रक-

न प्राकृतानामित्यत्र प्रथममित्यनुपज्यते । तथा च प्राकृतानामङ्गानां प्रथमं
सवन्धो न स्याद्विद्येनात्र विवक्षितम् । पश्चात्तु भवत्येवति । वस्तुतस्तु
विकृतिपठितानामपूर्वाणामङ्गानां प्रकरणप्रमाणेन विनियोगश्चेत्तत्र जात
सत्यङ्गिनो निराकाङ्क्षत्वात्तत्र प्राकृताङ्गविनियोगे स्थानप्रमाणस्यावसर एव नति
प्राकृताङ्गानां पश्चादपि सवन्धा दुर्घट एवति बोध्यम् ।

समाधत्तु-अत्रोच्यते इति । अयं भावः । फलमवना हि फलसाधनाय
मुख्यत उपकारमपक्षतः । ततस्तत्पृष्ठभावनं तदुपकारसंपादकमपेक्षतः । तथा
च यदङ्गं स्वस्योपकारोत्पादनसामर्थ्यं पुरस्कृत्योपतिष्ठते तदेव तत्र प्रथमतः
सवन्धुमर्हति । तादृशं च प्राकृतमङ्गमिति तस्यैव प्रथमतः सवन्धः । स च
कनापि प्रमाणनं भवतु न तत्र बलाबलचर्चावसरः । एव प्राकृताङ्गानां विकृता
प्रथमतः सवन्धः जाते ततो निराकाङ्क्षपि तत्राङ्गिनि विकृतिपठितानां
साकाङ्क्षानामङ्गानां पुनः स्थानप्रमाणनं सन्नधो जायते । तादृशसवन्ध-
मलानु तेषामुपकारोत्पादनसामर्थ्यं पश्चात्कल्पयत इति विशेषः ।

अथ विकृताद्यापि क्वचित्प्रकरणप्रमाणेन विनियोगं दर्शयति यत्तु विकृता
विति । तैत्तिरीयसहिताया द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमानुवाक
सामापोष्णं त्रेतमालभत पशुकाम (तै स २।१।१।६) इत्याम्नायते ।
अत्र विकृतिभूतं चागविशीपे सोमं पूषा चति द्व्यताद्वयाद्देशेन तत्रपश्चालम्भन
विधीयते । त्रयाणां वन्सानां युगपज्जातानां समुदायश्चितम् । तत्र भवस्वतः
तेषां त्रयाणामन्यतम इत्ययं । अस्मिन्विकृतियागं प्रकृतितः प्राप्तं यूपमङ्गं
मुद्दिश्य तस्यौदुम्बरत्वं विधीयते औदुम्बरा यूपो भवति (तै स २।१।१।६)
इति । अनेन च तत्र प्रकृतितः प्राप्तं यूपस्य स्वादिरत्वं बाध्यतः । औदुम्बरत्वस्य
च विकृतियागे प्रकरणप्रमाणेन विनियोग इति सिद्धान्तः । किंतु तत्र
प्रकरणप्रमाणं न समभ्यतीत्याक्षेपः । तत्र च हेतुद्वयम् । औदुम्बरत्वस्य
किंयारूपत्वाभावनं कथंभाषाकाङ्क्षानिर्वर्तनसामर्थ्याभावाच्च इत्यकम् । विकृति

रणाद्गृह्यते । ननु न तत्प्रकरणाद्गृह्यते । अक्रियात्वात् । क्रियाया एव प्रकरणग्राह्यत्वादिति चेत्—सत्यम् । तथापि तु तावद्विधीयमानस्यौदुम्बरत्वस्यास्त्येवाकाङ्क्षा—किं भावयेदिति । न च यूपानुवादेन तस्य विधीयमानत्वाद्यूपस्य चादृष्टरूपत्वात्तैत्रोदुम्बरत्वस्य नैराकाङ्क्षम् । आहवनीयेनैवाधानस्येति वान्यम् । यूपस्य केवलादृष्टरूपत्वाभावात् । तस्य हि तद्रूपत्वे खादिरत्वादिकं केवलादृष्टार्थं स्यात् । न च तत्संभवति । तथा सति खदिराभावे प्रतिनिधित्वेन कदरोपादानं न स्यात् । अदृष्टार्थस्य प्रतिनिध्यभावात् । नहि खदिरजन्मदृष्टं कदरेण क्रियत इत्यत्र प्रमाणमस्ति । अत एव नादृष्टार्थानां प्रतिनिधिः । तदुक्तम्—

‘न देवताप्रिशब्दक्रियमन्यार्थत्वात्’ (जै. सू. ६।३।१८) इति ।

३५१२२२

यागस्य प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षत्वाद्भयकाङ्क्षाया अभाव इत्यपरम् । तत्रार्थं न संभवति । कथंभावाकाङ्क्षानियतनसमर्था कांचित्क्रियां पुरस्कृत्य तत्पुत्रः क्रियेतरस्य विनियोगे बाधकाभावात् । अन्त्यमपि न संभवति । प्राकृताङ्गसंबन्धोत्तरं हि विकृतियामो निराकाङ्क्षा न तु ततः प्राक् । तथा च प्राकृताङ्गसंबन्धसमये एव तादृशप्राकृताङ्गं पुरस्कृत्य तत्पुत्रभावेन कस्यचित्साकाङ्क्षस्याङ्गस्य विनियोगे प्रकरणप्रमाणस्य संभवात् । तदेतच्छङ्कासमाधानाभ्यां विशदयति—ननु न तादृशेति । प्रथमतस्तावद्वौदुम्बरत्वस्य साकाङ्क्षत्वं प्रतिजानीते—अस्त्येवाकाङ्क्षेति । अथाहवनीयस्वरूपं, किंचिददृष्टमेव । नहीतरलौकिकामन्यपेश्याहवनीयाग्नौ लोके किंचिदपि वैलक्षण्यमनुभूयते । यूपस्वरूपमपि तादृशं किंचिददृष्टमेवेत्याशयेनाशङ्कते—न च यूपेति । यथा आधानेनाहवनीयसिद्धौ तत्रैवाहवनीयस्वरूपं यददृष्टं तन्नैवाधानस्य फलवच्चम् । आहवनीयस्वरूपसंपादनंनैवाधानस्योपशीणत्वात् । अतस्तदाधानं स्वातन्त्र्येण फलापेक्षि न भवति तथा यूपस्वरूपादृष्टेनैवौदुम्बरत्वस्य फलवच्चं सिद्धमिति न तस्य किं भावयेदित्याकाङ्क्षा संभवतीत्याशयः ।

यूपस्येति । आहवनीयवन्न यूपस्य केवलादृष्टस्वरूपत्वमिति भावः । यूपत्वस्य केवलादृष्टस्वरूपत्वे खादिरत्ववैल्यत्वपालाशत्वौदुम्बरत्वादिकं केवलादृष्टसंपादनार्थमेव स्यात् । इष्टापत्तौ तु खादिराभावे तत्प्रतिनिधिभूतः कदरो गृह्यते स न गृह्येत । केवलादृष्टोत्पादकस्य प्रतिनिधिर्नास्तीति सिद्धान्तात् । कदरः श्वेतखदिरः । न दंयतेति । देवता-इन्द्रादिः । अग्निराहव-

अन्यार्थत्वादिति अदृष्टार्थत्वात् । प्रतिनिधित्वेन चोपादान कदराद्रेरुक्त
ग्रन्थेषु । तन्मात्रं यूपस्य केवलादृष्टरूपत्वम् । अपि तु दृष्टादृष्टसंस्कारगणो यूप
इति साप्रदायिका । एव चोदुम्बरत्वस्य न यूपमात्रेण नेराकाङ्क्ष्यम् । दृष्ट-
संस्कारस्य प्रकारान्तरेणापि सभवात् । अतश्चास्ति ओदुम्बरत्वस्याकाङ्क्षा ।
विश्वेतरस्यैव कथभावाकाङ्क्षा । सा च तदा शाम्यति यद्येवकारास्तत्पृष्ठभावेन
च पदार्था अन्वीयते । न तूपकारमान्वयेन शाम्यति । अतश्च यथेन्द्रिय-
भावनाया करणाकाङ्क्षा दक्ष करणत्वेनान्वये चाते सिद्धस्य करणत्वानुपपत्त्या
होमस्याप्यत्वेनान्वय यावदनुवर्तते न तु दध्यन्वयमात्रेण निवर्तते ।
आश्रयत्वेन च गृह्यमाणो होम करणाकाङ्क्षयैव गृह्यत इत्युच्यते । न त्वाश्र-

नीयादि । शब्दा मन्त्रकलाप । क्रिया प्रयाजादि । एतेषा मध्ये कस्यापि
प्रतिनिधिर्नास्ति । दृष्टादन्या य अदृष्टरूपार्थस्तदथत्वात् । दृष्टपुरोडाशसाध
नीभूत यद्वीक्षादि द्रव्य तस्य पुरोडाशरूपदृष्टकार्यसाधकत्वप्रतीतिवारस्यापि
तादृशपुरोडाशसाधनत्व प्रत्यक्षगम्यम् । अतस्तादृशस्यैले प्रतिनिधिग्रहण
भवतु । देवतादीनामदृष्टसाधनत्व तु न प्रत्यक्षगम्यम् । किंतु शास्त्रमात्रगम्यम् ।
तथा च यस्य पदार्थस्यादृष्टोत्पादकत्व शास्त्रप्रमाणन नावगम्यते तस्य प्रति
निधित्वेन ग्रहण न सभवतीत्यर्थः । दृष्टादृष्टेति । छदनतक्षणाप्राचीकरणाना
दृष्टसंस्काराणामङ्गनप्रोक्षणादानामदृष्टसंस्काराणां च य समूह स यूप इत्यर्थः ।
दृष्टादृष्टार्थजनकीभूतश्च यार्थ स दृष्टमय समुत्पाद्य तद्द्वारा अदृष्ट साधयति ।
प्रकृते च ऋषो यश्छदनतक्षणाप्राचीकरणसाधित आकारविशेषरूपोर्थ स
ओदुम्बरेणैव स्वादिरादिनापि साधिता भवत्तद्द्वारा अदृष्ट च सपादयेदिति
किमथ तत्र विकृतायोदुम्बरत्व विशपतो विधीयत इत्यवमोदुम्बरत्वस्य भाव्या
काङ्क्षा विद्यत एवति भाव । नन्ववमोदुम्बरत्वस्याङ्गस्याकाङ्क्षाया सिद्धायामप्य
ङ्गिना । विकृतियागस्य कथमोदुम्बरेणाविषयिण्याकाङ्क्षा यथात्रोभयाकाङ्क्षारूप
प्रकरणप्रमाणप्रवृत्तिवस्तु शक्या स्यादित्यत आह विकृतरपाति । कथभावा
काङ्क्षात् । न चाक्रियारूपस्योदुम्बरत्वस्य कथ कथभावाकाङ्क्षाया सवन्ध
स्यात् । किं च विकृतियागीयकथभावाकाङ्क्षाया क्लृप्तोपकारकाणा
प्राकृताङ्गानामव सवन्ध इति कथ विकृतिपठितस्योदुम्बरत्वस्य तथा सवन्ध
इति वाच्यम् । प्रकृतिपठिताना क्रियेतरैरामद्धाना यथा क्रियाद्वारा
कथभावाकाङ्क्षाया सवन्धा भवति तथा विकृतिपठितानामपि क्रियेतरैरामद्धाना
प्रकृतिगताक्रियाद्वारा कथभावाकाङ्क्षाया सवन्ध स्वाक्रियमाण उक्तवापद्वया
भावात् । तदुपपादयति-सा च तदति । यथेन्द्रियति । एतच्च प्रागुपपादितम्

याकाङ्क्षा नाम चतुर्थ्यस्ति । एवं विकृतेः कथंभावाकाङ्क्षा नोपकारान्वयमात्रेण निवर्तते । उपकारपृष्ठभावेन यावत्सदार्थान्वयमनुवर्तते । अतश्चोपकारपृष्ठभावेन गृह्यमाणाः पदार्थाः कथंभावाकाङ्क्षयैव गृह्यन्ते । तत्र प्राकृताः पदार्थाः कथंभावाकाङ्क्षया गृह्यमाणा अपि न प्रकरणग्राह्याः । प्रकृत्युपकारकतया तेषामाकाङ्क्षाऽभावात् । औदुम्बरत्वादयस्तु अन्यानुपकारकतया साकाङ्क्षाः पशुनियोजनयूपपृष्ठभावेन यावत्खादिरत्वमायाति तावद्विधीयन्ते इति युक्तं तेषां प्रकरणाद्ग्रहणम् । उभयाकाङ्क्षासत्त्वात् । यदि हि यूपपृष्ठभावेन खादिरत्वं विहितं स्यात्ततो विकृतेराकाङ्क्षाऽभावादीदुम्बरत्वं न प्रकरणग्राह्यं स्यात् । न चैतदस्ति । चोदकस्य खादिरत्वाविषयत्वात् ।

(पृ. ४२ प. ५) । कथंभावाकाङ्क्षयेति । विकृतियागीयकथंभावाकाङ्क्षया गृह्यमाणाः प्राकृताः पदार्थाः विकृतियागे विनियुक्ता अपि न ते प्रकरणप्रमाणेन विनियुक्ता भवन्ति । प्रकृतिभूते यामे विनियुक्तत्वेन तेषां निराकाङ्क्षत्वात् । तथा च ते प्रकृतिपठिता अर्थाः प्रकृतियागे प्रकरणप्रमाणेन विकृतियागे तु स्थानप्रमाणेन विनियुक्ता भवन्तीति बोध्यम् । औदुम्बरत्वं तु प्रकृतौ न पठितमिति प्रकृतायविनियुक्तमतः साकाङ्क्षमिति प्रकरणप्रमाणेन विकृतौ विनियुज्यते । ननु तत्र न प्रकरणप्रमाणं संभवति । उक्तरीत्यौदुम्बरत्वस्य साकाङ्क्षत्वेपि विकृतियागस्य औदुम्बरत्वविषयिण्याकाङ्क्षा । यथा प्रकृतियागे कथं फलं साधनीयमित्येवं फलभावनायाः कथंभावाकाङ्क्षायामुपकारं संपाद्येत्युक्तेषु केनोपकारसंपादनमित्येवमाकाङ्क्षा तदवश्यैव । ततः पशुनियोजनेनैत्युक्तेषु पुनः क्व पशुनियोजनमित्येवं पुनस्तदवश्येवाकाङ्क्षा । ततो यूपे इत्युक्तेषु कस्य यूप इति पुनराकाङ्क्षा तदवश्यैव । ततः खादिरस्येत्युक्ते आकाङ्क्षा निवृत्ता भवति । ततश्चोपकारसंपादनं तत्पृष्ठतः पशुनियोजनं तत्पृष्ठतो यूपस्तत्पृष्ठतः खादिर इत्येतत्सर्वं खादिरपर्यन्तं कथंभावाकाङ्क्षयैव गृह्यते तथा विकृतियागेपि कथंभावाकाङ्क्षयाः खादिरपर्यन्तं संबन्धेन निवृत्तत्वात् । पश्चाच्च तस्य प्राप्तस्य खादिरत्वस्य विकृतिपठितनौदुम्बरत्वेन बाधो भवेत् । किंतु कृत्या निराकाङ्क्षे विकृतियागे संबन्धमाननौदुम्बरत्वं स्थानप्रमाणेन संबन्धं भवेत्तु प्रकरणप्रमाणेनेति चेन्नयम् । विकृतियागे कथंभावाकाङ्क्षया सादृश्येन प्रकृतिस्थाः पदार्थाः उपस्थिता भवन्ति । ते च तथा बुद्ध्यारूढाः स्थानप्रमाणेन विनियुज्यन्त इति सत्यम् । किंतु उपकारः पशुनियोजनं यूपद्योत्यतावत्पर्यन्तमेव बुद्ध्यारोहति न तु तत्पृष्ठतः खादिरः । तद्विरुद्धस्य औदुम्बरत्वस्य विकृतियागे एव प्रत्यक्षपठितत्वेन प्रथममेव

विशेषः

यथा वाञ्छयातस्य कृष्णलेपु वैतुष्यरूपप्रयोजनलोपात् । यथा वा पिष्येष्टौ होतृवरणस्य न होतारं वृणीते (मै. सं. १।१०।१८) इति प्रतिषेधात् । औदुम्बरात्वेन च खादिरत्वबाधः प्राप्तबाध एव वक्तव्यः शरकुशन्यायेन । चोदकस्य च खादिरत्वाविषयत्वे प्राप्त्यभावात्तदनुपपत्तिः स्यादिति ।

उच्यते । तार्तीयप्रमाणविनियुक्तेनेतरस्य बाधने तावदप्राप्तबाधनम् । प्रकरणं च तार्तीयम् । तेन तद्विनियुक्तौदुम्बरात्वेनेतरस्य बाधनमप्राप्तबाध एव । नहि वैकृतेन प्राकृतबाधः प्राप्तबाध एवेति कुलधर्मः ।

विशेषतः पश्यते । तथा च चोदकप्राप्तानां कुशानां शरैर्षो बाधः स प्राप्तबाधो भवति । अवघातस्येति । कृष्णलानां स्वर्णमयत्वेन स्वभाघत एव तुपरादित्याच्चावघातसाध्यं किञ्चित्प्रयोजनमित्यतोयं प्राप्तस्यावघातस्यार्थ-लोपाद् बाधो भवति । विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्डे प्राजापत्यं चर्द्धं निर्दोषच्छुतकृष्णलमायुष्कामः इत्युच्यते । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलयाची । प्रकृतौ ग्रीहीनवदन्तीति पुरोडाशद्वित्नां ग्रीहीणामवघातो विहितः । स विकृतौ कृष्णलेपु चोदकप्रातः । परंतु कृष्णलेपु वितुषीकरणरूपमवघान-प्रयोजनं नास्तीति प्रयोजनलोपात्तत्रावघातो न भवति । यद्यप्यंबं विकृद्भनरूपप्रयोजनाभावात्वाकोपि न कर्तव्य इत्यापत्तिं तथापि पृते भ्रपयति इति प्रत्यक्षतया वाक्यभ्युपगम्यते । अवघाताविषये तु तत्र तथा प्रत्यक्षोक्तिर्नास्तीत्यतोवघातस्तत्र न भवति । पाकस्त्वद्विप्रार्थः स्यादिति । तीक्ष्णीयसंहिताया (२।३।२) मप्येतद्रूपद्वयम् । एतच्च जमिनीयन्यायमाला-विस्तरे वृत्तमाध्याये प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे द्वितीयवर्णके स्पष्टम् ।

पिष्येष्टावेति । प्रकृतिभूते वृक्षपूर्णमासे विहितस्य होतृवरणस्य विकृति-भूते महापिष्ट्यायं चोदकप्रातस्य विकृतिपठितेन न होतारं वृणीते (मै. सं. १।१०।१८) इति विशेषनिर्षेपेन बाध इत्ययमपि प्राप्तबाधो भवति ।

समाधत्ते-इत्यत इति । कुलधर्म इति । एवं च यत्र प्रकृतित्थोत्कृतेन प्राप्तस्य विकृतिपठितेन बाधो वृत्तमाध्यायोक्तस्तत्र सर्वत्र प्राप्तबाध एवेति न नियमः । यत्र संभवति प्राप्तबाधस्तत्र तथास्तु । यत्र तु न संभवति तत्राप्राप्त-बाधाङ्गीकारोपि न क्षतिः । प्राप्तिश्च यद्यपि शिषिषा संभवति भ्रान्तितो समतो पचनतयोति तथापि पचनत एव प्राप्तिरत्र शुभ्रते । सा च पूर्वोक्त- (१-१३।२५) रीत्या मादिरत्वस्य चोदकत्वाविषयत्वेन प्रकृतं न संभवतीत्यप्राप्तबाध एवापमिति तदाशङ्कः ।

वस्तुतस्तु प्राप्तवाध एवायम् । न च स्वादिरत्वस्य चोदकाविषयत्वेन प्रास्यभावात् कथं तद्वाधः प्राप्तवाधः । तद्विषयत्वे वा तेनैव नैराकाङ्क्षयाञ्चौदु-
म्वरत्वे प्रकरण विनियोजकस्यादिति वान्यम् । नहि प्राप्तवाधस्थले चोदकेन पदार्थाः प्राप्यन्ते । तथा सति शास्त्रप्राप्तत्वेन वाधो न स्यात् । किं तर्हि तानेव पदार्थान्वस्तुतः प्रापयति ये विकृतौ न वाध्यन्ते । ते च पदार्थाः प्रकृतिवच्छ-
न्देन प्राप्यन्ते इति भवति पुरुषस्य भ्रान्तिः— यथा प्रकृतौ कृतं तथा विकृतौ कर्तव्यमिति सर्वे पदार्थाः प्राकृताः कर्तव्या इति ।

अतश्च भ्रान्तिप्राप्ताः स्वादिरत्वाद्यः शास्त्रप्रतिपन्नैरौदुम्वरत्वादिभिर्वाध्यन्ते इति भवति तद्वाधः प्राप्तवाधः । न च भ्रान्तिप्रतिपन्नेन वैधी आकाङ्क्षा निवर्त-
यितुं शक्यते । तस्माद्युक्तमुक्तमुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणसंभवाद्विकृतौ प्राकृताङ्गा-
नुवादेन विधीयमानानामौदुम्वरत्वादीनां प्रकरण विनियोजकमिति ।

एवं शृपदाज्येनानूयाजान्यजति (तै. स. ६।३।११।६) इति प्राकृता-

इत एवारुचेः पक्षान्तरमाह—वस्तुतस्त्विति । नहि प्रातिर्वचनत एवा-
पेक्ष्यत इति कुलधर्मः । नापि च श्रुत्यादिभिर्विनियोजकप्रमाणे, परप्रमाण-
वाधस्तृतीयाध्यायोक्त सर्वत्राप्राप्तवाध एवेति कुलधर्मः । किंच वचनत एव
प्रातिर्वचनत्र वाधस्वरूपमपि कात्स्न्येन न सभवति । प्रापकवचनस्याप्राप्ता-
ण्यापत्त्या तादृशस्थले पाक्षिकवाधस्येवाङ्गीकृतव्यत्वात् । वाधा न स्यादिति ।
सर्वथा वाधो न स्यादित्यर्थः । तानेव पदार्थानिति । अनुपपन्नपदार्थमेतत् ।
तथा च तत्र स्वादिरत्वाद्यो नैव वचनत प्राप्नुयन्ति । किंतु प्रकृतिवद्विकृति-
रिति सामान्यतोतिदेश श्रुत्या वाध्यावाध्यकृतविशेषमजानानस्यादूरदर्शनः
केवल भ्रान्तिभवति स्वादिरत्वाद्यः प्राप्ता इति । भवति तद्वाध इति । अयं च
कात्स्न्येन वाधो नतु पाक्षिकः । भ्रान्तिज्ञानेप्रप्रामाण्यस्य सर्वसमतत्वात् ।
ननु भ्रान्तितोपि स्वादिरत्व प्राप्त चेत्तावन्तं विकृतियागीयाया कथभावा-
काङ्क्षया शान्तत्वात्प्रधानत्वादिरत्व प्रवाध्य भवन्नौदुम्वरत्वस्य संगन्धो न
प्रकरणप्रमाणन भवेत् । उभयाकाङ्क्षया अभावादिति चत्तराह—नच
भ्रान्तीति । अनुष्ठानस्य यथार्थज्ञानतन्त्रत्वात् । इतरथा पुरुषभतिर्वरूप्यण
भ्रान्तेरनियतत्वात्संगन्धस्याप्यानियतत्वेन सर्वत्रानुष्ठानसंशये वस्तुत्याङ्गी
स्यात् । उपसहरति—तस्मादिति ।

अथ वाङ्मस्तस्यादाहरणान्तरस्य स्वमतेन निर्णय चिकीर्षुरादी मता-
न्तरेण तद्याजयति—एवं शृपदाज्येनिति । इमांशून्माम्प्रकृतिभूते पशुधातु-

नुयाजानुवादेन विधीयमानं पृषदाज्यमपि प्रकरणाद्विकृत्यङ्गमिति केचिदाचार्याः । अस्मत्तातचरणास्त्वेवमाहुः । पृषदाज्यं हि अनुयाजानुवादेन विधीयते । तत्स्वरूपे चानर्थक्यप्राप्तौ तैर्न विकृत्यपूर्वं लक्षयितुं युक्तम् । विप्रकर्षात् । किंतु दीक्षणीयावाङ्मनियमन्यायेन स्वापूर्वमेव लक्षयितुं युक्तम् । संनिकर्षात् । अत एवोत्पवनादीनां प्रोक्षणाद्यपूर्वप्रयुक्तत्वमुक्तं नवमे । अतश्च विधीयमानस्य पृषदाज्यस्य वाक्यप्रतिपन्नेनानुयाजापूर्वमेव नैराकाङ्क्ष्यान्न प्रकरणाद्विकृत्य-पूर्वार्थत्वमिति ।

वयं त्वङ्गीकृत्यापि विकृत्यर्थत्वं द्रुमः । भवतु वा विकृत्यर्थत्वं पृषदा-

र्मास्थादौ पृषदाज्येनानुयाजान्यजति (तै. सं. ६।३।१।६) इत्युक्तम् । प्रकृति-भूते दर्शपूर्णमासेनुयाजा आज्येनेज्यन्ते । तथा चोद्गम्वरत्वमिव पृषदाज्यमपि प्रकरणाद्विकृतौ विनियुज्यत इति तद्भावः । इदं न्यायसुधाकृतां मतम् । तत्स्वरूप इति । नह्यनुयाजस्य पृषदाज्यं विना स्वरूपलाभ एव न भवति । आज्येनाप्यनुयाजसंभवात् । किंतु तादृशानुयाजेनापूर्वात्पत्तिर्न स्यात् । तच्चा-पूर्वं न फलापूर्वम् । किंतु प्रत्यासत्त्यानुयाजजन्यमन्तरापूर्वमेव । तथा च पृषदाज्यस्य साक्षाद्विकृत्यङ्गत्वमेव नास्ति दूरे तत्र तस्य प्रकरणप्रमाणेन विनियोग इत्याशयः । दीक्षणीयेति । एतच्च जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमाध्याये प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणे द्वितीयवर्षके प्रतिपादितम् । तद्यथा ज्योतिष्टोमे श्रूयतेऽर्थावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुश्रूयात् । मन्द्रं प्रायणीयायाम् । मन्द्रतरमातिथ्यायाम् । उपांशुपसस्तु । उच्चैरत्नीपो-मीय इति । अत्र च योयं ध्वनेरुच्चावचभाव उक्तः स दीक्षणीयाद्यवान्तरापूर्वप्र-युक्तः । उच्चावचभावस्य दीक्षणीयादिस्वरूपे आनर्थक्यात् । उच्चावचभावम-न्तरेणापि दीक्षणीयादिकर्मणः सिद्धत्वात् । नच परमापूर्वप्रयुक्त एवास्तु परमा-पूर्वस्य फलजनकत्वादिति वाच्यम् । अवान्तरापूर्वस्यापि परमापूर्वद्वारा फल-जनकत्वात् । न चैवं विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । दीक्षणीयाद्यवान्तरापूर्वस्यै-तदुच्चावचभावसंनिकृष्टत्वेन तस्य तदर्थत्वनिर्णयादिति । अत एवेति । अङ्गि-स्वरूपलाभेनर्थकानां विहितानां पदार्थानां स्वसंनिकृष्टपूर्वजनकत्वस्वीकारा-देवेत्यर्थः । जलपूरिते प्रोक्षणीपात्रे उद्गमाभ्यां पवित्राम्यामुत्पवनं विधाय ततस्तेन जलेन शुन्धध्वम् (तै. सं. १।१।३) इति मन्त्रेण त्रिः पात्रप्रोक्षणमापस्तम्ब-श्रौतसूत्रे (१।१।१९, १०) उक्तम् । तत्र चोत्पवनं विनापि प्रोक्षणसंभवेनात्पवनम-नर्थकं स्यादतस्तत्सार्थक्याय तदुत्पवनं स्वसंनिहितप्रोक्षणापूर्वजनकमिति तत्र सिद्धान्तितम् । अथात्र स्वमतं प्रदर्शयति-वयं त्विति । अङ्गीकृत्यापीति । अयं

ज्यस्य । तथापि न प्रकरण विनियोजक भवति । वृषपृष्ठभावेन हि यावत् खादिरत्वमायाति तावदौदुम्बरत्वविधानादुभयाकाङ्क्षासम्भवाद्युक्तं प्रकरणविनियोगः । एव यावदनुयाजपृष्ठभावेन आज्यमायाति तावदेव यदि पृषदाज्य विधीयेत तदोभयाकाङ्क्षासम्भवात्प्रकरणविनियोगो भवेत् । न त्वेतदस्ति । नहि पृषदाज्य नाम द्रव्यान्तरं किञ्चिदस्ति यदाज्यस्थानापन्नं विधीयेत । औदुम्बरत्वमिव खादिरत्वस्थानापन्नम् । पृषच्छब्दस्य पृषन्मणिरित्यादौ चित्रतावाचित्वेन दृष्टत्वात् पृषदाज्यशब्दस्य चित्राज्यवाचित्वात् । अत एव निगमेषु आज्यपानित्येव वक्तव्यं न तु पृषदाज्यपानित्युक्तम् ।

न च यावत्प्राकृतमाज्यमायाति तावदेव चित्राज्यविधानात् प्रकरण-

भावः । पृषदाज्येन किं भावयदित्याकाङ्क्षा तस्याद्यान्तरापूर्वार्थत्वकल्पनापि न निवर्तते । नह्यपूर्वार्थं लोको यतते । अपूर्वस्य स्वतः सुररूपत्वाभावात् । किंतु स्वर्गादिस्तुत्यायम् । तथा चान्तरापूर्वजन्यमहापूर्वजन्यस्वर्गादिस्तुत्वकल्पनं पयन्तमाकाङ्क्षा वर्तते एवेति विकृत्यर्थस्य वर्तते एवेति । न प्रकरणमिति । उच्यतेत्या पृषदाज्यस्य विकृतियागसम्बन्धपर्यन्तमाकाङ्क्षायां विद्यमानायामपि न तावत्पर्यन्तं विकृतियागीया कथभावाकाङ्क्षा विद्यत इत्युभयाकाङ्क्षाया अभावाच्चात्र प्रकरणप्रमाणेन विनियोग इति भावः । चित्राज्यवाचित्वादिति । चित्रं चित्रितं मिश्रितमिति यावत् । दधिमिश्रितमाज्यं पृषदाज्यं चित्राज्यमिति चाच्यते । तथा च यथा चादकस्य खादिरत्वादिपयस्य प्राशुक्तम् (पृ १३० प ९) तथा नात्र चादकस्याज्यादिपयत्वमिति चादकप्राप्तनाज्येन विकृतियागीया कथभावाकाङ्क्षा निवृत्ता भवति । तत एवात्र चित्रतागुणस्य भवन् सवंधा न प्रकरणप्रमाणेन भवतीति बोध्यम् । अत एवेति । पृषदाज्यं नाम नाज्यादन्यत्किञ्चिद्द्रव्यम् । किं त्वाज्यादिशेष एव । तथा च विकृतो पृषदाज्यपानामपि द्यतानामाज्यपत्वस्य सत्यादाज्यपानावहेयागहनाथ मन्त्र प्रकृतितः प्राप्तं पृषदाज्यपानित्यसमूहं न कर्तव्यं । यद्यपि विकृतो वेदताना पृषदाज्यपत्वमपि वर्तते तथापि मूलमन्त्रस्थां दग्धा अस्रभाविनद्यदवाह कतन्वा भवति । म यन्तराभावात् । न तद्विदितस्यापि स्रभवमात्रेण । ऊहादीनाममन्त्रस्यानान्नातेष्वमन्त्रत्वम् (ज सू २।१।१४) इति सूत्रे स्पष्टमुक्तत्वात् । इत्युक्तमिति । इतिमाध्यायः अनुवपादन्तिमाधिकरणं जमिनिनाक्तमित्यर्थः प्राकृतमाज्यमिति । प्रकृतिरथादकप्राप्तं पिशपत् किञ्चिद्दिष्टगुणराहितमाज्यमित्येव । चित्राज्याप्रधानागति । तथा च प्राकृ

विनियोगः संभवतीति वाच्यम् । नहि पृषदाज्यशब्देन चित्रतागुणविशिष्ट-
माज्यं विधीयते । विशिष्टविधाने गौरवापत्तेः । किंतु प्राकृताज्यानुवादेन
चित्रतागुणमात्रं विधीयते । लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीतिवत् । तदुक्तं
दशमचतुर्थचरणान्ते—

‘ न वा गुणशास्त्रत्वात् ’ (जै. सू. १०।४।५८) इति ।

प्राकृतस्यैवाज्यस्य चित्रतागुणमात्रविधानमिति च शास्त्रदीपिका । एवं च
विकृतेः प्राकृतेनाज्येन क्लृप्तोपकारिश्चानुयाजैर्नैराकाङ्क्षये पश्चाद्विधीयमानस्य
चित्रतागुणस्योपहोमाद्यपूर्वाङ्गवन्न प्रकरणं विनियोजकं संभवति ।

यदि हि प्राकृतस्य कस्यचिद्गुणस्य स्थाने चित्रतागुणो विधीयते
तदा स गुणो यावदायाति तावद्विकृतेर्नैराकाङ्क्षाभावात् चित्रतागुणस्य च

तस्याज्यस्य चोदकाविषयत्वं स्वदिरत्वस्यैव स्यादित्याशयः । लोहितोष्णीषा
शक्ति । श्येनयागं इदं पठ्यते । तत्रोष्णीपस्य प्रकृतितः प्राप्तत्वेन लोहित्यमात्रे
तस्य विधेः पर्यवसानं भवति । लाघवानुगृहीतात्प्राप्ताप्राप्ताविवेकन्यायादिति
भावः । न वा गुणोति । गुणविधायकं शास्त्र गुणशास्त्रम् । विकृती प्रकृतितः
प्राप्ते आज्यपानायहेत्यावाहनमन्त्रे पृषदाज्यपानित्येवमूहो न कार्यः पृषदाज्ये-
नानूयाजान्यजतीति शास्त्रस्य गुणविधायकत्वाविति सूत्रार्थः । उपहोमाद्य-
पूर्वाङ्गत्वादीति । अयं भावः । प्रकृतितद्बोदकेनाप्राप्तो विकृती विशेषतः पठ्य-
मानेन यचनेन कर्तव्यतया बोधितार्थस्त्रिविधः । तत्रायः प्राकृताङ्गं किञ्चिदनु-
द्धिष्येति विहितः । यथा नक्षत्रंष्टिसंनिधौ अन्नये स्याद्वा कृतिकाम्यः स्वाहृत्येवं
विदिता उपहोमाः । प्राकृताङ्गं किञ्चिदनुद्य प्राकृतस्य कस्याप्यवाधेन विधी-
यमानो द्वितीयः । यथा पृषदाज्येनानूयाजान्यजतित्यनेन विहितः पृषत्वगुणः ।
प्राकृताङ्गं किञ्चिदनुद्य प्राकृतपदार्थत्रापुनःसरं विधीयमानस्तृतीयः । यथो-
द्भ्ययेत यूपो भवतीत्यनेन प्राकृतयूपमनूद्य प्राकृतस्योदिरत्वं प्रप्राप्य च विधीय-
मानभौद्भ्यस्त्वम् । विधिषा अप्येतेषां विकृती पठ्यमाना विकृती धिनियु-
ज्यन्ते एव । किंतु तत्र प्रथमः प्रहरणप्रमाणेन न विनियुज्यते । विकृति-
यागीयकथंभावाकाङ्क्षायां चोदकप्रार्थनः क्लृप्तोपकारिश्च प्राकृतेरङ्गनिवृत्तायां
पश्चात्तेकया स्थाप्यसाध्याकाङ्क्षये विकृती तस्य धिनियोगात् । द्वितीयोप्यवमेव ।
तृतीयस्तु भौद्भ्यस्त्ववादि प्रकरणप्रमाणेन विनियुज्यते । तथाहि । विकृति-
यागीया कथंभावाकाङ्क्षा दि प्रकृतिप्रदित्यतिशेनैव व्यापारो यावत्काल-
पर्यन्तं संध्या न विरतस्तावत्त निवृत्ता भवति । प्राकृतपदार्थविषयिकरणमात्र-
वैरास्य व्यापारः । विकृतियागे कथंभावाकाङ्क्षायां सत्यामपमानेन उपकार-

तावदेव विधानादुभयाकाङ्क्षासम्भवात् प्रकरणविनियोगो भवेत् । न च तादृशः प्राकृतो गुणोऽस्ति । आज्यस्यानुयाजानां च चित्रतागुणात्प्रागेव विधानात् । तस्य तत्स्थानापन्नत्वाभावात् ।

न च आज्यपृष्ठभावेन यावत्प्राकृत निर्गुणत्वमायाति तावदेवास्य विधानात्प्रकरणसम्भवं इति वाच्यम् । निर्गुणत्वस्याविहितत्वेन पाणिकण्डूयनवदनङ्गत्वाद्विकृतेस्तदाकाङ्क्षाऽभावात् । यथा हि ज्योतिष्टोमे दक्षिणादानसमये विहितकृष्णविषाणत्यागस्य द्विरात्रादिषु चोदकप्राप्तस्य प्रथमेऽह्नि अननुष्ठानम् । उत्तरेऽह्नि दक्षिणादानपूर्वकालेनै. पदार्थे. कृष्णविषाणकण्डूयनस्य शास्त्रविहि-

विशपाननेकान्पुरस्कृत्य तत्तदुपकारपृष्ठभावेन क्रमशः उपास्थिताननेकानर्थान् विपर्याकरोति । उपकारप्रभृतिषु तत्तत्पृष्ठभावेनोपस्थितेष्वथप्यन्त्य पदार्थं विपर्याकृत्य विरत यापारो भवति । किंतु तेषु पदार्थेषु विकृतिपाठितेन विशेषवचनेन बाध्यमानो योऽस्तत्पर्यन्तं गतोऽपि तद्वाच्यं समालोचयस्तमविपर्याकृत्येव तत् परावृत्य विरत यापारो भवति । सर्वथा व्यापारविरामे च कथभावाकाङ्क्षा निवर्तते । व्यापारविरामात्प्राग्वाच्यसमालोचनकाल एव यूपपृष्ठभावेनौदुम्बरस्य स्ववध्यमान कथभावाकाङ्क्षायाः विद्यमानायामेव स्ववध्यत इति युक्त एव तस्य तत्र प्रकरणप्रमाणेन विनियोग इति । पृषदाज्यविषये तु नेवम् । तत्र प्रकृतावाज्यस्य पृष्ठतः कस्याचिद्गुणस्याविधानेन चरममाज्यं विपर्याकृत्यातिदृशस्य विरत यापारत्वेन कथभावाकाङ्क्षायाः निवृत्तत्वात् । पश्चात्तत्र स्वीयैकैक्यैव भावाकाङ्क्षायाः सवध्यमानं पृषत्त्वगुणो न प्रकरणप्रमाणेन विनियुक्तो भवति । इव चात्र बोध्यम् । केवलादष्टार्थं प्राकृताद्भूमनूय विकृतौ विशेषतः पठ्यमानेन वचनेन विधीयमानो योऽर्थः स विकृतौ विनियुक्तोऽपि न प्रकरणप्रमाणेन विनियुक्तो भवति । तत्र तादृशादष्टविशेषयुताद्भस्वरूपलाभेन तावदेव तदीयभावाकाङ्क्षायाः निवर्तनादिति । निर्गुणत्वमिति । विहितगुणराहित्यमित्यर्थः । अविहितत्वेनेति । शास्त्रविहितस्यैव पदार्थस्याङ्गत्वं भवति नत्वाविहितस्य कस्याचित् । प्रकृतिवदित्यतिदेशाद्भस्वरूपस्यैवोपस्थापक इति भावः । पाणिकण्डूयनवदिति दृष्टान्तं विशदयति यथाहीति । कृष्णविषाणया कण्डूयत । नीतासु दक्षिणासु चात्वालं कृष्णविषाणा प्रास्यति (ते स ६।१।३।८) इति श्रूयते । यत्र नस्तेन कण्डूयनं निषिद्धमित्यतो यज्ञारम्भे दक्षिणाकाले कृष्णविषाणापरिग्रहा विहितः । दक्षिणानयनोत्तरं चात्वालं तस्या रूपागश्च विहितः । एतच्च ज्यातिष्टामं दक्षिणानयनात्पूर्वं कृष्णविषाणया कण्डूयनं तदुत्तरं च एस्तेन कण्डूयनं भवति । तच्च द्रव्यमतिदृशनं द्विरात्रादिविकृतिर्यागेषु प्राप्तम् । परंतु तत्र तयोरेकतरस्य कस्याचिदगत्या वाच्यं

तत्वेनापोक्षितत्वात् । ज्योतिष्टोमे च दक्षिणादानोत्तरकालं पाणिकण्डूयनं दृष्टमपि
द्विरात्रादिषु प्रथमेऽह्नि अनुष्ठीयमानैर्दक्षिणादानोत्तरकालिनैः पदार्थैर्नापेक्ष्यते ।
तस्य प्रकृतावर्थसिद्धत्वेनाशाश्रीयत्वादिति ।

एवं निर्गुणत्वस्याविहितत्वेन प्रकृतेस्तदपेक्षा नास्तीति । तस्मादुभया-
काङ्क्षाया असंभवात्पृषदाज्यस्य न प्रकरणविनियोगः संभवतीत्यलमति-
विस्तरेण ।

तत्सिद्धं महाप्रकरणं प्रकृतावेव विनियोजकम् । विकृतौ तु यत्राकृत-
दृष्टार्थाङ्गानुवादेन विधीयते तस्य विनियोजकं न तु केवलं विधीयमानस्या-
पूर्वाङ्गस्येति । यत्तु विकृतावपि प्राकृतधर्मानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयो-
रन्तरालेऽपूर्वमप्यङ्गं केवलं पठ्यते तदपि प्रकरणेन विनियुज्यते ।

यद्यपि विकृतेः कथंभावाकाङ्क्षा प्राकृतेरेवाङ्गेऽशाम्यति तथापि यत्र

प्रातः । द्विरात्रादौ हि प्रथमेऽह्ने चतुर्दशदक्षिणानयनं भवति । तत्र प्रथमेऽह्नि
दक्षिणानयनोत्तरं विषाणात्यागं द्वितीयाह्न्यस्तु दक्षिणानयनात्प्राग्विषाणया
कण्डूयनं चोदकप्राप्तमपि कर्तुमशक्यमिति तद्वाधः स्यात् । अतः प्रथमेऽह्नि
दक्षिणानयनोत्तरमपि विषाणाया अत्याग एव । न च तद्दिन एव दक्षिणानय-
नोत्तरं हस्तेन कण्डूयनं चोदकप्राप्तमपि न स्यादिति तद्वाधः स्यादिति
वाच्यम् । हस्तेन कण्डूयनस्य चोदकाविषयत्वात् । तद्धि विषाणात्यागं
रागतः प्रातः न तु तच्छास्त्रेण विधीयते । अतस्तत्कर्माङ्गमेव न भवतीति कथं
तदतिदेशं विषयीकुर्यात् । तथा च तदभावेऽपि न शास्त्रवाधो भवतीति
बोध्यम् । अथ कश्चित्प्राकृताङ्गानुवादेन विधानाभावेऽपि प्रकरणप्रमाणेन
विनियोगः संभवतीत्याह-यन्न विकृताविति । तथापि यत्रेति । यत्र प्राकृताङ्ग-
न्यूनकान्यनूयानंरु धर्मा विधीयन्ते तत्र तादृशसर्वधर्मसंबन्धपर्यन्तं विकृति-
याग्याया कथंभावाकाङ्क्षा न निवर्तते । अतस्तन्मध्ये पठितस्य कस्याश्चिदपूर्व-
स्याप्यर्थस्य जायमानः संबन्धः कथंभावाकाङ्क्षाया विद्यमानायामेव जायत
इति तत्र प्रकरणप्रमाणं, संभवतीति भावः । ननु विकृतियागीया कथंभावा-
काङ्क्षा प्रकृतिवदित्यातिशयानुसारिणी । अतिदेशाद्योपकारपृष्ठभावेन ऋमश
उपस्थितान्प्राकृताननेकार्थान्मालाश्रुपेण विषयीकरोति । उपकाराणां यदु-
त्पाद्यं बहुषो माला भवति । तथा च विकृतौ प्राकृताङ्गमनूय विधीयमा-
नयोर्धर्मयोर्मध्ये योऽपूर्वो धर्मः कश्चन पठनेन तु पूर्वा परं च कामपि माला न
पृथगिति । औद्भवत्यं तु तादृशं प्रवाध्य तस्मान्माश्रुपेण यूपपृष्ठभावेन
मातास्वसि भवति न तथा काश्चिदत्र युक्तिरुच्यते । तथा च मध्ये पठितस्या-

प्राकृताङ्गानुवादेन धर्मविधानं तत्र तद्विधानं यावद्भवति तावत्कथभावाकाङ्क्षा न निवर्तते । अतो विकृतेराकाङ्क्षावत्त्वादन्तराले विहितस्याप्यपूर्वाङ्गस्य भाव्याकाङ्क्षासत्त्वाद्युक्तं तस्य प्रकरणाद्विकृत्यर्थत्वम् । यथामनहोमेषु । ते हि प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरन्तराले विधीयन्त इत्युक्तं तन्त्ररत्नादावित्यास्ता तावत् ।

पूर्वस्याङ्गस्य विकृतियोग्याया कथभावाकाङ्क्षाया विद्यमानाया सबन्धो भवतीत्येव न तु तथा कथभावाकाङ्क्षा भवतीति कथं प्रकरणप्रमाणस्यात्रावसर इति चेत् । प्रकृतिवदित्यतिदशविपर्ययीभूतमालास्पर्शीभ्या विकृतियोगीय कथभावाकाङ्क्षाया सबन्धमानाभ्या पूर्वोत्तरपठिताभ्या धर्माभ्यामात्मना सहैव मध्ये पठितस्य विकृतौ सजन्धाङ्गीकारात् । मध्ये पठितो ह्यर्थं सबन्धयोग्य श्रेढुभाभ्यामप्यनुग्राह्यो भवति । यथा देवदर्शनार्थं गच्छद्भ्या मातापितृभ्या स्वीय पुत्रो देवदर्शनार्हं किंचेदानीमगृहीतोप्यय पश्चादवश्यमागमिष्यत्येवेत्येव सभावनाविपर्ययीभूतश्च स्याच्चेत्स पुत्र आत्मना सहैव नीयत तद्वदित्याहुः । यथामनहोमोऽपि । तेत्तिरीयसंहिताया द्वितीयाष्टके तृतीयभपाठके नवमेऽनुवाके साम्रहणीष्टिर्विदिता । मनसा परस्परमैकमत्येन सम्यक् स्वीकारः समग्रहणम् । तद्यस्यामिष्टावस्ति सा साम्रहणी । अनयेष्ट्या यजमानस्य कुले भवास्तद्ग्रामस्थाश्च प्रौढा बालाश्च सर्वे पुरुषा सर्वा स्त्रियश्च वशे वर्तन्त इति यावत् । तस्मिन्धानुवाके प्रारम्भे ध्रुवोसि (ते स २।३।१।१) इत्यादयः परिधिमन्त्रा आम्नाता । तत आमनमसि (ते स २।३।१।२) इत्यादयः उपहोममन्त्रास्त्रय आम्नाता । ततो वैश्वदेवीं साम्रहणीं निर्वपद्ग्रामकाम (ते स २।३।१।३) इति साम्रहणीष्टिविधिवाक्यम् । ततो ध्रुवोसि ध्रुवोहं सजातपुभूयासमिति परिधीन् परिदधाति (ते स २।३।१।३) इति प्राकृतपरिधिपरिधानमनूय तत्र चोदकप्राप्तान् गन्धर्वासि इत्यादिमन्त्रान्प्रवाध तत्स्थाने ध्रुवोसीत्यादयो मन्त्रा विनियुक्ता । तत आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति (ते स २।३।१।३) इत्येवमामनमसीत्यादि मन्त्राणां विनियोग उक्तः । एते चामनहोमा अत्रोपहोमा इत्युच्यन्ते । प्राकृतं किंचिदङ्गमनुद्दिश्य स्वातन्त्र्येणैव तद्विधानात् । एतेषां चोपहोमानामत्र प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानयोर्धर्मयोरन्तराले विधानाभावेन न प्रकरणप्रमाणेन साम्रहण्या विनियोगः सम्भवति । तिस्र आहुतीर्जुहोतीत्येतदुक्तं कस्यचित्प्राकृताङ्गानुवादेन विधीयमानस्य धर्मस्यादर्शनात् । किंतु विकृति सान्निधिपाठन पाठसादेश्यात्स्थानप्रमाणेन साम्रहण्या विनियोगः सम्भवत्येव । उक्तञ्च तथार्थसंग्रहे । कथं तर्ह्यत्र प्रकरणप्रमाणेन तथा विनियोग उच्यते

फलभावनाया अन्तराले यदङ्गभावनायाः प्रकरणं तदन्तरप्रकरणम् । तच्चाभिक्रमणादीनां प्रयाजादिषु विनियोजकम् । तच्च संदेशेन ज्ञायते । तदभावेऽविशेषात्सर्वेषां फलभावनाकथंभावेन ग्रहणात् ।

संदेशो नाम एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरङ्गयोरन्तराले विहितत्वम् । यथाभिक्रमणम् । तद्धि 'समानयत' उपभृतः' (तै. सं. २।६।१।२) इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किञ्चिदङ्गं विधाय विधीयते । पश्चादपि प्रयाजानुवादेन यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद (तै. सं. २।६।१।४) इत्या-

इति चेदब्राह्मः । शाखान्तरानुसंधानेनेदमुक्तम् । मैत्रायण्यशिशाखायां द्वि यत्प्रयाजानां पुरस्ताज्जुहुयाच्चहिरात्मानं सजातानां दध्यात् यदनुयाजानां परस्ताज्जुहुयात्स्वर्गं लोकमपक्रामेत् मध्ये जुहोति इति पठ्यते । आमनहोमाश्च नानुयाजस्थाने कर्तव्याः किंतु स्वातन्त्र्येणैवेति दशमाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणे सिद्धान्तितं जैमिनिना । तत्र प्रयाजा अनुयाजा आमनहोमाश्चेति त्रिषु होमेषु सांग्रहण्यामनुष्ठेयेषु क्रमोत्र मैत्रायणी- यशाखायां प्रदर्शितः । प्रयाजानां प्राथम्यमनुयाजानां चरमत्वं च प्रसाध्य तयोर्मध्ये आमनहोमा विहिताः । अतस्ते प्रकरणेन प्रमाणेन सांग्रहण्यङ्गभूता इति ज्ञायत इति । एवं तत्र फलभावनायाः (पृ. १६१ प. ३) इत्यादिना आस्तां तावत् (पृ. १६६ प. ५) इत्यन्तेन ग्रन्थेन महाप्रकरणं निरूप्याधुना- वान्तरप्रकरणं लक्षयति-फलभावनाया इति । संदेशो नामेति । लोहकण्टक- विद्धलोहशलाकाद्वयरूपः कश्चनपदार्थः संदंशदशब्देन लोके उच्यते । महाराष्ट्र- भाषायां सांडस इति प्रसिद्धः । अत्र तु साजात्याद्गुपचारः । तदभावे इति । अयान्तरप्रकरणस्य विनियोजकत्वाभावे दर्शपूर्णमासयागीयफलभावनायाः कथंभावाकाङ्क्षायां यथा प्रयाजानां संबन्धो भवति तथा प्रयाजमध्ये पठि- तस्याभिक्रमणस्य स्वातन्त्र्येण संबन्धः स्यादिति तस्य प्रयाजाङ्गत्वं न स्यादिति भावः । यथाभिक्रमणमिति । अभिक्रमं जुहोत्याभिजित्यै (तै. सं. २।६।१।४) इत्यत्राभिक्रमणं विधीयते । आभिक्रम्यादूरे स्थित्वा प्रथमं हुत्वा पादं पुरतः प्रक्षिप्य द्वितीयं जुहोति । एवं प्रतिप्रयाजमुत्तरोत्तरमाहवनीयसर्पापदेशगमनं यत्तदेतदाभिक्रमणम् । समानयत इति । चतुर्थप्रयाजार्थमौपभृतस्याज्यस्य जुद्धामानयनमत्र विधीयते । उपभृतो घृतपात्रविशेषात्सकाशाज्जुद्धां जुह- रूपापात्रविशेषे अर्धमाज्यं समानयेदिति तदर्थः । तेजःशब्दोत्र घृतयाची । एतद्घृतानयनरूपमेकं प्रयाजाङ्गं पूर्वमुक्तम् (तै. सं. २।६।१।२) । ततोऽ- भिक्रमणमुत्पत्त्या पश्चाद्यो वै प्रयाजानाम् (तै. सं. २।६।१।४) इत्यत्र मिथुन-

दिना किंचिदङ्ग विधीयते । अतः प्रयाजाङ्गमध्ये पठितमभिक्रमण तदङ्गं भवति । तरुथभावाकाङ्क्षाया अशान्तेः । यथाहुः—

परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः । ५२ ५

ज्ञाते पुनश्च तैरेव सदशेन तदिष्यते ॥ (त.वा. ३।१।२४) इति ।

न चाङ्गभावनायाः कथभावाकाङ्क्षाभावात् कथ प्रयाजभावनाकथभावे-
नाभिक्रमण गृह्यते इति वाच्यम् । भावनासाम्येन सर्वत्र कथभावा-
काङ्क्षायाः सत्त्वात् । प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा यागोपकार भावयेदित्युक्ते यो नाम
न जानाति प्रयाजैरपूर्वं कर्तुं तस्यास्त्येव कथभावाकाङ्क्षा—कथमेभिरपूर्वं
कर्तव्यमिति । सा च सदशपतितैर्वाचनिकै स्मार्तैश्चाचमनादिभिः शाम्यति ।

त्वेन ज्ञानरूपमद्धान्तरमुक्तम् । समिधो बहवीरिव यजति तनूनपातमेकमिव
यजति तदेतन्मिथुनत्वेन भावनीयम् । लोक एकस्य पुरुषस्य बह्वयः स्त्रिया
भवन्ति । तत्साम्यादत्र मिथुनत्वोपचारः । तत्कथभावेति । अभिक्रमणोत्तर
पठित यन्मिथुनत्वभावनारूपमङ्ग तत्सवन्धपर्यन्तं प्रयाजोपकार्यभावाकाङ्क्षाया
अनिवर्तनादित्यर्थः । यद्यपि तेषां प्रयाजशब्दपुरस्कारेण विहितत्वाच्चतुस्त्यैव
तथा प्रयाजाङ्गत्वं तथाप्याकाङ्क्षा तत्रावर्जनीयैव भवति । तथा चाकाङ्क्षाया
सत्या श्रुत्यादिप्रमाणत्रयान्यतमेन प्रमाणेन संबद्धानामङ्गाना मध्ये पठितस्य
प्रकरणप्रमाणेन सवन्धो भवतीति भावः । तदेतद्—परप्रकरणस्थानामिति ।
दर्शपूर्णमाससत्रान्विना प्रयाजाङ्गद्वानामेकस्मिन् घृतानयनरूपेद्दे श्रुत्यादि-
त्रयान्यतमप्रमाणेनाङ्गत्वेन बोधितं तथा पुनरन्यस्मिन्मिथुनभावनारूपेद्दे
श्रुत्यादित्रयान्यतमप्रमाणेन प्रयाजाङ्गत्वेन बोधिते तयोर्द्वत्वेन विनियुक्तया
द्वयोर्मध्य पठित सदशपतितत्वात्प्रयाजाङ्गत्वेनप्यत इत्यर्थः । कथभावाकाङ्क्षा-
भावादिति । कथभावाकाङ्क्षाया अभावादित्यर्थः । स्वर्गादिकल हि प्रधानभाव-
नाया इति तत्र कथभावाकाङ्क्षा भवतु नाम । अङ्गभावनायास्तु तादृशकला-
भावेन तत्र नियमेन कथभावाकाङ्क्षा न सभयति । किंचाङ्गभावनाया कथ
भावाकाङ्क्षा चेत्तत्र तथा सचङ्गाया अङ्गाङ्गभावनाया अपि पुनः कथभावा-
काङ्क्षायामनवस्था स्यादित्याशयः । भावनासाम्येनेति । भावनया हि स्वभावत
एव कथभावाकाङ्क्षेत्याप्यते । स्वर्गादिकलज्ञानन तु सा केवल कुर्वन्पता
दधाति । कार्यकारिणी भवतीति यावत् । स्वर्गादिकल चाङ्गभावनाया अपि
परपर्यायः वर्तते एवेति वाच्यम् । सा चेति । अङ्गभूतकर्माणि यान्युक्तानि तत्र
मध्ये किंचित्पठितमस्ति चेत्तत्सदशपतितत्वात्कथभावाकाङ्क्षाया सवन्धनीयम् ।

तदभावे च स्वरूपनिष्पादनेन दर्विहोमन्यायेन निवर्तते । दर्विहोमेषु हि स्वरूपनिष्पादनातिरिक्तस्तथाव्यापारो न श्रूयते । नाप्यतिदेशेन तत्प्राप्तिः । यागीयानां धर्माणां तावन्नातिदेशः । यागत्वेन होमत्वेन वैलक्षण्यात् । नापि होमीयानाम् । कस्य होमस्य धर्मः कस्मिन् होमे प्रवर्तत इति विशेषनिर्णये प्रमाणाभावात् । अतो धर्मप्राप्त्यभावादर्विहोमैरिष्टं भावयेत्कथमित्युत्पन्नाप्याकाङ्क्षा स्वरूपनिष्पादनेनैव शाम्यति । एवं येष्वङ्गेषु संदंशाद्यभावस्तत्रोत्पन्नाप्याकाङ्क्षा तेनैव निवर्तते । न तु सर्वथा तदभावः । तस्माद्युक्तमुक्तमभिक्रमणं प्रयाजाङ्गमिति ।

✓ तच्चेदमवान्तरप्रकरणं महाप्रकरणाद्वलीयः । संदंशपतितानां धर्माणां कैमथ्याकाङ्क्षायां प्रदानापूर्वात्प्रयाजाद्यपूर्वस्य इष्टित्युपस्थितेरिति ।

अविरोधिस्मृतिप्रोक्तमाचमनादिकं च तथैव संबन्धनीयम् । एतादृशश्च संबन्धः क्वाचिदेव । बाहुल्येन तु न सर्वत्र संदंशपठितं दृश्यते । नापि सर्वत्र स्मार्तमाचमनादिकमुपस्थितं भवति । नहि प्रोक्षति परिद्धाति उत्पुनाति जुहोति वधाति अवहन्तीत्यादिषु प्रोक्षणादिकं कथमित्येवं कथंभावाकाङ्क्षायामुत्पन्नायां संदंशपठितं स्मार्तं वा किञ्चिदुपस्थायते । किंतु तत्र प्रोक्षणादीनां स्वरूपं लोकत एवावगम्याकाङ्क्षा निवर्तनीया । तथा चानवस्थापि परिहृता भवतीति भावः । तदाह—तदभावे चेति । लोकतोचगतकर्मस्वरूपमात्रानुष्ठानं स्वरूपनिष्पादनम् । दर्विहोमेप्ति । दर्विहोमेति कर्मविशेषनाम धेयमित्यनुमाध्याये चतुर्थपादे निर्णीतम् । स्वाहाकारप्रदाना एकमन्त्रका जुहोतिचोदनाचोदिता दर्विहोमाः । तत्र कथं जुहोतीत्येवं कथंभावाकाङ्क्षात्पद्यते । किं तु तत्र कस्य चिद्वितिकर्तव्यताविशेषस्याभ्रवणादपूर्वत्वाच्चातिदेशेनापि इतिकर्तव्यताविशेषस्याज्ञानात्कैवलं लोकत एव होमस्वरूपमवगम्य सा निवर्तनीया भवति । वैलक्षण्यादिति । यजतिचोदनाचोदितो यागः । जुहोतिचोदनाचोदितो होमः । परिभाषायां च तयोर्भेद एव प्रतिपादितः । द्यतंतद्देशेन द्रव्यत्प्राप्ते चाग्नश्चद्व्यर्थः । प्रक्षेपविशिष्टो यागो होमश्चद्व्यर्थ इति । प्रमाणाभावादिति । यद्येवमेवं होमः कार्य इत्येवं होमस्वरूपं किञ्चिदुपदिष्टं स्यात्तर्हि ततस्तस्य स्वरूपविशेषस्यान्यत्रातिदेशेन प्राप्तिः स्यात् । न तु तथा किञ्चिद्दृश्यत इति भावः । संदंशाद्यभाव इति । न मध्ये पठितं किञ्चिन्नवा वाचनिकं किञ्चिन्नापि स्मार्तं किञ्चित् । एतादृशानि प्रोक्षणादीनि बहून्यनुष्ठानानि कर्माणि सन्ति । तत्र लोकत एव तत्स्वरूपं ज्ञात्वाकाङ्क्षा निवर्तत इति भावः । जाटित्युपस्थितेरिति । संनिहिततरत्येन प्रथमतस्तस्य बुद्धचारोहादिति

प्रकृतमनुसराम' । तत्सिद्धमुभयविधस्य प्रकरणस्य विनियोजकत्वम् ।

✓ तदिदं स्थानादिप्रमाणद्वलवत् । यत्र हि स्थानादङ्गत्व तत्रान्यतरस्य प्रकरणान्तरेण निराकाङ्क्षत्वम् । न च साकाङ्क्ष निराकाङ्क्षेण सनन्दु योग्य विनाकाङ्क्षोत्पापनेन । अतश्चान्यतराकाङ्क्षया यावदुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पन-द्वारा वाक्यादि कल्पयितुमारभ्यते इष्टिति तावत्प्रकरणेन वाक्यादिक कल्पयित्वा विनियोगः क्रियते इति स्थानात्प्रकरणस्य चलीयस्त्वम् ।

अत एव विदेवनादयो धर्मा अभिपेचनीयसन्निधौ पठिता अपि नाभिपेचनीयस्याङ्गम् । तेषां तदङ्गत्वं भवत् स्थानाद्भवेत्, न तु प्रकरणात् । अभिपेचनीयस्याव्यक्तचोदनाचोदितत्वेन ज्योतिष्टोमविकारत्वात्प्राकृतेरेव धर्म-निराकाङ्क्षत्वात् । किंतु प्रकरणाद्राजसूयाङ्गम् ।

ननु ' राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत ' इत्यत्र राजसूयशब्द

भावः । इत्थं प्रकरणप्रमाण निरूप्यदर्शनीं स्थानप्रमाणापेक्षया तस्य बलवत्त्वं युक्तिपुरःसरं दर्शयति-तदिदमिति । अतश्चान्यतरेति । यथा लोक स्वीयकन्या परिणयं चिकीर्षन्देवदत्तादिरकन्यार्थी वरश्चत्प्रथमतस्तत्र कन्यार्थिता समुत्पाद्येव पश्चात्तस्मै कन्यां दित्सति नत्वन्यथा । स्वयमेव कन्यार्थी वरालम्बश्चेत्ताकन्यार्थिनि कन्यार्थितासमुत्पादनं प्रयतते तद्वत् । अत एवति । राजसूयप्रकरणे इष्टयां पशुयागा सामयागाश्च बहवः समप्रधानभूता पठ्यन्तः । तेषु च सामयागविशेषं काश्चिदभिपेचनीयसङ्गरुः । तादृशाभिपेचनीयसन्निधौ अक्षेर्व्यतिराजसूयं जिनाति शोभं शपमाख्यातीत्यत्र विदेवनादयो धर्मा पठ्यन्तः । विदेवनं क्रीडनम् । जिनाति जयति । तत्र राजसूये फलभावात् नाया कथभावाकाङ्क्षायां विदेवनादीनां च साध्याकाङ्क्षणादुभयाकाङ्क्षासत्त्वात्प्रकरणप्रमाणनं विदेवनादीनां समग्रराजसूयशेषत्वं ननु तदन्तर्गताभिपेचनीयमात्रशपत्वम् । अभिपेचनीयस्य विकृतिव्यागत्वेन तत्रैककथभावाकाङ्क्षायाश्चाद्वरुपतैः कूलतोपकारैः प्राकृतधर्मनिवृत्तत्वेनोभयाकाङ्क्षायां अभावः प्रकरणप्रमाणासभवात् । यद्यप्यभिपेचनीयसन्निधिपाठनं विदेवनादिधर्माणां स्थानप्रमाणनाभिपेचनीयाङ्गत्वं सभवति तथापि स्थानप्रमाणापेक्षया प्रकरणप्रमाणस्य चलीयस्त्वात्ताभिपेचनीयमात्राङ्गत्वं तेषाम् । अव्यक्तचादनति । उत्पत्तिवाक्ये द्रवताया अनभिधानं चादनाया अव्यक्तत्वम् । तत्र च धर्मणाभिपेचनीयस्य ज्योतिष्टोमस्वाजात्यामिति ज्योतिष्टोमविकृतिराभिपेचनीय इति भावः ।

ननु राजातः । अयं भावः । राजसूयनका इष्टयां बहवः पशुयागा साम

स्तावन्नामधेयत्वादाख्यातपरतन्त्रो यत्राख्यातं तत्रैव प्रवर्तते । न च दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यथा दर्शपूर्णमासपदं नामधेयमपि नाख्या-
तपरतन्त्रम् । तत्र हि यजेतेत्याख्यातमविशेषात्सर्वानेव प्रकृतानामिष्यादीन्प्रया-
जादींश्चाभिधातुं समर्थम् । दर्शपूर्णमासपदं त्रामेयादीनेव वदति न सर्वान् ।
अतश्च न तदाख्यातपरतन्त्रम् । तथा राजसूयपदमपि किं न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रसिद्धेन हि पदेनाप्रसिद्धं निर्णयिते । यथाहुः—

यामाश्च पठिताः । तथा च तेषामनेकेषां संघ एव राजसूयो नतु तदतिरिक्तः
कश्चन पदार्थः । यथाघवणमित्युक्ते आम्ना एव बहवः प्रतीयन्ते नतु तदति-
रिक्तं किञ्चित् । तथा च तेषाम्नेषु सिकेपु न सेक्तव्यतयावशिष्यते किञ्चित् ।
तथा प्रकृते इष्टिपशुसोमयागेषु स्वस्यप्रकृतितथोदकप्रातैतिकर्तव्यताकेषु
तावता राजसूयो निराकाङ्क्ष एवेति प्रकरणप्रमाणं न संभवति । इष्टिनां प्रकृ-
तिश्च दर्शपूर्णमासः । पशुयागानां प्रकृतिश्चाग्नीषोमीयः । सोमयागानां प्रकृतिश्च
ज्योतिष्टोम इति । ननु न राजसूयशब्द इष्टिपशुसोमयागसंघमात्रार्थकः । किंतु
विदेवनादिधर्मसहिततारुशसंघार्थकः । तथा चेष्टिनां पशुयागानां सोमया-
गानां चेत्किर्तव्यताविषये नेराकाङ्क्ष्येपि न राजसूयफलभावनया नेरा-
काङ्क्ष्यमिति चेन्न । राजसूयशब्दस्योक्तार्थकत्वे प्रमाणाभावात् । राजसूय-
शब्दो हि कर्मविशेषनामधेयम् । स च कर्मविशेषः प्रत्यासत्त्या राजसूयाविधि-
वाक्यीत्याख्यातानेक्त एव । तस्मात्स्यात् यजेतेति । यजेतेत्यस्यार्थं चेष्टिपशुसो-
मयागानामन्तर्भावोपि तदतिरिक्तानां विदेवनाग्नीनां तत्रान्तर्भावो न भवति ।
ननु कर्मनामधेयभूत इदं इत्तादृशकर्मविधिवान्वीयाख्यातेन समानार्थक
एवेति न नियमः । दर्शपूर्णमासशब्दे तादृशनियमस्य व्याभिचारादित्याशये-
नाह-नच इति । आग्नेयावगमिति । आग्नेय एकः । अग्नीषोमीयोपांशुयाजो
हो । ऐन्द्रो ह्ये । ऐन्द्रास्रधेक इत्येव पद प्रधानयागा दशपूर्णमाससंज्ञकाः ।
तदङ्गभूताः प्रयाजादयो यागाः । तत्र प्रधानभूता अङ्गभूताश्च सर्वे एव तत्रत्या
यागा यागत्वाविशेषाद्यजेतेत्याख्यातानेच्यन्ते । दर्शपूर्णमासशब्दो हि काल-
विशेषवाचकः । तादृशं च कालं पुरस्कृत्य प्रधानयागाः परविहिता इति न
दर्शपूर्णमासशब्देनाङ्गभूतानां प्रयाजादीनां मह्यं भवति ।

प्रसिद्धेनेति । अयं भावः । कर्मनामधेय तद्विधायकवाक्याख्यातयात्तं च
समानार्थकमिति सत्यमेव । यत्र भिन्नार्थकत्वं नञ्त्वतोयमासत्वे तत्रापि तयोः
समानार्थकत्वं केनापि प्रकारेणापपादनादमेव । तत्र द्वयो विधा । नामधेय-
माख्यातपरतन्त्रमित्याख्यातार्थानुसारेण नामधेयशब्दार्थं निष्पद्य इत्येका ।

पदमज्ञातसदिग्ध प्रसिद्धैरपृथक्श्रुति ।

निर्णात्रते निरूढ तु न स्वार्थादपनीयते ॥

(त. वा. १।४।२) इति ।

दर्शपूर्णमासपद च कालनिमित्तम् । तद्योगश्चाग्नेयादिपूतत्तिवाङ्मयैरवगतः । अतस्तद्वाचित्वेन दर्शपूर्णमासपद प्रसिद्धम् । न च आग्नेयादीना बहुत्वाद्द्विवचनान्तत्वमस्यानुपपन्नमिति वाच्यम् । विद्वद्वाक्यद्वयसिद्धसमुदायद्वयामि-
प्रायेण तदुपपत्तेः ।

एव च दर्शपूर्णमासपदस्याग्नेयादिवाचित्वे निर्णाते यजेतेत्याख्यातमपि

तद्वेपरीत्यनार्यात् नामधेयपरतन्त्रमिति नामधेयशब्दार्थानुसारणाख्यातार्थो निर्णय इत्यपरा । तत्रेय व्यवस्था । यथाख्यातपारतन्त्र्यं विना स्वयमव नामधेयशब्दो निर्णातार्थो भवेत्तर्हि न तत्र तस्याख्यातपारतन्त्र्यम् । प्रत्युत नामधेयशब्दार्थानुसारणैव तत्राख्यातार्थो निर्णयः । यदि तु नामधेयशब्द स्वयं निर्णातार्था न भवति तर्हि तत्राख्यातार्थानुसारणैव तदर्थो निर्णय इति । पदमज्ञातसिद्ध । अनिर्णातार्थकमत एव सदिग्धार्थक यत्पद तत्तद्वाक्ययोः प्रसिद्धार्थक पदे समानाधिकरण चेत्तदर्थकमेव तदिति निर्णयतः । यत् प्रसिद्धार्थक पदं तत्तु न कदापि स्वार्थादभ्रष्टं भवतीति चार्तिकार्थः ।

तद्योग इति । कालयाग इत्यर्थः । य एव विद्वान् पूर्णमासीं यजत (ते स १।६।१।२) य एव विद्वानमावास्या यजते (त स २।६।१।२) इत्यत्र दशपूणमासरूप कालविशेष पुरस्कृत्य तयोर्विधानात् । तथा च कालविशेष वाचित्वेन प्रसिद्धो दर्शपूर्णमासशब्दाविति तथा कर्मनामधेयत्वे तादृशकाल-
विशेषपुरस्कारेण विहितं यत्कर्म तन्नामधेयत्वमव तस्याचित्तमिति न दशपूर्ण-
मासशब्दाय आख्यातार्थानुसारणं निर्णयो भवतीति भावः । नचाग्नेयादीना-
मिति । दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागपदकार्येण दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामा-
यजतत्यत्र दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं नापपद्यते । किंतु तत्र दर्शपूर्णमा-
सरिति वक्तव्यं भवतीत्याशयः । विद्वद्वाक्यमिति । य एव विद्वान् पूर्णमासीं
यजत य एव विद्वानमावास्या यजत इत्युक्तं वाक्यद्वयं विद्वच्छब्दार्थात्तत्त्वा-
द्विद्वद्वाक्यद्वयमित्युच्यते । तत्र चदशशब्देन प्रत्येकं पूर्णमासयागपदकान्तर्गतं
यागत्रयं परानृश्यते । परसु च यागेषु त्रिकद्वयमित्येकरत्र त्रिकस्य दर्शसज्ञा
अपरस्य च पूर्णमाससज्ञानि द्विवचनोपपत्तिरिति भावः । एव चिति । प्रधान-
भूतयागपदकमात्रवाचिदर्शपूर्णमासशब्दानुराधेन यजतत्याख्यातमपि याग

तानेव वदति । नहि तदुक्तौ स्वार्थत्यागो भवति । राजसूयपदं त्वनिर्णीतार्थम् । अतस्तदाख्यातपरतन्त्रमेव । तद्वाविशेषात्सर्वेषु इष्टिपशुसोमेषु विद्यते । तत्पर-
तन्त्रत्वाद्वाजसूयपदमपि तानेव वदति ।

न च राजसूयशब्दस्य राज्ञा सूयते यत्रेति व्युत्पत्त्या सोमाभिपव-
निमित्तत्वात्तस्य च सोममभिपुणोतीति वाक्येन सोमयागेऽवगतत्वात्तद्वाचित्वमेव
नेष्टिपशुवाचित्वमिति वाच्यम् । न ह्यभिपेचनीयादिसोमयागेष्वभिपवः प्रत्यक्षेण
वाक्येन चोदितोऽस्ति । तद्वाक्यस्य ज्योतिष्टोमेऽसत्त्वात् । अतिदेशात्तत्संबन्धोऽ-
वगत इति चेन्न । अतिदेशस्य फलसंबन्धोत्तरकालीनत्वेन राजसूयेन स्वारा-
ज्यकामो यजेतेत्येतद्वाक्यार्थावगत्युत्तरकालीनत्वात् । अनेन हि वाक्येन फल-
संबन्धे बोधिते पश्चात्कथंभावाकाङ्क्षायामतिदेशकल्पनात् । अतस्ततः प्रागेव
एतद्वाक्यार्थो वर्णनीयः । तदा चाभिपवस्यानवगतत्वाद्वाजसूयपदमप्रसिद्धार्थ-
मेव । अत एव राजसूयपदमव्युत्पन्नमश्वकर्णशब्दवदित्युक्तं सांप्रदायिकैः ।

पदकमात्रवाचकमेव नतु प्रयाजादिवाचकमिति भावः । नाहि तदुक्ताविति ।
यजेतेत्यनेन यागपदकमात्रोक्तावपि न यजधात्वर्थः परित्यक्तो भवतीत्यर्थः ।
तानेव वदतीति । नतु तदतिरिक्तः कश्चन राजसूयशब्दार्थ इति भावः ।
तथाचेष्टिपशुसोमानां चोदकप्राप्तेतिकर्तव्यतया निराकाङ्क्षत्यान्न राजसूय-
नामकः कश्चन कर्मविशेष इतिकर्तव्यतायां साकाङ्क्ष इति प्रकरणप्रमाणेन
विदेवनादीनां तत्र विनियोगो न संभवतीति भावः । न च राजसूयेति ।
राज्ञा सूयते कण्ठ्यते सोमो यत्रेति राजसूय इति व्युत्पत्त्या राजसूयशब्दः
सोमयागमात्रार्थको नेष्टिपशुसोमसंघवाचीति शङ्काशयः । प्रासाङ्गिकी
शङ्क्यम् । नत्वनया विदेवनादीनां धर्माणां राजसूयाङ्गत्वे विनियोजकस्य
प्रकरणप्रमाणस्य समर्थनं भवति । समाधत्ते - नह्यभिपेचनीयादीति । अयं
भावः । राजसूयप्रकरणेनका इष्टयो बहवः पशुयागा बहवः सोमयागाश्च
पठिताः । ते सर्वे राजसूयपदेनोच्यन्ते नतु तदन्तर्गताः केवलं सोमयागा
एव । यद्यपि राज्ञा सूयते सोमो यत्रेति व्युत्पत्त्या सोमाभिपवह्वं राजसूय-
शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं लभ्यते तच्च सोमयागेष्वेव नत्विष्टिषु नापि पशुयागेषु
तथापि न तद्वाजसूयशब्दार्थनिश्चयकाले ज्ञायते । यतो राजसूयप्रकरणे
येभिपेचनीयादयः सोमयागाः पठितास्तत्र न सोमाभिपव उक्तः । स च
तत्प्रकृतिभूताज्ज्योतिष्टोमाच्चोदकेन तत्राधिगन्तव्यः । ज्योतिष्टोम हि
सोमाभिपव उक्तः । अतिदेशश्च कथंभावाकाङ्क्षोत्तरमनुसंधीयते । कथंभावा-

एवं चाश्रसिद्धार्थत्वेनाख्यातपरतन्त्रत्वाद् राजसूयपदेनेष्टिपशुसोमयागा उच्यन्ते । ते च तैस्तैः प्राकृतैर्वैर्मनैराकाङ्क्षा इति न प्रकरणं विदेवनादीनां राजसूये विनियोजकम् । उभयाकाङ्क्षाया अभावात् । नच प्रातिस्विकरूपैर्नैराकाङ्क्षेऽपि न राजसूयत्वेन रूपेण नैराकाङ्क्षमिति वाच्यम् । आकाङ्क्षाद्वये प्रमाणाभावात् ।

किंच प्रातिस्विकरूपैर्या कथंभावाकाङ्क्षा सापि फलसंबन्धोत्तरकालम् । स च राजसूयत्वेन न तु प्रातिस्विकरूपैः । राजसूयत्वेन च फलसंबन्धे उत्पन्नायाः कथंभावाकाङ्क्षाया विदेवनादिभिः शान्तेरतिदेशकल्पनमेव न स्यात् ।

काङ्क्षा च फलाकाङ्क्षिण एव फलज्ञानोत्तरं फलप्राप्त्यर्थं यतमानस्य भवति । फलज्ञानं च तत्रत्वानामभिपेक्षनीयादीनां सोमयागानां राजसूयपदवाच्यत्वज्ञानोत्तरम् । स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यत्र राजसूयपदबोधितस्य कर्मणः स्वाराज्यरूपफलसंबन्धावगमात् । तथा चादौ राजसूयपदार्थो निर्णयः । तत्काले च सोमयागेषु वस्तुतो विद्यमानस्यापि सोमाभिपेक्षस्याज्ञानात्केवलं राजसूयशब्दार्थस्तत्रत्ययजेतेत्याख्यातानुसारेणैव वर्णनीयः । यजेतेत्याख्यातेन च यागत्याविशेषात्तत्रत्यप्रकरणपठिता इष्टयः पशुयागाः सोमयागाश्चेति त्रिविधा अपि संगृह्यन्ते । तथा च त्रिविधा अपि राजसूयपदवाच्या भवन्ति नतु केवलं सोमयागा एवेति । तथाचागत्या राजसूयशब्दो रूढ एव स्विकार्यो भवति नतु यौगिकः । यथाश्वकर्णशब्दो वृक्षविशेषे रूढस्तद्वाक्येति ।

नच प्रातिस्विकेति । प्रातिस्व्यं भवानि प्रातिस्विकानि तत्तदसाधारणानीष्टित्वादीनि त्रीणि रूपाणि । तैश्च रूपैस्तेषां नैराकाङ्क्ष्यं नतु राजसूयत्वेन । इष्टिः कथं कार्यं पशुयामश्च कथं कार्यः सोमयागश्च कथं कार्यं इत्येवमुत्पन्नानां त्रिसृणामाकाङ्क्षाणां तत्तत्प्रकृतितत्त्वोद्भवाप्रार्थम्येर्निवृत्तिर्भवति । परंत्विष्टिपशुसोमयागानां सधीभूतो यो राजसूयस्तस्य कथंभावाकाङ्क्षा न निवृत्तेति सा तत्र पठितैर्विदेवनादिभिर्धर्मेर्निवर्तनीयेति प्रकरणप्रमाणमत्र संभवतीत्याशयः । प्रमाणाभावादिति । समुदायो ह्यवयवापेक्षया नातिरिक्त इति प्रागेवोक्तम् (पृ. १५१प ७) । तथा च यथा ब्राह्मणान्भोजयेत्युक्ते प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिरिति प्रत्येकं भोजनस्य पर्याप्तौ तावत्तैव निवेशः परिपालितो भवति; नतु तत्र समुदायः कश्चनान्यो भोज्यो भवति तद्वत् । एवं च प्रातिस्विकरूपेण याकाङ्क्षा सेव राजसूयत्वेनाकाङ्क्षा नत्वन्येति भावः । किंच प्रातिस्विकेति । अथ भावः । कथंभावाकाङ्क्षा द्वि फलज्ञानोत्तरमेव फलेप्सोर्भवति । फलज्ञानं च राजसूयत्वेन कर्मावगम एवात्र भवति ।

यदि हि सामान्यरूपेण प्रातिस्विकरूपेण च फलसंबन्धविधायि वाक्यद्वयं भवेत्तदा युज्येतापि आकाङ्क्षाद्वयानुसारेण विदेवनादीनामातिदेशिकानां चाङ्गानां संबन्धः । न तु तदस्ति । तस्मात् प्राकृतैर्धर्मैर्नैराकाङ्क्षान्न विदेवनादीनां प्रकरणं विनियोजकमिति चेत्—

सत्यम् । अत एव सांप्रदायिकैर्विदेवनादीनां संदर्शो दर्शितः । राजसूयत्वपुरस्कारेण ये धर्मा विधीयन्ते ' राजसूयाय ह्येना उत्पुनाति ' (तै. ब्रा.

स्वाराज्यकामो राजसूयेनेत्युक्तेः । तथा च कथंभावाकाङ्क्षा प्रथमतो राजसूयत्वेनैवोत्पद्यते राजसूयः कथं कार्यं इति । सा च प्रकृतिवदित्यतिदेशेन न निवर्तयितुं शक्या । राजसूयस्वरूपस्य सामान्यतोप्यज्ञातत्वेन तस्यैवशी प्रकृतिरोति ज्ञातुमशक्यत्वात् । तथा चान्लतोपकारैरपि प्रकरणपठितैरेव सा निवर्तनीया । सा च न प्रकरणपठितैरपीष्ट्यादिभिर्निवर्तयितुमर्हति । इष्ट्यादीनां स्वरूपानवबोधत्वात् । लोकतस्तावत्तेषां स्वरूपं नावगम्यते । नापि शास्त्रतः । इष्ट्यादीनां स्वतन्त्रफलादेशेन प्रातिस्विकरूपेण कथंभावाकाङ्क्षया अभावादतिदेशाप्राप्तेः । तथा च सा प्रकरणपठितैर्लौकावगतस्वरूपैर्विदेवनादिभिर्बलतोपकारैरपि शान्तिं नेया । तथा सति तावन्मात्रानुष्ठानेनैव फलप्राप्तिसंभवे तत्र पठितानामिष्ट्यादीनां स्वरूपावबोधाय प्रकृतिवदित्यतिदेशकल्पनमेव तत्र न स्यात् । अथ माऽस्त्वतिदेशकल्पनम् । अस्तु च विदेवनादिभिरेव केवलमनुष्ठितै राजसूयफलप्राप्तिः । कस्तत्र भवतो मत्सर इति चेन्न कश्चिदपि तत्र मे मत्सरः । वीपस्तु भवति । प्रकरणपठितानामिष्ट्यादीनां नैरर्थक्यापत्तेः । तथा च तत्सार्थक्याय क्रमेण ते सर्वे संबन्धनीयाः । ते च प्रकरणपठिता इष्टयः पशुयागाः सोमयागाश्च कथंभावाकाङ्क्षया संबन्धयमाना यद्यपि स्वरूपानवबोधेन न कथंभावाकाङ्क्षां निवर्तयितुमर्हन्ति तथापि तथैव कथंभावाकाङ्क्षया तत्रातिदेशं प्रवर्त्येष्ट्यादीनां स्वरूपावबोधः संपादनीयः । इष्ट्यादीनां प्रातिस्विकरूपेण फलादर्शनेपि प्रथमतो राजसूयत्वेनोत्पन्ना या कथंभावाकाङ्क्षा सैवेष्ट्यादिवेन कथंभावाकाङ्क्षयां पर्यवस्यतीति यावत् । तथा चातिदेशेनेष्ट्यादीनां स्वरूपावगमे तत्र बलतोपकारैः पदार्थं राजसूयकथंभावाकाङ्क्षया निवृत्तत्वेन तत्र पठितानामपि विदेवनादीनां धर्माणामबलतोपकाराणां न प्रकरणप्रमाणेन राजसूये संबन्धो भवितुमर्हति ।

अत एवेति । यतश्च विदेवनादीनां धर्माणां राजसूये विनियोगे उभयाकाङ्क्षा न संभवत्यतोत्र सांप्रदायिकैः संदर्शं प्रदर्श्य प्रकरणप्रमाणं समर्थितमित्यर्थः । राजसूयाद्येति । एना इत्यनेन पूर्वोक्तानामर्षां परामर्शः ।

१।७।६) इत्येवमादयस्तन्मध्ये विदेवनादयः पठ्यन्ते । अतस्ते सर्वे राजसूयाङ्गम् । प्रयाजानुवादेन विधीयमानधर्ममध्ये पठितप्रयाजाङ्गाभिकमणवत् । तस्माद्युक्तमुक्तं विदेवनादीनां प्रकरणाद्राजसूयाङ्गत्वमिति । तत्सिद्धं प्रकरणस्य स्थानादुचलीयस्त्वमिति ।

देशसामान्यं स्थानम् । तच्च द्विविधम् । पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति । यथाहुः—

तत्र क्रमो द्विधैवेष्टो देशसामान्यलक्षणः ।

पाठानुष्ठानसादेश्याद्विनीयोगस्य कारणम् ॥ (त. वा. ३।३।५) इति । स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम् । पाठसादेश्यमपि द्विविधम् । यथासंख्यपाठः

अत्रापामुत्पवनं विधीयते । तच्च राजसूयशब्दपुरस्कारेण विहितत्वाच्चतुत्येव राजसूयाङ्गम् । एतादृशानां राजसूयाङ्गानां मध्ये विदेवनादयः पठ्यन्ते इति परप्रकरणस्थानाम् (पृ. १४८ प. ३) इति पूर्वोक्तवार्तिकप्रदर्शितसंदशान्यायेन विदेवनादयोपि राजसूयाङ्गत्वं प्रकरणप्रमाणेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । अनेकेषामङ्गानामनेकप्रमाणैरेकरूपितमङ्गत्वं तु भवत्येव विरोधाभावादिति भावः ।

अथ क्रमप्राप्तं पञ्चमं स्थानप्रमाणं लक्षयति— देशसामान्यं स्थानम् इत्यादिना स्थानविनीयोगः (पृ १५९ प. ८) इत्यन्तेन । देशसामान्यसमानदेशत्वम् । समानदेशपठितयोरङ्गाद्विभावयोग्ययोर्द्वयोः पदार्थयोः समानदेशपठनादेव मिथोङ्गाङ्गिभावो भवतीत्यर्थः । पाठसादेश्यमिति । सादेश्यं समानदेशत्वम् । द्वयोः पाठस्थानं संख्यया तुल्यं चेदनुवाकादिभेदेपि तयोः समानदेशत्वं भवति । किंचैकस्मिन्नेवानुवाकादौ द्वयोः पाठश्चेत्तयोः समानदेशत्वं भवति । अनुष्ठानसादेश्यमिति । द्वयोरैकस्मिन्ननुवाकादौ पाठाभावोपि तथा संख्यया तुल्ये स्थाने पाठाभावेपि यदि तयोर्द्वयोरनुष्ठानं केनचिद्धेतुनेकस्मिन्नेव दिनादौ कर्तव्यतया प्राप्तं चेत्तयोरपि समानदेशत्वं भवति । देशपदेनानुष्ठानकालस्य ग्रहणात् । पाठसादेश्येपि च न देशपदेन भूम्यादिदेशो ग्रहीतुं शक्यः । किंतुस्वारणकाल एवेति बोध्यम् । अत्रार्थे वार्तिकोक्तिप्रमाणयति—तत्र क्रम इति । क्रमः स्थानप्रमाणम् । विनीयोगस्य कारणीभूतं देशसामान्यरूपं यत्स्थानप्रमाणं तत्पाठसादेश्यादनुष्ठानसादेश्याच्चेति द्विधैवेष्टमित्यर्थः । अनर्थान्तरमिति । अन्योर्थोर्थान्तरम् । न अर्थान्तरमनर्थान्तरम् । पर्याय इति यावत् । वार्तिकस्थक्रमशब्दः स्थानवाचीति भावः ।

संनिधिपाठश्चेति । तत्र ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् (मै. सं. २।१।१, २) इत्येवं क्रमविहितेषु इन्द्राग्नी रोचना दिवः (मै. सं. ४।१।१।१) इत्यादीनां याज्यानुवाक्यामन्त्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवं यो विनियोगः स यथासंख्यपाठात् । प्रथमपाठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं क्रमैव प्रथममुपतिष्ठते । समानदेशत्वात् ।

यानि तु वैकृतान्यङ्गानि प्राकृताङ्गानुवादेन ऽविहितानि संदंशापतितानि तेषां विकृत्यर्थत्वं संनिधिपाठात् । तेषां हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलवृद्धिकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संवध्यते । उपस्थितत्वात् । अत एव तेषु न विश्वजिन्यायावतारः । स्वतन्त्रफलार्थत्वे विकृतिसंनिधिपाठानर्थक्यापत्तेश्च ।

पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् । औषवस्येऽहि अग्नीषोमीयः पशुरुणीयते । तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते । अतस्तेषां कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पशुपूर्वमेव भाव्यत्वेन संवध्यते । अतो युक्तमनुष्ठानसादेश्यात्तदर्थत्वं तेषाम् ।

यथासंख्यपाठमुदाहरति—तत्रैन्द्राग्नामिति । मैत्रायणीयशाखायां काम्येऽष्टिकाण्डे ऐन्द्राग्नामित्यादय इष्टयः क्रमेणोक्ताः । तत्रैव च काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याकाण्डे याज्यामन्त्रः पुरोनुवाक्यामन्त्रश्चेत्येवं मन्त्रयुग्ममेकस्यामिष्टावित्येवं मन्त्रयुग्मानि निर्दिष्टानि । तत्र प्रथमं मन्त्रयुग्मं प्रथमेष्टौ द्वितीयं मन्त्रयुग्मं द्वितीयेष्टावित्येवं क्रमेण मन्त्राणां विनियोगो भवति ।

समानदेशत्वादिति । संख्यया देशस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । संनिधिपाठमुदाहरति—यानित्याति । यथामनहोमानां सांमहणीष्टौ विनियोगः । एतच्च प्रागुपपादितम् (ध्र. १।४६ प. ३१) । प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानामौदुम्बरत्वादीनां प्रकरणप्रमाणेन विनियोगो भवति । तथा संदंशापतितानां विदेवनादीनां प्रकरणप्रमाणेन विनियोगो भवति । अतोऽत्र प्राकृताङ्गानुवादेनोति संदंशापतितानीति चोक्तम् । अत एवोति । उपस्थितत्वादेवेत्यर्थः । विश्वजिन्याये ह्यनुपस्थितस्य स्वर्गस्य फलत्वकल्पनम् । उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पना च न कदापि न्याय्या भवतीति भावः । अनुष्ठानसादेश्यमुदाहरति—पशुधर्माणामिति । पशुधर्मा उपाकरणादयः । प्रजापतेर्जायमानाः (तै. सं. ३।१।५) इत्यादिमन्त्रोच्चारणपूर्वकं पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणम् । इर्मज्जवालयाधिःश्वक्षिणीकरणं पर्याप्तिकरणम् । यूपे रज्ज्या चन्धनं यूपनियोजनम् ।

न च पाठसादेश्यादेव तर्कि न स्यादिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयस्य पशोः ऋयसनिधौ पाठात् । न च ऋयसनिधौ तस्य पाठे तदनुष्ठानमपि तत्र स्यादिति वाच्यम् । 'स एष द्विदेवत्यः पशुरोपवसथ्येऽहि आलब्धव्यः' इति ऋचनात्तदनुपपत्तेः । न च स्थानात्प्रकरणस्य वलीयस्त्वेन पशुधर्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । तस्य सोमयागत्वेन पशुधर्मग्रहणेऽप्योग्यत्वात् । अतः 'आनर्थक्यप्रतिहताना विपरीत वलावलम्' इति

ज्यातिष्टामप्रकरणे महादीक्षादिनतद्यतुर्थं ओपवसथ्यसज्ञक दिवसेनुप्रेयत्वेन यद्धर्मजातमुक्तं तत्रते पशुधर्माः पठ्यन्त । अतस्तस्मिन्नेव दिने तनुप्रेया भवन्ति । तथा दीक्षणीयोत्तरदिनेनुप्रेयत्वेन यद्धर्मजातमुक्तं तत्र सोम व्रीणातीति सोमऋय उक्तं । तत्रेव चाग्नीषोमीयपश्वालम्भनमुच्यते । तत्र सोमऋयस्तस्मिन्नेव दिने क्रियते । परतु तत्रेव तत्सनिधायुक्तमपि पश्वालम्भनं तत्र न क्रियते । किंत्योपवसथ्यसज्ञके चतुर्थदिने क्रियते । स एव द्विदेवत्यः पशुरोपवसथ्यहि आलब्धव्य इत्येव तस्य विशपत कालविधानात् । अग्निः सोमश्चेति देवताद्वयमुद्दिश्य क्रियमाणं पशुद्विदेवत्यो भवति । तथाचेकस्मिन्नेव चतुर्थे दिने पशुपाकरणादयं पशुधर्माः पशुपालम्भनं चानुप्रायत इत्यनुष्ठानतो देशसाम्यात्पशुपाकरणादीनां धर्माणां पश्वद्गतया साक्षात्पश्व-पूवापकारकत्वमव न तु साक्षात्प्रधानभूतज्योतिष्टामापूवोपकारकत्वम् । ज्यातिष्टामे तेषां स्यात्तन्व्येण सवन्धाभावादिति भावः । नच स्थानात्प्रकरण-स्याति । पशुधर्माणां भाव्याकाङ्क्षायां सत्त्वेन ज्योतिष्टोमस्य कथभावाकाङ्क्षायास्तत्र पठितं दङ्कसवन्धपर्यन्तं सत्त्वेन चोभयाकाङ्क्षायाः सत्त्वादिति भावः । तस्य सोमयागत्वेनेति । ज्यातिष्टामा हि सोमयागः । तत्र तदङ्गत्वं नाग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयं पशुयागा भवन्ति । तथा च पशुधर्माणां पशुयागाङ्गत्वमप्राप्य स्यात्तन्व्येण ज्योतिष्टोमाङ्गत्वं नैव सम्भवति । पशुयतिरि-क्तेषु पशुधर्मानुष्ठानानुपपत्तेः । तथाचेद्दश विषये वलीयोपि प्रकरणप्रमाणं कुण्ठितं भवतीत्यालोच्य स्थानप्रमाणेनाग्नीषोमीयार्थत्वं पशुधर्माणां सिद्धम् । यथा स्मृतिपुराणापेक्षया वलीयस्यपि श्रुतिरनधिकाराद्योग्ये शूद्रे कर्मानुष्ठानारिः प्रयुज्यमाना चेन्नार्थवती भवति । तथा च तत्रानर्थक्येन प्रतिहृतायां तस्यां स्मृतिपुराणानां तत्र प्रवशास्तद्भवत् । न चैव पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वं सवनीयानुबन्धयोर्यो कथं तत्रातिरिति वाच्यम् । तयोरग्नीषोमीयविकृतित्वेन चोदकेन तत्र तत्रातिरिचोपात् । आनर्थक्यमिति । तथा च लोकिकी गाथा—

वलवाननर्थकारी चेद्वलानां प्रवशासौलभ्यम् ।

शोकप्रोज्झितशस्त्रो धृष्टपुत्रन घातितो द्रोण ॥ इति ।

न्यायात् स्थानात्पशुयागार्थत्वमेव धर्माणां युक्तम् ।

न च तेषां तदर्थत्वं प्रकरणादेव किं न स्यादिति वाच्यम् । अग्नीषोमीयकथंभावाकाङ्क्षायाः क्लृप्तोपकारैः प्राकृतधर्मैरेवोपशान्तत्वात् । स हि सांनार्ययागप्रकृतिकः । उभयोः पशुप्रभवद्रव्यत्वसामान्यात् । तदुक्तं—
'सांनार्यं वा तत्प्रभवत्वात्' (जै. सू. ८।२।१३) इति । सांनार्यं दधिपयसी । तत्र पशुयागः पयोयागप्रकृतिकः । साक्षात्पशुप्रभवत्वात् । अतश्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकाङ्क्षत्वान्न पशुयागे धर्माणां प्रकरणं विनियोजकम् । किंतु स्थानमेव । तदेवं निरूपितः संक्षेपतः स्थानविनियोगः ।

अत्रानर्थकारीत्यस्थानर्थं करोतीति नार्थः । किंतुर्थं न करोतीति । उत्तरार्धानुरोधात् । तेषां तदर्थत्वमिति । पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्येन स्थानप्रमाणाद्भवतीति यदुच्यते तदेव प्रकरणप्रमाणादिति वक्तव्यम् । वलीयसः प्रमाणस्य संभवे दुर्बलप्रमाणप्रदर्शनस्यायुक्तत्वात् इत्याशयः । अग्नीषोमीयेति । अग्नीषोमीयपशुयागो हीतरपशुयागानां प्रकृतिभूतोपि स्वयंसांनार्ययागस्य चिक्रातिरेव । तथा च पशुधर्मा अग्नीषोमीयादन्यत्रातिदिश्यन्ते । इतरे च सर्वे धर्माः सांनार्ययागाद्गग्नीषोमीयेतिदिश्यन्ते । तथा चाग्नीषोमीयकथंभावाकाङ्क्षा प्रकृतितः प्रातिः क्लृप्तोपकारैरितरधर्मैरेव निवर्तते न तु पशुधर्मसंबन्धपर्यन्तमवतिष्ठते । तेषामक्लृप्तोपकारत्वात् । पशुधर्माणामसंबन्धेपि चोदकप्रातेः क्लृप्तोपकारैर्धर्मैरेवाग्नीषोमीयानुष्ठानसंभवात् । एवमग्नीषोमीयस्य नैराकाङ्क्षे पश्चात्तत्र पशुधर्माणां भवन्संबन्धः स्थानप्रमाणाद्देवेति भावः । सांनार्ययागेति । सम्यङ्नीयते होमार्थमग्निं प्रतीति सांनार्यं दधि पयश्च । तादृशं यत्र हविः स सांनार्ययागः । जैमिनिनाष्टमाध्याये द्वितीयापादे द्वितीयाधिकरण इत्थं सिद्धान्तितम् । अग्नीषोमीयपशुयागस्य प्रकृतिः किमग्नीषोमीयः पुरोडाश उत सांनार्ययागः । आद्यं देवतासाम्यम् । अग्निः सोमश्चेति देवताद्वयं पुरोडाशो पशो च । अन्ये हविःसाम्यम् । दधिपयसोः पशुप्रभवत्वम् । पशोश्च पशुप्रभवत्वम् । तत्र देवतासाम्यापेक्षया हविःसाम्यस्य वलीयस्त्वात्सांनार्ययाग एव प्रकृतिरिति । तदुक्तं सांनार्यं वा तत्प्रभवत्वादिति । अग्नीषोमीयपशोः सांनार्यं प्रकृतिः पशुप्रभवत्वसाम्यादिति तदर्थः । सांनार्ययागमध्ये च पयोयाग एवाग्नीषोमीयपशोः प्रकृतिः । साक्षात्पशुप्रभवत्वात् । पशुप्रभवत्वं साक्षात्परम्परया चेति द्विविधम् । तत्र पशोः पयसश्च पशुप्रभवत्वं साक्षात् । धनस्तु परंपरया । पशुतो हि पयोद्वारा दधि प्रभवति ।

तच्च समाख्यातः प्रचलम् । स्थानविनियोगे हि पदार्थयोर्देशसामान्य-
 लक्षणः संबन्धः प्रत्यक्षः । समाख्याविनियोगे तु संबन्धो न प्रत्यक्षः ।
 पदार्थयोर्भिन्नदेशत्वात् । न च सा संबन्धवाचिका । यौगिकानां शब्दानां
 द्रव्यवाचकत्वेन संबन्धावाचकत्वात् । तथा हि—समाख्या संबन्धसामान्य-
 वाचिका स्यात् तद्विशेषवाचिका वा । नाद्यः । तदुक्तौ प्रयोजनाभावात् ।
 सर्वयौगिकशब्दानां पर्यायतापत्तेश्च । द्वितीयेऽवश्यं संबन्धिर्नो वाच्यौ ।
 तदन्तरेण संबन्धे विशेषाभावात् । तत्प्रतिपत्तिमन्तरेण तदप्रतिपत्तेश्च । अतश्चा-
 वश्यं संबन्धिवाचकत्वं समाख्याया वक्तव्यम् । तथा च न संबन्धवाचकत्वम् ।
 संबन्धिप्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन तत्प्रतिपत्तिसंभवे तत्र शक्तिरूपत्वेन
 गौरवात् । यथाहः—

तथा

पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः ।

पाकयुक्तः पुनः कर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥ इति ।

तथा च समाख्या न संबन्धवाचिका । होतृचमस इत्यादिका तु वैदिकी समाख्या निपादस्थपतिशब्दवन्न पृथग्र्यसंबन्धवाचिका ।

तत्र तत्संबन्धस्य राजनिरूपितत्वं पुरुषनिरूपितत्वं च यद्भासते तादृश-
निरूप्यनिरूपकभावसंबन्धस्य कस्मादपि शब्दाद्वृत्त्यानुपस्थितत्वात् ।
तथा च यथा तत्र निरूप्यनिरूपकभावसंबन्धस्य वृत्तिमन्तरेणापि प्रतीति-
स्तथा राजपुरुषपदे स्वस्थामिभावसंबन्धस्यापि वृत्तिमन्तरेणैव प्रतीतिरस्तु
किं तत्र वृत्तिकल्पनर्थेति । तथा च संबन्धे शक्तिर्गौरवपराहतेति । पाकं स्थितिः
पाचकशब्दे पचिघातुः पाकक्रियां ब्रूते । तथा अकइति तदुत्तरप्रत्ययः
कर्तृरूपमर्थं ब्रूते । तयोश्च यः संबन्धस्तादृशसंबन्धविशिष्टमर्थं न कोपि ब्रूत
इत्यर्थः । एवं वैदिकलौकिकसाधारणसमाख्यायाः संबन्धावाचकत्वं प्रसा-
धितम् । संबन्धावाचकत्वादेव च केवलं तत्र तादृशसमाख्याबलात्संबन्धः
कल्पनीयो भवति । स्थानप्रमाणे च पाठसाक्ष्यस्वरूपः संबन्धः क्लृप्त एवेति
तेन संबन्धेनाकाङ्क्षादिकल्पनद्वारा जायमानो विनियोगः कल्पनीयसंबन्धा-
त्समाख्याप्रमाणात्पूर्वमिव भवतीति स्थानप्रमाणापेक्षया समाख्याप्रमाणस्य
दुर्बलत्वं सिद्धम् । तत्र लौकिकी समाख्या स्थानादिसर्वप्रमाणापेक्षयाति-
दुर्बला । कस्यचित्पदार्थस्य प्रमाणान्तरेण क्वचिज्जायमानं संबन्धमालोक्य
तदुत्तरं याञ्चिकैः साधारणानां लोकानां तदवबोधाय केवलं सा संकेतिता ।
तथा चाधुनिकसंकेतभूतायास्तस्याः प्रमाणत्वमेव तावद्भौणमिति कथं सा
प्रमाणान्तरेभ्यो बलीयसी भवेत् । वैदिकी समाख्या तु वेदे व्यवहृतात
एवानादिरिति सा प्रमाणम् । किंतु कल्पनीयसंबन्धत्वादेव तस्या दौर्बल्यं
बोध्यम् । तद्विदानीं निपादस्थपतिन्यायेन द्रष्टव्यति-होतृचमस इति । निपाद-
स्थपतिशब्दवादिनि । स्थपतिर्निपादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् (जै सू. ६।१।५१)
इति जैमिनेः सूत्रम् । एतया निपादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निपादानां स्थपति-
रिति न पृथीतत्पुष्टकः । किंतु कर्मधारय एव । यः स्थपतिः स एव निपादः
स्यात् । कुतः शब्दसामर्थ्यात् । शब्दनिष्ठमुख्यप्रवृत्तिसामर्थ्यात् । पृथीतत्पुष्टके
हि संबन्धे लक्षणापत्त्या कर्मधारय एव युक्त इति तदर्थः । अत्र लक्षणादोषेण
पृथीतत्पुष्टकस्याप्राप्तत्वात्कत्या निपादस्थपतिशब्दस्य मुख्यवृत्त्या संबन्धा-
वाचकत्वं सिद्धम् । संबन्धावाचकत्वादेव च क्लृप्तसंबन्धस्थानादिप्रमाणा-

नापि वाक्यवत्तद्वोधिका । तस्याः पदत्वेनाप्रमाणत्वाद् । पौरोडाशिक-
मित्यादिसमाख्यास्त्रतिदुर्बला । लौकिकत्वेन पुरुषप्रत्ययसापेक्षत्वात् । काण्ड-
गोचरत्वेन तत्तत्पदार्थागोचरत्वाच्च । काण्डवाचकत्वमपि न काण्डत्वेन । किंतु
पौरोडाशिकत्वादिनैव । न ह्येकहायनीशब्दो द्रव्यवाचकोऽपि गोत्वेन तद्वदति ।
किं तर्हि एकहायनीत्वेनैव । स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्विशेषपुरस्कारणैव
सवन्ध प्रत्यक्षप्रमाणप्रतिपन्नः । अतश्च समाख्यामुपलभ्य नूनमनयोः पदार्थयोः
सवन्धोऽस्तीति यावत्कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षप्रतिपन्नेन सवन्धेन परस्परमाकाङ्क्षा ।
तदभावे च सवन्धानुपपत्तेः । कल्पितसवन्धेन च यावदितरत्राकाङ्क्षादिकल्पना

पेक्षया समाख्याया दार्ढ्यमिति बोध्यम् । ननु यथा राज्ञः पुरुष इति वाक्ये
निरूप्यनिरूपकभावसवन्धस्यावाच्यत्वापि वाक्यस्य भाववलाद्यथा प्रतीति
स्तथा समाख्याशब्दापि सवन्धप्रतीतिरस्तु किं लक्षणयत्याशङ्क्याह-
नापीति । तस्या इति । समाख्याया इत्यर्थः । समाख्याशब्दो हि पदरूपः ।
न तु वाक्यरूपः । प्रमाणं च लोके साकल्यनार्थप्रतीतिजनकत्वाद्वाक्यमेव ।
तथा च प्रामाण्यवलाद्वाक्यस्य तादृश सामर्थ्यमस्तु नाम न तु पदस्यति भावः ।
पौरोडाशिकमिति । इयं लौकिकी समाख्या । पुरोडाशसवन्धस्य प्रतिपादक
काण्ड याज्ञिकः पौरोडाशिकमिति सकेतितम् । तस्मिन्काण्डे शुन्धश्च देव्याय
कर्मणे (ते स १।१।३) इति पात्रसशोधनमन्त्रः पठ्यते । स च स्थानप्रमाणेन
कुम्भीशाखापवित्रादिसान्नाय्यपात्रशाधने विनियुज्यते । नतु पौरोडाशिकमिति
समाख्यावलाद्दृष्टत्वादिपुरोडाशपात्रशोधने विनियुज्यते । काण्डगाचरत्व-
नति । शुन्धध्यामिति मन्त्रस्य हि समाख्यया विनियोगः कार्यः । समाख्या
च न मन्त्रस्य किंतु काण्डस्य । तथा च काण्डान्तर्गतपदार्थभेदतत्तन्मन्त्रविनि-
योगः सा कथं प्रभवतीति भावः । काण्डवाचकत्वमपीति । पौरोडाशिकशब्दस्य
हि न काण्डत्व प्रवृत्तिनिमित्तम् । किंतु पौरोडाशिकत्वम् । तत्तद्विशेषरूपेणाप-
स्थितयाद्भयोः पदार्थयोः सवन्धः केवलं समाख्यया कल्प्यते । तथा चात्र
मन्त्रसमुदायरूपस्य काण्डस्य न तादृशविशेषरूपेणोपस्थितिः पौरोडाशिक-
शब्दाद्भवतीत्येतापि तस्याः सर्वथा दुर्बलत्वमवति भावः । न ह्यकति । एक
हायनं वर्षं यस्यास्तादृशी गोरुकहायनी । अथ चैकहायनीशब्दो न गारूप
द्रव्यशाब्द इव गोत्वेनाभिधेयतां किन्त्वैकहायनीत्येन तद्वत् । तथा च
पौरोडाशिकशब्दो न विशयधमं पुरस्कृत्य प्रवर्तते इत्येतं समाख्यया कल्प्यमा-
नोपि सवन्धो न सवन्धनीयत्वेनाभिमतपदार्थविशेषपुरस्कारणं कल्पयितुं शक्यं
इति भावः । सवन्धनति । समानदेशत्वरूपणत्यर्थः । कल्पितसवन्धेन चति ।

तावदभ्यवाकाङ्क्षया वाक्यादिकल्पनया विनियोगः क्रियते इति सिद्धं स्थानस्य समाख्यातः प्राचल्यम् । अत एव शुन्धनमन्त्रः सांताप्यपात्राङ्गं पाठसादेश्यान्त्र तु पौरोडाशिकसमाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गमिति ।

समाख्या यौगिकः शब्दः । सा च द्विविधा वैदिकी लौकिकी चेति । तत्र हेतुः चमसमक्षणाङ्गत्वं होतृचमस इति वैदिक्या समाख्यया । अध्वर्योस्तत्तत्पदार्थाङ्गत्वं लौकिक्या आध्वर्यवमिति समाख्ययेति संक्षेपः ।

तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्यादीनि पट् प्रमाणानि । एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूपेण यानि विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि । तानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति ।

तत्र सिद्धरूपाणि जातिद्रव्यसंख्यादीनि । तानि च दृष्टार्थान्येव । क्रियारूपाणि च द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति । एतान्येव संनिपत्योपकारकाण्यारादुपकारकाणीति चोच्यन्ते । तत्र कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीय-

समाख्यावलात्कल्पितेन संबन्धेनेत्यर्थः । अत एवेति । जैमिनिना तृतीयाध्याये तृतीयपादे एकादशाधिकरण इदमुक्तम् । अध्वर्योरिति । अध्वर्योरिवमाध्वर्यवम् । इयं काण्डविशेषस्य लौकिकी समाख्या । अध्वर्युर्क्रान्ति-
मिशेषः । आध्वर्यवकाण्डप्रतिपादिते कर्मजाते तस्य कर्तृत्वरूपेणाङ्गत्वम् । तथा स्थानप्रमाणनिरूपणे यथासंख्यपाठस्य यदुद्धारणमैन्द्राक्षमेकादशकपाल-
मित्याहुक्तम् (पृ. १५७ प. १) तत्रैन्द्राक्षमित्याहुक्ता इत्यर्थः काम्येष्टिसंज्ञिकाः । इन्द्राक्षी रोचना इत्यादि च याज्यापुरोनुवाक्याकाण्डम् । याज्यापुरोनुवाक्या-
काण्ड इति समाख्यावशादेव तत्रत्यमन्त्राणां काम्येष्टौ विनियोगः । केवलं प्रथमस्य याज्यापुरोनुवाक्याद्युगुलस्य प्रथमेष्टावित्येव क्रमेण विनियोगः स्थानप्रमाणेनेति बोध्यम् । सिद्धरूपाणामिति । क्रियाव्यतिरिक्तानि सर्वाण्ये-
वाङ्गानि सिद्धरूपाणि । क्रियायाः साध्यत्वेनाधिगमात् । जातिद्रव्येति । आदिपदेन गुणसंमहः । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादौ ब्राह्मणत्वाविजातिः
ग्नीहीनवहन्तीत्यादौ ब्रीह्यादिद्रव्यं पशुना यजेतेत्यादौ क्त्वादि संख्या
पुंस्त्वादिलिङ्गमरुणया पिङ्गाक्षपेत्यादौ वारुण्यादिगुणश्वेतप्रेतेयां तत्र तत्राङ्गत्वेन
विनियोगो द्रष्टव्यः । एतेषां च दृष्टकार्यकारित्वमेव । तत्र ब्रीह्यादिद्रव्यस्य
साक्षाद्दृष्टकार्यकारित्वम् । जातिसंख्यादीनां त्वाश्रयभूतद्रव्यहारेति बोध्यम् ।
एतान्येवेति । गुणकर्माणि संनिपत्योपकारकाणीत्युच्यन्ते तथा प्रधानकर्माणि
चारादुपकारकाणीत्युच्यन्ते । कर्माङ्गभूतब्रीह्यादिद्रव्याण्युद्दिश्य विधीय-

मान कर्म सनिपत्योपकारकम् । यथावघातप्रोक्षणादि । तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं च । दृष्टार्थमवघातादि । अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि । दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि । तद्धि द्रव्यत्यागाशेनादृष्ट देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्ट करोति । इदमेव चाश्रयिकर्म इत्युच्यते ।

तच्च सनिपत्योपकारकं द्विविधम् । उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति । तत्रावघातप्रोक्षणाद्युपयोक्ष्यमाणार्थम् । ग्रीहीणा यागे उपयोक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिपत्तिकर्म इडाभक्षणाद्युपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकम् । उपयुक्तस्याकीर्णकरतानिवर्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ।

उपयुक्तसंस्कारार्थं च उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थाद्दुर्बलम् । उपयुक्तापेक्षया उपयोक्ष्यमाणेऽत्यादरात् । अत एव प्रायणीयनिष्कासे उदयनीय

मानानि यान्यवघातप्राक्षणादीनि कर्माणि तानि सनिपत्य कर्माद्भूतं द्रव्यं प्राप्य तत्र दृष्टादृष्टातिशयाधानद्वारात् मुख्यस्य दर्शपूर्णमासादिकर्मणो उपकारकाणि भवन्ति नतु स्वातन्त्र्येण । तेषां ब्रह्मादिद्रव्यावलम्बित्वात् । अत एवैतादृशानि कर्माणि गुणकर्माणीत्युच्यन्ते । यानि तु स्वातन्त्र्येण मुख्यकर्मणो उपकारकाणि भवन्ति तान्याराहुपकारकाणि प्रधानकर्माणीत्युच्यन्ते । आरात्समीपस्थित्वापकारकाणीत्यर्थः । यथा प्रयाजादीनि कर्माणि । इष्टार्थमिति । ब्रह्मादौ वितुषीकरणरूपमवघातस्य दृष्टप्रयोजनम् । तथा ब्रह्मादावपूर्वात्पादनसामर्थ्यरूपं प्रोक्षणस्यादृष्टप्रयोजनम् । तथा तत्तद्भवतोद्देशेन कृतस्याद्भूतयागस्य तत्तद्भवतास्मरणरूपं दृष्टप्रयोजनमवान्तरापूर्वं चादृष्टप्रयोजनमिति भावः । इदमेव चति । सनिपत्यापकारकं कर्मेवाश्रयिकर्म इत्युच्यते । कर्माद्भूतं द्रव्यमाश्रयत तदाश्रयीत्युच्यते । उपयोक्ष्यमाणार्थमिति । उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयोक्ष्यमाणार्थम् । आकीर्णकरतानिवर्तकमिति । आकीर्णं व्याप्तं करोतीत्याकीर्णकरम् । तस्य भाव आकीर्णकरता । तच्चिवर्तकमित्यर्थः । यथा ब्राह्मणभाजनादिकर्मण्यज्ञ उपयुक्तं सति तत्रोच्छिद्यन्न स द्रेष्टो दृष्टात्त भवति । तच्चिवर्तकं गौमयोपलपादिकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म भवति ।

उपयुक्तति । नन्वनयार्हयो सनिपत्यापकारकयो कीदृशो मिथा विराधः, यत तयो प्रबलदुर्बलभाव उपयुज्यतति चत् उच्यते । यत्रैकमवकमापयुक्तसंस्कारार्थमपि सभयति उपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थमपि च सभवति तत्र तदुपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थमेव मन्तव्यमित्याशयात् । तथा च तदुपयोक्ष्यमाणसंस्कारद्वारैवापूर्वात्पादकं भवतीति भावः । अत एव प्रायणीयति ।

मनुनिर्वापति (तै. सं. ६।७।५।५) इत्यत्र निष्कासस्य निर्वापार्थत्वम् । न तु तस्य तदर्थत्वं निष्कासस्योपयुक्तत्वादित्युक्तमेकादशे (११।२।६४) । तच्च संनिपत्योपकारकभारादुपकारकाद्वलीयः ।

नन्ववघातादि भवतु वलीयः । तस्य दृष्टार्थत्वात् । आरादुपकारकस्य चादृष्टार्थत्वात् । दृष्टे संभवत्यदृष्टस्यान्याथ्यत्वात् । प्रोक्षणादि संनिपत्योपकारकं तु कथं वलीयः । उमथोरदृष्टार्थत्वाविशेषात् । किंचारादुपकारकं साक्षात्

निष्कासो नाम भाण्डलितो हविर्द्रव्यावशेषः । चातुर्मास्ये वरुणप्रघासकर्मणि प्रायणीयनामके दिवसे आमिक्षापात्रे यवपिष्टमयमेपमवदाय हुत्वा भाण्डलितो य आमिक्षावशेषस्तत्रोदयनीयनिर्वापः श्रुतः । उदयनीयश्चान्निमो दिवसः । अत्र निष्कासस्याधिकरणतया निर्वाप संबन्धः श्रूयते । अत्र च किं निर्वापो निष्कासस्याद्भुत निष्कासो निर्वापस्याद्भुतमिति संशयः । यत्र निर्वापोद्भूतं तर्हि निष्कासः संस्कार्यः । यदि च निष्कासोद्भूतं तर्हि निर्वापः संस्कार्यः । निष्कासस्य संस्कार्यत्वे च तादृशनिष्कासद्वारा यस्य हविर्द्रव्यस्य स निष्कासस्तद्द्विर्द्रव्यं संस्कृतं भवति । निर्वापस्य संस्कार्यत्वे च तादृशनिर्वापद्वारा तच्चिर्वापसाधनीयं हविर्द्रव्यं संस्कृतं भवति । अस्मिन्संशये निर्णयज्ञोपयोक्ष्यमाणस्य प्रावल्यात्क्रियत इति निष्कासस्य निर्वापार्थत्वं सिद्धं भवति ।

उपयुक्तत्वादिति । उपयुक्तद्विर्द्रव्यसंबन्धित्वादित्यर्थः । तच्चेति । अत्राप्युपयुक्तसंस्कारार्थोपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थकर्मणोरिव विरोध उपपादनीयः । स चेत्यम् । यत्रैकमेव कर्म संनिपत्योपकारकमपि संभवत्यारादुपकारकमपि च संभवति तत्र कीदृशं तत्स्वीकार्यमिति संशये संनिपत्योपकारकमेव मन्तव्यमिति । तच्च संनिपत्योपकारकमुपयोक्ष्यमाणसंस्कारार्थं वा भवत्पुपुक्तसंस्कारार्थं वा भवतु न तत्रारादुपकारकत्वं तस्य स्वीकार्यम् । एतत्फलं तु स्यात्तौ वा स्थाप्याहुतिर्विहितौ तत्कर्मोपयुक्तसंस्कारार्थरूपं संनिपत्योपकारकमेव नतु प्रयाजादिवदारादुपकारकं भवति । एतच्चानुपपन्नं मूल एव वक्ष्यते ।

दृष्टार्थत्वादिति । तुपापसारणरूपदृष्टफलोत्पादनात् । आरादुपकारकस्य । समिधागादेः । दृष्टे संभवतीति । अदृष्टापेक्षया दृष्टस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वात् ।

अदृष्टार्थत्वाविशेषादिति । तथा च तादृशे विषये उभयोः साम्यमेव नतु तत्र कस्यापि प्रावलयं वक्तुं शक्यत इत्याशयः । प्रत्युत्तरादुपकारकस्यैव प्रावलयमुचितमित्याह—किंचारादिति ।

प्रधानाङ्गम् । तस्यान्योद्देशेनाधिधानात् । सनिपत्योपकारक तु अङ्गाङ्गम् ।
कर्माङ्गनीक्षाद्युद्देशेन विधानात् । अङ्गाङ्गापेक्षया च साक्षाद्भ्रं वलीयः ।
' अङ्गगुणविरोधे तादर्थ्यात् ' (जे. सू. १२।२।२५) इति न्यायात् ।
अत एव ' य इष्ट्या पशुना सोमेन यजेत सोऽमावास्याया पौर्णमास्या वा
यजेत ' (का. स. ६।१) इति अविशेषविधानेऽपि पर्वानुग्रह सोमयागस्यैव
क्रियते नतु दीक्षणीयादेः । अतः कथं सनिपत्योपकारकस्य वलीयस्त्वम् । उच्यते ।
सत्यप्यदृष्टार्थत्वाविशेषे सनिपत्योपकारकमारादुपकारकाद्दलीयः । सनिपत्योप
कारके हि कर्मणि उपकारोपकारकयोर्नीहिप्रोक्षणयोः सवन्धो वाच्यकल्पतः ।

अङ्गगुणतिः । मुरय वा पूवचोदनाल्लोकयत् (जे. सू. १२।२।२४) इति
पूर्वसूत्रात् । कवदित्यनुयतते । अङ्गस्याप्रधानस्य गुणन प्रधानगुणन विराध
प्रधानगुण एव रक्षणीयः । कुतः । तादर्थ्यात् । अप्रधानस्यापि प्रधानार्थत्वा
दित्यर्थः । अथ वा अङ्गनोत्पाद्यो यो गुणस्ताद्विषये स गुण किं प्रधान उत्पाद्य
उत्ताप्रधाने इत्येव विरोधः प्रधान एव स उत्पाद्यः । कुतः । तादर्थ्यात् ।
अप्रधानस्यापि प्रधानार्थत्वादिति सूत्रार्थः । य इष्ट्या पशुना सोमन वा यजेत
सामावास्याया पौर्णमास्या वा इत्यनन दीक्षणीयाया इष्टित्वात्तत्र पर्वसवन्ध
प्राप्तः । तथा सोमस्यापि पर्वसवन्धः प्राप्तः । पर्व चामावास्यारूप पौर्णमासी
रूप च । तत्सवन्धो द्वयोर्न स भवति । तथा च तत्र कस्य बाध इति सशयः ।
दीक्षणीयाया प्राथम्यं सोम प्रधान्यं चेत्युभयत्रापि पर्वानुग्रहः बीज इत्यते ।
तत्र दीक्षणीयायै स्वयमप्रधानभूता सती अङ्गभूतपर्वसवन्धजन्यमुपकार
स्वस्मिन्नुत्पाद्यचितुः नाहति किंतु प्रधाने सोम एव । दीक्षणीयाया अपि
सोमाथत्वात् । यथा लोकः त्रन चारेरेपटतसर्वस्वे राजानि एकं वस्त्रं संप्राप्त
चेद्भूतस्य स्वयं तदपरिधाय राजानमव परिधापयति तद्वत् । तस्मात्पर्व
ानुग्रहः सामस्यमिति सिद्धम् । तथा च प्रकृतं सनिपत्योपकारकापेक्षया-
रादुपकारकस्य प्राधान्यात्स्थान्वाहुतिकर्मणः आरादुपकारकत्वकल्पनमेवा
चितमित्याशयः ।

वाक्यकल्पत इति । ग्रीहीन्प्रोक्षतीति वाक्ये द्वितीयाश्रुत्यैवाक्तः । त च
सवन्धमुपजीय कवल ग्रीहावदृष्टोत्पादनशक्तिरूप उपकार आधीयते
प्रोक्षणमेति कल्पनीयं भवति । आरादुपकारकस्थले तु नवम् । तत्र प्रयाजा
देव्यां दशपूर्णमासकर्मणा सवन्धः स प्रकरणप्रमाणन कल्पनीयः । त च
सवन्धमुपजीय तत्र तादृश उपकारोपि च कल्पनीया भवति । एव च
स्थान्वाहुतिरूपकर्मणः कल्पतसवन्धसवन्धस्थाणुद्वारा यूपसत्कारकत्वकल्पन
मेव न्याय्यमिति सनिपत्योपकारकमय तत्कमति सिद्धम् ।

उपकारमात्रं तु कल्प्यम् । आरादुपकारकस्थले तु दशपूर्णमासयोः प्रयाजानुया-
जयोः संबन्धः कल्प्य उपकारोऽपि ।

किञ्च आरादुपकारकस्थले हि प्रकरणं विनियोजकम् । इतरत्र तु
ग्रीहीन् प्रोक्षतीति वाक्यमेव ग्रीहिपदेनापूर्वसाधनलक्षणां, कृत्वा क्रतौ विनियोजक-
मिति वलीयस्त्वम् ।

यदुक्तम्—‘अङ्गगुणविरोधे तादर्थात्’ इति न्यायेन दुर्बलत्वमिति
तदसत् । नहि ग्रीह्याद्युद्देशेन विधीयमानं प्रोक्षणादि तदर्थं भवति । तत्स्वरूपे
आनर्थक्यात् । किंतु तत्संस्कारद्वारा क्रत्वर्थमेव । संनिपत्योपकारकाणामुत्पत्त्य-
पूर्वप्रयुक्तत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात् । अत उभयविधमप्यङ्गजातं क्रत्वर्थमेवेति
नाङ्गगुणविरोधन्यायावतारः । दीक्षणीयादेः पर्वानुग्रहस्तु दीक्षणीयाद्यर्थ एव ।
तस्य तदपूर्वप्रयुक्तत्वात् । अतो युक्तं साक्षात्प्रधानाङ्गेन प्रधानपर्वानुग्रहेण
स बाध्यत इति । तत्सिद्धं संनिपत्योपकारकस्य आरादुपकारकाद्वलीयस्त्वम् ।

वाक्यमेवेति । अत्र च ग्रीहिप्रोक्षणयोः संबन्धः श्रुत्यैव सिद्धः ।
तथा च प्रोक्षणेन संस्कृता अत एवापूर्वसाधनीभूता ये ग्रीह्यस्तेषां पुरोडाश-
द्वारा क्रतौ विनियोगो वाक्यप्रमाणेनैव भवति । तथा च प्रकरणप्रमाणापेक्षया
वाक्यप्रमाणस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वात्तदनुरोधेन स्थाप्याहुतिकर्मणः स्थाणु-
संस्कारद्वारैव क्रतौ विनियोगो न्याय्य इति तस्य संनिपत्योपकारकत्वमेव
सिद्धं भवति ।

तदर्थमिति । ग्रीह्यार्थमित्यर्थः । नाङ्गगुणात् । अङ्गगुणविरोधे तादर्था-
वितिसूत्रे सूत्रकारैस्तादर्थादिति हेतुरुक्तः । तादर्थादित्यस्य प्रधानार्थत्वा-
दित्यर्थः । तथा च यत्राङ्गस्याप्रधानेन सह संबन्धे प्रधानार्थत्वं न संभवति
तत्राङ्गस्याप्रधानेन सह संबन्धो न भवतीति सूत्रतात्पर्येनवमम्यते । सोमा-
पेक्षया अप्रधानीभूताया दीक्षणीयिष्ठेः पर्वानुग्रहे तु न तस्य पर्वणः कथमपि
सोमार्थत्वमुपपद्यते । न च दीक्षणीयिष्ठिद्वारा पर्वणः सोमार्थत्वं स्थादिति
भ्रमितारवम् । दीक्षणीयिष्ठेः क्रत्वकदेशत्वेन क्रत्वकदेशान्तरं प्रत्यनङ्गत्वात् ।
सोमापेक्षया तस्या अप्राधान्यामित्यन्यत् । तथाच प्रधानीभूतसोमानुग्रहार्थं
पर्वणः सोमसंबन्ध एव स्वीकार्यो भवति । प्रकृतं तु न तत्सूत्रस्य प्रवृत्तिः ।
स्थाप्याहुतिकर्मणः संनिपत्योपकारकत्वेपि यूपद्वारा क्रत्वर्थत्वमेव आरादुप-
कारकाद्यपि क्रत्वर्थत्वमेवेत्यविशेषात् ।

अत एव स्थाणा स्थाण्वाहुति जुहोतीति विहिता स्थाण्वाहुतिर्वृ-
पनक्षनस्थाणुद्वारा यूपसस्कारार्था । देवदत्तवारिताया स्रजः शुचिदेश-
निधानमिव देवदत्तसस्कारार्थम् । न तु स्थाण्वाहुतिरारादुपकारिकेत्युक्तं दशमे
इति दिक् ।

द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं क्रमं आरादुपकारकम् । यथा
प्रयाजादि । तदेव निरूपितं द्विविधमप्यङ्गजातम् ।

तत्र न यागादिस्वरूपप्रयुक्तम् । स्वरूपे जानर्थन्यात् । तदन्तरेणापि

अत एव स्थाणावाहात् । यूरे उन्नं सति अग्निष्टु वृक्षमूलं स्थाणु । तत्र
स्थाणावाहातिर्गृहिता उद्वनजन्मापराधानिवृत्तये । इयमेव स्थाण्वाहुतिः ।
स्थाणुमुपजी य प्रवृत्तत्वात् । एतच्चाहुतिरूपं कर्म नारादुपकारकम् । किंतु
सनिपत्योपकारकम् । न चाहुत्स्थानया स्थाणोः सस्कारेऽपि तस्माच्छिखरस्य
कर्माङ्गभूतयूपद्रव्यस्य ऋष्यसस्कारः । तदानीं यूपस्थाण्वोः सवन्धाभावाद्भिति
वाच्यम् । भूतपूर्वसवन्धनं यूपसस्काराङ्गीकारात् । यथा गुरोः कण्ठादव-
तारिताया अपि स्रजः शिल्पेण स्वमूर्ध्नि धारणं शुचो देशेऽवस्थापने च कृते
सति तेन गुरारेव गौरवापादनं भवति तद्वत् । अत्र च यद्येतत्स्थाण्वाहुति-
कर्मारारादुपकारकं भवेत्तर्ह्यस्य स्थाणोर्गुणध्वज-धानवगमाद्यग्निमन्त्रकारिणश्चित्
स्थाणावध्याहुतिप्रसङ्गः । तथा खलवाल्या यूपभावेऽप्यस्य स्थाण्वाहुतिकर्मण-
आवश्यकत्वं स्यात् । सिद्धान्ते त्वस्य कमणः सनिपत्योपकारकत्वाद्यूपसस्कार-
कत्वेन खलवाल्या च यूपभावेन तत्सस्कारकस्यास्य कर्मणस्तत्र लाप एव
भवति । खलेवालीस्रजकं कथंन विकृतिभूतो यागः । तत्र खलेवाल्याय यूपो
भवति । न तु चादकप्राप्तं यपान्तरम् । खले बलावर्द्धवन्धनाय निखातो मट्टि-
खलवाली ।

दशम इति । जैमिनीय दशमाध्याये प्रथमपादं स्थाणोः तु देशमात्रत्वात्
जे (१०।१।१०) इत्यधिकरण इति भावः ।

तत्रति । सनिपत्यापकारकमारादुपकारकं चति द्विविधमङ्गजातं चेत्यर्थः ।
तत्र यागादिस्वरूपनिष्पत्तये न विधीयत । समिधा यजतीत्यादिप्रयाजाविध्यभाव-
यावदुक्तं तावदेव यागस्वरूपनिष्पत्तिः स्यात् । अतस्तदपूर्वात्पर्ययमेव
विवक्षितम् । एव ब्राह्मीन् प्राक्षतीति प्राक्षणाविधानमप्यपूर्वात्पर्ययमेव । न चाव-
घातरूपकर्माभावे पुराजाशयोग्यतण्डुलस्वरूपनिष्पत्तिर्न भवतीति कथं तद-
पूर्वात्पर्ययमिति वाच्यम् । लाक इव याज्ञं कमण्यपि व्रीहीनवहन्तीति यत्र न
मन्तरेणापि तुपापसारणार्थं प्रवृत्तिः स्यादवेति तत्रापूर्वात्पर्ययमेव नियम-
विधिस्वीकारात् ।

तत्सिद्धेः । किं त्वपूर्वप्रयुक्तमेव । नहि तदन्तरेणापूर्वं भवतीत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति । तस्यादृष्टत्वात् । न चैवं प्राधान्याददृष्टत्वाच्च फलप्रयुक्तमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । फलभावनायां यागस्यैव करणत्वादङ्गानां च करणानुग्राहकत्वात्तदर्थत्वे बुद्धे तत्र चानर्थक्यप्रसक्तौ तेन स्वापूर्वमेवोपस्थाप्यते । संनिकर्षात् । दीक्षणीयादिशब्देनेव तदपूर्वम् । न तु फलमुपस्थाप्यते । विप्रकर्षात् । अतो न तत्प्रयुक्तत्वमङ्गानाम् । अत एव 'अगन्म सुवः सुवरगन्म (तै. सं. १।५।६।१) इति मन्त्रो विकृतावृद्धितव्य इत्युक्तं नवमे फलदेवतयोश्च (जै. सू. ९।१।४) इत्यत्र । फलप्रयुक्तत्वे तु सौर्यादिविकृतिषु स्वर्गरूपफलाभावान्मन्त्रो न प्रवर्तेत नतरां चोहितव्यः स्यादिति । तत्सिद्धमङ्गानामन्यप्रयुक्तत्वानुपपत्तेरपूर्वप्रयुक्तत्वम् ।

फलप्रयुक्तमेवेति । फलापूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः । यथा यागजन्यं परमापूर्वं फलजनकं तथा यागाङ्गजन्यमपि परमापूर्वान्तरं फलजनकं कल्पनीयम् । दण्डचक्रादिन्यायेन सर्वाणि परमापूर्वाणि मिलित्वा स्वर्गादिफलं जनयेयुरित्याशयः ।

यागस्यैवेति । उत्पत्तिविधिगतयजेतेत्याख्यातवाच्यभावनायां भाव्याकाङ्क्षायां स्वर्गकाम इत्याद्यधिकारिविशेषणायगतस्य प्रकारान्तरेणोपस्थितस्य वा स्वर्गादिफलस्य भावत्वान्वये जाते पश्चात्तादृशस्वर्गादिफलजनकभावनायाः करणकाङ्क्षायां समानपदोपात्तस्य धात्वर्थयागस्यैव करणतयान्वयः । यागस्य चाशुविनाशित्वेन तस्य स्वर्गसाधनत्वमपूर्वद्वारैव यक्तव्यम् । एतदेव परमापूर्वम् । स्वर्गादिफलजनकं मुख्यमपूर्वं परमापूर्वशब्देन फलापूर्वशब्देन चोच्यते । पश्चात्तादृशफलापूर्वसाधनमित्यस्य यागस्थितिकर्तव्यताकाङ्क्षाकामरूपजातमितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते । तत्र प्रयाजाद्यङ्गजातं प्रकरणप्रमाणेन संबध्यत इति न तत्र कथमपि स्वातन्त्र्येण फलसंबन्धो वर्तुं शक्यते । तथा च फलभावनायां यागस्यैव करणत्वेन संबन्धो नतु प्रयाजादेरपीति सिद्धम् ।

अत एवागन्मेति । तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमफण्डे दर्शपूर्णमासप्रकरणे अगन्म सुवः ० अक्षरहं इत्येवं मन्त्रद्वयं पठितम् । तत्र प्रथमो मन्त्रः स्वर्गरूपफलप्रकाशकः । द्वितीयश्चाग्निदेवताप्रकाशकः । तत्र यदि फलदेवताप्रकाशनमात्रमेव मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनं स्यत्तर्हि सौर्यं चर्तुं निर्वपेद्वृद्धवर्चसकाम इत्यत्र विकृती स्वर्गरूपफलस्याग्निरूपदेवतायाश्चाभावात्तत्र तयोर्मन्त्रयोरनुच्चारणमेव स्यात् । परंतु फलदेवताप्रकाशनमात्र-

तत्रापि संनिपत्यापकारकाणां द्रव्यदेवतादिसंस्कारद्वारा यागस्वरूपे
उपयोगादुत्पत्त्यपूर्वार्थत्वम् । अत एवौपधर्मावघातादीनामान्ये न प्रवृत्तिः ।
तेषामाम्नेयापूर्वप्रयुक्तत्वात् । आज्यस्य च तदर्थत्वाभावादित्युक्तं तृतीये
(३।१।६) ।

आरादुपकारकाणां तु स्वरूपेऽनुपयोगात्परमापूर्वार्थत्वम् । तत्रोत्पत्त्यपूर्वस्य

मनर्थकमिति फलदेवताप्रकाशनद्वारकमवान्तरापूर्वमेव तत्र तादृशमन्त्रो-
च्चारणप्रयोजकं वक्तव्यम् । अवान्तरापूर्वस्य च विकृतावप्यावश्यकत्वात्त-
त्साधनाय मन्त्रोच्चारणमप्यावश्यकमेव । किंतु तत्र स मन्त्रोऽसंबद्धान्यर्थ-
योधको मा भूदित्यूहः कार्यः । स्वर्गशब्दस्थाने ब्रह्मवर्चसशब्दः प्रयोज्यः ।
तथाग्निशब्दस्थाने सूर्यशब्दः प्रयोज्यः । अत्र मन्त्रोच्चारणस्य स्वातन्त्र्येण
फलार्थत्वेतु विकृतो मुख्यत जह्मिप्रस्य स्वर्गस्य फलस्याभावान्मन्त्रोच्चारणस्य
बाध एव स्यात् । उत्पत्त्यपूर्वार्थत्वमिति । नतु परमापूर्वार्थत्वमित्यर्थः ।

तृतीय इति । तेषामर्थेन संबन्धः (जै. सू. ३।१।७) इत्यधिकरण
इदमुक्तम् । अवघातप्रोक्षणादयो व्रीहिधर्माः । उत्पन्नविक्षणादय आज्यधर्माः ।
दोहनातश्चनादयः सांनाय्यधर्माः । ते च सर्वे धर्माः यदि परमापूर्वार्थाः
स्युस्नाहिं सर्वे सर्वत्र कर्तव्याः स्युः । यद्यप्यवघातरूपधर्मस्य व्रीहादेव
दृष्टं फलं नत्वाज्ये तथाप्यदृष्टार्थं तद्वचनबलात्स्यात् । तथाच धर्माणां संकरः
प्रसज्यते । परंतु ते सर्वे धर्मा न परमापूर्वार्थाः किंतु संनिहितोपस्थिता-
वान्तरापूर्वार्था एव । अवान्तरापूर्वाणि चाग्नेयादिपद्भ्यामजन्थानि यद् । तथा-
चाग्नेय उक्तानामवघातादीनां व्रीहिधर्माणांमाग्नेयापूर्वार्थत्वमेवेति न तेषा-
मन्यत्र प्रसक्तिरिति बोध्यम् ।

आरादुपकारकाणामिति । द्रव्यं देवता चेति रूपद्वयं यागस्य । आरा-
दुपकारकं कर्मच न किंचिद्द्रव्यमुद्दिश्य नापि कांचिद्देवतां वोद्दिश्य विधी-
यते येन तद्द्वाराऽवान्तरापूर्वार्थं तत्स्यात् । तथाच तत्परमापूर्वार्थमेव
भवति । अवान्तरापूर्वस्य कस्वचित्तत्रासनिहितत्वात् ।

तत्रोत्पत्तीति । यागाद्धानि च द्विविधानि प्रयोगस्थानि तद्वादिर्भूतानि
च । तत्र प्रयोगवादिर्भूतान्यारादुपकारकाण्येव । प्रयोगस्थानि संनिपत्याप-
कारकाण्यपि भवन्ति । प्रयोगस्थान्यपि द्विविधानि-प्रधानयागात्पूर्वमनुष्ठे-
यानि प्रधानयागोत्तरमनुष्ठेयानि च । प्रयोगवादिर्भूतान्यद्धानि तु प्रधान-
यागोत्तरमेवानुष्ठेयानि भवन्ति । तत्रापूर्वोत्पत्तिः प्रधानयागाव्यवहितोत्तर-
क्षण एव भवति । तत्र संनिपत्यापकारकाणि कर्माण्युत्पत्त्यपूर्वोत्पादकानि ।

यागस्वरूपानुष्ठानानन्तरमेवोत्पद्यमानत्वात् संनिपत्योपकारकाणां पूर्वाङ्गानां तदुत्पत्तावुपयोगः । उत्तराङ्गानां तु तेषां तत्स्थितावुपयोगः । परमापूर्वस्य तु साङ्गप्रयोगानुष्ठानानन्तरमेवोत्पद्यमानत्वात् सर्वेषामारादुपकारकाणां तदुत्पत्तौ, प्रयोगवहिर्भूतस्य तु तत्स्थितावुपयोगः । यथा बृहस्पतिसवस्य वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयोत्तरकालमङ्गत्वेन विहितस्य वाजपेयापूर्वास्थितावुपयोगः । तस्य प्रागेवोत्पन्नत्वादित्युक्तं चतुर्थे (४।३।२७) । तत्सिद्धं सर्वथाङ्गानामपूर्वार्थत्वम् । प्रकृतमनुसरामः । तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः ।

५. प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः । स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधेरिव । स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावादविलम्बापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते । न च विलम्बवदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम् । विलम्बे हि अङ्गप्रधानविध्येक-

आरादुपकारकाणि तु परमापूर्वोत्पादकानि । तत्र केषां कर्मणां कीदृशमपूर्वार्थत्वमित्येतदनेन ग्रन्थेनोच्यते । पूर्वाङ्गानाम् । प्रधानयागात्पूर्वभाविनाम् । तत्स्थिताविति । इतरथाहि प्रधानयागात्पश्चात्तत्तत्क्षणे उत्पद्यमानस्याप्युत्पत्त्यपूर्वस्य फलापूर्वोत्पात्तिपर्यन्तमवस्थानं न स्यादिति फलापूर्वं नोत्पद्येतेति भावः । तस्य प्रागेवेति । वाजपेयापूर्वस्य बृहस्पतिसवात्प्रागेवोत्पद्यत्वादित्यर्थः ।

प्रयोगप्राशुभावेति । प्राशुशब्दः शीघ्रवाची । तस्य भावः शीघ्रमित्यर्थः । सचाङ्गेति । प्रधानविधेरितिकर्तव्यताकादक्षायां यावत्क्रियाजातमङ्गत्वेन तत्र संबन्धं तावत्क्रियाबोधकैस्तेस्तेरङ्गविधिभिः सह प्रधानविधेरैकवाक्यतया सर्वेषां वाक्यानां मिलित्या या मद्वावाक्यार्थेस्तादृशमद्वावाक्यार्थापगतो यो विधिः स प्रयोगविधिरित्यर्थः ।

विलम्बे प्रमाणाभावादिति । निरुक्तेन प्रयोगविधिना यानि कर्माणि विहितानि तेषामेकविधिवोधितत्वात्साहित्यमेव प्रसज्यते । अतस्तत्र विलम्बे न किञ्चिदपि प्रमाणमिति भावः । न च विलम्बवदिति । उक्तरीत्या साद्विध्यायमं तेन पूर्वोपर्यमेव धापितं भवति । विलम्बाविलम्बो द्वि एति पूर्वोपर्यं संभवतः । तथा च यत्र पूर्वोपर्यमेव नास्ति तत्र का वार्ता विलम्बस्याविलम्बस्य चेति भावः ।

वाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः प्रसज्यते । नहि विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः सहकृतमिति साहित्यं व्यवहरन्ति । नचैवं साहित्यानुपपत्त्या समानकालत्वमेव स्यान्नत्वविलम्बः । अव्यवधानेन पूर्वोत्तरकाले क्रियमाण-पदार्थयोरविलम्बेन कृतमिति व्यवहारादिति वाच्यम् । अनेकपदार्थानामेकस्मिन्कालेऽनुष्ठानानुपपत्तेः । न च तावत्कर्तृसंपादनेनानुष्ठाने किं न स्यादिति वाच्यम् । तस्यैतस्य यज्ञकृतश्चत्वार ऋत्विजः (तै. ब्रा. २।३।६) इत्यादिना कर्तृणां नियतत्वात् ।

तस्माद्द्रवाक्यैकवाक्यतामापन्नः प्रधानविधिरेकवाक्यतावगततत्साहित्यं विदधदुक्तविधया एककालानुष्ठानानुपपत्तेरविलम्बं विधत्ते इति सिद्धं प्रयोगप्रागुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति ।

अविलम्बेन कृतमिति व्यवहारादिति । न तु सहकृतमिति तत्र व्यवहारो भवतीत्याशयः । न च तावदिति । यथानेकेर्भाक्त्वभिर्युगपद्भोजने कृते सह-भोजनमिति साहित्यव्यवहारो भवति तथात्रानेकेः कर्तृभिरनेकान्यङ्गभूत-कर्माणि प्रधानकर्म च युगपत्कर्तुं शक्यन्त इत्याशयः ।

तस्यैतस्येति । यो यज्ञाधिकारिणा स्वयज्ञसिद्ध्यर्थं परिकीतः सन्यज्ञ-कृद्भवति स तस्य ऋत्विगिन्युच्यते । तदुक्तं मनुना—

अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमाविकान्मखान् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यैर्विगिहोच्यते ॥

(मनुः १।१४३) इति ।

ते च ऋत्विजश्चत्वारः । होता १ अध्वर्युः २ उद्गाता ३ व्रद्धा ४ चेति । क्वचिद्यज्ञकतोरिति पाठः । तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीये काण्डे तृतीये प्रपाठके पष्ठेनुवाके तस्माद्दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकृतोभ्वत्वार ऋत्विजः इत्युक्तम् । तत्र भाष्ये दर्शपूर्णमासयोरब्रह्मा होताध्वर्युरग्नीदिति ऋत्विक्चतुष्टयमुक्तम् । ऋतुशब्दश्च तत्रौपचारिकः । सर्वथा यज्ञे यजमानेन वृतं पच्य कर्म करोति । वरणं च नियतसंख्याकामामेवेति न येः केशिदनेकैरनेकानि कर्माणि युग-पत्कर्तुं शक्यन्त इति भावः ।

अविलम्बं विधत्ते इति । स्नात्या भुञ्जितेत्यादौ कस्याप्रत्ययेन पीर्वापरं बोध्यते । तत्र स्नानोत्तरकालं व्यवधानेनापि भोजनं भवति नत्वव्यवधानेनैव । स्नामात्प्राग्भोजनाभाये तत्तात्पर्यात् । अत एवेकादृश्यादौ स्नानोत्तरमभोजनेपि

स चाविलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति । अन्यथा हि क्रिमेतदनन्तरमेतत्कर्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोगविक्षेपापत्तेः । अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्धयर्थं नियतं क्रममपि पदार्थविशेषणतया विधत्ते । तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्यरूपो वा ।

तत्र च पद प्रमाणानि, श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि । तत्र क्रमपरं वचनं श्रुतिः । तच्च द्विविधं, केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरम् । वेदिकरणादेर्वचनान्तरेण विहितत्वात् । वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्ट-

न तादृशविध्यात्क्रमः । तथा च तादृशस्थले व्यवधानमस्तु नाम । परंतु यत्र शाब्दमर्यादया पौर्वापर्यं नोच्यते किंतु शब्दतः प्रतीयमानेन साहित्येन पौर्वापर्यमाक्षिप्यते तत्राव्यवधानेनैव तत्पौर्वापर्यं संपादनीयं भवति । धुनोति प्रांसं तनुते च कीर्तिमित्यत्र चकारद्वयेन बोधितमसिधूननकीर्तिप्रसारयोः साहित्यं कार्यकारणभाषापक्षयोस्तयोरसंभवद्विलम्बितपौर्वापर्यं पर्यवस्यति । अन्यथेति । नियतक्रमाभावे हि युगपदनेककर्मणामुपस्थितौ तत्र पूर्वं किं कर्तव्यमिति संशये स्वकपोलकल्पनया पूर्वमिदमेवेदानीं कर्तव्यमिति किंचिन्निश्चित्य तत्कर्मनिष्ठाने विलम्बः स्यादित्यर्थः ।

प्रयोगविधिरेवेति । समिधो यजतीत्येवमादयो विधयो न केवलं समिधागादिविधायकाः किंतु पूर्वं समिधागः पश्चात्तनूनपाद्याग इत्येवं कालविशेषविशेषणविशिष्टसमिधागादिविधायका इति भावः । विततिविशेष इति । विततिविस्तारः । अयं च विस्तारविशेषरूपः क्रमः सर्वाङ्गघटितसमुदायनिष्ठोद्वाक्यैकवाक्यतापक्षप्रधानविधिरूपप्रयोगविधिना बोध्यते । पौर्वापर्यरूपः क्रमस्तु पूर्वकालभवत्वापरकालभवत्वरूपस्तत्तदङ्गभूतकर्मनिष्ठस्तत्तदङ्गविधिना बोध्यते । अस्मिन्न क्रमे क्त्वाप्रत्ययप्रथमादिशब्दरूपा श्रुतिः प्रमाणम् । सा च क्वचित्प्रत्यक्षा क्वचिदर्थोदिप्रमाणकल्पिता च । विततिविशेषरूपे क्रमे तु प्रायोर्थादिप्रमाणकल्पितैव श्रुतिः प्रमाणमिति विशेषः ।

वेदं कृत्विति । वेदो दर्भमुष्टिः । अत्र वेदे कृत्वित्यनेन वाक्येन न वेदकरणं चेदिकरणं च विधीयते । किंतु केवलं तयोः पौर्वापर्यरूपः क्रमः । स चात्र कृत्वित्यत्रत्यक्त्वाप्रत्ययेन बोध्यते । क्त्वाप्रत्ययश्च स्वप्रकृतिभूतधातुपस्थाप्वाक्रियायाः क्रियान्तरापेक्षया पूर्वकालभवत्वं बोधयति । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले (पा. सू. १।४।२१) इति सूत्रेण पूर्वकालभवत्क्रियायाचकाद्गतोः क्त्वाप्रत्ययस्य विधानात् ।

पदार्थपरम् । एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुम-
शक्यत्वात् ।

स्यं श्रुतिस्तिरंप्रमाणापेक्षया बलवती । तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रम-
प्रमाणत्वात् । अत एवाश्विनस्य पाठक्रमात्तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावाश्विनो

एकप्रसरतेति । एकस्यां वृत्तौ प्रतरः प्रवेशो ययोरर्थयोस्तावेकप्रसरी ।
तयोर्भाव एकप्रसरता । एकवृत्तिप्रविष्टता । तस्या अत्र भङ्गः स्यात् । समास-
घटकपदानि हि संभूय विशिष्टमेकमर्थमेकया वृत्त्या प्रतिपादयन्ति इति
तस्यैकस्यार्थस्य विवक्षावशाद्द्वेष्ट्यत्वं विधेयत्वं वा ग्राह्यं भवति । न तु
तदेकदेशमात्रस्य कस्यचिदर्थस्योद्देश्यत्वं कस्यचिद्विधेयत्वं वा ग्रहीतुं युज्यते ।
अन्तर्भूतपदार्थानां पार्थक्येनोपस्थित्यभावात् । तथा च यद्यत्र प्रथमभक्ष
इति वृत्त्यन्तर्गतभक्षपदार्थमात्रमुद्दिश्य प्राथम्यं विधेयं स्यात्तर्हि तद्वाचकयो-
र्द्वयोः पदयोरेकस्यां वृत्तौ प्रवेश एक न स्यात् । अपदकर्तुः प्रथमभक्ष इति
वाक्ये तु समासः कृत एवेति तदनुरोधेन विशिष्टार्थस्यैवात्र शाब्दमर्यादया
विधेयत्वं विवक्षितमिति गम्यते । तत्र विशेषणविशिष्टार्थस्थान्यतोऽप्रातत्वे
विशिष्टविधायेव पर्यवसानं भवति । तदेकदेशस्य कस्यचिदन्यतः सिद्धत्वे
तु प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनाप्राप्तांशे विशिष्टविधेः पर्यवसानं स्यादित्यन्यत् ।
शाब्दमर्यादया तु विशिष्टविधिरेव तादृशस्थले स्वीकर्तव्यो भवति ।

तेषां वचनेति । अर्थाविपन्नप्रमाणानि तु क्त्वाप्रत्ययप्रथमद्वितीयतृतीया-
दिशब्दं परिकल्प्य तद्द्वारा कर्म बोधयन्ति । अर्थः प्रयोजनम् । तच्च द्विविधं
द्वष्टमद्वष्टं च । द्विविधमपि प्रयोजनं प्रयोजननिष्पत्त्युत्तरकालभाष्येव भवति ।
प्रयोजनं हि कारणम् । नहि कारणं कार्यसद्वभावि कार्योत्तरभावि वा भवति ।
किं तु कार्यात्प्रागेव । अतस्तत्र कारणीभूतपदार्थनिष्पादकं कर्म प्रागेवानुष्ठेयं
भवति । यथा यवान् पचतीति । अत्र होमस्य कारणीभूता यवान् पूर्वमेव
निष्पाद्या । ततस्तथा होमः । तथा च तदनुसारेण यवान् पचतीत्यत्राश्रुतमपि
प्रथमत इति शब्दं प्रकल्प्य प्रथमतो यवान् पचति ततोऽग्निहोत्रहोम इत्येवं तथा
कल्पितश्रुत्याग्निहोत्रहोमयवाग्नपाकयोः क्रमोवसेयः । अदृष्टं प्रयोजनं तु पठना-
दिप्रमाणोदाहरणेषु पठनेन प्रकल्प्यते । तेन च श्रुतिरनुमेया । ण्वमेतेषु
श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्येषु पदसु प्रमाणेषुत्तरोत्तरं प्रमाण स्वाव्यवहित-
मूर्धप्रमाणकल्पनद्वारा क्रमबोधकं भवति । अतस्तेषु कयोश्चाङ्घ्रिरोधे परस्य
दीर्घत्वम् । परप्रमाणापेक्षया पूर्वेण दीर्घं क्रमबोधनात् ।

अत एवाश्विनस्येति । ज्योतिष्टोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेष्वेन्द्रवायवं
गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाति आश्विनं गृह्णातीत्येवं तृतीयस्थाने आश्विनग्रह-

दशमो गृह्यते इति वचनादशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् (जै. ५।४ अधि. १) ।

यत्र तु प्रयोजनवशेन निर्णयः स आर्थः क्रमः । यथाऽग्निहोत्र-
होमयवागूपाकयोः । अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजन-
वशेन पूर्वमनुष्ठीयते । स चायं पाठक्रमाद्बलवान् । यथापाठं ह्यनुष्ठाने
कृत्स्नप्रयोजनवाधोऽदृष्टार्थत्वं च स्यात् । नहि, होमानन्तरं क्रियमाणस्य
किञ्चिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति ।

ग्रहणं विधीयते । तृतीयस्थान उक्तत्वाच्चास्याश्विनग्रहग्रहणस्य चतुर्थस्थानो-
क्तग्रहग्रहणनिष्पादनसामर्थ्यं कल्प्यते । यद्यप्याश्विनग्रहग्रहणमन्तरापि चतुर्थ-
स्थानोक्तग्रहग्रहणं संभवति तथापि तदपूर्वाधायकं न स्यात् । तथा
चापूर्वाधायकचतुर्थस्थानोक्तग्रहग्रहणमाश्विनग्रहग्रहणस्य प्रयोजनमित्यर्थ-
प्रमाणेन तदनुसारिणी चतुर्थस्थानोक्तग्रहग्रहणात्पूर्वमाश्विनग्रहोऽनुष्ठेय
इत्येवं क्रमबोधिका श्रुतिर्याच्यते कल्प्यते तावन्ततः प्रागेवाश्विनो दशमो
गृह्यते इति क्रमबोधकप्रत्यक्षश्रुत्याश्विनग्रहस्य तृतीयस्थानादुत्कर्षो जात
इत्येवं श्रुत्यपेक्षया पाठस्य दौर्बल्यं सिद्धम् । अत्र च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधा-
च्चाश्विनग्रहग्रहणस्यापूर्वाधायकचतुर्थस्थानोक्तग्रहग्रहणनिष्पादकत्वं परिक-
ल्पनीयं भवतीति बोध्यम् । इत्युक्तमिति । पञ्चमाध्यायचतुर्थपादप्रथमाधि-
करण इति शेषः । एतच्च श्रुतिप्रमाणपठनप्रमाणयोर्विरोधोद्वाहरणं प्रदर्शितम् ।
श्रुत्यर्थप्रमाणयोस्तु विरोधोद्वाहरणं नोदाहृतम् । असंभवात् । तथाहि ।
दृष्टादृष्टरूपेणार्थो द्विविध इति प्रागुक्तमेव । तत्र दृष्टार्थस्थले तद्विरुद्धक्रम-
बोधिका प्रत्यक्षश्रुतिर्नास्त्येव । अदृष्टार्थस्थले त्वपूर्वाधायकपदार्थोत्पादन-
सामर्थ्यं प्रमाणान्तरेणैव परिकल्पनीयं भवति । तादृशं च प्रमाणान्तरं
प्रत्यक्षक्रमबोधिका श्रुतिरेव चेत्सा स्वोक्तक्रमानुसारेणैव पूर्वमनुष्ठितस्य
तादृशं सामर्थ्यं परिकल्पयेदिति न तत्र श्रुत्यर्थयोर्विरोधः । पठनादिकं प्रमाणा-
न्तरं ताल्प्राप्तसामर्थ्यकल्पकं चेत्तत्र तेनार्थकल्पकेन प्रमाणान्तरेणैव श्रुतिप्रमा-
णस्य विरोधः संपद्यत इति न श्रुत्यर्थप्रमाणयोर्विरोधोद्वाहरणं किञ्चिदिति ।

अथ क्रमबोधकं द्वितीयमर्थप्रमाणं निरूपयति-यत्रात्विति । होमार्थत्वेनेति ।
यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति इति वाक्येन यवाग्वा होमार्थत्वेन विधानादिति
भावः ।

यथापाठं हीति । श्रुतायग्निहोत्रं जुहोति इति वाक्यं पूर्वं पठ्यते
पश्चाच्च यवान् पचति इति । तथा च पाठक्रमेणाग्निहोत्रहोमः पूर्वमनुष्ठेयः ।

पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रम स पाठक्रमः । तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते । येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेणाधी-
तान्यर्थप्रत्यय जनयन्ति । यथार्थप्रत्यय च पदार्थानामनुष्ठानात् ।

स च पाठो द्विविधः मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति । तत्राग्नेया
शीपोमीययोस्तत्तद्याज्यानुवाक्याक्रमाद्यः क्रम आश्रीयते स*मन्त्रपाठात् ।

तत्र च यवाग्याग्निहोत्र जुहोति । इत्येव यवाग्या करणत्वेन विधानात्त
दन्यथानुपपत्त्या यवागृपाक पूर्वमनुष्ठेय एव यद्यपि भवति तथापि नासौ
यवाग् पचति इति वाक्यविहितो यवागृपाक ।* पाठक्रमेण तस्याग्नि
होत्रहोमोत्तर विधानात् । तथा च स तेन वाक्येन विहितो यवाग्-
पाकोऽग्निहोत्रहोमोत्तरमनुष्ठेय । तत्पाकसिद्ध्याश्च यवाग्वा न हृष्ट किञ्चित्
फलम् । अग्निहोत्रहोमस्य यवाग्वन्तरेण पूर्वमेव वृत्तत्वात् । अतो हविर्द्रव्यस्य
दृष्ट यत्प्रयोजन होमरूप तस्य बाध स्यात् । तादृशप्रयोजनार्थत्वं तस्या
यवाग्वा न स्यात् । किं च तादृशपाकविधानान्यथानुपपत्त्या तस्याहृष्ट
किञ्चिदपूर्वं फल कल्पनीय च स्यादिति भावः ।

अथ क्रमबोधक तृतीय पठनप्रमाण निरूपयति-पदार्थति । यथार्थप्रत्यय-
मिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वात्स्मरणक्रमानुसारेणैवानुष्ठानक्रमस्योचितत्वात् ।
पाठ विभजते-सञ्चेति । मन्त्रपाठ इति । कर्मानुष्ठानकाल समुच्चार्यमाणा
मन्त्रा । तेच कर्माङ्गीभूतदेवतादिपदार्थाभिधायका सन्तो देवतादिपदार्था
न्स्मारयन्ति । प्लुतदेवतादिपदार्थस्मरणमेव मन्त्रोच्चारणस्य फलम् । एतच्च
हृष्ट फलमिति न तस्याहृष्ट फल किञ्चित् । हृष्टे फल समवत्यहृष्टफलकल्पनाया
अन्याय्यत्वात् । अपूर्वरूपमहृष्ट फल तु मन्त्रोच्चारणपूर्वकदेवतादिपदार्थ-
स्मरणस्य । मन्त्रोच्चारणपूर्वकदेवतादिपदार्थस्मरणस्य नियमविधिना बाधित
त्वात् । येन क्रमेण च मन्त्रा पठ्यन्ते तेनैव क्रमेण तेनुष्ठानकाल उच्चार्यन्ते ।
तेनैव च क्रमण पदार्था स्मृता भवन्ति । ततस्तेनैव क्रमेण तत्तत्पदार्थाङ्गीकानि
कर्माण्यनुष्ठीयन्ते । अयं मन्त्रपाठक्रमः । ब्राह्मणवाक्यानि तु मानुष्ठानकाल
उच्चार्यन्ते । किंतु केवलमेवमेव कर्माणि कर्तव्यानीत्येव कर्माणि योधयन्ति ।
येन क्रमेण च ब्राह्मणवाक्यानि पठ्यन्ते तेनैव च क्रमेण तद्विहितानि कर्माणि
स्मर्यन्ते । ततस्तेनैव क्रमण कर्माण्यनुष्ठीयन्ते । अयं ब्राह्मणपाठक्रमः ।
तत्राग्नेयोति । तैत्तिरीयसंहिताया द्वितीये काण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयनुवाके
ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपाल पूर्णमासे प्रायच्छेत् (तै स २।५।२।३)
इत्यग्नीषोमीययोग उक्तः । तत्रैव च तदुत्तर पष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके यद्वाग्ने-
योष्ठाकपालोमायास्याया च पौर्णमास्या चाच्युतो भवति (त स २।६।१।३)

स चायं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठादलवान् । अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रवाक्यस्यान्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदमेवं कर्तव्यमित्येवमवबोधय कृतार्थमिति न पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियते । मन्त्राः पुनरनन्यप्रयोजनाः प्रयोगसमवेतार्थस्मारका इति वक्ष्यामः । तेनानुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् तत्क्रमस्य च मन्त्रक्रमाधीनत्वादन्तर्ङ्गो मन्त्रपाठ इतरस्मादतिवलवान् । अत एवाग्नेयाग्नीषोमीययोर्ब्राह्मणपाठादादावग्नीषोमीयानुष्ठानं पश्चादाग्नेयानुष्ठानमित्येवं क्रमं वाधित्वा मन्त्रपाठादादावाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्येव क्रम इत्युक्तम् ।

प्रयाजानां समिधो यजति तन्नूपातं यजति (तै. सं. २।६।१) इत्येवं विधायकवाक्यक्रमाद्यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः । अत्र च यद्यपि ब्राह्मणवाक्यान्यर्थं विधाय कृतार्थानि तथापि प्रयाजानां

इत्याग्नेययाग उक्तः । इमानि च वाक्यानि यद्यपि सांप्रतं संहितात्वेन प्रसिद्धे वेदभागे दृश्यन्ते तथापि विधायकत्वेन ब्राह्मणलक्षणाक्रान्तत्वाद्ब्राह्मणवाक्यानीत्यत्रोच्यते । एतादृशब्राह्मणपाठक्रमानुरोधेनाग्नेययागात्पूर्वमग्नीषोमीययागानुष्ठेयो भवति । परंतु मन्त्रकाण्डे अग्निर्मूर्धा (तै. ब्रा. ३।५।७।१) इत्येवमाग्नेया मन्त्राः पूर्वं पठिताः । ततोऽग्नीषोमा सवेदसा (तै. ब्रा. ३।५।७।२) इत्येवमादयोऽग्नीषोमीया मन्त्राः पठिताः । मन्त्रा अप्येते सांप्रतं ब्राह्मणत्वेन प्रसिद्धे वेदभागे दृश्यन्ते । तत्र चानुष्ठानकाले समुच्चार्यमाणैर्मन्त्रैर्यत्स्वप्रतिपाद्यदेवतादिपदार्थस्मरणद्वारा तादृशपदार्थाद्भुक्तकर्मस्मरणं तदनुष्ठानकालेनुच्चार्यमाणैर्द्वैरत एवावस्थाय कर्मविधायकैर्ब्राह्मणवाक्यैर्यत्कर्मस्मरणं तदपेक्षयान्तरङ्गमिति तदन्तरङ्गस्मरणं येन क्रमेण जायते तेनैव क्रमेणानुष्ठानं भवति । तथा चैतन्मन्त्रपाठस्योदाहरणम् । प्रयोगाद्बहिरिति । ब्राह्मणवाक्यं हि कर्मविधायकम् । तादृशवाक्यस्योच्चारणं तु कर्मानुष्ठानकाले नावश्यकम् । नद्यद्वरुः संध्यानुपासीतेति संध्योपासनविधायकं वाक्यं संध्योपासनकाले समुच्चार्यते । अनन्यप्रयोजना इति । कर्माद्भूतदेवतादिपदार्थस्मरणादन्यच्च किमपि मन्त्रोच्चारस्य फलं दृश्यते । वक्ष्याम इति । विधिनिरूपणानन्तरं मन्त्रनिरूपणावसरं इत्यर्थः ।

ब्राह्मणपाठक्रममुदाहरति-प्रयाजानामिति । समिधो यजति तन्नूपातं यजति (तै. सं. २।६।१) इत्यादीनि वाक्यानि तैत्तिरीयसंहितायां पठ्यन्ते । तानि च कर्मविधायकत्वेन ब्राह्मणलक्षणाक्रान्तत्वाद्ब्राह्मणत्वेन गृहीतानि । कृतार्थानिति । ननु 'पटायांन्मालितं यधुः पटं नदि न परयति' इति न्यायेन

स्मारकान्तरस्याभावात्तान्येव स्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते । तथा च येन क्रमेण तान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयन्तीति युक्तं तेनैव क्रमेण तेषामनुष्ठानमिति । तत्सिद्धं प्रयाजानां ब्राह्मणपाठक्रमात्क्रम इति ।

ननु प्रयाजेषु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं विधायकत्वेन कृताधीनां ब्राह्मणवाक्यानां किमिति स्वीक्रियते । प्रयोगसमवेतार्थस्मारकाणां याज्या-
मन्त्राणामाग्नेयादिष्विवात्रापि सत्त्वात् । न च तेषां देवतास्मारकत्वात्कर्म-

ब्राह्मणवाक्यानां कृतार्थत्वेऽपि स्मारकत्वं कुतो नैतिचेद्देवदेवं यद्यनुष्ठानकाले तेषामुच्चारणं विहितं स्यात् । अर्थविधानार्थं तु नानुष्ठानकाले उच्चारणम् । अर्थविधिज्ञानस्यानुष्ठानात्प्राग्निवापेक्षितत्वात् । स्मारकान्तरस्याभावादिति । ब्राह्मणवाक्यव्यतिरिक्तस्य मन्त्रस्य स्मारकस्याभावादित्यर्थः । तदानीमुच्चार्य-
माणा मन्त्रास्तु द्रव्यदेवतादिपदार्थप्रतिपादकत्वात्साक्षात्तत्पदार्थस्मारका एवा-
यद्यापि तत्तत्पदार्थस्मरणद्वारा तत्तत्पदार्थाङ्गकर्मस्मरणमापि ते कर्तुं शक्नु-
युस्तथापि परंपरया मन्त्राणामर्थस्मारकत्वकल्पनापेक्षया साक्षात्कर्मविधाय-
कानां ब्राह्मणवाक्यानामेवात्र कर्मस्मारकत्वेन स्वीकार उचितः । न चानुष्ठान-
काले ब्राह्मणवाक्यानां साक्षात्कर्मविधायकानामप्युच्चारणाभावेन कथं तेषां
कर्मस्मारकत्वमिति वाच्यम् । कर्मानुष्ठानात्प्राक्कर्मविधिज्ञानार्थं कर्मविधा-
यकब्राह्मणवाक्यपाठस्यावश्यकत्वेन तेषां स्याध्ययनजन्यसंस्कारद्वारा अनुष्ठान-
काले कर्मस्मारकत्वस्य यत्कर्तुं शक्यत्वात् । न चेयं यथा मन्त्राणां देवतादि-
पदार्थद्वारा परंपरया कर्मस्मारकत्वं तथैव ब्राह्मणवाक्यानामापि संस्कारद्वारा
परंपरयैव कर्मस्मारकत्वमित्येवमुभयोः साम्ये किमिति ब्राह्मणवाक्यानामे-
वात्र स्मारकत्वमाश्रीयत इति वाच्यम् । संस्कारद्वारा स्मारकाणीत्यस्य
सूक्ष्मरूपेण विद्यमानानि ब्राह्मणवाक्यान्त्येव स्मारकाणीति तात्पर्यादित्याशयः ।
तत्सिद्धमिति । तथा च क्रमेण वा नियम्येत० (जे. ५११४) इति सूत्रे
शास्त्रदीपिकायां समिधो यजति (तै. सं. २।६।१) इत्यादिविधिवाक्य-
पाठक्रमेणानुष्ठानक्रम इत्युक्तम् । शक्यते च विधिवाक्येभ्योऽपि संबन्धनिमित्तं
स्मरणं प्रयोगकाले पदार्थानां कर्तुमिति चोक्तम् । शाबरभाष्ये च
ब्राह्मणवाक्यपाठक्रमोऽनुष्ठानक्रमप्रयोजक इत्युक्तम् । अमुमाशयमसहमानः
शङ्कते-ननु प्रयाजेष्विति । अत्रापि सत्त्वादिति । समिधो अथ आज्यस्य
व्यन्तु । तनूनपादस्य आज्यस्य चेत् (तै. ब्रा. ३।५।५) इत्येवं तैत्तिरीयब्राह्मण
प्रयाजयाज्यामन्त्राः पठ्यन्ते । तथा चेद् मन्त्रपाठस्यैवोदाहरणमिति भावः ।
देवतास्मारकत्वादिति । अनुष्ठानकाण्डे कर्मस्मरणमावश्यकम् । तथा च

स्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यं स्वीक्रियत इति वाच्यम् । आग्नेयादिष्वपि कर्म-
स्मारकत्वेन तत्स्वीकारापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तथा सति ब्राह्मणपाठ-
मन्त्रपाठस्य वलीयस्त्वं न स्यात् । तद्वलीयस्त्वे हि मन्त्राणां प्रयोग-
समवेतार्थस्मारकत्वमितरस्य तदस्मारकत्वं हेतुः । यदि च कर्मस्मारकत्वं
ब्राह्मणवाक्यस्य स्वीक्रियते तदा प्रधानस्मारकत्वेन ब्राह्मणवाक्यस्यान्तरङ्ग-
त्वादङ्गभूतदेवतास्मारकत्वेन च मन्त्राणां बहिरङ्गत्वान्मन्त्रपाठाब्राह्मणपाठस्यैव
वलीयस्त्वं स्यात् । तथा च मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् (जै. सू. ५।१।१६)
इति पाञ्चमिकाधिकरणविरोधः । तत्र हि ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य वली-
यस्त्वादादावाग्नेयानुष्ठानं पश्चादग्नीषोमीयस्येत्युक्तम् ।

अथ—आग्नेयादियु याज्यामन्त्रा एव देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकाः

कर्मबोधकत्वेन साक्षात्कर्मस्मारकेषु ब्राह्मणवाक्येषु सःसु कर्माबोधकानामत
एव परंपरया कर्मस्मारकाणां मन्त्राणां स्मारकत्वेनाध्ययनमनुचितमित्याशयः ।
तत्स्वीकारापत्तेरिति । तथाचाग्नेयानुष्ठानात्पूर्वमग्नीषोमीयानुष्ठानं स्यात् ।
प्रयोगसमवेतेति । मन्त्रा हि देवताविशेषं हविर्द्रव्यविशेषं वा प्रतिपाद्य
तद्द्वाराैव कर्मस्मारका भवन्तीति सत्यमेव । किंतुतद्द्वारं प्रयोगघटकं भवति ।
ब्राह्मणवाक्यानि तु संस्कारद्वारा कर्मस्मारकाणि । संस्कारश्च कर्माघटकः ।
तथा च कर्मघटकेनार्थं यथा कर्मस्मरणं नियतं भवेत् तथा कर्माघटकेन
संस्कारेण । किं च संस्कारोऽनुष्ठानपर्यन्तं नैव विनश्यतीत्यत्र न किञ्चित्यमा-
णम् । तथा च कदाचिद्विनाशं कथं कर्मस्मरणं स्यात् । अतो मन्त्रा एव
कर्मस्मारकत्वेनास्त्येया इति भावः । प्रधानस्मारकत्वेनेति । कर्मस्मरणद्वारी-
भूतदेवताविशेषात्तद्विर्द्रव्यविशेषस्मारका मन्त्राः । देवता हविर्द्रव्यं च कर्मा-
द्वारेण कर्मापेक्षया अप्रधानम् । तथा च तदपेक्षया प्रधानीभूतं यत्कर्म
तत्स्मारकत्वाद्ब्राह्मणवाक्यमेव कर्मस्मारकत्वेन स्वीकार्यमित्याशयः । मन्त्रत-
स्त्विति । मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात्प्रयोगरूपसामर्थ्यात्तस्मादुपपत्तिर्देशः सः (जै.
सू. ५।१।१६) इति सूत्रम् । अस्यार्थः । ब्राह्मणपाठकर्मस्य मन्त्रतो मन्त्रपाठ-
कमेव विरोधे मन्त्रपाठकमेणानुष्ठानं स्यात् । प्रयोगरूपे प्रयोगरूपकियोत्पत्ती
मन्त्राणां सामर्थ्यात्कारणत्वात् । नल्लनुष्ठीयमानक्रियास्मरणमन्तरानुष्ठानं
संभवति । तत्स्मरणं च मन्त्राधीनम् । अतो मन्त्रकर्म प्रबलः । स ब्राह्मणपाठ-
स्तुत्पत्तिर्देशः । विधातृकवास्यत्वात् प्रयोगमाहृद्भिर्भूतः । तथा च स विधिभव-
बोध्यं चरितार्थं इत्यतोऽनुष्ठानस्मरणायैवोत्पन्नान्मन्त्रान्वापितुं न प्रभवतीति ।

अथाग्नेयादिष्विति । देवताप्रतिपादका मन्त्रा देवतास्मरणद्वारा कर्म-

त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपत्वाद्देवतात्वस्येति चेतुत्यं प्रयाजेषु । तत्रापि हि याज्यामन्त्रा देवताप्रकाशकाः । प्रयाजेषु देवताया मान्त्रवर्णिकत्वात् ।^{१५} तथाच प्रयाजेषु याज्यामन्त्राणां देवताप्रकाशनद्वारा कर्मप्रकाशकत्वात्क्रमो मन्त्रपाठादेव स्यान्न तु ब्राह्मणपाठक्रमात् ।

नच मन्त्रपाठस्यान्यादृशत्वात् प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति वाच्यम् । अन्यादृशत्वे तस्यैव क्रमस्यानुष्ठानं स्यात् । मन्त्रक्रमस्य वली-
यस्त्वात् । अभ्यासाधिकरणे (२।२।२) च वार्तिककृता क्रमविनियु-
क्तैवल्लिङ्गकमन्त्रवर्णेत्यादिना प्रयाजेषु याज्यामन्त्राणां क्रमविनियोग उक्तः ।
नवमे तन्त्ररेखे समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिभिः क्रम-

स्मारका इति तु सत्यमेव । तत्रापि मन्त्रा देवतां न केवलं स्वरूपतः प्रतिपाद-
यन्ति । किं तु त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपं यद्देवतात्वं तेन रूपेण प्रतिपाद-
यन्ति । तथा च मन्त्रेभ्यो देवतानां त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वेनोपस्थितौ कर्म-
स्मरणमवश्यमेव भवेत् । किंच यथा कर्मविधायकत्वात्साक्षात्कर्मस्मारकत्वं
ब्राह्मणवाक्यानां तथा मन्त्राणां कर्मस्वरूपप्रकाशकत्वात्साक्षादेव कर्मस्मारक-
त्वम् । द्रविद्व्यं तस्यागोद्देश्यभूता देवता चेति कर्मणो रूपद्वयम् । तथाच
देवताप्रतिपादकानां मन्त्राणां कर्मस्वरूपप्रतिपादकत्वमेवेति साक्षादेव कर्म-
स्मारकत्वम् । अतः समिधो यजति तनूनपातं यजति । इडो यजति । बर्हिर्यजति ।
स्वाहाकारं यजति । (तै स्रं २।६।१) इत्येवं पञ्चसु वाक्येषु पृथक्पृथक् पञ्च-
कृत्यो यजतिशब्दप्रयोगेण तादृशयजतिपदभ्यासाल्लिङ्गान्मिथोभिन्नानि पञ्च
कर्माणीति सिद्धान्तितम् । तत्र प्रसङ्गतौ वार्तिककारेणेदमुक्तं क्रमविनियुक्तैयं-
लिङ्गकमन्त्रवर्णेत्यादि । क्रमेण पाठक्रमेण विनियुक्ता एवंलिङ्गका देवता-
लिङ्गका ये मन्त्रवर्णाः समिधो अत्र आज्यस्य व्यन्तु (तै. ब्रा. ३।५।५)
इत्याद्यस्तर्मन्त्रैरेवात्र प्रयाजेषु समिदादिदेवता ज्ञायन्त इति तदर्थः । मन्त्रेषु
समित्तनूनपादादिशब्दा देवतावाचिन इति प्रागुक्तमेव । अत्र वार्तिकोक्ता
मन्त्रवर्णस्य क्रमविनियुक्तिति विशेषणन मन्त्रपाठाच्च क्रमो ज्ञायत इति
सूचितम् । नवम इति । नवमाध्याये द्वितीयपादे विंशः अधिकरण इदमुक्तम् ।
समिधो यजति (तै स्रं २।६।१) इत्यादिषु समिदादियोगविधायकेषु ब्राह्मण-
वाक्येषु समिदादयः, शब्दाः कर्मनामधेयत्वेन निर्दिष्टा नतु तैस्तत्र यागीय-
देवतावगमः । देवतात्वघोतको नात्र देवतार्थकस्तद्धितभरययो हृदयते । नापि
चतुर्थीप्रत्ययो हृदयते । नाप्ययं मन्त्रवर्णः । समिदादीनां देवतात्वं तु समिधः
समिधोमे (तै. ब्रा ३।५।५) इत्यादिभिर्मन्त्रैरेवगम्यत इत्युक्तम् । तत्र क्रम-

प्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रैर्देवता गुणत्वेन समर्प्यन्त इत्युक्तम् । मन्त्राणामन्यादृशक्रमत्वे तदनुपपत्तिः स्यात् । तत्कथं प्रयाजेषु ब्राह्मणपाठक्रममात्मक इति चेदुच्यते ।

सत्यमेतत् । तथापि यत्रार्थस्मारका मन्त्रा न सन्त्येव यथा तूष्णीं विहितेषु कर्मसु, तेषां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात् । तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात् । प्रयाजोदाहरणं तु कृत्वाचिन्तया । तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात् । यथाहुर्यवादचरणे वार्तिककाराः—

‘ प्रयाजादिवाक्यान्यर्थं समर्प्य चरितार्थानि

स्वरूपसंस्पर्शं सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यन्ते ’ इति ।

तस्मात्समन्त्रककर्मणां मन्त्रपाठक्रमात्मकः । अमन्त्रककर्मणां क्रमस्तु ब्राह्मणपाठक्रमादेवेति दिक् ।

प्रकरणप्राप्तैरित्युक्त्वा मन्त्रपाठक्रम एव स्वीकृतः । किं च मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठापेक्ष्यान्यादृशत्वे समिधो यजति (तै. सं. २।६।१) इत्यादि-ब्राह्मणपाठक्रमेण यस्मिन्यागे या देवतावगन्तुं शक्यते सा देवता न तस्मिन्यागे मन्त्रपाठादवगता भवेत् । तथा च मन्त्रलिङ्गादेव तत्तद्यागे तत्तद्देवताया अयगमाद्ब्राह्मणवाक्यस्थसमिदादिशब्दानां तत्प्रयन्यायेन नामधेयत्वं सर्वसंमतं न सिध्येत् । तदाह-मन्त्राणामन्यादृशोति । सत्यमेतदिति । युक्तियुक्तत्वादेतत्सर्वं शङ्काकृदुक्तमङ्गीक्रियत एवेत्यर्थः । यत्रार्थस्मारका इति । ब्राह्मणपाठक्रमस्य उदाहरणमेव नास्तीति न मन्त्रव्यमित्यर्थः । कृत्वा चिन्तयेति । ब्राह्मणपाठक्रमाङ्गीकारस्यान्यार्थमावश्यकत्वे प्रयाजोदाहरणं तेनापि सिद्धं भवतीति कृत्वा तदभिप्रायेण तत्र चिन्ता कृता । प्रयोगाद्बहिरवस्थितानां ब्राह्मणवाक्यानां कथं प्रयोगकालिकक्रमबोधकत्वं संभवतीत्येतदुपपादनायेति भावः । प्रयोगसमवेतेति । प्रयोगसमवेता ये हविरादयः पशुार्थास्तस्मारकत्वं ब्राह्मणवाक्यानां नास्ति । तानि च प्रयोगाद्बहिरवावस्थितानि केवलं कर्म बोधयन्ति । यत्र च मन्त्रा न सन्ति तत्रागत्या कर्म विधाय चरितार्थानामपि ब्राह्मणवाक्यानां संस्कारद्वारा क्रमोद्बोधकत्वं स्वाकार्यं नतु तथा मन्त्रसत्त्वं इति भावः । अर्थवादचरण इति । प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादोर्थवादचरणः । तत्रान्तिमे मन्त्राधिकरण इत्थं वार्तिककारैरुक्तम् । प्रयाजादिवाक्यानीति । समिधो यजति (तै. सं. २।६।१) इत्यादीनि प्रयाजादिविधायकानि ब्राह्मणवाक्यानि कर्म कर्तव्यमित्यवबोध्य चरितार्थानि कर्मस्वरूपबोधकत्वात्स्वरूपस्युद्गान्यप्यनुष्ठानकाले प्रयोगाद्दर्शानि न भवन्तीत्यर्थः ।

प्रकृतौ नानादेशस्थानां पदार्थानां विकृतौ वचनादेकस्मिन्देशेऽनुष्ठाने कर्तव्ये यस्य देशेऽनुष्ठीयन्ते तस्य प्रथममनुष्ठानमितरयोश्च पश्चात्—अयं यः क्रमः स स्थानक्रमः ।

स्थानं नामोपस्थितिः । यस्य हि देशेऽनुष्ठीयते तत्पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथममुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम् । अत एव साद्यस्केऽग्नीषोमीयसवनीयानुवन्ध्यानां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्तव्य आदौ सर्वनीयपशोरनुष्ठानम् । तस्मिन्देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सव-

अथ चतुर्थं स्थानक्रमं लक्षयति—प्रकृताविति । यथा लोके ग्रामाधिपतयः (पाटील-कुलकर्णी इति प्रसिद्धाः) स्वस्वग्रामीयाव्यवादिव्यवस्थां राजशासना-
नुरोधेन कुर्वन्ति एवमेवं कृतमिति च स्वे स्वे आयव्ययपुस्तके विलिखन्ति च । यदा च तत्कृता व्यवस्था योग्या न वेति परीक्षितुकामो राजा नियुक्तस्तद-
धिकारी तामवलोकयितुं तत्तद्ग्रामे गच्छति तदालस्येन कश्चिद्धिकारी कस्मिंश्चिदेकस्मिन्ग्रामे गत्वा तत्समीपग्रामाधिपतिरस्तित्रैव तच्छिखितपुस्तकैः
सदाह्वयति । तदा च यस्मिन्ग्रामे स तिष्ठति तद्ग्रामीया तद्ग्रामाधिपतिकृता व्यवस्था पूर्वमवलोक्यते उपस्थितत्वात् । पश्चाद्ग्रामान्तरीयावलोक्यते तद्व-
देवायं स्थानक्रमः । यदि च पूर्वं निर्दिष्टानि परीक्ष्यग्रामनामानि स्थानक्रम-
विपरीतक्रमेण निर्दिष्टानि स्युश्चेतादृशनिर्देशक्रमेणैव तत्तद्ग्रामपरीक्षा क्रियते नतु स्थानक्रमेण । स्थानक्रमपेक्षया पाठक्रमस्य बलीयस्त्वात् । यदि च
क्वचिद्ग्रामनामनिर्देशानन्तरं ग्रामटिका—(त्या गांवाखालची वाडी) नाम निर्दिष्टं स्यात्तत्र च ग्रामटिकाव्यवस्थायास्तादृशग्रामाधिपत्यधीनत्वाद्ग्राम-
टिकापरीक्षणान्तर्पूर्वं तादृशग्रामपरीक्षणं नैव कर्तुं शक्यते चेत्तत्र पाठक्रमं
बाधित्वा ग्रामटिकाव्यवस्था पूर्वं निरीक्ष्यते पश्चाद्ग्रामव्यवस्था । पाठक्रमा-
पेक्षयाप्यार्थक्रमस्य बलीयस्त्वात् । नानादेशस्थानामिति । देशपदेनात्र कर्मा-
धिकरणीभूतः कालो गृह्यते । तस्य प्रथममिति । देशविशेषसंबन्धेन तद्देशीयस्य प्रथममुपस्थितत्वाद्गुपस्थितस्य चानुष्ठानविलम्बे प्रमाणाभावोत्र
प्रथमतोऽनुष्ठाने बीजम् ।

साद्यस्के इति । सद्यः क्रियते सोमोस्मिन्निति साद्यस्को यागविशेष एकाहसाध्यः । ऋधातोरधिकरणे ङप्रत्ययः । ततः स्वार्थेऽङ्प्रत्ययः । आदौ सवनीयेति । एतच्च स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् (जे. सू. ५।१।१३) इति सूत्र उक्तम् । साद्यस्के सह पशुनालभते इति श्रूयते । प्रकृतावग्नीषोमीय-
पशुरौपवसथ्ये पूर्वदिने आलभ्यते । सवनीयपशुस्तु सुत्यादिने प्रातःसवने

नीयस्यैव प्रथममुपस्थितेः । इतरयोस्तु पश्चात् ।

तथा हि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः, अग्नीषोमीयः सवनीयः
आनुबन्ध्यश्चेति । ते च भिन्नदेशाः । अग्नीषोमीयः औषवसमध्येहि । सवनीयः
सुत्याकाले । आनुबन्ध्यस्त्वन्ते । साद्यस्करो नाम सोमयागविशेषः । स
चाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारः । अतस्ते त्रयोऽपि पशुयागाः साद्यस्के
चोदकप्राप्ताः । तेषां च तत्र साहित्यं श्रुतं 'सह पशूनालभेत' इति । तच्च
साहित्यं सवनीये देशे । तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः । स्थानातिक्रमसाम्याच्च ।

आश्विनप्रधानन्तरमालभ्यते । अनुबन्ध्यः पशुश्चावभृथानन्तरमालभ्यते ।
साद्यस्केतु ते त्रयोपि पशव उक्तवचनात्सहालम्भत्वाः । तच्च साहित्यं
त्रयाणां मध्ये कस्यचिदेकस्यालम्भनकाले इतरयोर्द्वयोर्गोमालम्भनकालं
परित्यज्य तद्वैवालम्भनं क्रियते वैश्वदेव संभवाति नान्यथा । सोयं सहालम्भः
किमग्नीषोमीयपश्वालम्भनसमयेथवा सवनीयपश्वालम्भनसमये उतानुबन्ध्य-
पश्वालम्भनसमये इति संशये सवनीयपश्वालम्भनसमय एवेति निश्चीयते ।
प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभात् । तथा च सुत्याकाल आश्विनप्रधानन्तरं
सहालम्भः कार्यः । साहित्यं चात्राद्यवधानेनानुष्ठानं कृत्वा संपादनीयम् ।
योगपद्यासंभवात् । क्रमेण चानुष्ठाने कर्तव्ये प्रथमतः कस्य पशोरालम्भनामिति
संशये आश्विनप्रधानन्तरं सवनीयपश्वालम्भनस्योपस्थितत्वात्तदेव प्रकृतेन
स्थानक्रमेणानुष्ठीयते । इतरयोर्अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्थानभ्रष्टयोः प्रकृताविव
क्रमो द्रष्टव्यः । सवनीयानन्तरमग्नीषोमीयस्तत आनुबन्ध्य इति । अग्नीषोमीयः
पशुरानुबन्ध्यात्पूर्वं प्रकृतौ पाठक्रमेणानुष्ठीयते । चोदकेन च ते तथैव विकृतौ
प्राप्नुवन्ति । प्रथममुपस्थितेरिति । प्रथमं बुद्ध्यारूढत्वादित्यर्थः । अव्यक्तत्वा-
दिति । अव्यक्तत्वं च स्वार्थचोदितदेवताराहित्यामिति प्रागुक्तम् (पृ. ६२ प.
१) । साद्यस्कस्याव्यक्तत्वेन ज्योतिष्टोमसाद्यस्यामिति ज्योतिष्टोम एव साद्य-
स्कस्य प्रकृतिः । साद्यस्के चेत्कर्तव्यताकाङ्क्षायां चोदकेन ज्योतिष्टोमीयेति-
कर्तव्यता तत्र संबध्यते । साद्यस्यसंबन्धेन ज्योतिष्टोमस्योपस्थितत्वात् ।
प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदेशाच्चोदकशब्देन गृह्यते ।

स्थानातिक्रमेति । भिन्नस्थानानां त्रयाणामेकत्र सहानुष्ठानं कर्तव्यं
चेत्तेषां त्रयाणां मध्ये काभ्यामपि द्वाभ्यां स्वस्थानातिक्रमदोषः सोढव्यो
भवाति । याभ्यां चार्थं दोषः सद्यते ताभ्यां साम्येनैवायं सद्यो भवाति न
तारतम्येन । अगत्या दोषः सद्यश्चेत्कस्तत्राधिकं दोषं स्वीकर्तुमुत्सहते ।
स्थानातिक्रमश्च स्वस्थानत्यागपूर्वकमन्यदीपस्थानसंबन्धः । अन्यदीपं स्थानं

सवनीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रियमाणे अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रममात्रं भवति । अग्नीषोमीयदेशे ह्यनुष्ठाने क्रियमाणे सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रम् । आनुबन्ध्यस्य तु स्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात् । एवमानुबन्ध्यदेशेऽग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यम् ।

तथा च सवनीये देशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्तव्ये सवनीयस्य प्रथममनुष्ठानम् । आश्विनग्रहणानन्तरं हि सवनीयदेशः । प्रकृतौ आश्विनः ग्रहः गृहीत्वा त्रिवृता यूपः परिषीयान्नेयः सवनीयः पशुमुपाकरोति (शतः ब्रा. ४।२।४।१२, आप. श्रौ. १२।१८।१२) इत्याश्विनग्रहणानन्तरं तस्य विहितत्वात् । तथा च साद्यस्केप्याश्विनग्रहणे कृते सवनीय एवोपरिचितो भवतीति युक्तं तस्य स्थानात्प्रथममनुष्ठानमित्यर्थः पश्चादित्युक्तम् ।

प्रधानक्रमेण योऽज्ञाना क्रम आर्शयते स मुख्यक्रमः । येन हि क्रमेण

चाद्यवहितं व्यवहितं चेति द्विविधम् । तत्र व्यवहितस्थानसंबन्धे दोषाधिक्यं भवति । तत्र दोषाधिक्यमुन्नाभ्यामप्यवश्यं स्वीकर्तव्यं चेदस्तु नाम । एकस्येव दोषाधिक्यं तु परिहरणीयमेव । तथा च यथा द्वयोः स्थानातिक्रमरूपो दोषः समो भवति तथा तेषां सहानुष्ठानस्य स्थानं निश्चेतव्यमित्यर्थः । तत्र मध्यमं सवनीयस्थानमेव । तदाह—सवनीयदेशे हीति । स्वस्थानातिक्रममात्रमिति । एव चाग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोर्द्वयोरपि सम एव दोष इति भावः । सवनीयस्थानातिक्रमश्चोति । एव च सवनीयापेक्षयानुबन्ध्यस्य दोषाधिक्यं स्यात् एवमानुबन्ध्यदेशे सहानुष्ठानं चेत्तत्र सवनीयापेक्षयाग्नीषोमीयस्य दोषाधिक्यं स्यात् । त्रिवृताति । त्रिगुणया रज्ज्या यूपपरिवेष्टनं कृत्वा ततः सवनीयपशा मन्त्राच्चारणपूर्वकमुपस्पर्शनं कर्तव्यमित्यर्थः । अथ मुख्यक्रमः लक्षयति-प्रधानक्रमणति । यत्र हीति । यथा ग्रहयज्ञे मुख्यानामादित्यादीनां कत्वन्तानां नवानां ग्रहाणां क्रमणावाहने कृते तत्तदधिक्यतानामपि तनेव क्रमणावाहनं क्रियते पूर्वमदित्याधिक्यतायास्ततः सोममधिक्यताया इत्यादि । एव क्रियमाणे आदित्यावाहनादित्याधिक्यतावाहनयोर्मध्ये सोमादिकेत्वन्तावाहनाष्टकेन व्यवधानं भवति । सामावाहनसोममधिक्यतावाहनयोर्मध्ये भामादिकेत्वन्तावाहनसप्तकमादित्याधिक्यतावाहनमकं चेत्येतावतावाहनाष्टकेन व्यवधानं भवति । तथा भोमवाहनभौममधिक्यतावाहनयोर्मध्ये बुधादिकेत्वन्तावाहनपदकमादित्याधिक्यतासोममधिक्यतावाहनद्वयं चेत्येतावतावाहनाष्टकेनैव व्यवधानं भवति । एव सर्वज्ञम् । यदि चात्र व्युत्क्रमेणावाहनं क्रियते यथा केतारा-

प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव चेत् क्रमेण तेषामङ्गान्यनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामङ्गानां
स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति । व्युत्क्रमेण त्वनुष्ठाने केषांचिदङ्गानां स्वैः
प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानमन्येषामत्यन्तं व्यवधानं स्यात् । तत्रायुक्तम् । प्रयोग-
विध्यवयतसाहित्यवाधापत्तेः । अतः प्रधानक्रमोऽप्यङ्गक्रमे हेतुः ।

अत एव प्रयाजशेषेणादावाग्नेयहविषोऽभिधारणं पश्चादैनद्रस्य दत्तः ।
आग्नेययागैन्द्रयागयोः पौर्वापर्यात् । अत्र हि द्वयोरभिधारणयोः स्वेन स्वेन
प्रधानेन तुल्यमेकान्तरितव्यवधानं भवति । आग्नेयहविरभिधारणाग्नेययाग-
योरैनद्रहविरभिधारणेन व्यवधानात् । ऐन्द्रहविरभिधारणैन्द्रयागयोश्चाग्नेययागेन
व्यवधानात् ।

वाहनोत्तरं केत्वधिदेवतावाहनं ततो राह्वधिदेवताया इत्यादि । ततः केत्वा-
वाहनकेत्वधिदेवतावाहनधोरत्यन्तमव्यवधानं स्यात् । राह्वावाहनराह्वधिदेव-
तावाहनयोर्मध्ये केतुतदधिदेवतावाहनद्वयेन व्यवधानं स्यात् । शन्यावाहन-
तदधिदेवतावाहनयोर्मध्ये आवाहनचतुष्टयेन व्यवधानं स्यात् । एवं क्वचिदा-
वाहनानां पदकेन क्वचिदष्टकेनेत्येवमादित्यतदधिदेवतावाहनयोर्मध्ये आवाहन-
पोडशकेन व्यवधानं स्यात् । एवमनुक्रमं व्युत्क्रमं च विहाय यथेच्छमावाहने-
पि सर्वत्र मुख्यदेवतावाहनतदधिदेवतावाहनयोर्मध्ये व्यवधानसाम्यं न
स्यात् । अगत्या व्यवधानं सोढव्यं चेत्सर्वैः साम्येन व्यवधानं सोढुं शक्यं
भवति न तारतम्येन । कोह्यधिकं व्यवधानं सोढुमुत्सहते । प्रयोगविधीति ।
प्रयोगविधिना शङ्केन सह प्रधानमनुष्ठेयतया बोध्यते । युगपदनुष्ठानमसंभवि
चेद्वैक्रमनुष्ठायाव्यवधानेनापरमित्येवं साहित्यं संपादनीयम् । तावतापि लोके
साहित्यव्यपदेशदर्शनात् । अव्यवधानेनापि न संभवति चेत्तत्र प्रयोगविधि-
बोधितस्य साहित्यस्य बाधो वक्तव्यः । सोपि च बाधो येन नाव्यवधानं
तावतैव वचनप्रामाण्यान्नत्वधिकेनेति भावः । अत एवेति । मुख्यक्रमादेवेत्यर्थः ।
दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजानित्वा हवींस्वभिधारयति (तै. सं. २।६।१।६) इति
'ध्वस्तः', 'प्रयाजानित्वा', रत्वेऽप्येणाद्येन, 'व्ययमस्यात्स्वानां', 'हृत्पिपामीभ्यारण-
मनेन विधीयते । अयं उपयोक्ष्यमाणानां यागीयहविषां पूर्वशेषेणाभिधारणे
यज्ञः संततो भवति । विच्छिन्नो न भवतीति यावत् । आग्नेययाग ऐन्द्रयाग-
श्रानुष्ठेयौ । तत्राग्नेयो यागः पूर्व पश्चादैन्द्रयागः । याज्यानुवाक्यापाठकमात् ।
अग्निमुर्धा दिवः ककुत् । पतिः पृथिव्या अयम् । अपा२ रता२सि जिन्वति
(तै. ब्रा. ३।५।७।१) इत्याग्नेयी पुरोनुवाक्या । अत्र पूर्वार्धेऽग्निगवदसत्त्वात् ।
तदुक्तं पुरस्ताद्गवमा पुरोनुवाक्या भवति (तै. सं. २।६।२।३) इति । मन्त्र-

अतश्चादावाग्नेयहविरभिधारणं तत ऐन्द्रस्य हविष तत आग्नेययागं ततश्चैन्द्रो याग इत्येव क्रमो मुख्यक्रमात्सिद्धो भवति । यदि त्वादावैन्द्रहविषोऽभिधारणं तत आग्नेयस्य क्रियते तदा याज्यानुवाक्याक्रमवशादादावाग्नेयस्यानुष्ठानादाग्नेययागतदङ्गहविरभिधारणयोरत्यन्तमव्यवधानमैन्द्रयागतदङ्गहविरभिधारणयोरत्यन्तं व्यवधानं स्यात् । तच्च न युक्तम् । अतो युक्तं प्रयाजशेषेणाभिधारणस्य मुख्यक्रमात्क्रम इति ।

• स चासौ मुख्यक्रमं पाठक्रमाद्दुर्बलः । मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपात्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपात्तिकः । पाठक्रमस्तु निरपेक्ष-

प्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्म । तच्च लक्ष्म यस्यामृचि पूर्वार्धे विद्यते सा पुरोनुवाक्या होयेति तदर्थं । अत्र मूर्धन्वती पुरोनुवाक्या भवति (ते स २।६।२।२, इत्युच्यते । मूर्धशब्दो यस्यामृचि अस्ति सा मूर्धन्वती अग्निर्भूर्धाति ऋक् । तथा भूवो यज्ञस्य रजसश्च नेता । यत्र नियुद्धि सचस शिवाग्निः । दिवि मूर्धानं दधिषे सुवर्षाम् । जिह्वामग्ने चक्रुषे हव्यवाहम् (तै ब्रा ३।५।७।१) इत्याग्नेयी याज्या । अत्रात्तरार्धे अग्निशब्दसत्त्वात् । तदुक्तमुपरिष्ठाहृक्षमा याज्या (ते स २।६।२।३) इति । यस्यामृच्युत्तरार्धं देवतानाम् उच्यते सोपरिष्ठाहृक्षमा । नियुत्वत्या यजति (ते स २।६।२।३) इति श्रुत्या नियुच्छब्दवत्या ऋचा याग उच्यते इति नियुच्छब्दवती भुवो यज्ञस्यति ऋगाग्नेयी याज्या भवति । तदनन्तरं च तत्रानुवाके प्राजापत्याग्नीषोमीयन्द्राग्नेयाज्यानुवाक्या पठित्वा तदुत्तरमेन्द्रयाग्नीयन्द्रसानसि रयिम् । सजित्यानं सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये भर (ते ब्रा ३।५।७।१४) इति पुरोनुवाक्या, प्रस साद्विषे पुरुहूतशत्रुन् । ज्येष्ठस्ते शुष्म इह रातिरस्तु । इन्द्राभर दक्षिणेनावसुनि । पतिः सिन्धुनामसि रेवतीनाम् (तै ब्रा ३।५।७।४) इति याज्या च पठिता । पुरोनुवाक्यायाज्यामन्त्रार्थस्तु सहिताभाष्ये (२।६।२) उक्तं स्तत्रेव (आनन्दाश्रमसु पृ० ११४५।११४६।१५१) इष्टव्यम् । अननं पुरानुवाक्यायाज्यापाठक्रमेणाग्नेययागं पूर्वं पश्चादैन्द्र इत्यतस्तस्मात्पूर्वं तदीयहविषं प्रयाजशेषणं क्रियमाणमभिधारणमप्याग्नेयहविषं पूर्वं पश्चादैन्द्रहविषोऽभिधारणम् । तत आग्नेयो याग पश्चादैन्द्रो याग इति बाध्यम् । अत्यन्तं व्यवधानमिति । आग्नेयहविरभिधारणेनाग्नेययागेन चेति द्वाभ्यां व्यवधानं स्यात् । तथा चेकत्राव्यवधानमन्यत्र द्वाभ्यां व्यवधानमित्येव वैषम्यं न युक्तमिति भावः ।

स चासाविति । श्रुत्यर्थादिप्रमाणैर्निर्णीता या मुग्धानां क्रमस्तदनुवाधी यस्तदङ्गानां क्रमः स मुख्यक्रमः । तथा चायमीदृशाङ्गानां क्रमः परमुखप्रक्षी ।

स्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति ब्रुवन् ।

अत एवाग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयानां क्रमेणानुष्ठीयमानानामप्युपांशु-
याजाज्यनिर्वापो मुख्यक्रमात् पूर्वमनुष्ठीयते । तस्य दुर्बलत्वात् । पाठक्रमात्तु
पश्चादनुष्ठीयते । तस्य प्रचलत्वादिति ।

स चायं मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्ब्रुवन् । प्रवृत्तिक्रमे ह्याश्रीयमाणे
बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षो भवति । अस्मिंस्तु आश्रीयमाणे संनिकर्षः ।

तद्यथा दर्शपूर्णमासयोरादावाग्नेयानुष्ठानं ततः सांन्यायस्य । तद्धर्माश्च

यत्र च स्वस्यासामर्थ्यं तत्रागत्या परावलम्बित्वं स्वीक्रियते लोके । यत्र चाङ्गानि
क्रमेण पठितानि तत्र पाठक्रमेणैव तान्युपतिष्ठन्त इति क्रमविषये निराकाङ्क्षाणि
कथं प्रधानक्रममवलम्बेयुः । उक्तोदाहरणे तु सर्वेषां हविषामभिधारणं
प्रयाजानिष्ठा हवींष्यभिधारयति (तै. सं. २।६।१।६) इत्येकेनैव वाक्येन प्राप्तमिति
तत्र कः क्रम इत्यपेक्षायां प्रधानक्रमानुरोधित्वं युज्यत एवेति भावः ।

अत एवेति । आग्नेयानन्तरमग्नीषोमीयानुष्ठेयः । तैत्तिरीयब्राह्मणे तृतीया-
ष्टके पञ्चमप्रपाठके सप्तमेनुवाके याज्यानुवाक्यामन्त्राणां तथैव क्रमेण पाठात् ।
तथा च यद्यपि पाठक्रमानुरोधेनाग्नेयानन्तरमध्यवधानेनाग्नीषोमीयानुष्ठानं प्राप्तं
तथाप्युपांशुयाजमन्तरा यजति (तै. सं. २।६।६।४) इति श्रुत्याग्नीषोमीयया-
गात्पूर्वमुपांशुयानुष्ठेयते । तत्र पाठक्रमः सर्वथा बाधितो न भवति किंतु
मध्ये व्यवधानमात्रम् । आग्नेयाग्नीषोमीययोः पौर्वापर्यं तु न परित्यक्तं भवति ।
पौर्णमास्यां चैते प्रधानभूतास्त्रयो यागा आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयाः । ते
च येन क्रमेणानुष्ठेयन्ते तेनैव क्रमेण तदङ्गभूतहविर्निर्वापः कार्यः । परंतु
पाठक्रमादाग्नेयाग्नीषोमीयहविर्निर्वापानन्तरमुपांशुयाजीयहविषः । तत्रोपांशु-
याजे हविर्द्रव्यमाज्यम् । तण्डुलनिर्वाप आग्नेयाग्नीषोमीयार्थं एव पुरोडाशार्थम् ।
तत्र हविर्धर्मा निर्वापत्वघातादयः । उपांशुयाजार्थं त्वाज्यानिर्वापः । तत्र
हविर्धर्मा उत्पद्यनचतुर्गृहीतत्वाद्दयः । तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके प्रथम-
प्रपाठके चतुर्थानुवाके अग्नये जुष्टं निर्बषाम्बग्नीषोमाभ्याम् (तै. सं. १।१।४)
इत्युक्तम् । ततो दशमेनुवाके आज्यसंस्कार उक्तः । तथाचाग्नेयहविर्निर्वापा-
नन्तरं प्रधानक्रमानुरोधिक्रमेणाज्यनिर्वापः प्रातोपि न क्रियते । किंतु पाठक्रमा-
नुरोधेनाग्नेयहविर्निर्वापानन्तरमग्नीषोमीयहविर्निर्वापः पश्चादुपांशुयाजाज्यनि-
र्वापः । अङ्गेः स्वीयक्रमः स्वपाठक्रमेण स्वयमेव निश्चेत्तु शक्योत्र भवतीति न
क्रमार्थमङ्गानामत्र परमुखप्रेक्षित्वमिति ।

तद्यथेति । दर्श आग्नेयानन्तरं सांन्याययानुष्ठेयते । तत्राग्नेये पुरोडा-

केचित्पूर्वमनुष्ठीयन्ते । तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य तद्धर्मा सर्वे पूर्वमनुष्ठीयेरन् तत आग्नेयधर्मा तत आग्नेयानुष्ठान तत सानाय्यानुष्ठान तदा तद्धर्माणा स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मतदनुष्ठानाभ्या विप्रकर्षं स्यात् ।

यदा तु सानाय्यधर्माणा केषांचित्पूर्वमनुष्ठानेऽपि अन्ये सर्व मुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयन्ते तदा सवपामाग्नेयधर्मसानाय्यधर्माणामेकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति । आग्नेयधर्माणा स्वप्रधानेन सह सानाय्यधर्मव्यवधानात् सानाय्यधर्माणा च स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षं । तस्मान्मुख्यक्रम प्रवृत्तिक्रमाद्भवान् ।

सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सनिपातिनामज्ञानामावृत्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्य क्रम स प्रवृत्तिक्रमः ।

शब्दव्यम् । सांनाय्ये तु दधिपयसी । दध्यादिद्रव्यधर्मा यत्सापाकरणदाहना तत्रनाश्यस्तैस्तिरीयसहिताया प्रथमाप्रक प्रथमप्रपाठक प्रथमानुवाकमारभ्या म्नाता । ततश्चतुर्थनुवाके पुराडाशधर्मास्तण्डुलनिर्वापाद्य आम्नाता अननेव पाठक्रमेण धर्मानुष्ठानं प्रवतत । तथा आग्नेययागानन्तरमाविनापि सांनाय्ययागस्याङ्गभूता यत्सापाकरणदाहनातत्रनाश्य कचनधमा पाठक्रमा द्वाग्नेययागाङ्गभूततण्डुलनिर्वापादिधर्मानुष्ठानात्पूर्वमनुष्ठीयन्त । नतु मुख्यक्रमात्पश्चात् । तत प्रवृत्तं यामे आग्नेययागाङ्गभूतास्तण्डुलनिर्वापाद्य तत सानाय्ययागाङ्गभूता हविरसादनाद्य सर्वे धमा तत आग्नेययागं तत सानाय्ययाग इति क्रमः । एव स्थिते सांनाय्यधर्मेषु यत्सापाकरणादिषु कषुचित्प्रथमतः प्रवृत्तिर्जातयेतावता प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य सच सांनाय्यहाधिधर्मास्तदानीमेवानुष्ठीयन्त तत आग्नेयधमास्तत आग्नेया यागस्तत सानाय्ययागस्तर्हि सांनाय्यधर्मानुष्ठानसानाय्ययागयामध्य द्वाभ्या व्यवधानं स्यात् । आग्नेयधर्मानुष्ठानाद्वाग्नेययागयोस्त्यन्तमव्यवधानं स्यात् । एतच्च वेपथ्यमयुक्तं अत पाठक्रमानुसारेण यत्सापाकरणादिना कषाचित्सानाय्यधर्माणां पूर्वं मनुष्ठानं तद्विदितरपा सर्वपा हविरसादनादिधर्माणां सुरपक्रमानुसारेण आग्नेययागाङ्गभूतधर्मानुष्ठानानन्तरमेवानुष्ठानम् तथा सति कषाचिद्रसापाकरणादीनां धर्माणां प्रधानविप्रकषपि तद्विदितरपा सर्वपा प्रधानसन्निरूप एवाग्नेयधर्माणां शिवं भवति । चहना प्रधानविप्रकषस्यान्याय्यत्वात् । सन्निकर्षश्चात्रागत्यैवान्तरितो ग्राह्य इति भावः ।

अथ पक्ष प्रवृत्त्याख्यं क्रमं लक्षयति सहप्रयुज्यमानेषु । यौगपद्य नानुष्ठीयमानेषु प्रधानेषु युगपदनुष्ठयतया प्राप्तानां तद्विद्वानां योगवशात्तन्वा-

यथा प्राजापत्याङ्गेषु । प्राजापत्या हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्वरन्तीति वाक्येन तृतीयानिर्देशात् सेतिकर्तव्यताका एककालत्वेन विहिताः । अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपादनीयम् ।

तत्र प्राजापत्यानां संप्रतिपन्नदेवताकल्पेनैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानानुपपद्यते साहित्यम् । तदङ्गानां चैकस्मिन्कालेऽनुष्ठानमशक्यम् । नूतनैकेषां पशूनामुपाकरणमेकस्मिन्काले कर्तुं शक्यम् । अतस्तेषां साहित्यमव्यवधानेनानुष्ठानात्-संपाद्यम्— एकस्योपाकरणं कृत्वाऽपरस्योपाकरणमिति ।

अतः प्राजापत्येषु एकं पदार्थं सर्वत्रानुष्ठाय द्वितीयः पदार्थोऽनुष्ठेयः । तत्र प्रथमपदार्थानुष्ठानं कस्माच्चित्पशोरारभ्य कर्तव्यम् । द्वितीयस्तु पदार्थो

दिव्यनुष्ठानं कर्तव्ये सति तत्र प्रथमाङ्गानुष्ठानसमये यद्वच्छ्रया येन क्रमेण प्रवृत्तिर्जाता स प्रवृत्तिक्रमः । द्वितीयतृतीयाद्यङ्गानुष्ठानं तेनैव क्रमेण कर्तव्यमित्यनेन प्रवृत्तिक्रमेण निर्णीयते । तथाहि यत्रानेकप्रधानानां युगपदनुष्ठानं विधीयते युगपत्कर्तुं शक्यते च तत्र क्रमापेक्षैव नास्ति । एवं प्रधानाङ्गानामपि । येषां च प्रधानाङ्गानां युगपदनुष्ठानं विधीयते परंतु युगपत्कर्तुं न शक्यते तत्र कः क्रम इत्यपेक्षायां क्रमनियामकश्रुत्यर्थादिप्रमाणपदकान्यतमस्य कस्याप्यप्राप्त्या यद्वच्छ्रय तादृशस्थले क्रमानियामिका भवति । यद्वच्छ्रयैव प्रवृत्त्या तत्र क्रमो भवति । तत्र चाङ्गभूतकर्मणामनेकत्वे प्रथमाङ्गानुष्ठानसमये यादृच्छ्रिकप्रवृत्त्या यत्र यः क्रमः संपन्नः स एव तत्र द्वितीयतृतीयाद्यङ्गानुष्ठानसमये प्राप्नोति नतु यद्वच्छ्रया पूर्वविपरीतः काश्चिदन्य इत्यनेन प्रवृत्तिक्रमेण बोध्यत इति भावः । प्राजापत्या इति । सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते (तै. ब्रा. १।३।१।३) इति सप्तदश पशवो विहिताः । ते च सर्वे प्राजापतिरूपकदेवताका इति सर्वेषां पुरोमुवाक्या ऋगफेव तन्त्रेणोच्चार्यते । याज्यापि तथैव । त्यागशौकदेव कर्तुं शक्यः । अङ्गभूतकर्माणि तु पशुपाकरणनियोजनादीनि युगपत्सर्वेषु पशुषु कर्तुं न शक्यन्ते । अतस्तत्र क्रमापेक्षते । प्राजापतिर्जायमानाः (तै. सं. ३।१।१।१) इत्यादिमन्त्रेण वर्हिर्भ्यां लृक्षशाखया च पशोरुवस्पर्शनमुपाकरणम् । यूषे पशोर्वन्धनं नियोजनम् । एकं पशार्थमिति । उपाकरणरूपमित्यर्थः । द्वितीयः पदार्थ इति । नियोजनरूप इत्यर्थः । द्वितीयस्त्विति । इदमेव प्रवृत्तिक्रमस्यांदाहरणं नतु प्रथमपदार्थानुष्ठानसमये । तत्र क्रमस्येच्छिकावात् । नतु प्रथमपशुपाकरणानन्तरं सद्य एव पश्वन्तरोपाकरणं क्रियते चेत्त्यादिदशुदाहरणं प्रवृत्तिक्रमस्य । तदेव तु न संभवति । यतः पशोवविधिनोपाकरणनियोजनयोः सद्दानुष्ठानं विदधता तयोर्नैरन्तर्येणानुष्ठानं बोध्यते । तथा च प्रथमपशुपाकरणनियोजनादीन्यङ्गानि सर्वाण्यनुष्ठाय

येन क्रमेण प्रथमोऽनुष्ठितः तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः प्रयोगविध्यवगतस्य मियोङ्ग-
साहित्यस्योपपत्तये ।

प्रयोगविधिना हि दैक्षे तदज्ञानामुपाकरणनियोजनादीनां मियः साहित्य-

यदृच्छया कंचन द्वितीय पशु गृहीत्वा तत्रोपाकरणादीन्पशुष्ठेयानि । एवमेवो-
त्तरोत्तरं यदृच्छया कंचित् कचित्पशु गृहीत्वा सर्वे धर्मा अनुष्ठेया यावत्स-
प्तदशस्वद्वान्यनुष्ठितानि भवन्ति । तथा च नेदं प्रवृत्तिः क्रमस्योदाहरणमिति
चक्ष । सत्यं प्रयोगविधिनोपाकरणनियोजनयोः साहित्यमत्रावगम्यते । किंतु
तदत्र न वाचनिकं किंत्यातिदेशिकम् । सप्तदशानामुपाकरणानां च यत्साहि-
त्यमत्रावगम्यते तदत्र वाचनिकम् । तच्चानुपद् मूल एव प्राजापत्या हि
वैश्वदेवी कृत्वा प्राजापत्येश्वरान्ति इति तृतीयानिर्देशात्सेतिरुतव्यताका एक-
कालत्वेन विहिताः (वृ १८९ प १) इत्युक्त्या प्रदर्शितमेव । आतिदेशिका-
पेक्षया च वाचनिकस्य प्राथम्यात्प्रथम सप्तदशपशुपाकरणमेव संपादनियम् ।
ततस्तेषां सर्वेषां नियोजनम् । अत एव चात्र न काण्डानुसमयः । किंतु
पदार्थानुसमय एव । यद्यप्येवमत्रोपाकरणनियोजनयोरेक्योर्मिथः साहित्य-
मातिदेशिकत्वाद्वाध्यं भवति तथापि न सर्वथा तद्वाधः । किंत्यगत्या षोडशभिः
पदार्थैर्व्यवधानं सद्यते नाधिकेन । यथा प्रथमपशुपाकरणप्रथमपशुनियोजन-
योर्मध्ये द्वितीयादिसप्तदशपर्यन्तानां षोडशपशूनां षोडशभिरुपाकरणैर्व्यव-
धानम् । द्वितीयपशुपाकरणद्वितीयपशुनियोजनयोर्मध्ये तृतीयादिसप्तदशपशु-
पाकरणानि प्रथमपशुनियोजनमेकमिति मिलित्वा षोडशभिरेव व्यवधानं
भवति । एवमेवेतरेष्वप्युच्यम् । न च प्रवृत्तिक्रममनाहत्य सप्तदशस्य पशोरुपा-
करणानन्तरं सद्यस्तस्यैव यदि नियोजनं क्रियते तर्हि तत्रेकेनापि न व्यव-
धानमिति कुतस्तथा नानुप्रीयत इति वाच्यम् । अत्राव्यवधानेष्वेवं यदि
दशुत्क्रमेण नियोजनं क्रियते तर्हि प्रथमपशुपाकरणप्रथमपशुनियोजनयोर्मध्ये
द्वात्रिंशता व्यवधानं स्यात् । यदि च नियोजने पशूनामेच्छिकं क्रमो गृह्यते
तर्हि क्वचित्तत्पशुपाकरणनियोजनयोरेव्यवधानं क्वचिदेकेन क्वचिद्द्वान्भ्यामित्येव
क्वचिद्द्वात्रिंशता व्यवधानं स्यात् । एवं व्यवधानतारतम्ये सति तत्राधिक
व्यवधानं सोऽहं न कोऽप्युत्सहत इति सर्वत्र व्यवधानसाम्यमेवपेक्ष्यते । तच्च
प्रवृत्तिक्रमं विना न सम्भवति । एतदेव च प्रवृत्तिक्रमे धीजम् । तथा च तस्या-
नादरो न युक्त इति भावः । एतत्सर्वं ह्यदि निधायाह-मियोङ्गसाहित्यस्योप-
पत्तय इति । उपाकरणनियोजनादीनामद्वानां यन्मिय साहित्य तस्योक्तीत्या
व्यवधानसाम्येनोपपत्तय इत्यर्थः ।

अथात्राङ्गसाहित्य प्रयोगविध्यवगतमातिदेशिकमिति दर्शयति प्रयोगविधि-
ना हीति । देशोऽग्नीषोमीयः पशुः । अग्नीषोमीयः पशुर्हि वैश्वदेवेन प्रथमतोऽनु-

मानन्तर्यापरपर्यायं विहितम् । तच्च साहित्यं सवनीयपशौ चोदकेन प्राप्तम् । तस्य प्राणिद्रव्यकत्वेन, दैक्षविकृतित्वात् । सवनीयाश्चैकादशिन्यु प्राप्तम् । सुत्याकालत्वसामान्यात् । तेभ्यश्च प्राजापत्येषु प्राप्तम् । गणत्वसामान्यात् ।

ध्रैयो भवतीत्यतः स दैक्ष इत्युच्यते । तत्र च साङ्गः पशुप्रयोग उपदिश्यते । प्रयोगविधिना बोधितं च तत्राङ्गाङ्गिणोः साहित्यं युगपदनुष्ठानासंभवादेकं कृत्वा सद्योऽपरमित्येवमव्यवहितपर्यायानुष्ठाने पर्यवस्यति । तथा युगपदसंभविनामुपाकरणनियोजनादीनामङ्गानामपि प्रयोगविधिवोधितं साहित्यं तथैव संपादनीयम् । एतदेव चानन्तर्यापरपर्यायं साहित्यमित्युच्यते । अग्नीषोमीय-सवनीययोः प्राणिद्रव्यकत्वेन साजात्यात्तयोः प्रकृतिविकृतिभावावगमे प्रकृति-वद्विकृतिरित्यतिदेशेन प्रकृतिगतैतिकर्तव्यताया विकृतौ प्राप्तत्वादुपाकरणनियो-जनादीनामङ्गानां साहित्यं प्रकृतिगतं सवनीये प्राप्नोति । तथा सवनीयपशुः सुत्याकाले विहित एकादशिनः पशवोपि सुत्याकाले विहिता इत्येवं काल-सादृश्यात्तयोः प्रकृतिविकृतिभावावगमेनैकादशिनो तदङ्गानां साहित्यं प्राप्नोति । तथैकादशिनः पशव एकादश प्राजापत्याश्च सप्तदशेति बहुत्वसंख्यासाम्येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावावगमेन प्राजापत्येषु पशुषु तदङ्गानां साहित्यं प्राप्नोति । तथा च प्राजापत्येषु पशुष्वङ्गसाहित्यस्यातिदेशिकत्वं सिद्धं भवति । एकाद-शिनः पशवश्चैवमास्नायन्ते-आग्नेयः कृष्णग्रीवः (१) सारस्वती मेपी (२) बभ्रुः सौम्यः (३) पौष्णः श्यामः (४) शित्तिपृष्ठो चार्हस्पर्धः (५) शिल्पो वैश्वदेवः (६) ऐन्द्रोरुणः (७) मारुतः कल्माषः (८) ऐन्द्राग्नः संहितः (९) अधोरामः सावित्रः (१०) वारुणः पितृः (११) (तै. सं. ५।५।२२) इति । बभ्रुः पिङ्गलवर्णः । शित्तिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः । शिल्पो बहुरूपः । कल्माषः कृष्णविन्दु-लाञ्छितः । संहितः कृष्णशबलः । अधोरामः श्वेतकृष्णोदरः । पितृवो गलित-रेतस्को मेपः । नन्वग्नीषोमीयप्राजापत्ययोः प्राणिद्रव्यकत्वेन सादृश्यात्तयोः प्रकृतिविकृतिभावेनाङ्गसाहित्यं प्राप्यत इत्येव वक्तव्यं किमर्थमिपती परंपरात्र प्रदर्शितेति चेत्सत्यम् । प्रकृतिविकृतिभावो हि न प्रकृतेराकाङ्क्षया व्यवस्था-प्यते । किंतु विकृतेः कथंभावाकाङ्क्षायां स्वसदृशत्वेनोपस्थितादेव सा पूर्यत इति यतः सा पूर्यते सा प्रकृतिरिति व्यवस्थाप्यते । यत्र चाकाङ्क्षायां सत्यां सादृश्याद्भेदेकापसुपस्थितिस्तत्राधिकसदृशस्य झटित्युपस्थितिरिति सैव तस्य प्रकृतिरित्यवधार्यते । तथा च प्राजापत्येषु पशुषु कथंभावाकाङ्क्षायां यद्यपि प्राणिद्रव्यकत्वेनाग्नीषोमीयः सदृशस्तथाप्येकादशिनः प्राणिद्रव्यकत्वबहुत्व-रूपधर्मद्वयन सदृशतरा झटित्युपस्थिता भवन्तीत्यतस्त एकादशिनो एव प्राजापत्यानां प्रकृतिभूता भवन्ति । नत्वग्नीषोमीयः । तथा एकादशिनानां च कथंभावाकाङ्क्षायां प्राणिद्रव्यकत्वसुत्याकालविहितत्वरूपधर्मद्वयेन सदृशतर

प्राजापत्येषु च प्रतिपशु यागभेदाच्चोदका भिद्यन्ते । अतश्चोदकात्तत्-
त्पश्वङ्गभूतानामुपाकरणनियोजनार्दानां साहित्यमानन्तर्यापरपर्यायं प्राप्तम् । अत
एकस्य पशोरुपाकरणानन्तरमेव नियोजन चोदकमलात्कर्मव्यत्वेन प्राप्तम् । तनु
न क्रियते । प्रत्यक्षवचनानुगतसर्वपश्वङ्गसाहित्यानुपपत्ते ।

अत एकस्मिन् पशानुपाकरणे कृते तदनन्तरमेव कर्तव्यत्वेन प्राप्तमपि
नियोजनं न क्रियते । प्रत्यक्षवचनवलात् पश्वन्तरेषु षोडशसु उपाकरणमेव

सर्वायपशुशुद्धित्युपस्थितो भवतीत्यत एकादशिनाना सवनीर एव प्रकृतिर्न
त्स्रीपामीय । सर्वायस्य तु प्राणिद्रव्यकर्मण सहशोश्रीषोनीय एव प्रकृतिः ।
तदपेक्षया सदृशनरस्य कस्यचिद्भावात् । तथा च प्रकृतिविकृतिभाचपरपरा
प्रदर्शन युक्तम् । तथाचोपाकरणनियोजनयोः साहित्यमातिदेशिकमिति
तस्य वाचनिक सप्तदशोपाकरणाना मिव साहित्य बाधक भवतीति प्रथम
पशुपाकरणानन्तर न तस्य सयो नियोजनं किंतु द्वितीयादिसप्तदशपशुपा-
करणं कृत्या तत प्रथमपशुमारभ्य सर्वेषां नियोजनमिति क्रम सिध्यति ।

ननु सप्तदशपशुद्रव्यकः प्राजापत्ययाग एक एवेति तदङ्गभूतमुपाकरण
मपि सप्तदशोपाकरणानि सभूय मिलित्वैकम् कर्ममिति तन्मध्ये प्रथमपशुपा
करणान्तरं द्वितीयपशुपाकरणात्प्रादुर्नियोजनस्य प्राप्तिरेव न सम्भ्रति । यथा
त्रि पर्यायिकरणमध्ये प्रथमपर्यायिकरणानन्तर द्वितीयपर्यायिकरणात्प्राक्तद
नन्तरविहित कर्म कर्तुं न शक्यते तद्वत् । तथा चात्र प्रावत्यदौर्वल्यविचारो
व्यर्थ इति चेत्तत्राह-प्राजापत्येषु चेति । अथ भारः । सप्तदशपशुना सभूयैक
रूपेण यदि प्राजापतिदेवता संबन्धः स्यात्तर्हि भवेद्वा यागोच्यम् । परतु
तथासंबन्धोत्र वक्तुमशक्यः । प्राजापत्यानित्यत्र प्राजापतिशब्देन देवताभि-
धीयते । तदुत्तरमुत्पत्तेन तद्धितप्रत्ययेन पशुद्रव्यमभिधीयते । तद्धितप्रत्यया
न्ताःप्राजापत्यशब्दादुत्पत्तेन सुप्प्रत्ययेन बहुत्वमभिधीयते । तथा च प्राजा
पतिदेवतासंबन्धविशिष्ट पशुः प्राजापत्यशब्दार्थः । तादृशप्राजापत्यानां बहुत्व
सुप्प्रत्ययन प्रतिपाद्यत इति प्रत्येकं पशोद्वयतासंबन्धसत्त्वाद्यागभेदः सिद्ध
एव । अतस्तदङ्गभूतानुपाकरणान्यापि प्रतियागमेकैकमङ्गभूतमुपाकरणमित्येव
भिन्नान्येषु सप्तदशोपाकरणानि । एव नियोजनान्यापि बाध्यानि । तत्र
प्रधानकर्म द्रव्योत्सर्गरूप तन्त्रेण युगपत्कर्तुं शक्यं भवतीत्यन्यदेवत् । न
तावता यागक्य कथमप्याशङ्कनीयम् । एव यागभेदे सिद्धे उपाकरणनियोजन-
साहित्यमपि प्रतिपशु चोदकेन प्राप्यत इति युक्त एवात्र वाचनिकस्योपा-
करणानां मिव साहित्यस्य प्रावत्यविचारः । तदेतद्वर्शयति-अतश्चादकादिति ।
प्रत्यक्षवचनवलादिति । प्राजापत्येश्वरन्तीति वाक्येन सर्वेषां साहित्यावगमा-

क्रियते । कृते तु तेषूपाकरणे प्रथमपशोर्नियोजनस्य तदीयोपाकरणेन व्यवधाने प्रमाणाभावात् प्रथमपशावेव नियोजनं कार्यम् ।

अतश्च येन क्रमेणोपाकरणं कृतं तेनैव क्रमेण नियोजनं कार्यम् । एवं च तत्तत्पशूपाकरणानां स्वस्वनियोजनैस्तुल्यं षोडशक्षणेर्व्यवधानं भवति । अन्यथा केषांचिदत्यन्तव्यवधानं केषांचिच्चाव्यवधानं स्यात् । तच्च न युक्तम् ।

तस्माद्येन क्रमेण प्रथमपदार्थोऽनुष्ठितस्तेनैव द्वितीयोऽनुष्ठेयः । तत्सिद्धं प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यो द्वितीयपदार्थक्रमः स प्रवृत्तिक्रम इति । तदेवं निरूपितः संक्षेपतः पद्धिविधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिव्यापारः ।

फलस्वाम्यबोधको विधिराधिकारविधिः । फलस्वाम्ये च कर्मजन्यफल-भोक्तृत्वम् । स च यजेत स्वर्गकाम इत्येवंरूपः । अनेन हि स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते । यस्याहिताग्ने-रग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेदित्यादिभिस्तु गृहदाहादौ निमित्ते कर्म विदधद्विनिमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते ।

तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारिविशेषणविशिष्टः । अधिकारिविशेषणं

दिति भावः । व्यवधाने प्रमाणाभावादिति । द्वितीयादिसप्तदशपर्यन्तषोडशोपा-करणैर्व्यवधानं त्वगत्या सद्यमेवेति तदधिक्रव्यवधाने प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । एवं प्रयोगप्राशुभाव (पृ. १७१ पं.९) इत्यादिना प्रयोगविधिं सविस्तरं निरूप्या-धिकारविधिं निरूपयति-फलस्वाम्येति । यजेतीति । इदं काम्यं कर्म । नैमित्तिके कर्माणे फलस्वाम्यं प्रदर्शयति-यस्याहिताग्नेरिति । यस्य गृहान्वदित्यग्नये क्षाम-वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् (तै. सं. २।२।२।५) इत्याम्नायते । तत्र भाष्यम्-युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च गृहदाहवाञ्छिते त्रयोष्टाकपालं कुर्युः । क्षामवतेऽग्नये इति । क्षामवत इत्यस्य क्षामवत्त्वमुणविशिष्टायेत्यर्थः । अत्र गृह-दाहनिमित्तवतः पुरुषस्य गृहदाहेष्टिरूपं कर्म विधीयते । तस्माच्च कर्मणस्तस्य पापक्षयरूपं फलं भवति । विधयः स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्येष्टप्राधान्य-माक्षिपन्त्येवेत्यत्रार्थवादावगतं पापक्षयरूपं फलमिष्टतया संबध्यत इति भावः । गृहदाहादाविति । आदिपदेन हिरण्यनाशनिमित्तेष्ट्यादिसंयद्धः ।

नयनस्य चाष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयनितेत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् । आधानस्यापि 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इत्यादिना त्रैवर्णिकाधिकारित्वात् ।

यद्यपि च वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतित्यनेन रथकारस्य सौधन्वनापरपर्यायस्याधानं विहितम् । योगाद्दूर्ध्वलीयस्त्वात् । तथापि नास्योत्तरकर्मस्वधिकारः । अध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावात् ।

न च तदभावे आधानेऽपि कथमधिकारः । तदनुष्ठानस्य तत्साध्यत्वादिति वाच्यम् । तस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि 'वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीत' इत्यनेनैव विधिनाऽऽधानमात्रौपयिकज्ञानाक्षेपणात् । अन्यथा एतस्यैव विधेरनुपपत्तेः । अतश्च रथकारस्याधानमात्रेऽधिकारेऽपि नोत्तरकर्मस्वधिकारो विद्याभावात् ।

न च स्वाच्छन्द्येन विद्यामर्जयतः कस्यचिच्छुद्धस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेऽपि कर्मौपयिकज्ञानं स्यादिति वाच्यम् । अध्ययनविधिर्हि नार्थज्ञानमात्रे पर्यवस्यति । किंतु तादृशार्थज्ञानद्वारा याज्ञे कर्मणि मन्त्रैरनुष्ठानौपयिकार्थस्मरणे पर्यवस्यति । अन्यथार्थज्ञानस्यानुपयोगात् । तथा च यागप्रकरणपठितस्याप्यध्ययनविधेर्यागाद्भूत्यमवश्यं कल्पनीयं भवतीति प्रकारान्तरेण प्राप्तापि विद्या नाधिकारिविशेषणं भवतीति भावः ।

यद्यपि चेति । क्षत्रियाद्वैश्यायां जातो माहिष्यः । वैश्याच्छूद्रायामुत्पन्ना करणी । माहिष्यात्करण्यां जातो रथकारः । अयमेव सौधन्वन इत्युच्यते । वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतित्यत्र रथकारशब्देन योगशक्त्या रथनिर्माता मृहते चेत्त्रैवर्णिकस्य कस्यचिदर्थनिर्मातृत्वनिमित्तेन वर्षाकालमात्रं विधीयत इति लाघवम् । परंत्यवयवार्थापस्थितिसापेक्षयोगार्थपेक्षया तच्चिरपेक्षरूढ्यर्थस्य क्षीणोपस्थितिकत्वेन बलीयस्त्वादुक्तसौधन्वनजातीयस्यैवदमाधानं विधीयते । रथनिर्मातृत्वरूपस्य योगार्थस्यात्र रूढ्यर्थेनापहारात् कालमात्रविधानं संभवति । एतच्च जैमिनीये पशुध्याये प्रथमे पादं द्वादशाधिकरणे स्थितम् । नस्त्येत्तरेति । आधानविधिबलश्रधानमात्रमस्तु नत्याध्यातोस्तरेषु दर्शपूर्णमासादिकर्मस्वधिकार इत्यर्थः । ज्ञानाभावादिति । रथकारजातीयस्य त्रैवर्णिकतरत्येन वेदाध्ययनानधिकारादिति भावः । तदनुष्ठानस्येति । आधानानुष्ठानस्याधानोपयोगिवेशार्थज्ञानसाध्यत्वादिशयः । अनुपपत्तेरिति । तथा च यायता विना वर्षासु रथकार इति विधेरनुपपत्तिस्तावानेवार्थं आक्षेप्यते नतु ततोधिकः । अस्वाथाक्षेपेण विधेयारिताभ्यसंभवं दृष्टार्थक्षेपस्य गौरवक्षेपमस्तत्येनायुक्तायात् । एतन्न वर्षासु रथकार इति विधिबलज्ञानान्यती

एवं च तदाधानं नाग्निसंस्कारार्थम् । संस्कृतानामग्नीनामुत्तरत्रोपयोगा-
भावात् । किं तु तदाधानं लौकिकाग्निगुणकं विश्वजिन्यायेन स्वर्गफलकं च
स्वतन्त्रमेव प्रधानकर्म विधीयते । अग्नीनिति च द्वितीया सकृन् जुहोतीति-
वन्तृतीयार्था इति ।

प्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं शूद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावादाधान-
सिद्धाभ्यभावाच्च नोत्तरकर्मस्वधिकार इति ।

नन्वेवं स्त्रिया अधिकारो न स्यात् । तस्या अध्ययनप्रतिषेधेन तद्विधि-
सिद्धज्ञानाभावात् । न च नास्त्येवेति वाच्यम् । यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ
स्वर्गकामपदस्योद्देश्यसमर्पकत्वेन पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वाद्गृहेकत्ववदाविवक्षित
त्वेन स्त्रिया अधिकारस्य साधितत्वादिति चेत्सत्यम् ।

अधिकारः साधितो न तु स्वातन्त्र्येण । न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादिना

वेदार्थज्ञानाक्षेपेणोत्तरकृतवोपि रथकारेणानुप्रेया भवेयुरित्यपास्तम् । नन्वे-
वमुत्तरकृत्वनुष्ठानाभाव वर्षासु रथकार इतिविधियेयर्थ्यं तदवस्थमेव । आधा-
नोपयिकज्ञानाक्षेपेणाग्न्याधानाधिकारासिद्धावपि तेनाधानेन संस्कार्यस्याग्नेरु-
त्तरत्रोपयोगाभावेन संस्कारस्यानर्थक्यात् । अग्नीनादधीतेति द्वितीया ह्यग्ने-
संस्कार्यकर्मत्वं बोधयतीति चेत्तत्राह-एव चेति । आधानेनाग्निं संस्कुर्यादिति
न तेन विधिना बोध्यते । किंत्वग्निसाधनकेनाधानेनेष्टं भावयेदिति । किंत-
दिष्टमित्याकाङ्क्षायां स स्वर्गः स्यादिति न्यायेन स्वर्गः फलं कल्प्यते । अग्निश्च
तत्रत्योऽसंस्कृतत्वाल्लौकिकाग्निवदेव भवति । अग्न्याधानमपि च तत्त्वेवणिक-
कृताग्निसंस्कारकाधानापेक्षया विजातीयं स्वतन्त्रमेव स्वर्गसाधनीभूत कर्मति
भावः ।

नन्वेवमिति । शूद्रस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेनाधिकाराभावे न स्त्री-
शूद्रौ वेदमधीयाताम्, स्त्रीशूद्रद्विजवन्तूनां व्रथी न धृतिगोचरा, इत्यादिवचनेः
शूद्रस्येव स्त्रिया अप्यध्ययनाधिकाराभावेनाध्ययनाविधिसिद्धज्ञानाभावाद्दि-
कारो न स्यादित्याशयः । नचेति । स्त्रिया अधिकारो नास्ति इति सिद्धान्त
एवेति तु न वाच्यमित्यर्थः । ग्रहेकत्ववदिति । प्रादनिरूपितमेतत् (पृ ३९ प-
६) । साधितत्वादिति । जमिनिना पद्माध्याये प्रथमपादे तृतीयाधिकरणे
स्त्रिया अधिकारविषये विचार कृतः । न स्त्रीति ।

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति योवने ।

पुत्रस्तु स्थायिरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ (मनु १।३)

तस्य निषिद्धत्वात् । स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वे प्रयोगद्वयस्यापि वैगुण्यापत्तेश्च । यजमानप्रयोगे पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपात् । पत्नीप्रयोगे च यजमान-कर्तृकाज्यावेक्षणादिलोपात् । अतो दंपत्योः सहाधिकारः । सहाधिकारत्वेन यजमानविद्ययैव पत्न्या अपि कार्यसिद्धेर्न ज्ञानं विना तस्या अधिकारेऽनुप-पत्तिः । 'पाणिग्रहणात्तु सहस्रं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु' इति वचनेन स्त्रिया अधिकारनिर्णयाच्च । निषादस्थपतेरिवाध्ययनविधिसिद्धज्ञानविरहिणोऽपि 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति वचनात्निषादेष्ट्याम् ।

निषादस्थपतिशब्दे हि निषादं स्थपतिं चेति कर्मधारयो न तु निषादानां स्थपतिरिति पठ्यतित्पुरुषः । तदपेक्षया कर्मधारयस्य वलीयस्त्वात् । पष्ठ्यर्थे लक्षणापत्तेः । एतावास्तु विशेषः—निषादस्याध्ययनविधिसिद्धज्ञानाभावेन एतस्यैव विधस्तत्कर्मौपयिकज्ञानाक्षेपकत्वम् । पत्न्यास्तु तादृशज्ञानाभावेऽपि यजमानेन

इति मनुना स्त्रियाः कर्मसु स्वातन्त्र्यं निषिध्यते । जैमिनिनापि तदुत्तरं चतुर्थेधिकरणे दंपत्याः सहाधिकारः सिद्धान्तितः । यथाग्नीषोमयोः संभूयैक-देवतात्वं तथा दंपत्याः संभूयैकमेव कर्तृत्वमिति तद्भाष्ये । नत्वत्र दंपत्यो-स्तन्त्रेणैकमिदमनुष्ठानमिति भ्रमितव्यम् । यजमानविद्ययैवेति । पत्न्याश्च यजमानद्वारेण कर्मकर्तृत्वं न साक्षात् । यस्य च साक्षात्कर्तृत्वं तस्याध्ययन-विधिसिद्धज्ञानमस्त्येवेति नानुपपत्तिः । न च यजमानस्याध्ययनविधिसिद्धं ज्ञानं पत्नीकर्तृकाज्यावेक्षणे कथमुपयुज्येतेति वाच्यम् । तत्र तद्वेक्षणान्यथानुपपत्त्या पत्न्यास्तत्कर्मौपयिकज्ञानस्याक्षेपात् । एवं चाध्ययनविधिसिद्धा विद्या अधिकारीविशेषणमिति यदुक्तं तत्स्वातन्त्र्येणाधिकार एव प्रयोजकमिति सिद्धम् ।

अथ स्त्रिया अधिकारे हेत्वन्तरमाह—पाणिग्रहणादिति । अयं भावः । फलस्वाभ्यवोधको विधिराधिकाराविधिः । फलस्वाभ्यं च फलभोक्तृत्वमिति प्रागुक्तम् (पृ. १९३ प. १०) । स्त्रियास्तु पाणिग्रहणवत्लाघजमानकृतकर्मजन्य-फलहेतुषु स्त्रियास्तु फलभोक्तृत्वात्तद्व्यंभाराद्भिकारोऽवर्जनीय एव भवति । यथेतया निषादस्थपतिं याजयेत् (मैत्रा. सं. २।२।४) इति विधि-बलात्निषादस्य निषादेष्टिजन्यफलभोक्तृत्वेन तत्र तस्याधिकारीवश्यमद्वी-कर्तव्यो भवति तद्वत् । तदाह—निषादस्थपतेरिवेति । वास्तुमथं रौद्रे चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्येतया निषादस्थपतिं याजयेत् (मैत्रा. सं. २।२।४) इति श्रूयते । वास्तुशब्देन प्रकृतिभूतद्रव्यविशेषो गृह्यते । अत्र निषादस्थपतिशब्दे निषादशास्री स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासे निषादस्य स्थपतावेभेदान्वया

सहाधिकारात्तस्य च तादृशज्ञानवत्त्वात्तेनैव च तस्या कार्यसिद्धेर्नोत्क्रमुविधिना ज्ञानाक्षेपकत्वम् ।

ये तु पत्नीमात्रकर्तृका. पदार्थो आज्यावेक्षणादयस्ते ज्ञानं विनाऽऽश्रया नुष्ठाना इति तद्विधीना तदाक्षेपकत्व स्वीक्रियते इति । तत्सिद्धमध्ययनविधिसिद्धज्ञानस्याधानसिद्धाग्रिमत्तायाश्चोत्तरकर्मसु अधिकारिविशेषणत्वमिति ।

एव सामर्थ्यस्यापि अधिकारिविशेषणत्वम् । असमर्थं प्रति विध्यप्रवृत्ते । आख्यातानामर्थं ब्रुवता शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् । तच्च सामर्थ्यं काम्ये कर्मणि अङ्गप्रधानविषयम् । न त्वङ्गासमर्थं प्रधानमात्रसमर्थश्च काम्ये कर्मण्यधिकारी । प्रधानविधेरङ्गविध्येकवाक्यतापन्नस्य साङ्गकर्मसमर्थं प्रत्येव प्रवृत्तेः । यथाविनियोगमाधिकारात् । यदि हि समर्थं प्रत्येव प्रवृत्तौ कनाचित् श्रुत्या विरोध स्यात् तदाऽसमर्थस्याप्यधिकार स्यात् । न च विरोधोऽस्ति । स्वर्ग-

भवति । निपादाना स्थपतिरिति पट्टीतत्पुरुषसमासे तु निपादशब्दस्य निपादसवन्धिन्यर्थे लक्षणा स्वीकृत्य पश्चादभेदेनान्यय स्यात् । अथवा चयाकरणमतेत्र समास लुप्तस्य पट्टीप्रत्ययस्य स्मरणेन निपादस्य स्थपती भेदेनान्यय स्यात् । कर्मधारयसमासाश्रयणे तु न भेदेनान्ययो नवा लक्षणोति लाघवम् । विधिवलाच्च तावन्मात्रोपयिकज्ञानस्याक्षेपो भवतु नाम नतु लक्षणाविकगोरच सोढव्य भवति । एतच्च पष्ठाध्यायप्रथमपादान्ते जैमिनिना सिद्धान्तितम् । एव च यत्रानुपपत्तिस्तत्र तावन्मात्रोपयिकज्ञानस्याक्षेपण निर्वाहस्यादिति न सामान्यता विहिताना दर्शपूर्णमासार्दाना ज्ञानाक्षेपकत्वम् । तथा सामान्यतो विधानेन त्रयणिकपु चारितार्थ्यान्यथानुपपत्त्यभावात् ।

सामर्थ्यस्यापीति । सामर्थ्यं च द्विविधं शरीरन्द्त्रिसामर्थ्यं द्रव्यसामर्थ्यं चत्वर्यं । आख्यातानामिति । यथा कटं भुङ्क्ते कास्यपात्र्या भुङ्क्ते इत्युक्तं लाङ्किकास्तत्तद्वस्तुशक्त्यनुसारेण व्यवस्था कल्पयन्ति कटे जासीन कास्यपात्र्यामोदनं निधायेति । एव प्रासादे पयङ्कं शय्याया शेत इत्युक्तं त्रयाणां अधिकरणकारकत्वाविशयापि प्रासादस्य पर्यङ्कधारणशक्तिसत्त्वात्पर्यङ्कस्य च शय्याधारणशक्तिसत्त्वात्तत्राग्न्यानुसारेणाधिकरणत्वं प्रतीयत । तथा च शक्तं सहकारित्वं लाङ्किसिद्धमगति भावः । अङ्गप्रधानविषयमिति । अङ्गप्रधानतदुभयविषयमित्यर्थः । अङ्गासमर्थ इति । यथान्धस्याज्यावेक्षणासामर्थ्यम् । अन्धादिपुरुषविशयानुसारेण तत्र तात्कर्मसंसाकचस्तु न कल्पनीयः । प्रमाणाभावात् ।

कामश्रुतेः समर्थं प्रत्येव प्रवृत्तौ विरोधाभावात् । प्रत्युतासमर्थं प्रति प्रवृत्तौ प्रधानविधेरङ्गवाक्यैकवाक्यतया प्रतिपन्नस्याङ्गसाहित्यस्य चाधापत्तेः । नित्यवत् श्रुतानामङ्गानां पाक्षिकत्वप्रसङ्गाच्च । अतः साङ्गे प्रयोगे समर्थस्यैव काम्ये कर्मण्यधिकारः ।

नित्यकर्मणां त्वङ्गेषु यथाशक्तिन्यायः । तानि हि यावज्जीवश्रुत्या यावज्जीवं कर्तव्यत्वेन चोदितानि । न च यावज्जीवं केनापि साङ्गः प्रयोगः कर्तुं शक्यते । अतो नित्यकर्मसु प्रधानमात्रसमर्थोऽधिकारी । अङ्गानि तु

यावज्जीवश्रुत्येति । अत्रेदं बोध्यम् । यावज्जीवशब्दस्यार्थः कृत्स्न-जीवनम् । स च पुरुषधर्मः । तं निमित्तकृत्य यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन ब्रह्मचर्याद्व्यवस्थवाक्येनाग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते । जीवनरूपनिमित्तस्य च मरणपर्यन्तं सद्भावात्प्रतिदिनं निमित्ते सति नैमित्तिकस्य च त्यागायोगादग्निहोत्रकर्मणोर्यसिद्धमेव नित्यत्वम् । न च जीवनस्य दिवा रात्रौ च सदैव सद्भावात्प्राष्टिपण्डात्मके काले सर्वदैवाग्निहोत्रप्रयोगः कर्तव्यः स्यादिति वाच्यम् । सायंप्रातःकालयोर्विहितत्वादिति । अङ्गानि त्विति । न च सर्वाण्यङ्गानि कर्तुं न शक्यन्ते चेन्नैव कर्तव्यं काम्यकर्मवदिति भ्रमितव्यम् । जीवननिमित्तेन तस्य विधानाज्जीवतस्तदकरणे विध्युल्लङ्घनेन प्रत्यवायापातात् । काम्यकर्मविषये तु कामनाया असत्त्वे निमित्ताभावात्तस्य कर्मणः प्राप्तेरेव नास्तीति न तत्र विध्युल्लङ्घनं भवति । न च कामनायाः सत्त्वे सहायाभावेन काम्यकर्मानुष्ठाने विध्युल्लङ्घनं स्यादिति शङ्क्यम् । सहायाभावेन कामनायास्तत्र शैथिल्यात् । कामनौत्कट्यमेव च काम्यकर्मणो निमित्तं नतु कामनासामान्यमात्रमिति केचित् । अन्येत्वध्ययनविधिसिद्धा विद्याधानसिद्धाशिमत्ता सामर्थ्यं चेति त्रयमश्रुतमप्यधिकारविशेषणमिति पूर्वमुक्तम् (पृ. १९४ प. ५) । तथा च कामनौत्कट्येपि उक्तविशेषणत्रयमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा विरहेधिकाराभावेन विधेः प्राप्त्यभावात्तत्र विध्युल्लङ्घनकृतौ दोष इत्याहुः । नन्वेवं नित्यकर्मविषयेप्यसामर्थ्यं सति अनधिकारात्तत्र विध्युल्लङ्घनमिति न तदकरणे प्रत्यवाय इति चेन्नित्यकर्मणि प्रधानात्मर्थोऽस्तु तथा असामर्थ्यात् प्रधानेनाधिकारः । अङ्गविषये तु सत्यपि सामर्थ्यं प्रधानानुसरणेनाङ्गानां विधानात्प्रधानाभावेद्वाप्राप्त्या न विध्युल्लङ्घनम् । वैपरीत्ये तु न तथा । न प्रधानेनाङ्गान्यनुवर्त्यानि अङ्गैर्हि नाम प्रधानमनुवर्त्यं भवति । अतोद्वासामर्थ्यपि प्रधानानुष्ठाने सामर्थ्यं चेतत्प्राप्तिसत्त्वात्तत्र तदकरणे विध्युल्लङ्घनेन प्रत्यवायः स्यादेव । काम्यकर्मणि तु नैवम् । तत्राङ्गानि स्वानुष्ठानाय प्रधानमपेक्षन्ते । प्रधानमपि च तत्र फलापूर्वोत्पादनायाद्धान्यपेक्षत एव । अत एवोक्तं

यावन्नि कर्तुं शक्यन्ते तानन्ति कार्याणीत्यास्तां बहूत्त्या । सूरिभिः पत-
भान्तरयान् ।

तस्मिद्धे फलन्याम्ययोपको विधिरधि हारविधिरिति । तदेवं निरूपितं
चतुर्विधभेदनिस्सर्पेण विधेः प्रयोजनवदर्थपर्यवसानम् ।

इति श्रीमीमांसान्यायप्रकाशे पूर्वार्धे समाप्तम् ॥

साधु प्रयोगे समसस्येव कान्यं कर्मण्यपिकारः (पृ. १९९ पं. ३) इति । ननु
यथा प्रतितिष्ठन्ति ह्य ग एते य एता राधोरुपयन्ति इत्याद्येवादिफलस्य
राधिसत्रविधौ संबन्धस्तथा

संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।

विभूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥

इति स्मृतिप्रोक्तस्यार्थसादिकफलस्य संघोपासनाविधौ संबन्धे फला-
पूर्वात्पादनार्थं प्रधानस्याद्वापेक्षा स्यादिति चेन्न । स्मृतिप्रोक्तस्यार्थस्य श्रुति-
पार्यवेन्ययायोगात् । अनादिसिद्धश्रुतिवाच्यार्थं बुद्ध्या तदनुसारेण पश्चात्प्रवृ-
त्तपुरुषवचसां श्रुत्यर्थं शाब्दान्वयस्य सुतरामसंभवात् । श्रुतिस्मृत्योरैकवाक्य-
तेति प्रवादस्य श्रुत्यविरुद्धमेवार्थं स्मृतिः प्रतिपादयतीति तात्पर्यं ननु मियो-
न्वयेन पार्येकवाक्यतेति । तथा च श्रुतिप्रोक्तार्थवान् श्रौतविधौ प्रवर्तयति ।
स्मृतिप्रोक्तार्थवाइस्तु न प्रवर्तयति । किंतु ध्रोतं विधिमात्रं स्वयं प्रवृत्तं
पुरुषं पश्चात्प्ररोचयति । प्रवृत्तिस्तु तत्रादरदः संध्यामुपासीत वाच्यजीव-
मद्यिदोत्रं जुहुयादित्यादिवाच्येवार्थावर्ज्यावमित्यादिशब्दं धृतवतो मतिरीदशी
भवति यदेवं प्रसन्न श्रुतिः कथयति ततो मातृवद्वृत्तला सा किमपि मदिष्ट-
मभिधायैवेति सभावनामात्रेण जायत इति सुधियो विभावयन्तु । सूराभि-
रिति । पार्थसारथिमिश्रादिभिः स्पष्टतरमुपपादितत्वादित्यर्थः । उपसंहरति-
तत्सिद्धमिति ॥

इति श्रीमीमांसान्यायप्रकाशव्याख्यायां प्रभाष्यायां

पूर्वार्धे समाप्तम् ॥

अथोत्तरार्धमारभ्यते-

मन्त्राणां च प्रयोगसमवेतार्थस्मारकतयार्थवत्त्वम् । न तु तदुच्चारणम-
दृष्टार्थम् । दृष्टे संभवति अदृष्टस्यान्याय्यत्वात् । न च दृष्टस्य प्रकारान्तरेणापि
संभवान्मन्त्रान्नानमनर्थकम् । मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात् ।

साधनद्वयस्य पक्षप्राप्तौ अन्यतरस्य साधनस्याप्राप्ततादशायां यो विधिः
स नियमविधिः । यथाहुः—

अथोत्तरार्धम् ।

यथारम्भे धर्मप्रतिपादकयजेतत्यत्रत्यप्रत्ययार्थभावनायाः शाब्दी भावनार्थी
भावना चेति द्वैविध्यं दर्शयित्वा शाब्दभावनानिरूपणप्रसङ्गेन वेदस्य विधि-
मन्त्रनामधेयनिषेधार्थत्वरूपेण पञ्चविधत्वमुक्तम् । तत्र प्रथमो विधिभागः
सप्रयोजनः सावान्तरभेदः सोदाहरणस्तत्र तत्रानुपङ्गिकविषयविचारसाहितश्च
सप्रपञ्चं पूर्वार्धं निरूपितः । इदानीं मन्त्रादिवेदभागाः शाब्दी भावनार्थी भावना
चेति भावनाद्वयस्वरूपं च निरूपणीयम् । तत्र क्रमप्राप्तं मन्त्रभागं निरूपयति—
मन्त्राणां चेति । प्रयोगसमवेतः प्रयोगकाले जायमानोऽर्थः कर्तव्यविशेषरूपः ।
मन्त्राञ्चोच्चार्यमाणाः स्वार्थं प्रतिपादयन्तः कर्तव्यविशेषं स्मारयन्ति ।
प्रकारान्तरेण । मन्त्राननुच्चार्यैव केवलमेवमेवं कर्तव्यमिति बोधनेन । नियम-
विधीति । मन्त्रपाठोऽनर्थकः सन्स्वसार्थक्याय नियमविधिं ज्ञापयतीति
भावः । तथा च तत्र मन्त्रोच्चारणान्नादृष्टोत्पत्तिः । किंतु मन्त्रोच्चारणपूर्व-
कार्यस्मरणादेवेति बोध्यम् ।

नियमविधिस्वरूपं दर्शयति—साधनद्वयस्येति । द्वयशब्दउपलक्षणमनेकस्य
अनेकसाधनमध्ये एकैकस्य प्राप्ते सत्यां तादृशानेकसाधनमध्ये यदेकं
किञ्चिद्विष्टं तस्य साधनस्य यो विधिः स नियमविधिः । तत्र च यद्विष्टं तदेव
यदि कदाचित्स्वभावत एव कर्ता गृह्णाति तदा नियमविधेर्न किञ्चित्कृत्यम् ।
किंतु स तदानीमुदास्ते । यदा तु तादृशेष्टसाधनव्यतिरिक्तं किञ्चित्साधनं
गृहीतुं प्रवर्तते तदा अयं नियमविधिरुपास्थितो भूत्वेष्टं साधनं तदानीमप्राप्तं
ग्राहयति । तदा चानिष्टस्य साधनस्यार्थिकी निवृत्तिर्भवाति । एवं चानिष्टं
साधनं नियमयत्तयं नियमविधिरित्युच्यते । यथानुरिति । प्रथमाध्यायद्वितीय-
पादे तन्त्रवार्तिकफारा इति शेषः ।

विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ता परिसंख्येति गीयते ॥

(त. वा. १।२।४ इति)

अस्यायमर्थः । यस्य यदर्थत्वं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं तस्य तदर्थत्वेन यो विधिः सोऽपूर्वविधिः । यथा 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिः । यागस्य हि स्वर्गार्थत्वं न प्रमाणान्तरेण प्राप्तं किंत्वनेनैव विधिनेति भक्त्ययमपूर्वविधिः ।

पक्षेऽप्राप्तस्य तु यो विधिः स नियमविधिः । यथा 'त्रीहीनवहन्ति' इत्यादिः । अनेन हि विधिनाऽवघातस्य न वैतुष्यार्थत्वं बोध्यते । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । किंतु नियमः । स चाप्राप्तांशपूरणम् । वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वाद्यस्यां दशायामवघात परिहृत्योपायान्तरं ग्रहीतुमारभते तस्यां दशायामवघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधानात्प्रकृतमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते । अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाच्यार्थः । पक्षेऽप्राप्तता-दशायामवघाताविधानमिति यावत् । न त्वपूर्वविधाविवात्यन्ताप्राप्तयागविधानमिति ।

प्रमाणान्तरेणेति । लिख्यविधित्वात्विधिव्याख्यातिरिक्तेन वाक्यान्तरेण प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण चेत्यर्थः ।

यागस्य हीति । यथा दण्डसत्त्वे घटसत्त्वं दण्डभावे घटाभावे इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटस्य दण्डस्य च कार्यकारणभावो लोकत एव सिद्धो भवति न तथा स्वर्गयागयोः कार्यकारणभावो लोकतोऽवगन्तुं शक्यते । नापि यजेत स्वर्गकाम इत्येतद्व्याख्यातिरिक्तेन वाक्यान्तरेण ज्ञायत इति भावः ।

अन्वयव्यतिरेकेति । अवघाते सति वैतुष्य भवत्यवघाताभावे वैतुष्याभाव इत्येवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां वैतुष्यावघातयोः कार्यकारणभावस्य लोकत-सिद्धत्वाच्च तद्विधानार्थाय विधिरित्यर्थः । वैतुष्य तुपरार्हितम् । नियमविधेर-वाहरणान्तरं यथा समे यजेतेति । दशापूर्णांशाभ्यां यजेतेति याग कर्तव्य-तया विहितः । स च देशमन्तरा कर्तुमशक्य इत्यर्थाद्य देशविशेष-कश्चित् प्राप्नोत्येव । स च देशविशेषः समो विषमश्चेति द्विविधः । तत्र यदा यजमानः साहजिकतया सम एव देशे यदुमिच्छति तदा समे यजेतेति यच्चनमुद्रासीन-मेवावतिष्ठते । यच्चनबोधितस्वार्थस्य यच्चनमन्तरेणैव प्राप्तत्वात् । यदा तु

उभयस्य युगपत् प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः । यथा 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति । इदं हि वाक्यं न भक्षणविधिपरम् । तस्य रागतः प्राप्तत्वात् । नापि नियमपरम् । पञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत्प्राप्तेः पक्षेऽप्राप्त्यभावात् । अत इदमपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसंख्या-विधिः ।

सा च परिसंख्या द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी चेति ।

कदाचिद्विषये देशे यद्युमारभते तदा वचनबोधितस्य समदेशस्याग्रहणात्तद्बोधनार्थं समे यजेतेति वचनं प्रवर्तते । एवं च विषमदेशनिवृत्तिरार्थिकी सिद्धा भवति । अत्रेदं बोधवम् । नियमविध्यतिक्रमेण विषमदेशे यागः कृतश्चेत्स यागो यथाशास्त्रं नानुष्ठितो भवति । यदि चात्र विषमे न यजेतेति निषेधविधिरेव श्रुतौ निर्दिष्टः स्यात्तदा तमुद्दङ्घ्य विषमदेशे यागः कृतश्चेत्पातकोत्पत्तिः स्यादित्याहुः ।

परिसंख्यां लक्षयति-उभयस्येति । पञ्च पञ्चेति ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव ।

शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥

इति रामायणे श्रीरामचन्द्रं प्रति वालिन उक्तिः । याज्ञवल्क्यस्मृतिरपि-भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्यकाः । शशश्च (याज्ञ. १-१७७) इति । सेधा श्वावित् । अत्र शशश्चेति चकारात्खड्गग्रहणम् । पञ्चनखाः शशशल्यकश्वावि-होधाखड्गकच्छपा इति गौतमोक्तौ पण्णामुक्तेः ।

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान्पञ्चनखेष्व्याहुः (मनु. ५-१८) इति मनुरपि । शल्यको हिंस्रः प्राणिविशेषः (साळइ इति प्रसिद्धः) । श्वाविधीपि तत्सदृश एव भूयसा भागेन । शल्यकः स्थूलरोमा श्वाविधः सूक्ष्मरोमेति भेदः । अत्र पञ्चनखापञ्चनख-भक्षणस्य युगपदापि प्राप्तिर्संभवोक्तिः । न तु सदैव युगपत्प्राप्तिः परिसंख्याया-मपेक्षिता । प्रागुक्तोदाहरणे समविषमदेशयोस्तु न कदापि युगपत्प्राप्तिसंभवः । यागविशेषः ऽश्विस्तम एव स्यात्कश्चिद्विषम एव स्यात् । तथा केषुचिद्दुर्ग्रीहिषु नखविदलनं यात्केषुचिद्वहननमेव । नखविदलनोत्तरं तेषामेवावघातश्चेत्सो-वघातो न वितुपीकरणार्थो भवतीति नैकत्रैककार्यसंपादनार्थं युगपत्प्राप्तिसंभव इत्यतो न तत्र परिसंख्या भवतीति बोध्यम् ।

श्रौतीति । श्रुतिः शब्दः । तेन प्रातिपादिता श्रौती । अर्थतः प्रतीय-

तत्र 'अत्र धेवावपन्ति' इत्यत्र श्रौती परिसंख्या । एवकारेण पव-
मानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र तु लाक्ष-
णिकी । इतरनिवृत्तिवाचकस्य पदस्याभावात् । अत एवैषा त्रिवेषप्रस्ता ।
दोषत्रयं च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना प्राप्तवाधश्चेति । श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य
हानादश्रुतापञ्चनखभक्षणनिवृत्तिकल्पनात्प्राप्तस्य चापञ्चनखभक्षणस्य बाधना-
दिति । अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दानिष्ठम् । प्राप्तवाधस्तु दोषोऽर्थनिष्ठ
इति दिक् ।

मानार्थी । एवशब्दसत्त्वे श्रौती । तदभावे आर्थी । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या
इत्यत्रार्थी परिसंख्या । तथाहि । पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्य वाक्यस्य पञ्च-
नखभक्षणमर्थः । स चात्र न विधातुं शक्यते । तस्य रागत एव प्राप्तत्वात् ।
पक्षे प्राप्त्यभावाच्च न नियमः । अतस्तद्वाक्य व्यर्थम् । किंचात्रापञ्चनखभक्षण
निवृत्तो वक्तव्यस्तत्पर्यम् । तच्चात्र न तस्माद्वाक्यादवबुध्यते । तथाच तात्पर्या-
न्यथानुपपत्त्या लक्षणा स्वीकार्या भवति । पञ्चनखपदस्य पञ्चनखाभिन्नेयं
लक्षणा । भक्ष्या इत्यस्य चाभक्ष्या इत्यर्थः । एव च पञ्चनखभिन्ना अभक्ष्या
इत्यर्थे सति वक्तव्यतात्पर्यार्थं सिद्धो भवति । वाक्यवैयर्थ्यं च परिहृतं भवति ।
लक्षणायां च पञ्चनखपदे भक्ष्यपदे च स्वार्थस्य हानिरिति श्रुतहानिरूप एका
दोषः । अपञ्चनखरूपस्याभक्ष्यरूपस्य चान्यार्थस्य परिकल्पनमित्यश्रुतकल्पना-
रूपो द्वितीयो दोषः । रागतः प्राप्तस्यापञ्चनखभक्षणस्यानेन वाक्येन बाध-
श्चेति तृतीयो दोषः । अत्र च पदद्वयलक्षणार्था प्रतिपदमाद्यं दोषद्वयम् । वाक्य
स्य लक्षणार्था तु वाक्ये तद्दोषद्वयम् । अत्र पञ्चनखा एव भक्ष्या इत्येव
शब्दोक्तौ त्वियमेव श्रौती परिसंख्या भवेत् । तदात्रेतरव्यावृत्तिरूपोर्थ एव
शब्दोक्तावगम्यत इति पञ्चनखेतरभक्षणव्यावृत्तिरूपस्य तात्पर्योर्थस्य शब्दत
एवोपपत्तौ न क्वापि लक्षणाश्रयणीया । न च लक्षणाया अभावे स्वार्थस्य
रागतः प्राप्तत्वात्पञ्चनखा भक्ष्या इत्यस्य वाक्यस्य वैयर्थ्यं दोषस्तदवस्थ
एवेति वाच्यम् । इतरव्यावृत्तिरूपे एवशब्दाथ इतरत्वस्यावधिविधेयार्थ
व्यावृत्तेर्विषयप्रदर्शनार्थं च तस्यावश्यं निवेष्टव्यत्वात् । एतौ श्रौत्यां परिसंख्या-
यामाद्य दोषद्वयं न भवति । प्राप्तवाधरूपो दापस्तु तत्रापि वर्तत एवेति
गोच्यम् ।

अत्र ह्यवेति । शीणि ह धे यप्रस्योदराणि गायत्री वृहत्पनुद्वप् । अत्र ह्यवा-
वपन्ति, अत एवोद्वपन्तीति ध्यते । आवापः समहः । उद्वापस्त्यागः । सोम-
यांगुप उयोतिष्टोमः प्रकृतिभूतो यागः । तत्रत्यस्तोमसंख्यापेक्षया क्वचिद्विकृति-

त्वगत्याऽदृष्टार्थत्वम् । सर्वथापि तु तेषां नानर्थक्यमिति ।

नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वम् । तथाहि 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्र उद्भिच्छब्दो यागनामधेयम् । तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते । अनेन हि वाक्येनाप्राप्तत्वात्फलोद्देशेन यागो विधीयते । यागसामान्यस्य चाविधेयत्वाद्यागविशेष एव विधीयते । तत्र कोऽसौ विशेष इत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति ज्ञायते । उद्भिदा यागेनेति सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात् ।

तस्य च यजिना सामानाधिकरण्यं न नीलोत्पलादिशब्दवत् । तत्र हि

येषां हुंफडादिमन्त्राणामर्थ एव न प्रतीयते तेषामदृष्टार्थमुच्चारणम् । जप-समसंख्येयमेव । यथापि तत्र किञ्चिदनुष्ठानं नास्ति तथापि यां देवतामुद्दिश्य जपः क्रियते तादृशदेवतासंबन्धव्यर्थप्रतिपादकमन्त्रजपश्चेत्तत्र मन्त्रोच्चारणपूर्व-कतदर्थस्मरणमावश्यकम् । तादृशदेवतासंबन्धवर्थाप्रतिपादकानां हुंफडादीनां वा जपकाले तदुच्चारणं केवलाददृष्टार्थमिति भावः ।

एवं मन्त्ररूपं वेदभागं निरूप्येदानीं नामधेयरूपं वेदभागं निरूपयति-
नामधेयानामिति । विधेयार्थस्य परिच्छेदकत्वं चेत्युक्त्या मर्यादाकरणम् ।
यागसामान्यस्येति । यथा गच्छ पचेत्युक्ते गमनक्रिया पचनक्रिया च विधातुं शक्यते न तु सामान्यतः कुरु इत्युक्ते क्रियासामान्यं विधातुं शक्यते । यद्वि च कश्चित्कुरु इत्येव केवलं ब्रूयान्नि चोद्धा प्रकरणादिना तदभिप्रायं संभाव्य कांचित्क्रियाविशेषमेव कर्तुमारभते । तथा च सामान्यशब्दादपि क्रियाविशेष एव विधयो भवति । स च क्रियाविशेषोसुक इति परं सामान्यशब्दाच्चाव-गम्यते । तदर्थं च विशेषार्थावबोधरूपदापेक्षा । एवं च सामान्यशब्दादपि विशेषस्यैव विधान विशेषशब्दादपि विशेषस्यैव विधानमिति सममेव । आद्यादनियतविशेषविधानं द्वितीयाच्चियतविशेषविधानमिति भेदः । न तु सामान्यशब्दाद्विशेषविधानं न भवतीति मन्तव्यम् । निर्विशेषस्य सामान्यस्या-भावात् । निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायात् ।

नन्वेवं नियतानियतकृतभेदेऽपि यजधातुमुद्भिच्छब्दश्चेत्यनयोर्द्वयोर्याग-विशेषवाचित्वसागर्यार्थभेदाभावेन कथं तयोः सामानाधिकरण्यम् । भिन्न-प्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्ति सामानाधिकरण्यमित्येवं सामानाधिकरण्यस्य शान्दिकेर्निवचनादिति चेत्तत्राह- तस्य च यजिनेति ।

उत्पलशब्दस्यार्थादुत्पलादन्यो नीलशब्दस्य वाच्यार्थोऽस्ति नीलगुणः । लक्षणया तु नीलशब्दस्य द्रव्यपरत्वेन सामानाधिकरण्यम् । उद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवग-
तयागविशेषान्नाऽन्यो वाच्योऽर्थोऽस्ति । विशेषवाचित्वात्तस्य ।

अतश्चार्थान्तरवाचित्वाभावेन न नामधेयस्य नीलशब्दवत्सामानाधि-
करण्यम् । किं तर्हि वैश्वदेव्यामिक्षेत्रामिक्षाशब्दवत् । वैश्वदेवीशब्दस्य हि
देवतातद्धितान्तत्वात्तद्धितस्य च 'सास्य देवता' (पा. सू. ४।२।२४)
इति सर्वनामार्थे स्मरणात् । सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेष-
परत्वम् । तत्र कोऽसौ वैश्वदेवीशब्दोपातो विशेष इत्यपेक्षायामामिक्षापद-
सान्निध्यादामिक्षारूपो विशेष इत्यवगम्यते । यथाहुः--

आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैप तद्धितः ।

उत्पलादन्य इति । यथा चोत्पले नीलो गुणो नीलं वस्त्रमित्यादयः प्रयोगाश्च
दृश्यन्ते नैवमत्र यामञ्जुक्तिः कश्चिद्धर्म उद्भिच्छब्दोच्यते । नापि च यामाङ्-
न्यत्र क्वचिदप्युद्भिच्छब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । एतं च न नीलोत्पलादिवदत्र
सामानाधिकरण्यं वक्तुं शक्यत इति भावः ।

किं तर्हि । न सर्वत्र सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलादिशब्दवदर्थभेद-
स्तन्नम् । नियतानियतमात्रकृतविशेषेपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । किं तर्हि
तत्र नियामकमिति चेत्केत्रार्थे प्रयुक्तयोः शब्दयोः सर्वार्थार्थक्याभावः । घट-
कुम्भशब्दयोः सर्वार्थार्थक्याच्च सामानाधिकरण्येन प्रयोगः । घटः पट इत्येक-
त्रार्थे प्रयुक्तत्वाभावाच्च सामानाधिकरण्यम् । एकत्रार्थे प्रयुक्तयोरित्यर्थकार्य-
तात्पर्यकत्वेन प्रयुक्तयोरित्यर्थः । तेन सिद्धं माणवक इत्यत्र सामानाधिकरण्यं
सिध्यति । आमिक्षेति । तत्रे पयसि दधिनि मिश्रिते तत्र यो घनीभूतोद्यः
सामिक्षा । द्रवीभूतोर्थश्च याजिनमित्युच्यते ।

देवतातद्धितान्तन्याविति । देवतावाचकशब्दप्रकृतिकतद्धितप्रत्ययान्तत्वा-
दित्यर्थः । विश्वदेवशब्दाद्विश्वदेवा देवता अस्त्येत्यर्थे सास्य देवता (पा. सू.
४।२।२४) इति सूत्रेणाण्प्रत्यये ट्दिदणञ् (पा. सू. ४।२।२५) इति सूत्रेण
रूपि वैश्वदेवीशब्दः सिध्यति । सर्वनामार्थे इति । यद्यपि सा देवतास्येति
विशिष्टः प्रत्ययार्थस्तथापि तत्र देवताया अस्त्येत्येतत्सर्वेनामार्थोपसर्जनत्वेन
पत्नीतिरिति तद्धितप्रत्ययार्थे प्राधान्यं सर्वनामार्थस्येव । यद्वा सास्य इत्येति
सूत्रे देवताशब्दश्च प्रकृतिनिर्देशार्थः । प्रत्ययार्थस्तत्सर्वेति प्राचीनशाब्दिक-
मतानुसारेणम् । यथादुरिति । तन्नयाति रूकारा इति शेषः । आमिक्षामिति ।

आमिक्षापदसांनिध्यात्तस्यैव विषयार्पणम् ॥

(त. वा. २।२।२३) इति

१० तथा— श्रुत्यैवोपपदस्यार्थं सर्वनाम्ना प्रतीयते ।

तदर्थस्तद्धितेनैव त्रयाणामेकवाच्यता ॥

(त. वा. २।२।२३) इति ।

तस्माद्यथा वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेनामिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यमेव सामान्यस्याविधेयत्वाद्यज्यवगतयागविशेषसमर्पकत्वेन नामधेयस्य यजिना सामानाधिकरण्यम् । तत्सिद्ध नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽर्थवत्त्वम् । यथाहुः ।

‘ तदधीनत्वाद्यागविशेषासिद्धे. ’ (त. वा. १।४।१) इति ।

नामधेयत्व च निमित्तचतुष्टयात् । मत्वर्थलक्षणाभयात्, वाक्यभेद-

वदत्येव तत्र क्रियासंगत एवकारोत्पन्नायोगमध्यवच्छुद्धमर्थं प्रतिपादयति । एष तद्धितप्रत्यया देवतायुक्तामिक्षारूप विशपमप्यर्थं प्रतिपादयत्येवेत्यर्थः । परं स विशेषोऽमुक इति न नियतः । नियतविशेषार्थप्रतिपत्तिस्तु तस्मात्प्रत्यया देव जायत । तत्र सद्वकारितयामिक्षापदसनिधानमुपयोगि भवति । तथा च प्रत्ययात्सामान्यार्थस्यैवावगतिः । विशेषावगतिस्तु केवलमामिक्षापददेवति न भ्रमितव्यम् । आमिक्षापदं हि स्वयं विशेषमर्थं बोधयदपि प्रत्ययार्थोऽनियत विशेषरूपे नेत्य सपादयतीति भावः ।

श्रुत्येवति । उपपदस्यामिक्षेत्यस्य योऽर्थः पदार्थविशेष सोऽस्यति सर्वं नाम्ना श्रुत्यैव प्रतीयते । श्रुत्येवत्यनेन विशपार्थस्यापि सर्वनामशब्दवाच्यत्वमेवति द्यातयति । तद्धितप्रत्ययस्यापि च सर्वनामार्थ एव विधानात्तद्धितप्रत्ययोपि विशपार्थमव बोधयति । एव त्रयाणामुपपदसर्वनामतद्धितानामक एव वाच्योऽर्थ इत्यर्थः । तस्मात्सर्वनाम्न सकाशात्तदर्थं विहितात्तद्धितप्रत्ययाच्च विशेषावगतिर्भवत्येव । स विशपोऽनियत इत्यन्यत् । तदाह-
वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषति ।

तदधीनत्वादिति । वार्तिककारोक्तिरियं प्रथमाध्यायचतुर्थपादप्रथमाधिकरणे । यागविशेषस्य यज्-धातुतः प्रतीतस्यापि या सिद्धिरमुक इत्यव नियतरूपणायत्रापि स उद्भिदादियागनामधेयार्थान् । अतो नामधेयरूपस्य वदभागस्य सार्थकत्वमित्यर्थः ।

अथद् यागविशेषनामधेयमिति कथमवगम्यत इत्यत्राह-नामधेयत्व चाति ।

भयात्, तत्प्रख्यशास्त्रात्, तद्व्यपदेशाच्चेति । तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र उद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् । तथाहि उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे यागानुवादेन तावन्न गुणविधानं युज्यते । फलपदानर्थक्यापत्तेः । न चानेन वाक्येन फलं प्रति यागविधानं तस्मिंश्च गुणविधानं युज्यते ।

तत्रोद्भिदेति । इदं प्रथमाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयाधिकरणे स्थितम् । तत्र ह्येवमुक्तम्—उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र तृतीयान्तेनोद्भिच्छब्देन यथो विवक्षितः सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् । दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात् । न च दधिशब्दार्थो लोकप्रसिद्धः, उद्भिच्छब्दार्थस्त्वप्रसिद्ध इति वाच्यम् । रूढ्यभाष्यवयवार्थनिर्वचनेनार्थावगमसंभवात् । उद्भिद्यते भूमिरनेनेति करणव्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसौ शब्दः । तथाच ज्योतिष्टोभेन यजेत (ता. ब्रा. १९।७) इति प्रकृते ज्योतिष्टोभे खनित्ररूपो गुणेनेन विधीयतामिति पूर्वपक्षमुद्भाव्येत्यमुक्तम् । अस्य वाक्यस्य गुणविधायकत्व उद्भिदा यागं भावयेदिति वाक्यार्थः । तत्र पशुकामपदस्य नान्वयः संभवाति । यदा तु यागेन पशुं भावयेदित्येवं पशुकामपदस्यान्वयः क्रियते तत्रोद्भिदेत्यस्य नान्वयः संभवाति । एकेन वाक्येनोभयविधाने विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । वाक्यार्थद्वयेनोभयविधाने वाक्यभेददोषः । उद्भिच्छब्दस्य कर्मविशेषनामधेयत्वाद्गीकारे तु तस्य यजधात्वर्थं सामानाधिकरण्येनान्वयाद्भिन्नाम्ना यागेन पशुं भावयेदित्येक एवोद्देश्याविधेयभावः । तथा च न विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिर्नापि वाक्यभेदः । नचात्र मत्वर्थलक्षणाभयाच्चाप्येयत्वमिति यथोच्यते तथा विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरूपदोषभयाद्वाक्यभेदभयाद्वा नामधेयत्वमिति फुतो नोक्तमिति वाच्यम् । यत्रागत्या कश्चिद्दोषः स्वीकार्यो भवति तत्र यो दोषो लघीयान्त्स एव स्वीकार्य इत्युद्भिच्छब्दस्य नामधेयत्वाभावे विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरूपगुरुदोषापेक्षया वाक्यभेददोष एवापाद्यो भवेत् । तदपेक्षया च लघीयान्त्वर्थलक्षणारूपो दोषः । तेन च सत्यां गतीं न वाक्यभेदः स्वीकार्यो भवति न वा विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः । तथाहि—अत्र यागेन पशुं भावयेदित्युक्ते केन यागेनेत्याकाङ्क्षायाः मुद्भिदेति तृतीयान्तपदं यागनामत्वेनान्वेति । उद्भिद्यते पशुरूपफलमनेनेति व्युत्पत्त्या यागनामत्वमुद्भिच्छब्दस्योपपद्यते । न चैवं खनित्ररूपार्थोपि यागेनैवावगम्यत इति यागनामत्वमेवोद्भिच्छब्दस्येत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यम् । सामानाधिकरण्यस्य नियामकत्वात् । उद्भिन्नामकेन यागेन पशुं भावयेदित्युक्ते सामानाधिकरण्यं भवति । उद्भिच्छब्दस्य खनित्रवाचित्वे तद्भिदा साध्यो यो यागस्तेन पशुं भावयेदित्येवमुद्भिद्यजधात्वार्थाधिकरण्यं स्यात् । अथ यद्युद्भिच्छब्दस्य मत्वर्थलक्षणया खनित्रवता यागेन पशुं भावयेदित्येवं सामानाधिकरण्योपपत्तिः क्रियेत तदा मत्वर्थलक्षणादोषोपरिहार्यो

वाक्यभेदापत्ते । नापि गुणफलसङ्गविधानं सम्भवति । परपदार्थविधानेन
विप्रकृत्यर्थविधानापत्तेः । धात्वर्थस्य स्वरूपेणाविधानात्तदुद्देशेन वान्यस्य कस्य-

भवति । तस्मान्मत्वर्थलक्षणाभयाद्भ्रुवत्पदं यागनामधेयम् । वेद्यधिकरण्या
न्ययदापापेक्षया च मत्वर्थलक्षणादीषो लघीयान् । लक्षणा हि शब्ददाप ।
वेद्यधिकरण्यं चान्ययदाप । अतात्र वेद्यधिकरण्यान्ययभयान्नामधेयत्वमिति
नोक्तम् । इध्ना जुहोति ग्रीहिभिर्यजेतत्यादौ ऋगादिशब्दानां द्रव्यविशेष-
त्यन्त रूढतया यागनामत्वासम्भवादगत्या गुणत्वमाप्नीयत । सामेन यजेते
त्यत्राप्यप्रसिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनापेक्षया परं प्रसिद्धार्थद्वारेण लक्षणा
भ्रमणम् । प्रकृतं त्स्मिच्छब्दस्य ऋकप्रसिद्धार्थाभ्यां यागनामधेयत्वाङ्गीकारा-
युक्तं । नाम्नं प्रयोजनं तु सर्वत्र व्यवहारलाघवमव । नाहं ऋत्विग्वरणादिषु
अनेनाहं यक्ष्ये इत्याख्यानापोषाद्यो नामधेयमन्तरेण लघुं कश्चिदस्ति ।

नापीति । उद्भिच्छब्दवाच्यं खनित्ररूपां गुणस्तेन पशु भावयोर्द्वित्वेव
खनित्रस्य पशोश्च यं कार्यकारणभावः सवन्धः स यजतेत्यत्रत्येनाख्यात
प्रत्ययेन विधीयत इत्याशयः ।

परपदार्थोति । विधिवोधकप्रत्ययनं हि स्वप्रकृत्यर्थस्य विधानं सनिकृष्ट-
त्वादमर्हातु योग्यम् । प्रकृत्यर्थस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तौ तु तं प्रकृत्यर्थमुद्दि-
श्यान्यस्य कस्यचिद्विधानं धातु भवति । विधिर्हि नियमेनोद्देश्यसापक्षः ।
तथाच विधिवोधकं प्रत्यय उद्देश्यविधेयभावसवन्धं बोधयति । स च सवन्ध-
प्रकृत्यर्थस्य विधेयतयाद्देश्यतया वा भवतु । तत्रापि प्रकृत्यर्थस्य विधेयत्व-
वरम् । तदसमवे तद्देश्यत्वम् । तथा च प्रकृत्यर्थस्य विधेयतयाद्देश्यतया
वान्वये सति न तदुत्तरप्रत्ययेन परपदार्थविधानं भवति । प्रकृतं तु पशु-
मुद्दिश्योद्भिरूपस्य गुणस्य विधानमिति न तत्र प्रकृत्यर्थो यागो विधया
नाप्युद्देश्य इति परपदार्थविधानमवर्जनीयम् । आख्यातघटितपापेक्षया
परमन्यघटपदमुद्भिद्वति तस्य विधानं विप्रकृत्यर्थविधानं स्यादित्यर्थः । धातुर्हि
तत्प्रकृतिकेन विधिवोधकप्रत्ययनं तदर्थस्य विधानं बोधिते स्वार्थायैव निर्दिष्टो
भवति न परार्थः । यथा सामेन यजतत्यादौ । यत्र च तत्प्रकृतिकेन विधि-
बोधकेन प्रत्ययेन तादृशधात्वर्थमुद्दिश्या यस्य विधानं बाध्यत तत्र स धातु-
परार्थं निर्दिष्टो भवति । यत्र च तत्प्रकृतिकेन विधिवोधकप्रत्ययनान्यदव-
किञ्चिदुद्दिश्यान्यस्यैव कस्यचिदर्थस्य विधानं बाध्यते तत्र धातुरत्यन्तं परार्थ-
तया निर्दिष्टो भवति । प्रकृतिं विना केवलस्य प्रत्ययस्य प्रयागाद्यभयन-
प्रत्ययप्रयागस्य साधुत्वार्थमव केवलं तत्र धातादृशकारणात् । किञ्चैव प्रत्यय-
प्रयागस्य साधुत्वार्थमव तत्प्रकृतिर्तया धातारुच्चारणं चेत्सामान्यतः कृम्यस्य-

चिदविधानाद्धातोरत्यन्तपारार्थ्यापत्तेश्च । यज्यानर्थक्यापत्तेश्च । नहि तदानेन
करणं समर्थ्यते । गुणस्य करणत्वेनान्वयात् । नापि फलम् । पशोर्भाव्यत्वे-
नान्वयात् । अथ गुणफलसंबन्धविधाने यागस्याश्रयत्वेन संबन्ध इति चेन्न ।
युजेतेत्यत्र आश्रयत्ववाचकपदाभावात् । अथ सिद्धान्ते करणत्वमिवाश्रयत्व-
मपि लक्ष्यमिति चेन्न । आश्रयत्वापेक्षया करणत्वस्य लघुत्वेन तल्लक्षणाया

धातुष्वन्यतमो निर्देष्टव्यो न विशेषार्थको यजादिरित्याह--यज्यानर्थक्येति ।
नाहि तदेति । तदा गुणफलसंबन्धविधाने विवक्षिते सत्यनेन यजधातुना
स्वार्थो यागः करणतया न प्रतिपाद्यते । तस्याविधेयत्वात् । पशोरिति । पशोः
साध्यत्वेन तस्यैवोद्देश्यत्वात् ।

अथ यथा दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् (तै. ब्रा. २।१।५।६) इत्यत्र होमस्य
धात्वर्थस्याश्रयतया दधिकरणत्वेऽन्वयमङ्गीकृत्य तेन होमार्थेन दधिकरणत्वे-
नन्द्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः पूर्वमुक्तः (पृ. ४२।६) तथात्र कुतो न स्वीक्रियत
इत्याह--अथ गुणफलेति । यागीयेनोद्भित्करणत्वेन पशुं भावयेदिति वाक्यार्थः ।
एवं वाक्यार्थे स्वीक्रियमाणे न यजधातोरानर्थक्यम् । नाप्यत्यन्तपारार्थ्यम् ।
दध्ना जुहोतीत्यत्रेव धात्वर्थस्य विधेयेन सह संबन्धात् । दध्ना जुहोतीत्यत्र
होमस्य धात्वर्थस्योद्देश्यतया विधेयेन दध्ना सह संबन्धः । अत्र च यागस्य
धात्वर्थस्याश्रयतया विधेयेनोद्भित्करणत्वेन सह संबन्ध इति विशेष इत्यन्यत् ।
धात्वर्थस्य विधेयेन सह संबन्धस्तृभयत्र तुल्य एवेति नात्यन्तपारार्थ्यमित्य-
भिमानः । परपदार्थविधानं तु दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्रेव सहामित्याशयः ।

पदाभावादिति । नहि यजधातुत्तरं सप्तमीश्रित्ययादिराश्रयत्वप्रतिपादकः
कश्चन शब्दो दृश्यते ।

सिद्धान्त इति । उद्भिच्छब्दस्य नामधेयत्वाङ्गीकारेपि यथा यागस्य
धात्वर्थस्य करणरूपार्थप्रतिपादकशब्दमन्तरेणैव प्रत्ययार्थभावनायां करणत्व-
नान्वयः स्वीक्रियते तथेदानीं पूर्वपक्षिणा यागस्याश्रयरूपार्थप्रतिपादकशब्द-
मन्तरेणैवोद्भिदेति तृतीयान्तार्थे आश्रयत्वंनान्वयः स्वीकर्तुं शक्यः । सिद्धान्ते
यजधातोर्यागकरणकत्वरूपेण लक्षणेति चेद्विदानीमपि यागाश्रयकत्वरूपेण
लक्षणास्तिवति समानमेवेत्याशयः ।

आश्रयत्वापेक्षयेति । कर्तृत्वाद्या आधारैतराः कारकशक्यः स्यातन्व्येण
क्रियान्वयप्रयोजिका भवन्तीत्यतस्ताः स्यतन्त्रा इत्युच्यन्ते । आधारशक्तिस्तु
कारकशक्तिस्त्वेन सात्त्विकैः स्वीकृतापि न स्यातन्व्येण क्रियान्वयप्रयोजिका ।
आधारस्य कर्त्रादिद्वारैव क्रियासंबन्धात् । अत आधारात्कारकः कर्त्रादिशक्तिपार-

एव युक्तत्वात् । फलाय विधीयमानो गुणो यत्र कारकतामापद्यते स आश्रयः । तत्र चाश्रयत्वम् । करणत्व च निष्कृष्टा शक्तिरिति लाघवम् ।

किंच गुणफलसवन्धविधाने करणीभूतो गुणस्तद्विष्टं वा करणत्व फलोद्देशेन विधेयम् । तत्रापि पक्षे करणत्वस्य गुणोपसर्जनत्वेन प्रतीतिर्लक्षण-यैव वाच्या । तस्य तृतीयाप्रत्ययार्थत्वात् प्राधान्येनोपस्थितेः ।

तन्व्यमेव । तथा च यत्राश्रयत्वे तद्वितरकारकशक्तौ वा कस्मिन्नर्थे लक्षणा कायति सशयस्तत्र लाघवात्स्वतन्त्रशक्तावेव लक्षणा स्वीकार्या भवति । प्रकृते च पशुरूप फलमुद्दिश्य विधीयमानो य उद्भिद्द्रुपा गुणः स यस्यां क्रियायां करणकारकतां प्राप्नोति स यत्र क्रियारूपस्तस्योद्भित्करणत्वस्याश्रयः । तथाचाश्रयत्वार्थं लक्षणाया गौरवं स्पष्टमेव । निष्कृष्टेति । नतन्त्रेत्यर्थः । किंचोद्देश्यविधेयभावो हि वाक्यार्थः । तथाच वाक्यार्थं प्रथमत उद्देश्यविधेय भावस्य प्रतीतिः । तदैव विधेयतयान्वय करणत्वेनेति करणत्वस्य शीघ्रमुप स्थितिः । उद्देश्यविधेयेतरार्थानां तु पश्चादुद्देश्ये विधेये वान्वय इति तादृशान्वयप्रयोजकीभूतस्याश्रयत्वाद्देः पश्चादुपस्थितिः । तथा च शीघ्रोप-स्थितिके करणत्वार्थ एव लक्षणा समुचिता भवति ।

किंचेति । उद्भिच्चउद्धार्यं खनित्रम् । तत्पशुरूपं फलमुद्दिश्य विधीयते । परंतु केवलेन खनित्रेण न पशुप्राप्तिः । किंतु यजिज्जियानिरूपितकरणत्वविशिष्टेन । तथा च पशुभावनाया साधनत्वेन किं विधीयते यागीयकरणत्वविशिष्ट खनित्रमुत खनित्रनिष्ठ यागीय करणत्वमिति सशयः । तत्रोद्भिदेति तृतीया यागीयकरणत्ववाधिका न तु पशुभावनाकरणत्ववोधिकेति बोध्यम् । तत्रापि इति । यागीयकरणत्वविशिष्ट खनित्र पशुभावनाया करणत्वेन विधीयत इति पक्षे इत्यर्थः । करणत्वस्येति । उद्भिदेत्यत्रत्यतृतीयाप्रत्ययार्थस्य यागीयकरण-त्वस्येत्यर्थः । गुणोपसर्जनत्वेन । खनित्ररूपगुणनिरूपितविशेषणत्वेन । लक्षण-स्येति । प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययत शक्त्या यापस्थितिः सा प्रकृत्यर्थनिरूपित-प्रधानत्वेनेव भवति । शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । पतन्मूलक एव प्रकृतिप्रत्ययार्थ-यामेध्ये प्रत्ययार्थस्य प्राधान्योक्त्युत्सर्गे । तथा च यागीयकरणत्वविशिष्ट यत्खनित्र तदत्र पशुभावनायां करणत्वेन विधीयत इतिपक्षे तृतीयाप्रत्ययार्थस्य यागीयकरणत्वस्य प्रकृत्यर्थखनित्रनिरूपिताप्रधानत्वेन प्रतीतिरपेक्षिता सा शक्त्या दुर्लभा । अतोत्र लक्षणाप्यायस्यर्काति भावः । यस्माच्छब्दाद्यार्थं शक्त्या येन रूपेण प्रतीयत तस्यैवार्थस्य रूपान्तरेण प्रतीतिरपेक्षितत्वे लक्षणव स्वीकार्या भवति । अत एवापत्याय विधीयमानस्याप्यणादिप्रत्ययस्य नापत्या-

यदापि गुणनिष्ठं करणत्वं फलोद्देशेन विधेयं तदापि फलभावनायां करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिलक्षणयैव वाच्या । तृतीयाभिहितस्य करणकारकस्य क्रियान्वययोग्यस्य करणत्वेनान्वयायोग्यत्वात् । करणशब्देनाभिहितं हि करणकारकं तत्त्वेनान्वययोग्यं न तृतीयाभिहितम् । करणशब्दादिव तृतीयातस्तृतीयोत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

अतश्च करणत्वेनान्वययोग्यगुणनिष्ठकरणत्वोपस्थितिलक्षणयैव वाच्या । लक्षणया चोपस्थितकरणत्वस्य करणीभूतस्य वा गुणस्य फलभावनायां यत् करणत्वं तदपि लक्षणयैव वाच्यम् । श्रूयमाणया तृतीयाया गुणमात्रस्य यागं प्रति करणत्वाभिधानात् ।

शब्दपर्यायत्वम् । शक्तिभेदात् । अपत्यशब्दाद्धि अपत्यरूपस्याथस्यापत्यत्वेनैव केवलं प्रतीतिः शक्त्या जायते । न तु किञ्चिन्निरूपितविशेष्यत्वेन तादृशविशेषणत्वेन वा । औपमयादिशब्देष्वणप्रत्ययाद्धि तादृशार्थप्रतीतिः प्रकृत्यर्थेनिरूपितविशेष्यत्वेनैव । नहि दशरथस्यापत्यमितिवदशरथस्याणिति प्रयोगो भवति । एवमेवात्र तृतीयाप्रत्ययस्य करणशब्दस्य च क्रियासाधनरूपेणैव समत्वेपि शक्तिभेदो बोध्यः ।

द्वितीयपक्षं दूषयति—यदापीति । कारकविभक्तिर्हि स्वार्थं कर्तृत्वकरणत्वादिरूपं प्रकृत्यर्थप्रतियोगिकक्रियानुयोगिकसंसर्गत्वेनैव शक्त्योपस्थापयति । न तु विभक्तिप्रत्ययान्छक्त्योपस्थितस्यार्थस्य किञ्चिन्निरूपितविशेष्यत्वं तादृशविशेषणत्वं वा भवति । कर्तृकर्मोदिशब्दान्तु या कर्तृत्वाद्यर्थस्य प्रतीतिः सा किञ्चिन्निरूपितविशेष्यत्वेन तादृशविशेषणत्वेन वा । न तु संसर्गत्वेन । अत एव घटः कर्म आनयनमित्येवं पद्त्रयात्र घटानयनरूपार्थस्य बोधः । प्रकृते चोद्भिदेति तृतीयाप्रत्ययाद्यो यामीयकरणरूपोऽथ उपस्थितः स पशुभाषनायां करणत्वेन विशेषणं क्रियते । सा च विशेषणत्वेनोपस्थितिलक्षणां विना दुर्लभेति भावः । आद्यपक्षेऽप्यर्थं बोधः । तदा तृतीयाप्रत्ययार्थस्य करणत्वस्य विशेषणत्वेन प्रतीतिलक्षणार्थनैव । शब्दशक्तिस्वाभाव्येन विभक्तिप्रत्ययान्छक्त्योपस्थितस्यार्थस्य संसर्गत्वेनैव भानमिति सिद्धान्तात् ।

दूषणान्तरमाह—लक्षणया चेति । तृतीयाप्रत्ययादुद्भिदेऽयामीयकरणत्वमवबुध्यते । तादृशाद्भिद्विप्रयामीयकरणत्वस्य यत्पशुभाषनायां करणत्वं तद्बोधिका विभक्तिरत्र नास्तीति कथं तस्य शाब्दबोधं भानं स्यात् । तथा चोद्भिद्विप्रकरणत्वरूपार्थबोधकस्याद्भिदेति तृतीयान्तपदस्याद्भिद्विप्रकरणत्वकरणत्वरूपेणैव लक्षणा स्वीकार्या स्यादिति भावः । एवं गुणफलसंबन्धविधाने

अत एव तन्त्ररत्ने चतुर्थे करणीभूतगोदोहनादेः पञ्चम्यत्वं समभिव्याहारादित्युक्तम् । अतश्च गुणफलसंबन्धविधाने धातोरत्यन्तपारार्थ्यादिवहुदोषवत्त्वादुद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे गुणविशिष्टकर्मविधानमेव स्वीकार्यम् ।

तथा सति हि यजिना लघुभूतं करणत्वमात्रं लक्ष्यते । उद्भिच्छब्देन च प्रकृत्यंशेन मत्वर्थमात्रं लक्ष्यमिति गुणफलसंबन्धविधानालाघवं भवति । धातोरत्यन्तपारार्थ्यादिकं तु न भवत्येव । धात्वर्थस्यैव फलोद्देशेन विधानात् ।

अतश्चोद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे तेन मत्वर्थं लक्षयित्वा गुणविशिष्टकर्मविधानं स्वीकार्यमुद्भिद्गता यागेन पशुं भावयेदिति । कर्मनामधेयत्वे

विप्रकृष्टार्थविधानं (१) यजधातोर्यागाश्रयत्वे लक्षणा (२) तृतीयाप्रत्ययस्य करणत्वमात्रं च लक्षणा (३) तृतीयान्तस्योद्भिदेत्यस्य चोद्भित्करणत्वकरणत्वेयं लक्षणा (४) इत्येवं बहुदोषसद्भावाच्चोद्भिदेत्यत्र गुणफलसंबन्धविधानं युक्तम् । दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र त्यगत्यैते दोषाः सत्या भवन्ति । दधिशब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वेन तत्र यागनामधेयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । शक्त्यन्तरकल्पनं तु अनेकलक्षणाश्रयणापेक्षयापि गुरुभूतम् । उद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वे तु न शक्त्यन्तरकल्पनम् । किंत्वेकैव यागविशेषेयं शक्तिरिति ।

अत एवेति । गुणफलसंबन्धविधाने विप्रकृष्टार्थविधानाद्विबहुदोषसत्त्वाद्देवेत्यर्थः । तन्त्ररत्नं पार्थसारथिमिश्रकृतो ग्रन्थविशेषो वार्तिकव्याख्यानरूपः । गौर्दुहतेति गोदोहनं द्रोहनाधारपात्रम् । दशपूर्णमासप्रकरणे चमसेनापः प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामस्य इत्युच्यते । तत्र गोदोहनाभावेपि चमसेन जलानयने कतुसिद्धिर्भवत्येवेति न गोदोहनस्य कत्वर्थत्वं सम्भवति । किंतु पशुरूपफलप्राप्तिद्वारा पुरुषार्थत्वमेव । तथा च गोदोहनस्य गुणस्य पशुरूपफलार्थत्वमवश्यं वाच्यम् । परंतु गुणफलसंबन्धविधाने बहुदोषसद्भावाच्च तथाविधः संबन्धस्तत्रोक्तः । किंतु केवलं गोदोहनेन पशुकामस्येत्येवं गोदोहनस्य पशोश्च समभिव्याहारात्तेन प्रमाणेन लिङ्गश्रुती कल्पयित्वा गोदोहनस्य पञ्चम्यत्वमुक्तम् । इयं चतुर्थ्यायाये प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणेऽस्ति ।

गुणसमर्पकत्व इति । कर्मनामधेयत्वमस्माकृत्य तानिन्नरूपगुणप्रतिपादकत्वं इत्यर्थः । गुणविशिष्टकर्मविधानमेवेति । यावच्छक्य गौरवपरिहारेणैव वाक्यार्थस्य कर्तव्यत्वात् । लघुभूतमिति । आश्रयत्वापेक्षयेति शेषः । मत्वर्थमात्रमिति । सोमेन यजेतेत्यत्रेवेति भावः । एव मत्वर्थलक्षणाश्रयणे धातोरत्यन्तपारार्थ्यादीन्बहुदोषान्परिहृत्य यद्यपि वाक्यार्थः कर्तुं शक्यते तथापि यागनामधेयत्वे ततोपि लाघवं वाक्यार्थः कर्तुं शक्यते इत्याह-कर्मनामधेयत्वं

तूद्भिच्छब्दस्य न मत्वर्थलक्षणा । मुख्ययैव वृत्त्या यजिसामानाधिकरण्येन तस्यान्यसंभवात् । उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदिति ।

संभवति च मुख्येऽर्थे लक्षणा आश्रयितुं न युक्ता । संनिकृष्टविधानं तु समानमेव । न चैवं सोमेन यजेतेत्यत्रापि सोमपदस्य यागनामधेयत्वापातो गुणसमर्पकत्वे मत्वर्थलक्षणापत्तेरिति वाच्यम् । सोमपदस्य लतायां रूढत्वेन यागनामधेयत्वानुपपत्तेरगत्या लक्षणाश्रयणात् । उद्भिच्छब्दस्य तु नैवं वाच्योऽर्थः कश्चित्सासिद्धः । उद्भिद्यतेऽनेनेति योगस्य तु गुण इव यागेऽपि फलोद्भेदनकारिण्युपपत्तेः । तत्सिद्धमुद्भिच्छब्दस्य मत्वर्थलक्षणाभयाद्यागनामधेयत्वमिति ।

‘चित्रया यजेत पशुकामः’ (तै. सं. २।४।६) इत्यत्र चित्राशब्दस्य वाक्यभेदभयात्कर्मनामधेयत्वम् । तथा हि — न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं

त्विति । समानमेवेति । कर्मनामधेयत्वाभावे मत्वर्थलक्षणायां याग एव विधेयः । कर्मनामधेयत्वेऽपि च याग एव विधेय इति विप्रकृष्टार्थविधानरूपो दोषो नास्तीति सममेव । केवलं लक्षणापरिहारायैव नामधेयत्वाङ्गीकार इति भावः । लतायां रूढत्वेनेति । तथा च तत्र कर्मनामधेयत्वाङ्गीकारे सोमपदस्य लताविशेष एका शक्तिरपरा च कर्मविशेष इति शक्तिद्वयकल्पनं स्यात् । तच्च लक्षणापेक्षयापि गुरुभूतं भवतीति भावः ।

अथ कर्मनामधेयत्वाङ्गीकारस्य वाक्यभेदभयरूपं द्वितीयं कारणमुदाहरति—चित्रयति । यथा सोमशब्दस्य लताविशेषरूपो रूढ्यर्थस्तथा चित्राशब्दस्य न कश्चिद्विशेषोर्थः सिद्धः । किंतु भिन्नभिन्नानेकधर्मयुक्तं वस्तु चित्राशब्देनोच्यते । दधि मध्वित्यनेनोत्पत्तिवाक्येन विहितस्य यागस्य भिन्नभिन्नदध्याद्यनेकद्रव्ययुक्तत्वान्नस्य चित्रेति नामधेयं युज्यते । तथा च सोमशब्दस्य शक्त्यन्तरकल्पनारूपगौरवभिया न कर्मनामधेयत्वं स्वीकृतं तथात्र गौरवं नास्ति । तथा च प्रकृतो दध्याद्विद्रव्यको याग एव चित्राशब्देनोच्यते इति फलसाकाङ्क्षस्य तस्योत्पत्तिवाक्यस्य पशुरूपं फलमनेन चित्रया यजेत पशुकाम इति वाक्येन बोध्यत इति नात्र वाक्यभेदः । यदि च चित्रेति यागनामधेयं न स्वीक्रियते तर्हि वाक्यभेदो दुरुद्धरः स्यात् । तथाहि । विन्नचिचित्रं कंचित्पदार्थविशेषं चित्राशब्दार्थं वृद्धीत्वा प्रकृते यागे स पदार्थविशेषो गुणत्वेन विधीयते चेत्पशुकामपदमनन्वितं स्यात् । फलबोधने चित्रापदमनन्वितं स्यात् । उभयविधाने वाक्यभेदः स्पष्ट एव ।

समप्रति । ' दधि मयु पयो घृत धाना उदक तण्डुलास्तत्सृष्ट प्राजापत्यम् ' इत्यनेन विहितत्वाद्यागस्य विशिष्टविधानानुपपत्तेः । प्राप्तस्य च यागस्य फलसंबन्धे गुणसंबन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदे । अध चित्राशब्दात् चित्रत्वस्त्रीत्वयो प्रतिपत्ते. स्त्रीत्वस्य च स्वभावात् प्राणिधर्मत्वात्प्रकृते दध्यादिद्रव्यके

दधि मध्विति । धाना भ्रष्टा यवास्तण्डुला वा । एतद्दध्यादिक सृष्टमिथो मिश्रित सद्यदक किञ्चिद्द्रव्य भवति तत्प्राजापतिद्वयताकमित्यर्थ । अत्र वाक्ये द्रव्यदेवतयोर्द्वयारपि निर्देशादय यागात्पत्तिविधि । अतो यागस्य प्राप्तत्वाच्चित्रयेति वाक्येन पुनस्तस्य विधान न समवतीति न विशिष्टविधानमत्र वक्तुं शक्यते । सोमन यजेतत्यत्र यागस्य वचनान्तरेणाप्राप्तत्वाद्द्विशिष्टविधान वक्तुं शक्यते । तच्च मत्वर्थलक्षणया साधितम् । अत्र तु यागस्य वचनान्तरेण प्राप्तत्वान्मत्वर्थलक्षणयापि न विशिष्टविधान समवतीति मत्वर्थलक्षणाभ्य यागनामधयकारणत्वेनात्र नोक्तम् । किंतु वाक्यभेदभयाद्वा चित्रेत्यस्य यागनामधयत्व स्वीकार्यं भवति । ननु नात्र गुणो विधेयः । किंत्वेक पशुरूपफलसंबन्ध एवात्र विधेयः । चित्रयेति तु दध्यादिसृष्टद्रव्यस्योत्पत्तिविधिस्यानुवादः । तस्य च दध्याद्यनकपदार्थमिश्रितत्वाच्चित्रत्व समवतीति तस्यानुवादं कर्तुं शक्यत । तथा च नात्र वाक्यभेद शति चेद्दन्त वृद्धिकभिया पलायित सर्पमुख पतितोसि । अत्रानुवादे प्रयोजनाभावन चित्रयेत्यस्य नैरर्थक्यप्रसङ्गात् । नरर्थक्यदोषश्च वाक्यभेददापापेक्षयापि गरीयान् । नैरर्थक्यदापो हि वक्तुबुद्धिमान्द्यविशेष स्फारयति ।

ननु दधि मध्वित्यत्र प्रकृतोपि यागो नात्तरत्र संबध्यत । किंतु चित्रयत्यनेनापूर्वं एव यागा विधीयते । तदा वाक्यभेदमन्तरणैव सोमन यजेतत्यत्रैव मत्वर्थलक्षणया वाक्यार्थोपपत्ति स्यात् । तथा च मत्वर्थलक्षणाभयान्नामधयत्वमत्रति वक्तव्यं न तु वाक्यभेदभयादिति चत् प्रकृतदानाप्रकृतप्रक्रियारूपदोषद्वयमधिक्रमापत्ति । तत्र द्वापद्वय वाक्यभेददापापेक्षयापि गरीयो भवति । ननु चित्राशब्दस्य नामधयत्वाङ्गीकारे यद्यपि वाक्यभेदो न भवति तथापि चित्राशब्द स्त्रीत्व न कश्चिदप्युपपद्यते । तथा च तस्योपपत्तये प्रकृतदानमप्रकृतप्रक्रिया चेति दोषद्वय नान्तरीयकतया सहमव भवतीति चेत्तर्हि प्रकृतयागसंबन्धाभाव कीदृशी स्त्रीत्वस्योपपत्तिर्भवतीति वक्तव्यमित्याशयनाह—अथ चित्राशब्दादिति । स्त्रीत्वापपत्तायभिनिवशब्देन चित्रयत्यत्र दधि मध्विति विहितयागसंबन्धेन कस्याचिद्विधि । नाप्यपूर्वाधिपर्यम् । मत्वर्थलक्षणया विशिष्टविधानापि स्त्रीत्वस्यानुपपत्तः । अत प्राणिद्रव्यका य विहिता यागास्तद्व्यतमसंबन्धेन चित्रयेति वाक्यस्य प्रवृत्ति स्वीकार्या भवति । तदाह—

कर्मणि निवेशायोगान्नेन वाक्येन प्रकृते कर्मणि गुणविधानम् । किंतु प्राणि-
द्रव्यके कर्मणि । तत्रास्य वाक्यस्यानारभ्याधीतत्वात्, अनारभ्याधीतानां च
'प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात्' (जै. सू. ३।६।२) इति न्यायेन प्रकृतिगामित्वात्
प्राणिद्रव्यकाणां च यागानां 'दैक्षस्य चेतरेषु' (जै. सू. ८।१।१३) इति
न्यायेनाग्नीषोमीयप्रकृतिकत्वात्तदनुवादेनानेन वाक्येन गुणो विधीयते ।

दैक्षस्य च ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन स्वतन्त्रफलाकाङ्क्षाया अभावात्पशुकाम-
पदं न फलसमर्पकम् । किंतु अग्नीषोमीयपश्वर्जनाङ्गतया प्राप्तकामनानुवादः ।
तथा च न वाक्यभेद इति चेत् तथापि दैक्षानुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधाने

किंतु प्राणिद्रव्यके इति । प्राणिद्रव्यकेषु कर्मसु ये विकृतिभूता यागास्तेषु
चित्रयेत्यस्य न संबन्धः । अनारभ्याधीतस्य प्रकृतावेव संबन्धात् । तथा च
सूत्रं प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् (जै. सू. ३।६।२) इति । अद्विरुक्तत्वादिति पद-
च्छेदः । अनारभ्याधीतस्य सर्वार्थत्वे प्रकृतिविकृतयोः संबन्धे प्रकृतिसंबन्धस्य
तस्य विकृतावतिदेशेन प्राप्तिरका । स्यातन्मध्येण तस्य विकृतौ संबन्धेन तत्प्रा-
प्तिर्द्वितीयेति पुनरुक्तत्वं स्यात् । तथा च द्विरुक्तत्वाभावाद्यानारभ्याधीतस्य
प्रकृतावेव संबन्ध इति तदर्थः । याशब्द एवार्थः । द्विरुक्तत्वादितिच्छेदे तु
विकृताविति पदमध्याहृत्य विकृतौ द्विरुक्तत्वापत्त्या प्रकृतावेव संबन्ध इत्यर्थः ।
चित्रयेति वाक्यस्य दधिमध्वित्यनेनासंबन्धे किञ्चित्कर्मविशेषं प्रकृत्यास्योक्त-
त्वाभावेनानारभ्याधीतत्वात्प्रकृतावेव संबन्धः स्यात् । प्राणिद्रव्यकाश्च यागा
अग्नीषोमीयप्रकृतिकाः । आलभतित्तोदनाच्चोदितत्वसाम्यात् । तथा च सूत्रम्-
दैक्षस्य चेतरेषु (जै. सू. ८।१।१३) इति । दैक्षोऽग्नीषोमीयः । वीक्षितेनानुष्ठयेषु
पशुयागेष्वग्नीषोमीयस्य प्रथमभावित्वात् । तथाचाग्नीषोमीयपशुधर्मा इतरेषु
प्राणिद्रव्यकयामेष्वतिदेश्या इति सूत्रार्थः । न चाग्नीषोमीयरेष्विविकृतित्वा-
त्कथं प्रकृतित्वमिति वाच्यम् । ऐष्टिकरूपेण विकृतित्वेऽपि पाशुकरूपेण
तस्य प्रकृतित्वाङ्गीकारे वाधकाभावात् । नन्वेवं चित्रयेतिवाक्यस्याग्नीषोमीयं
पशुमालभेत्यनेन संबन्धे तत्र चित्रत्वं गुणः पशुरूपं फलं चेति द्वयं तत्र
निवेश्यं भवतीति वाक्यभेदोऽस्त्येवेति चेत्तत्राह-- दैक्षस्य चेति । किंतुअग्नीषो-
मायेति । नात्र पशुकाम इत्यनेन हस्त्यभ्वादिपशुप्राप्तिर्यागीयफलतया बोध्यते ।
किंतु यज्ञसामग्नीषाधनवेलायामालम्भनीयपश्वानयनार्थं यज्ञात्पूर्वमेव तादृश-
पशुकामोऽभूत् । सात्र पशुकाम इत्यनेन केवलमनूयते । तथा च केवलं गुण-
विधिरवायामिति न वाक्यभेद इत्याशयः । चित्रत्वस्त्रीत्येति । केवलगुणविध-
यङ्गीकारेऽपि चित्रत्वस्त्रीत्वरूपगुणद्वयविधानेन वाक्यभेदो दुर्वार इति भावः ।

वाक्यभेदात् । विशिष्टकारकविधानेऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेद एव । कारक-
स्यापि प्राप्तत्वेन विशिष्टविधानानुपपत्तेश्च ।

पशुकामपदस्यापि स्वरसतः फलपरस्य कामनानुवादत्वे आनर्थक्या-
पत्तेश्च । न च नियमतः पश्वर्जनकामना भवति । कामनातः प्रागेव केनचिद्वृत्ते
पशौ तदभावात् । तथा च पशुकामपदस्य नित्यवच्छ्रवणवाधः ।

दैक्षस्योत्पत्तिशिष्टपुंस्त्वावरुद्धत्वेन तत्र स्त्रीत्वविधानानुपपत्तेश्च ।

विशिष्टेति । चित्रत्वस्त्रीत्वरूपधर्मद्वयविशिष्टः पशुरत्रैक एव गुणत्वेन विधेय
इत्याशयः । गौरवलक्षण इति । यद्यप्येवं विशिष्टविधाने शाब्दभयविद्योद्देश्य-
विधेयभाव एक एव भवति तथापि विधेरर्थतः पर्यवसानं चित्रत्वे स्त्रीत्वे च
भवत्येवेत्येवं प्रतिपत्तिगौरवं भवत्येव । वाक्यभेदश्च द्विविधः शाब्दार्थश्च ।
उद्देश्यविधेयभावद्वये द्विविधोप्ययं वाक्यभेदो भवति । उद्देश्यविधेयभावस्यैकत्वे
तु विशिष्टविधौ केवलमर्थो वाक्यभेदः । आर्थिकवाक्यभेदसत्त्वाद्यं गौरवलक्षणं
वाक्यभेद इत्युच्यते । किंचात्र शाब्दोपि वाक्यभेदोऽस्त्येवेत्याह-कारकस्यापीति ।
पशुना यजेतेत्यत्र पशोः करणत्वेन विधानात् । तथा चात्र वाक्यभेदसत्त्वात्
चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति धर्मद्वयं गुणत्वेन विधातुं भवति । तदुक्तं प्राप्ते कर्मणि
नानेको विधातुं शक्यते गुण इति । कामपदस्यापीति । इत्यभ्यादिपशुरूपं
फलं प्राप्तुं य इच्छति स पशुकामपदस्य स्वारासिकोर्थः । तेनैवार्थेन च
प्रकृतवाक्येधिकारिविशेषबोधनेन पशुकामपदं सार्थकं भवति । आलम्बनीय-
पशुसंपादकरूपोर्थस्तु न पशुकामपदात्स्वरसतः प्रतीयते । नापि च तेनार्थेन
प्रकृतवाक्ये पशुकामपदस्य कश्चनोपयोग इति तस्य नैरर्थक्यं क्षोभः । तथा च
वाक्यभेदोपपत्तौ हाराय प्रवृत्तो मार्गभ्रंशात्तदपेक्षयापि गरीयसानर्थक्यदोषेण
घटतो भवतीति भावः । अनुवादमभ्युपेत्यैतदुक्तम् । घस्तुतोऽनुवाद एव न
संभवतीत्याह— न च नियमत इति । नित्यवादेति । अग्नीषोमीयपशुयागं कर्तुं
प्रवृत्तस्य नियतावस्थाविशेषद्योतकं पशुकामपदमत्र श्रूयत इति यक्तव्यम् ।
तादृशावस्थायाश्च तादृशयज्ञकर्तारि कादाचित्कत्वे पशुकामपदं वाधितं स्यात् ।
यतोऽनुवादरूपेणापि पशुकामपदमन्वेतुं नार्हति । अनित्यस्य नित्यवदनुवादा-
संभवात् ।

पुंस्त्वावरुद्धत्वेनेति । पशुना यजेतेत्यत्र 'आडो नाऽस्त्रियाम्' (पा
सू. ७।३।१२०) इति सूत्रेण नादेशो विहितः । स च तत्रास्त्रियामित्युक्त-
त्वास्त्रियं प्रतिपिद्धः । तथा प्रकृतेर्जाग्नीषोमीय इत्यत्राज इति पुंस्त्वेन निर्देशो
दृश्यते । तथा चांत्पत्तिवाक्ये पुंस्त्वविशिष्ट एव पशुर्निर्दिष्ट इति तत्र याग

आमिक्षायागानुवादेन वाजिनविधानवत् (जै. सू. २।२।२३) ।

‘कृष्णसारङ्गोऽग्नीषोमीयः’ इति विशेषविहितेन स्वसंनिधिपृष्ठेन च कृष्णसारङ्गवर्णेनावरुद्धे चित्रत्वस्यानारभ्याधीतेन सामान्यशास्त्रेण विधानानुप-
पत्तेश्च । पाशदश्यावरुद्ध इव साप्तदश्याविधानम् (जै. ३।६।९) ।

अथ सा भूदग्नीषोमीयपश्वनुवादेन चित्रत्वस्त्रीत्वविधानम् । ‘सारस्वती
मयी’ (म. सं. ४।७।८) इति वाक्यविहितयागाङ्गमेप्यनुवादेन तु गुण-

तद्विरुद्धं स्त्रीत्वं विधातुं न शक्यते । सामान्यं हि विशेषस्य प्रवेशः सुवचा
न तु विशेषस्य विशेषान्तरं ।

आमिक्षांति । एवं जैमिनीये द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे नवमाधिकरणे
चिन्तितम् । तत्र पर्यासि दृष्ट्यावयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्
(तै. ब्रा. १।६।२) इति ध्रुयंत । घर्नीभूतः पयःपिण्ड आमिक्षा । जलं वाजिनम् ।
तत्र वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्येनामिक्षारूपद्रव्यविशेषं पुरस्कृत्य वैश्वदेव्याय
उक्तः । तत्र च वाजिनस्य द्रव्यान्तरस्य प्रवेशसंभवाद्वाजिभ्यो वाजिनामिति
भिषं वाक्यं सत्कर्मान्तरविधायकमिति तत्र सिद्धान्तितम् । स्वैत्यमिय
चित्रत्वमप्यत्र विधातुं न शक्यत इत्याह- कृष्णसारङ्ग इति । यद्यपि विरुद्ध-
कथनं रूपविशेषो नोत्पत्तिशेषस्तथापि तत्संनिहितेन कृष्णसारङ्ग इति
वाक्येन विहितः कृष्णसारङ्गत्वरूपो विशेषधर्मस्तत्र संबद्ध इति अनारभ्याधी-
तेनात एव नूरस्थेनानेन चित्रयेति वाक्येन तत्र चित्रत्वरूपो धर्मः कृष्णसार-
ङ्गत्वाविरुद्धो विधातुं न शक्यत इति भावः ।

पाशदश्येति । एतच्च पूर्वं (पृ. ११९ प. ४) निरूपितम् । एवंच
चित्रयेति वाक्येन चित्रत्वस्त्रीत्वयोरेककमप्यग्नीषोमीयपशुसंबन्धेन विधातुं न
शक्यत इत्यतस्तद्वाचिमधिस्त्यादिव्याक्यविहितप्रकृतयागसंबन्धमित्येव स्वीकार्यं
भवेति ।

सारस्वतीति । अत्र सारस्वतीव्यतोऽंशानि मयीरूपः पशुविधीयत । अयं च
धिकृतभूता यागविशेषोऽग्नीषोमीययागरकृतकः । सारस्वतीं मयीति विधिश्च न
स्त्रीत्वविरुद्धं पुंस्त्वेनावरुद्धः । नापि चित्रत्वविशेषरूपविशेषजातिसंबन्धः ।
तथा च तत्र चित्रयति वाक्यस्य संबन्धः स्यात् । नापि च वाक्येनेह चित्र-
त्वसंबन्धकस्यैवात्र विधेयत्वात् । स्त्रीत्वस्य मयीति स्त्रीत्वनिर्देशनस्य मानसात् ।
तथा च चित्रयति स्त्रीत्वनिर्देशो मेषान्धनेन प्राप्तस्य स्त्रीत्वस्य कैवलमनु-
यात् । अनुयादोपि चायं न निरर्थकः । सारस्वतीं मयीत्यनेन वाक्ये चित्रयत्य-
स्य संबन्धो नान्येनान्येतरक्षोभनापेन्यात् । चित्रयत्यत्र न्यम्बोपसर्गस्य मयीरुपं

विधान स्यात् । चित्रयेति स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमात्रविधानात् । नच प्राकृतेन कृष्णसारङ्गवर्णेन नैराकाङ्क्ष्यान्न चित्रत्वविधान युक्तमिति वाच्यम् । उपदिष्टेन चित्रत्वेनातिदिष्टस्य वर्णान्तरस्य बाधोपपत्तेरिति चेन्नैवम् ।

नहि चित्रयेत्येकेन पदेन स्त्रीकारकस्योद्देश चित्रत्वस्य च विधानं सम्भवति । एकप्रसरताभङ्गलक्षणवाक्यभेदापत्तेः । उद्देश्यविधेयभावस्यानेकपद-

स्त्रीकारकमुद्दिश्य चित्रत्व विधीयते । नचानारभ्याधीतस्य प्रकृतावेव सर्वन्धो भवति न चित्रताविति कथं सारस्वती मपीति विहिते विकृतियाग सर्वन्ध इति वाच्यम् । अनारभ्याधीतस्य विकृतावप्रवृत्तौ यद्वीज तस्यात्राभावात् । अनारभ्याधीतस्य प्रकृतो मवृत्तो सत्या तादृशप्रकृतेर्विकृतिभूता या यागस्तत्र प्रकृत्यन्तर्गताना सर्वेषां धर्माणां तत्र सर्वज्ञानामनारभ्याधीताना च चोदकन प्राप्तिरिति पुन स्वातन्त्र्यणानारभ्याधीतस्य तत्र प्रवृत्तौ क्रियमाणाया द्विरुक्तत्वापत्तिस्तत्र तदप्रवृत्तौ बीजम् । यदुक्तं प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् (जे सू ३।६।२) इति । चित्रयत्यस्य त्वनारभ्याधीतस्य प्रकृतो पुस्त्याद्यवरोधान्न प्रवृत्तिरिति सारस्वती मपीति विहिते विकृतियागेतिदशेन चित्रत्वस्याप्राप्त्या चित्रयेत्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्येव चित्रत्वप्राप्तिरिति द्विरुक्तत्वाभावः । तथा च चित्रत्वस्यानारभ्याधीतस्यापि विकृता प्रवृत्तौ बाधकाभाव इति बोध्यम् ।

न च प्राकृतेनति । कृष्णसारङ्गोमीमीय इत्येव प्रकृतिस्यस्य कृष्णसारङ्गवर्णस्य तद्विकृतिभूते सारस्वतयागेतिदशेन प्राप्तो मेघ्या कीदृशो वर्ण इत्याकाङ्क्षाया अभावान्न चित्रत्वस्य तत्र सर्वन्ध स्यादित्याशयः ।

उपदिष्टेनेति । मपीमुद्दिश्य चित्रत्वविधानमोपदेशिकम् । कृष्णसारङ्गवणस्य च मेघ्या प्राप्तिरितिदशिकी । तथा चातिदिष्टादुपादिष्टं बलीय इति न्यायनापादिष्टस्य चित्रत्वस्येव मेघ्या सर्वन्ध स्यात्तातिदिष्टस्य कृष्णसारङ्गत्वस्यति भावः । समाधत्त-भेवमिति ।

एकप्रसरताति । अथ भावः । एकस्या वृत्तौ प्रसर प्रवेशा ययार्थयोस्तावेकप्रसरो । तथाभाव एरुप्रसरता एकवृत्तिप्रविष्टता । तस्या यो भङ्गस वाक्यभेदाविशेष एव । वृत्तिश्च पदपदार्थयोः सर्वन्ध शक्तिलक्षणान्यतररूपः । प्रकृतं च चित्रत्वस्त्रीत्वरूपधर्मद्वयविशिष्टं चित्राशङ्कस्य शक्तिः । तादृशशक्तिरूपायामेकस्या वृत्तौ चित्रत्वस्त्रीत्वया प्रयत्नः । तस्यात्र भङ्गस्याद्यदि स्त्रीकारकानुवादेन चित्रत्वमत्र विहितं स्यात् । उद्देश्यविधययार्हं पृथक् पृथक् शक्तयोपस्थितिरावश्यकी । अत्र चकस्या शक्ता स्त्रीत्याचित्रत्रया प्रवशात् तयोर्दृश्यविधयभावः सम्भवति । तथा च यथात्रादृश्यविधयभावात्

साध्यत्वात् । अत एव वपदकर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र विशिष्टभक्षविधिर्न तु मक्षानुवादेन प्राथम्यविधिरित्युक्तं तृतीये (३।५ अधि. १०) ।

मेघ्यनुवादेन चित्रत्वविधाने फलपदानर्थक्यापत्तेश्च । उभयविधाने वाक्यभेदात् । प्रकृतस्य च यागस्य फलाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । विश्वजिन्यायेन फलकल्पने गौरवम् । दधिमध्वित्याद्युत्पत्तिवाक्येनैतस्याधिकारवाक्यस्य प्रतिपन्नैकवाक्यतावाधेन वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । चित्राशब्दस्य तु कर्मनामधेयत्वे प्रकृतस्य कर्मणः फलाकाङ्क्षस्य फलसंबन्धमात्रकरणान्न वाक्यभेदः । प्रकृताया इष्टेनेकद्रव्यकत्वेन चित्राशब्दस्य तत्रोपपत्तेः । तत्सिद्धं वाक्यभेदभयाच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयमिति ।

भवेत्तथा शब्दाः पृथक् पृथक् शक्त्यार्थबोधकाः परिकल्पनीया भवन्तीति वाक्यं भिद्यते । एवं चायं वाक्यभेदविशेष एवेति बोध्यम् । वपदकर्तुरिति । प्रागुपपादितमेतत् (पृ. १०४-प. १) । तृतीय इति । तृतीयाध्यायस्य पञ्चमे पादे दशमाधिकरण इदं चिन्तितम् ।

दूषणान्तराप्याह—मेघ्यनुवादेनेत्यादिना । प्रकृतस्य च यागस्येति । दधिमध्वितिवाक्यविहितं यागे चित्रत्वेत्पस्थासंबन्धे तस्य फलं किञ्चित्कल्पनीयं स्यात् ।

विश्वजिन्यायेनिति । स स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् (जै. सू. ४।३।१३) इति न्यायेनेत्यर्थः । यत्र किञ्चित्फलं न निर्दिश्यते तत्र स्वर्गः कल्पनीयः । स्वर्गस्य सर्वरभिलाषितत्वात् । विश्वजिता यजेतेत्यत्रैवमेव स्वर्गरूपं फलं कल्पितम् । दधिमध्वित्यादीति । संनिहितयोर्वाक्ययोः परस्परसंबन्धेन वाक्यैकवाक्यताप्रतिपत्तिः स्वाभाविकी । तत्र च तयोरसंबन्धे वाक्यद्वयं मिथोऽसंबन्धमेवावतिष्ठते न तु महावाक्यरूपेणैकवाक्यता तत्र भवति । अयं च वाक्यभेदविशेष एव । अत्र वाक्यस्य महावाक्यस्य भेदे महावाक्यप्रदकयोरर्थयोर्भेदः पार्थक्यमित्यर्थः । प्रकृताया इष्टेरिति । दधिमध्वित्यादिवाक्यविहिताया इत्यर्थः । एतेन चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वाद्वाकारे शक्त्यन्तरकल्पनारूपं गौरवं स्यादिति परास्तम् । चित्राशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य चित्रत्वस्य मिथोऽपि चित्रदधिमध्वित्याद्युत्पत्तिप्रसङ्गक कर्मविशेषे सत्त्वात् । एवं च चित्राशब्दस्य वाक्यभेदभयात्कर्मनामधेयत्वं सिद्धम् । यद्यपि कर्मनामधेयत्वे चित्राशब्दे स्तित्वेन नापपत्तं तथापि न तत्राभिनिवेश्यम् । जलनामधेयशब्दस्यैव स्वभावात् तत्रास्त्वोपपत्तरिति बोध्यम् ।

अग्निहोत्र जुहोति (तै. स. १।५।९।१) इत्यग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्व तत्प्रख्यशास्त्रात् । तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वेनाग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत् । तथाहि विधिना तावत्तदेव विधेय यत्प्रकारान्तरेणाप्राप्तम् । अप्राप्तं शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । अग्निहोत्रशब्दस्य च गुणविधित्वे यो गुणस्तेन विधेयः स शास्त्रान्तरेण प्राप्तः । कथमिति चेत् शृणु । यदि तावदशौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निर्विधेय इत्युच्येत तदा यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैव प्राप्तत्वाद्धिव्यानर्थक्यम् ।

अथ कर्मनामधेयत्वहतभूत तत्प्रख्यशास्त्रमुदाहरति—आग्निहात्रमिति । कर्मनामधेयत्वेनाभिमता य शब्दस्तस्य कर्मनामधयत्वानङ्गीकारे यस्तदर्थो गुणत्वेन विधातु शक्य स्यात्स शास्त्रान्तरेण प्राप्त एव चतस्य पुनर्विधान मनर्थक स्यात् । तथा च तद्वैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या तस्य कर्मनामधेयत्व स्वीकार्यमिति भावः । तदुक्त सूत्रकारे—तत्प्रख्य चान्यशास्त्रम् (जै सू १।४।४) इति । तस्य गुणस्य प्रख्य प्रापकमन्यशास्त्र यत्र भवति तत्र तादृशगुणवाधकत्वेन ग्रहीतु योग्य पद नैरर्थक्यदोषाभिया कर्मनामधय स्वीकार्यमित्यर्थः । यदि तावदिति । अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधयत्वानङ्गीकारेऽग्निहोत्रशब्दं समासभेदेन गुणद्वय विधातु योग्य भवति । अत्रा हात्र यस्मिन्कर्मणि तदाग्निहात्रमिति व्याधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्याग्निरूपो गुणो होमाधारत्वेन विधातु शक्यो भवति । अग्नय हात्र यस्मिन्कर्मणि तदाग्निहोत्रमिति व्याधिकरणबहुव्रीहिमाश्रित्याग्निरूपो गुणो होमे देवतात्वेन विधातु शक्यो भवति । हात्र हुतम् । आधारत्वेन देवतात्वेन चाग्निरूपगुणविधायकत्वेऽग्निहात्र जुहातीति सोमेन यजेतेत्यत्रेव विशिष्टविधि स्यात् । इयास्तु विशाप । सोमेन यजेतत्यत्र मत्वर्थलक्षणा । अत्र तु लक्षणा नास्ति । बहुव्रीहिणाग्निहोत्रमित्यतस्सामानाधिकरण्येन धात्वर्थविशेषणमिति वक्तु शक्यत्वात् । अत्र च पक्षद्वयेपि व्याधिकरण बहुव्रीहिस्वीकारः क्लेशावह । तत्राप्यग्नये होत्र यस्मिन्नित्यत्र चतुर्थ्यन्तपूर्वपदकोत्यन्त क्लेशावहः । सतम्यन्तपूर्वपदकस्य बहुव्रीहे सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहिर्वा (पा सू २।२।३५) इति ज्ञापकेन वेद्याकरणै क्वचित्साधुत्वाद्ब्रीहिकारात् । यद्यप्येव चतुर्थीसमासेत्यन्त क्लेशा भवति तथाप्यनेनवाग्नेदेवतात्वप्रापणाद्यद्ग्नये च प्रजापतये च साय जुहातीत्यत्राग्नेर्देवतात्वस्य न विधि कित्वनुवादः । तथा च तनाग्नेर्देवतात्वमनूय तन्सन्निवाग्नं प्रजापतदेवतात्वाविधानमकथयति न तत्र वाक्यभेदः । अन्यथा तत्र देवताद्वयविधान वाक्यभेददोषो द्युर्वा

प्राक्यविहितदक्षिणाणुवादेन 'ग्रीक्षाश्वक्षाधतरभ गर्देभक्षाजाक्षावयथ ग्रीह्यथ
 १५ाथ तिलाथ मापाथ तस्य द्वादशशत दक्षिणा' (तां प्रा १६।१।१०)
 इति प्राक्येन गवादीनां विधानं प्रथमोक्तं (ज १०।३।३९) मगच्छत ।
 परस्परसापेक्षणा गवादीनां विधानेन वाक्यभेदाभावात् । अन्यथा दक्षिणा-
 णुवादेनानेकेषां गवादीनां विधानं नैव समञ्चेतेति ।

• अग्निप्रजापत्योश्च देवतयोः सतोः समुच्चयो न तु समुचितयोर्देवतात्वम् ।
 पृथक्कारकविभक्तिश्रवणात् । चकारार्थस्य विभक्त्यर्थेनान्वयात्तस्याप्राधान्यात् ।
 अतश्च नाग्नीषोमादिप्रजापत्योर्देवतात्वमिति ।

• अन्ये त्वाचार्या आहुः । अग्नये च प्रजापतये च साय जुहोतीति

ग्रीक्षाश्वश्चति । इदं ज्यातिप्रथमं श्रूयते । द्वादशशतमित्यस्य द्वादशाधिक
 शतमित्यर्थः । दशमाध्याय तृतीयपाद इत्यविधिसन्निधौ (१०।३।३९)
 इत्यादिषु अग्निनाय विचारं कृतं । तत्र द्वादशाधिकशतसख्यायां गवा
 १५पु सवपु, प्रत्येक सवन्धभेदाक्यभेदः । परस्परसापेक्षतया मिलितानां
 सख्यां विधीयते चत्तदपि न । मिथ्या विजातीयानां पदार्थानां समूह्य सख्या
 प्रतिपादनस्य प्रायाऽदर्शनात् । किंतु तस्य द्वादशशतमित्यत्र तस्यत्यक्यचनेन
 गवादिषु कस्यचिदेकस्येयं पदार्थस्येयं सख्यां प्रतीकृतं । सा च प्रथमोपस्थित
 त्वाङ्गैरवति निर्णयः ।

नन्वेवमग्निप्रजापत्याद्वयारवि मिथः सापेक्ष इत्यतस्त्वयदग्नय च प्रजापत
 य चति' वाक्यनाचगम्यते इति चेदद्वया समूह्य इत्यतस्त्वस्यात्तु देवतात्वस्य
 प्रत्येक पर्याप्तिरत आह -अग्निप्रजापत्योश्चति । अयं भावः । चतुर्थ्यां हि
 देवतात्वमवगम्यते । जुहोतीत्यनेन च तद्विशद्वतायां हामसवन्ध उच्यते ।
 तत्रामेदेवतात्वावगमे न प्रजापतिसापेक्षत्वम् । नापि च प्रजापतदेवतात्वा
 वगमग्निसापेक्षत्वम् । यत्र च तथादेवतात्व द्वित्वसख्यावद्वासाज्यवृत्तिः स्यात् ।
 किंत्वाग्निदेवतायां यो हामसवन्ध स प्रजापतदेवतासापेक्षः । तथा प्रजा
 पतदेवतायां या हामसवन्ध साग्निदेवतासापेक्षः । तथा चाग्नेः प्रजापतश्च
 देवतात्वप्रतिपत्तोऽनरपक्षैवेति देवतात्वस्य प्रत्येकपद्याप्तिः सिद्धा भवति ।

चकारार्थस्यति । चकारार्थस्य समुच्चयस्य न प्रातिपदिकात्प्राधान्या
 षिन्ना प्रजापतिना च सवन्धः । प्रातिपदिकाथस्य विभक्त्यर्थे प्रत्यप्राधा
 न्यात् । तथा चाग्नेय प्रजापतये इति विभक्त्यन्ताधनय चकारार्थस्य समुच्च
 यस्य सवन्ध इति देवतात्वविशिष्टप्रायस्य तथा समुच्चयः सिद्धः ।

एवं न्यायसुधाकाराणां मतं प्रवक्ष्याधुना पार्थसारथ्यामध्यानां मतं
 प्रदर्शयति—अन्यं त्विति ।

वाक्ये नाम्नेः प्रापकम् । होमानुवादेन प्रजापतिविधानात् । न च विनिगम-
नाविरहादुभयविधानं युक्तमिति वाच्यम् । विधिना हि तदेव विधीयते
यत्प्रकारान्तरेणाप्राप्तम् । तत्र यथानेन वाक्येन सायंकालो न विधीयते सायं
बुहोति (मं. सं. १।८।६) इति वचनान्तरेण प्राप्तत्वात्, तथाग्निरपि न
विधीयते अग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रवर्णादेव प्राप्तत्वात् । मन्त्रवर्णं
स्यापि देवतासमर्पकत्वमस्त्येव । अत एवोपांशुयाज्ञे विष्णवादीनां मान्त्रवर्णिकं
देवतात्वमित्युक्तम् ।

'नन्वेवं प्रजापतिदेवतया अग्नेर्वाधः स्यात् । चतुर्थ्या हि प्रजापते-
देवतात्वमवगम्यते । अग्नेस्तु मान्त्रवर्णिकम् । तत्र 'साऽस्य देवता' (पा. सू.
४।२।२४) इति देवतात्वे तद्धितस्मरणवद्यद्यपि देवतात्वे चतुर्थीस्मरणं नास्ति ।
संप्रदाने चतुर्थी (पाणि. सू. २।३।१३) इति संप्रदाने तस्याः स्मरणात् ।

नाम्नेः प्रापकमिति । अन्नर्द्धवतात्वस्य तत्र विधानाभावात् । प्रजापतिविधा-
नादिति । प्रजापतेर्देवतात्वं केनाचित्प्रकारान्तरेण न प्राप्यत इति तदेव तत्र
विधीयते । तच्चाग्नेः प्रकारान्तरेण प्राप्तं देवतात्वमबुध्य तत्संनिधिमेव विधीयते
इति भावः । तेष्वेवाक्षिप्य समाधत्ते-न च विनिगमनेति । अनेकेषु कल्पेष्वेकत्र
निश्चायकं प्रमाणं विनिगमनाशब्देनोच्यते । विरहोऽभावः । उपांशुयाज इति ।
विष्णुर्वा स्यात् (जै. सू. १०।८।५२) इत्यादिषु चैमिनिनैतद्भूक्तम् । उपांशु-
याजां हि दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितः । तत्र दर्शयागसंनिधौ- दौनस्य 'श्वं
विष्णुर्विचक्रमे' 'प्रतद्विष्णुः' इति याज्यापुरोनुवाक्याद्वयमाप्नातम् । तादृश-
मन्त्रलिङ्गात्तत्रोपांशुयाज्ञे विष्णोर्द्धवतात्वं निर्णीतम् । अग्निरपि तत्र देवता-
त्वमस्तीत्यन्यत् ।

नन्वेवमिति । यद्यम्ये च प्रजापतये चेति वाक्येन प्रजापतेरयं देवतात्वं
विधीयते नाम्नेः, अग्नेस्तु देवतात्वं मान्त्रवर्णिकमेव तद्यम्येर्द्धवतात्वं चतुर्थी-
बोधितं न भवति । तथा च चतुर्थीबोधितस्य देवतात्वस्य मान्त्रवर्णिकापेक्षया
प्राप्तत्वात्प्रजापतंचतुर्थी बोधितेन देवतात्वेनाग्नेर्मान्त्रवर्णिकं देवतात्वं वाच्ये-
तत्यर्थः ।

चतुर्थीस्मरणं नास्तीति । स्मरणं स्मृतिः । सा चात्र पाणिनिस्वरूपा ।
पाणिनिना तद्धितप्रत्ययो यथा सास्य देवता (पा. सू. ४।२।२४) इत्येवं
देवताशब्दं निर्द्देश्य देवतावाचकत्वेन विहितः तथा देवतावाचकत्वेन
चतुर्थी न विहिता । तथा च मान्त्रवर्णिकत्वेऽतस्तस्य तद्धितप्रत्ययबोधितेन

तथापि त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वं तावद्देवतात्वम् । तच्च सप्रदानस्वरूपान्तर्गतम्
त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वस्य सप्रदानत्वात् । अतश्चतुर्थीति
सप्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रतीतिरस्त्येव । मन्त्रवर्णांतु न देवतात्व प्रतीयेते
किं त्वधिष्ठानमात्रम् । अतश्च मन्त्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्बल । यथाहुः—

तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन वा पुनः ।

देवताया विधिस्तत्र दुर्बल तु पर परम् ॥ (त.वा.२।२।९) इति ।

अतश्च प्रचलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्बलप्रमाणबोधिताभेर्बाध स्यादिति
चेत् सत्यम् ।

स्याद्बाधो यदि प्रजापतये जुहोतीति केवल प्रजापतिविधान स्यात् ।
विधीयमानस्तु प्रजापतिर्मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूय तत्समुच्चितो होमोद्देशेन विधी

द्वयतात्वेन बाधोस्तु नाम । न तु चतुर्थीप्रत्ययबाधितेन । चतुर्थी सप्रदान
(पा सू २।३।१३) इति पाणिन सूत्रम् । तत्र च सप्रदान इत्युक्तम् न तु
द्वयतायामितीत्याशयः ।

यद्यप्यय चतुर्थीप्रत्ययबाधितस्य द्वयतात्वस्य तद्धितप्रत्ययबोधित
द्वयतात्वापक्षया द्वैतस्य तथापि मानूवर्णैकद्वयतात्वापक्षया प्रात्रत्यमस्य
वेत्युपपादयति—तथापि त्यज्यमानति । द्वयतात्वप्रतीतिरस्त्येवति । द्वयता
स्वरूपापक्षया सप्रदानस्वरूप प्रतिग्रहीतृत्वाशोधिक । अता द्वयतातद्धितस्य
सप्रदानचतुर्थ्याश्च पर्यायत्वाभावापि द्वयतात्वमन्तरण सप्रदानत्व न सम्भवतीति
तत्र सप्रदानत्वहतकानुमाननाक्षेपण यां देवतात्वस्य प्रतीति स्याद्वेव । मन्त्र
तु नैवम् । ज्यातिर्दृश्वयात्रिगुणनिरूपणन मन्त्रा यद्यपि द्वयतास्तुतिपरास्तथापि
न मन्त्रभ्यो द्वयताना त्यज्यमानद्रव्याद्द्वयतात्वरूपेण शक्यता प्रतीतिः । नाप्य
नुमाननाक्षेपेण या । त्यज्यमानद्रव्याद्देश्यत्वाग्निभूतस्य फस्यचिद्वयतावृत्ति
धर्मस्य मन्त्रेभ्यो नियमनाप्रतीति । किं तु द्वयतात्वधर्मस्याधिष्ठानभूतं यत्स्य
रूप तत्केनाप्येवर्षाधिधमन मन्त्रात्प्रतीयत । ततश्च यत्र यागीया वा द्वयता
इत्याकाङ्क्षा जायत तत्र यागकाल समुच्चार्यमाणैर्मन्त्रे इत्यर्थं स्मारित
तादृशमन्त्राध्वविष्टत्वेन वा इत्यपारधीत्यत्र ईश्वर तद्योगोद्देश्यतात्वेन ग्रहीतृ
मुचिता भवति ना-दानुपस्थिता । एव मन्त्राद्यधीयद्वयतायगमा यद्यपि भवति
तथापि मन्त्राद्द्वयतात्वधमस्याधिष्ठानभूत उद्द्वयतात्वरूप तन्मात्र प्रतीयत
न तु तत्स्वरूप द्वयतात्वेन तन्मात्रतायत ज्ञान भावः । दुर्बल तु परं परमिति ।
अत्र युक्तं ननुपवमयान्ता ।

तत्समाप्त इति । मन्त्रवर्णप्राप्तताप्रदृष्टतया प्रजापतिद्वयताया बाधा मा

यते । समुच्चितोभयविधानापेक्षयाऽन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चित-
प्रजापतिमात्रविधाने लाघवात् ।

अतश्च न बाधकत्वम् । निपेक्षविधानाभावात् । यथा च त्वन्म-
तेऽग्निप्रजापत्योरेकहोमोद्देशेन विधानात्तुल्यार्थत्वेन विकल्पे प्रसक्ते प्रजापतेर्न
पाक्षिकमग्निबाधकत्वम् । समुच्चयविधानात् । एवं मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य
तत्समुच्चितप्रजापतिविधानेऽपि न बाधकत्वमिति तुल्यम् ।

यत्स्वग्नेर्मन्त्रवर्णिकत्वेऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा (तै. ब्रा. २।१।

भूदित्येवमर्थमेव प्रजापतेर्देवतात्वविधायकस्य च प्रजापतये चेति वाक्येन्ये
चेत्युक्तम् । तथा चाग्नेयं देवतात्वं तत्स्वीकृत्य तदपेक्षयैव प्रजापतेर्देवतात्वं यदस्ये
च प्रजापतये चेत्यनेन वाक्येन विधीयत इति न बाधशङ्कावकाशः । ननु यद्ये-
यमस्ये चेत्यावश्यकं पदं तर्हि तदेवाम्नेर्देवतात्वविधायकमस्तु किमर्थं परमुख-
प्रेक्षणमिति चेत्तत्राह-समुच्चितोभयेति । लाघवादिति । द्वयोर्विधानापेक्षयैकस्य
विधाने लाघवं स्पष्टमेव । किं चात्र देवताद्वयविधाने सापेक्षविधानोपि वाक्य-
भेदोपोस्त्येव । नहि सापेक्षविधाने एकस्माद्वाक्याद्देवताद्वयविधानं प्रतीयते ।
तथा च सापेक्षविधानं वास्तु निरपेक्षविधानं वास्तु वाक्यभेदो दुर्वार एव ।
सापेक्षविधाने देवताद्वयसमुच्चयो निरपेक्षविधाने देवतयोः पर्यायेण विकल्पः
स्यादिति तु तत्र विशेषः ।

त्वन्मत इति । यदन्त्ये चेत्यादि वाक्येन द्वयोर्देवतात्वविधानमिति
पक्षे गृहीते पक्षेग्निरेवैका देवता- पक्षे प्रजापतिरेवैका देवतेत्येवं विकल्पे
द्वयोरपि पाक्षिको बाधः स्यात् । तन्नित्यर्थं चशब्दबलात्समुच्चितविधान-
मङ्गीकर्तव्यमेव भवति । तथा च न समुच्चयविधानप्रयुक्तं गौरवं मन्मत
भाषादनीयमिति भावः ।

यत्स्वग्नेरिति । अग्निद्वौत्रे प्रातर्होमि सूर्यः प्रजापतिश्चेति देवताद्वयम् ।
सायंहोमेग्निः प्रजापतिश्चेति देवताद्वयम् । तत्राग्निः सूर्ययोरसंसृष्टहोमः एकः
पक्षः । संसृष्टहोमश्च द्वितीयः पक्षः । तत्रापि पक्षेग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेत्यग्निमन्त्रः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सूर्यमन्त्रः । संसृष्टपक्षे
तु अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्यग्निमन्त्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेति सूर्यमन्त्रः । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणे अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेत्येव सायंहोमव्यम् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातः (तै. ब्रा.
२।१।२।१०) इत्युक्तम् । संसृष्टहोमत्यायमभिप्रायः । लोके यस्य गृहे द्वौ पुरुषौ
पुण्यात्मानौ समानैश्वर्यौ समानविधौ परस्परस्नेहयुक्तौ निवसतस्तस्य गृहे

२।१०) इति मिश्रलिङ्गमन्त्रवर्णनलात्सायहोमस्य द्विद्वैवत्यत्वापत्तिरिति । तत्र । अग्नेसमुच्चितप्रजापतिविधानवत्सूर्यसमुच्चितस्याविधाना प्रजलप्रमाण-
बोधितेन प्रजापतिना मन्त्रवर्णप्राप्तस्य सूर्यस्य बाधितत्वात् ।

तयोः पुण्यात्मनेर्मध्य कचिदेक पुण्यात्मान उः सपूज्यान् न पूजयति स पूजकस्तावुभापि पुण्यात्मानो हिंसास्ति । तत्रैकस्य पूजाराहित्यमव हिंसा । अन्यस्य च मनःकुश एव हिंसा । तस्य पूजाया सत्यामपि स्वसदृशस्य स्त्रिधस्य द्वितीयस्य पूजाराहित्येन मनसि पीडाजननात् । एवमत्रापि परस्परस्त्रिधवारग्न्यादित्ययोर्मध्य साय प्रातश्च कस्यचिद्वकस्यैः हाम तयारुभयोरपि क्लेशः स्यात् । परस्परस्त्रिध तयारेवमवगन्तव्य । सायकाल जादित्यग्निं प्रविशति । अत एव तजोद्वयमेलनाद्रात्रौ दूरप्यग्निदृश्यते । तथोद्यन्तमादित्यमग्निं प्रविशति । तस्मादग्निगतजस सूर्येः प्रविष्टत्वाद्दग्निं दूर धूम एव सदृश्यत न तु तजस्तत्रत्यम् । एव परस्परस्त्रिध सति सायकाले यदान्यथमेव हुत्वा सूर्यार्थं न जुहुयात्तदानीमय सूर्याद्विच्छिद्येत । एव प्रातरपि सूर्यार्थमेव हुत्वाग्न्यथमजुह्वत्पुमानग्नेर्विच्छिद्येत । अतस्तत्परि द्वाराय सायकालेग्निना सह स्य मिश्रयित्वा तादृशेन मन्त्रेण जुहुयात् । अग्निरूप सूर्यरूप च यज्ज्यातिस्तद्भयमक्रत्र विधाय तस्मा इद एविरिति मन्त्रतात्पर्यम् । एव प्रातः कालपि सूर्येण सहार्ग्निं मिश्रयित्वा तादृशेन मन्त्रेण जुहुयात् । तथा सति कालेद्वरपि पुण्यात्मनारुभयोहाम सिद्ध इति भाष्य स्पष्टम् । तथा च मन्त्रवर्णं सूर्यमिश्रिताग्निद्वयताया लिङ्गं भवति । अतश्च मन्त्रार्थप्रकाशनकालानरिव सूर्यस्याप्युपस्थितत्वात्साय होमस्य का देवतेत्याकाङ्क्षाया मन्त्रवर्णाद्द्वयतानिधायश्चमन्त्रवर्णोदाग्निःसूर्ययार्ह्वयोः साय होम देवतात्वप्रसक्तिः । एव प्रातहामपि स्या ज्यातिज्यातिराग्निः स्वाहेत्यग्नि मिश्रितसूर्यलिङ्गकमन्त्रवर्णाद्दग्निःसूर्ययार्ह्वयाद्वयतात्वप्रसक्तिर्वाध्या ।

परिहरति—तच्चति । मिश्रलिङ्गकमन्त्रवर्णाद्द्वयारग्निःसूर्ययार्ह्वयतात्व प्रसक्तिरिति तु सत्यमव । किंतु प्रजापतय इति चतुर्थ्या बोधितेन प्रजापते-
व्यवतात्वेनाग्निःसूर्ययार्ह्वयोरपि मान्त्रवर्णिकस्य द्यतात्वस्य बाधः । तत्र साय होमग्नेर्बाधो नष्ट इत्यत्र सायहोमे देवताविधायकग्नय च प्रजापतये चत्यादि वाक्यग्नय इत्यनुवादः । तथा प्रातहाम सूर्यस्य बाधो नष्ट इत्यत्र प्रातहामि द्यताग्निविधायके स्याय च प्रजापतय चत्यादिवाक्ये सूर्यार्थव्यनुवादः । एव च यत्र यस्यानुवादस्त्रत्र तनेव सह प्रजापतेः सगुचया नान्यस्यति बाध्यम् ।
समुच्चितस्याविधानाङ्गिति । सायहाम देवताविधायकग्नये चत्यादिवाक्य प्रजापते सूर्यसमुच्चितत्वेनाविधानाङ्गित्यर्थः ।

यत्त्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धे यद्ग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति इति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोति (मै. १।८।७) इति वाक्यद्वयं व्यर्थमिति तन्न ।

भवेद्व्यर्थं यदि प्रजापतिमात्रविधानं विवक्षितं स्यात् । सायंहोमेऽग्नि-समुच्चितप्रजापतिविधानं प्रातर्होमे सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा (मै. सं. १।८।१) इति मन्त्रवर्णप्राप्तसूर्यसमुच्चितप्रजापतिविधानं च विवक्षितम् । न चैतदेकेन वाक्येन सिध्यति । अतोऽर्थवद्वाक्यद्वयम् ।

यत्तु—अग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे मन्त्रवर्णस्याग्निज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा इति सायं जुहोति (तै. ब्रा. २।१।९।२ ऐ. ब्रा. प. ५।५।३१) इति वाक्येन सायंहोमे विनियुक्तत्वात् तत्प्रकाश्यस्याग्नेरपि प्रजापतिसमुच्चितस्य तत्रैव देवतात्वावगतेर्यद्ग्नये चेति वाक्ये सायंशब्दो व्यर्थ इति । एवं यत्सूर्याय

एकेनैव वाक्येनेति । प्रजापतये जुहोतीत्येतावन्मात्रमेकमेव वाक्यं देवताविधायकं पठनीयम् । सायंशब्दस्य प्रातःशब्दस्य चानुच्चारणाद्विशेषेण कालद्वयेपि प्रजापतेर्देवतात्वं सिध्यति ।

भवेद्व्यर्थमिति । अग्नये च प्रजापतये च सायमिति देवताविधायके वाक्ये प्रजापतेरेव केवलं देवतात्वविधानं नत्वग्नेः । नापि च प्रजापतेर्देवतात्वविधानमग्निसमुच्चितमग्नेस्तु तत्रानुवादमात्रमिति यदि विवक्षा स्यात्तर्हि तावतोर्थव्यैकेनैव वाक्येन सिद्धिः स्यादिति वाक्यद्वयं व्यर्थं स्यात् । किंतु तथात्र विवक्षा नास्तीत्यर्थः । तर्हि कीदृशी तत्र विवक्षेति चेत्तत्राह—सायंहोम इति ।

पुनः शङ्केत—यत्त्वरनेरिति । तत्प्रकाश्यस्येति । मन्त्रप्रकाश्यस्येत्यर्थः । अग्निज्योतिर्ज्योतिरितिः स्यादिति सायं जुहोतीत्यनेन ब्राह्मणवाक्येन सायंहोमे करणतयाग्निरित्यादिमन्त्रो विधीयते । तेन च मन्त्रेण स्वार्थस्मरणद्वारा स्वार्थवदकीभूतत्वेनोपस्थापिनमग्निदेवता सायंहोमीयैव कल्पनीया भवति । तथा च यद्ग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति देवताविधायके ब्राह्मणवाक्येनय इति मान्त्रवर्णिकाग्निदेवतानुवादश्चेत्तच्च सायंहोमीयाया एव तस्याः स्यात् । ततश्च तत्संनियोगेन विधीयमाना प्रजापतिदेवतापि सायंहोमीयैव सिध्यतीति देवताविधायके ब्राह्मणवाक्ये सायंशब्दो व्यर्थ इत्याशयः । एवं यदिति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः (तै. ब्रा. २।१।९।२) इत्यनेन ब्राह्मणवाक्येन प्रातर्होमे विधीयमानो यो मन्त्रस्तत्प्रकाश्या सूर्यदेवतापि

चेति वाक्ये प्रातःशब्दो व्यर्थ इति । किंच मन्त्रवर्णनं ज्योतिष्गुणविशिष्ट-
स्याग्नेः प्रकाशनाद्विशिष्टस्यैव देवतात्वापात इति ।

तदपि न । होमानुवादेन देवताद्वयविधानेऽपि मन्त्रवर्णयोर्लिङ्गादेव
प्राप्तिसंभवात्तद्विधानार्थक्यात् । मिश्रलिङ्गमन्त्रविधिपर्युदस्तयोः प्रतिप्रसवार्थं
विधानेऽपि तद्विधिगतयोः सायंप्रातःशब्दयोरानर्थक्यम् । विधीयमानयोर्मन्त्रयो-

प्रातर्होमीयैव कल्पनीयेति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीति देवता-
विधायके ब्राह्मणवाक्ये प्रातःशब्दो व्यर्थो भवति । अग्नेर्मन्त्रवर्णिकत्वे दूषणा-
न्तरमाह—किंच मन्त्रवर्णनेति । अग्निमन्त्रे सूर्यमन्त्रे च ज्योतिरिति विशेषणं
दृश्यते । तथा चाग्नेः सूर्यस्य च देवतात्वावगतिर्यदि मन्त्रात्स्यात्तर्हि
ज्योतिष्गुणविशिष्टस्यैव स्यात् । इष्यते तु केवलस्याग्नेः सायं तथा केवलस्य
सूर्यस्य प्रातः । अतस्तयोर्देवतात्वावगतिर्देवतात्वविधायकब्राह्मणवाक्यादेव न
तु मन्त्रवर्णादित्यवश्यं स्वीकार्यं भवतीत्याशयः ।

परिहरति—तदपि नेति । तत्र सायंशब्दस्य प्रातःशब्दस्य च वैयर्थ्याक्षेपं
प्रतिबन्धा दूषयति—होमानुवादेनेति । अयं भावः । मन्त्रवर्णाज्ज्योतिष्धर्म-
विशिष्टस्याग्नेर्देवतात्वमवगम्यते । तच्च नेष्यते । किंतु केवलस्याग्नेरत्र देवता-
त्वमिष्यते । तच्चानये च प्रजापतये चेत्यादिना देवतात्वविधायकवाक्येन
विधातुं शक्यत इति सत्यमेव । किंतु मन्त्रवर्णाद्यत्सूर्यसहकृतस्य ज्योतिष्-
विशिष्टस्य चाग्नेर्देवतात्वं प्राप्नोति तद्वर्जनियमेवेति तच्चिबुद्धौ कश्चिदुपायो
वाच्यः । चतुर्थ्या बोधितया प्रजापतिदेवतया बाधश्चेद्यदग्नेर्देवतात्वमिष्यते
तत्र सिध्येत् । यदग्नय इत्यनेन तद्विधीयत इति चेदत्रेत्यं वक्तव्यम् । किमपूर्व-
मग्नेर्देवतात्वं यदग्नय इत्यनेन विधीयत उत मान्त्रवर्णिकमग्नेर्देवतात्वमंशतः
प्रतिप्रसूयते । प्रतिप्रसवा हि पूर्वप्रातस्य कात्स्न्येनांशेन वापेक्षानुसारेण
कर्तुं शक्यते । ईदृशस्यले पुनरपूर्वविधानापेक्षया प्रतिप्रसवाङ्गीकार एव
वरम् । अपूर्वविधाने हि प्राप्तं परित्यज्याप्रातस्यापूर्वस्य परिकल्पनम् । प्रति-
प्रसवे तु प्रतिबन्धकापसारणमात्रेण प्राप्तस्यैव परिपालनम् । तथा च लघ-
वानुगृहीतोयं प्रतिप्रसवपक्षः । तथा चान्नापूर्वविधिपक्षस्य त्वदभिमतस्यापि
प्रतिप्रसवपक्ष एव नान्तरीयकतया पर्यवसान स्यादित्यतः सायंहोमीयाग्नि-
देवतायाः प्राप्ताया यदग्ने च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यग्नेरग्नय इत्यनेन
प्रतिप्रसवे तत्संनियोगादिप्रायाः प्रजापतिदेवताया अपि सायंहोमीयदेवतात्वे
सिद्धे सायंशब्दवैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव भवति । अपूर्वविधानपक्षं परिगृह्य सायं-
शब्दस्य चारितार्थ्यापपादनं तु गौरवपराइतत्वाभिरस्तमेव ।

व्यवस्थयैव प्राप्तिसंभवात्तत्प्रकाश्ययोर्देवतयोर्व्यवस्थितत्वात् । अनुवादत्वोक्ति-
स्तुभयत्र तुल्येति ।

मान्त्रवर्णिकत्वेऽपि अग्नेः केवलस्यैव देवतात्वं न गुणविशिष्टस्य ।
यदग्नये चेति वाक्येऽग्नेः पूर्वाहुतिः (तै. ब्रा. २।१।२।१०) इत्यत्र च
केवलस्यैवाग्नेः संकीर्तनात्केवलस्यैव देवतात्वावगतेः ।

यथा ह्युपांशुयाजे विष्णुवादेर्मान्त्रवर्णिकत्वेऽपि न गुणविशिष्टस्य देवता-
त्वम् । विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यर्थवादे केवलस्यैव संकीर्तनात्तद्वदिति ।

अतश्च मान्त्रवर्णिकत्वे दोषाभावाद्देवताद्वयविधाने च गौरवापत्तेरन्यतः
प्राप्तमग्निमनूय तत्समुच्चितः प्रजापतिरेवान् विधीयते । होमानुवादेनोभयविधाने
वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च ।

नच चकारश्रवणात् वाक्यभेद इति वाच्यम् । चकाराद्यो हि समुच्चयः । तं

व्यवस्थयैवेति । प्रातर्होमीयत्वेनेयं सायंहोमीयत्वेनेयं चेत्यर्थः । अनुवाद-
त्वोक्तिरिति । अथ देवताविधायके यदग्नये चेत्यत्र सायंशब्दानुवाद एव
न तु तस्यानन्यथासिद्धप्रयोजनार्थमभिनिवेश्यं तथा यत्सूर्याय चेत्यत्र
प्रातःशब्दस्यापीति चेद्यदग्नये च प्रजापतये चेत्यत्राग्नय इति मान्त्रवर्णिक-
देवतानुवाद इति मदीये पक्षेपि तत्तुल्यमेवेति भावः ।

नन्वपूर्वोक्तिविधेयत्वात् मया केवलस्याग्नेर्देवतात्वसिद्धयर्थं स्वीकृतः ।
अग्नये चेति मान्त्रवर्णिकदेवतानुवाद इति पक्षे ज्योतिष्वविशिष्टस्यैव तस्य
देवतात्वं स्यादिति चेत्तत्राह—मान्त्रवर्णिकत्वेपीति । अग्नये चेतीति । अत्रा-
नुवादे गुणस्थानिर्देशात्केवलस्य देवतात्वं सिध्यति । अपेक्षानुसारणानुवाद-
करणात् । नहि यावत्प्राप्तं तावत्सर्वमेवानुवाकितव्यमित्यास्ति कश्चिन्नियमः ।
अग्नेः पूर्वाहुतिरिति । अत्राद्याहुतिक्रमविधायके वाक्येनेर्देवतात्वेन यं
निर्देशः कृतः स केवलस्यैव न तु ज्योतिष्वगुणाविशिष्टस्येति केवलस्य देवतात्वं
सिध्यतीति भावः । तत्र ह्यष्टान्तमाह—यथा ह्युपांश्विति । अग्नये चेति
नापूर्वदेवताविधिः किंतु मान्त्रवर्णिकदेवतानुवाद एवेति पक्षमुपसंहरति—
अतश्चेति । किंचापूर्वोक्तिविधेयत्वात् सापेक्षविधानाद्वाकारेण वाक्यभेदज्ञापपरिहारी-
यः पूर्वमुक्तः (पृ. २२३ प. ७) स न संभवतीत्याशयेनाह—होमानुवादेनेति ।
न च चकारश्रवणादिति । अग्नये च प्रजापतये चेत्यत्र नाग्निप्रजापत्याः
समुच्चितयोर्देवतात्वम् । किंतु प्रत्येकं देवताशोधकघटुर्थाप्रत्ययदशानुष्ठान-
तयाः सत्तोरत्र समुच्चय इति प्रागुक्तमेव (पृ. २२४ प. १) । अत एव च तयोः

च समुच्चय यदि चकारः प्राधान्येन ब्रूयात्तदा प्रधानस्यानेकविशेषणसम्राहकत्वा-
दारुण्यादिविशिष्टरूपविधान इव कारकद्वयसमुच्चयविधाने वाक्यभेदो न
भवेत् । नच चकारः समुच्चय प्राधान्येन ब्रूते । परोपसर्जनत्वेनैवाभिधानात् ।

अत एव दशमे भाष्यकारैश्चकारस्य समुच्चयशब्दाद्बलक्षण्यं प्रतिपादि-
तम् । समुच्चयशब्दो हि त प्राधान्येन ब्रूते न चकारः । यदि हि प्राधान्येन
ब्रूयात्तदा तत्प्रतिपन्नः समुच्चयः क्रियागुणैः सवध्येत । समुच्चयः शोभनः
समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत् च शोभनश्च द्रष्टव्य इति प्रयोग स्यात् । समुच्चय-
शब्दवच्चकारस्य प्राधान्येन समुच्चयवाचित्वे धवखदिरयोः समुच्चय इतिवद्
धवखदिरयोश्चेत्यपि प्रयोगः स्यादिति ।

पृथग्देवतात्वसिद्धिः । एव सत्यप्यत्र वाक्यभेदो नेति वदतोयमाशय । चकारेण
योत्र देवतयो समुच्चय- प्रतिपादित स एक एवात्र विधेयो भवति । विधे
पर्यवसान तु प्रत्येक स्यादित्यन्यादिति ।

प्राधान्येनेति । यथा गवाविशब्द स्वार्थ शक्त्या प्राधान्येन ब्रूते ।
वाक्यार्थे तस्य विशेषणत्व विशेष्यत्व वा कथमप्यस्तु । शक्त्या यावतोऽर्थ-
स्योपस्थितिस्तादृशोपस्थितिवेलाया न तावतोर्थस्य परोपसर्जनत्वेनोप-
स्थिति । यथा वा समुच्चयशब्दात्समुच्चयरूपार्थस्योपस्थिति । चशब्दात्तु
या समुच्चयरूपार्थस्योपस्थिति सा स्वसन्निहितपदार्थोपसर्जनत्वेनैव भवति ।
तथा च देवतयोः समुच्चय इति शब्दमर्थोदया नार्था भवति किंतु समुच्चित
देवते इति । समुच्चितयोर्देवतयोरत्र जुहोतीत्यत्रान्वया न तु तयो समुच्चयस्य
जुहोतीत्यत्रान्वय इति यावत् । यथा स्त्रीपुरुषयोर्युगम गच्छतीत्यत्र स्त्रीपुरुष
योर्द्वित्वेपि युगमशब्दात् स्वस्मिन्स्त्रिय पुरुष च सम्राह्य स्वयमेक एव गच्छती
त्यत्रान्वेतीति न तत्र वाक्यभेदस्तद्वत्समुच्चयशब्दप्रयोगे भवेत्तत् चशब्द-
प्रयोगे । तथा चात्र कथं न वाक्यभेदः । नन्वत्र देवतात्वस्य प्रत्येकानिष्टस्यापि
मिथः सापेक्षत्व चशब्दयलात्प्रतीयत एवेति चर्कि तेन । वाक्यभेदो हि
वाक्यार्थभेदः । वाक्यायश्चोद्देश्यविधेयभावः । तत्रोद्देश्यभेदेन विधेयभेदेन
चोद्देश्यविधेयभावद्वये वाक्यभेदद्वयोपऽवर्जनीय एव । विधान सापेक्षत्वनिर-
पेक्षत्वकृतो विशेषस्तु वाक्यभेदचचारामार्कित्वात् । आरुण्यादीति ।
आरुण्याद्यनेकधर्माविशिष्टाया गारिकस्या एवैकरूपेण क्रय करणतयान्यथा
भवतीति न तत्र वाक्यभेदः । दशम इति । तस्य धेनु० (१०।३।५६) इति
सूत्रार्थप्रतिपादनप्रसङ्ग इति शेषः । तमिति । समुच्चयरूपमर्थमित्यर्थः ।
तत्प्रतिपन्न समुच्चय इति । चशब्दादुपस्थित समुच्चयरूपोर्थ इत्यर्थः ।

अतश्चकारः समुच्चयं प्राधान्येन न व्रूते येन प्रधानस्यैकस्य विधानान्न वाक्यभेदो भवेत् । किंतु कारकद्वयोपसर्जनत्वेनैव स तं व्रूते समुच्चितौ अग्निप्रजापती इति । प्रधानद्वयविधाने च वाक्यभेदः स्यादेव । यथा ग्रहोद्देशेन समार्जकत्वविधाने ।

यद्यपि चकारः समुच्चयं प्राधान्येन व्रूयात्तथापि तस्य कारकद्वयं प्रति

कारकद्वयेति । अग्निप्रजापतिरूपसंप्रदानकारकद्वयोपसर्जनत्वेनैव चशब्दात्समुच्चयरूपार्थः प्रतीयत इत्यर्थः । तामेव प्रतीतिं प्रदर्शयति—समुच्चितौ अग्निप्रजापती इति । अग्निप्रजापत्याः समुच्चय इत्येवं समुच्चयरूपार्थस्य प्राधान्येन प्रतीतिश्चशब्दाद्भ्रूवितुं नार्हतीति भावः । ग्रहोद्देशेनेति । इदं जैमिनीये तृतीयाध्याये प्रथमपादे सप्तमाधिकरणे चिन्तितम् । सोमे श्रूयते दशापवित्रेण ग्रहं समार्ज्ज्वाति । दशापवित्रं वासुःखण्डः । ग्रहशब्देन पात्रमुच्यते । तत्र ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्राधान्यं गम्यते । समार्जनं त्वप्रधानं ग्रहसंस्कारकम् । प्रधानानुरोधेन चाप्रधानस्यावृत्तौ जातायामपि न काचिक्षतिरिति यत्र यावन्तो ग्रहास्तत्रावृत्त्या तेषां समार्जनं स्यादेवेत्यतोत्र कति ग्रहा इत्येवं संख्याविशेषाफाद्वा नोदेति । अतस्तत्रत्यमेकत्वमविवक्षितं भवति । ननु नदमेकत्वमुद्देश्यगतं किंतु स्वयं विधेयमिति चेन्न । वाक्यभेदापत्तेः । ग्रहं संभ्रूय्यात् तत्र समार्जनायैकं श्रुद्धीयादिति । एकत्वस्य समार्जनसापेक्षात्वेन विधानात्समार्जनायेति गम्यते । तथा च यथात्र वाक्यभेदोपस्तथा प्रकृतेः अग्निप्रजापत्यां विधाने वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अर्थकत्वविशिष्टं ग्रहमुद्देश्यं समार्जनं विधीयत इति विशिष्टोद्देशे किं वाचकमिति चेदित्यम् । यदि ग्रहेषु प्रतिस्वं विद्यमानं स्वाभाविकमेकत्वं श्रुद्धीत्यास्य विधेः प्रवृत्तिरुच्यते तर्हि संबंधां समार्जनं स्यादेवेति तत्रैकत्वस्याविवक्षायामेव पर्यवसानं भवति । यदि च तदेकत्वं समार्जनसापेक्षत्वेन विद्यस्यत इत्युच्यते तर्हि संबंधां समार्जनं न स्यात् । किंतु तत्र वाक्यभेदोस्त्येव । एकत्वस्य शाब्दे वाक्यार्थं विधेयत्वात्तद्विकारंपि पर्यवसिते पार्थिके वाक्यार्थे समार्जनायैकं श्रुद्धीयादित्येवमाधिकस्य विधेयत्वस्य तत्रायजनीयत्वात् । एवं चोद्देश्यत्रये विधेयत्रये च वाक्यभेदः स्पष्ट एव । उद्देश्यत्रये विधेयत्रये च वाक्यभेदः । विधेयत्रये उद्देश्यत्रये च वाक्यभेदः । उद्देश्यैके विधेयैक्ये च वाक्यभेदो न भवति । किंतु तत्रापि विशिष्टोद्देश्ये उत्करीत्या वाक्यभेदोऽसंभवः । केवलं विशिष्टविधानं वाक्यभेदो न भवतीति ।

प्राधान्येनेति । यथा समुच्चयशब्दः समुच्चयरूपमर्थं स्यात्तन्ध्येनो-
 बोधात् ० १ ०

प्राधान्यमनुपपन्नम् । विभक्त्यभिहितस्य कारकद्वयस्य क्रियोपसर्जनत्वेन समुच्चयोपसर्जनत्वाभावात् । कृदन्तादिशब्दैरुपस्थित हि कारक क्रियातोऽन्येन सङ्गद्यते । कारकसमुच्चयः करणसमुच्चय इति । विभक्त्यभिहित तु क्रियैव । कारकाणां तथैवान्वयात् ।

अतश्चकारेणोच्यमानः स कारकौपसर्जनत्वेनैवोच्यते । कारकद्वयं च प्रधानम् । एकोद्देशेन च प्रधानद्वयविधाने वाक्यभेद एव । यथाहुः—

अनेकपदसङ्घः यद्येकमपि कारकम् ।

तथापि तदनावृत्तेः प्रत्ययैर्न विधीयते ॥

(त वा. २।२।५) इति ।

पस्थापयति न तु परोपसर्जनत्वेनैव तथा चकारोपि स्वातन्त्र्येण समुच्चय रूपमर्थमुपस्थापयेत्तथाप्यत्र नाग्निप्रजापत्योश्चकारार्थं समुच्चयेन्वयो वक्तुं शक्यो येन समुच्चयस्य जुहोतीत्यत्रान्वये वाक्यभेदो न भवेत् । किंत्वग्नय इत्यस्य प्रजापतय इत्यस्य च सप्रदानकारकार्यविभक्त्यन्तत्वेन तयो जुहोतीत्यत्रैवान्वय इति वाक्यभेदो दुर्वार एव ।

कृदन्तादिशब्दैरिति । यथा दानीयो विप्र इत्यत्र सप्रदानार्थकोनीय प्रत्यय इति तदन्तस्य क्रियापेक्षयान्यत्र विप्रादिनापि सवन्धो भवति । एवमेव कारक इति शब्दात्सामान्यरूपेणोपास्यतस्य कारकस्य तथा करणादि शब्दाद्विशेषरूपेणोपस्थितस्यार्थस्य क्रियापेक्षयान्यस्मिन्समुच्चयादाध्वन्यो भवति नैव विभक्त्युपस्थापितकारकाविषये । तस्य तु क्रियेवान्वयः । विभक्तिप्रत्ययस्य क्रियोपसर्जनत्वेनैव स्यात्पस्थापनं शक्तत्वात् । स इति । समुच्चयरूपोऽर्थ इत्यर्थः । कारकौपसर्जनत्वेनैवेति । कारकपदमग्नये च प्रजापतये चेति प्रकृतोदाहरणाभिप्रायम् । चकार सनिहितपदार्थोपसर्जनत्वेनैव समुच्चयार्थं वृत्ते । यथा दधत्स्य च यज्ञदत्स्य च गृहमित्यत्र देवदत्त यज्ञदत्तयोरकारकत्वेऽपि तन्निरूपितोपसर्जनत्वेनैव चकारात्समुच्चयार्थोपस्थिति रिति बोध्यम् । एकोद्देशेनेति । जुहोतिपदप्रतिपाद्यमित्येकामुद्दिश्याग्नेः प्रजापतेश्च देवतात्वेन विधाने वाक्यभेद इति भावः ।

अनेकपदेति । एकमपि, एकजातीयमपि । अग्नये च प्रजापतये चेत्यत्रैकजातीयमपि सप्रदानकारकमग्निप्रजापतिरूपानेकपदसङ्घत्वाद्नावृत्तेन सकृदुच्चारितेन प्रत्ययेन न विधातुं शक्यत । किंतु प्रतिपद प्रत्ययावृत्ति-

यच्च यथा दक्षिणानुवादेन गवादीनामनेकेषां विधाने न वाक्यभेद-
स्तथा कारकद्वयविधानेऽपीति । तत्र । नहि गौश्चाश्वश्चेत्यस्मिन् वाक्ये
दक्षिणानुवादेन गवादयो विधीयन्ते । उक्तरीत्या वाक्यभेदापत्तेः । चकारेण
कथंचित्परिहारेऽपि गवादीनामनेकेषां द्वादशशतसंख्यायाश्च विधाने वाक्यभेद
एव । आध्वर्यवशाखायां गौश्चेत्यादेः तस्य द्वादशशतमित्यन्तस्य सहश्रुतत्वेन

स्तत्राचक्षयी । एवं प्रत्ययावृत्तौ च तयोः पार्थक्येन क्रियान्वयाद्वाक्यभेद-
स्तत्र दुर्वार एव भवति । यदि त्वग्नीषोमति सामासिकैकपदसंबन्धं कारकं
भवेत्तर्हि सकृदुच्चारितेनैव प्रत्ययेन विधातुं शक्येत । वाक्यभेदश्च तत्र न
भवेत्, यथाग्नीषोमाभ्यां जुहोतीत्युक्ते द्वयोः समुच्चित्येव संप्रदानत्यावगतिः ।

अथ सापेक्षविधाने वाक्यभेददोषो नास्तीति मन्वानस्य मतमनूद्य
सण्डयति—यच्च यथेति । तन्नोति । अयं भावः । गौश्चाश्वश्चेत्यत्र वाक्यभेद-
दोषो नास्तीति सर्वसंमतम् । किंतु सत्साधनाय मार्गद्वयम् । एको न्यायसुधा-
कारणामपरः पार्थसारथिमिश्राणाम् । आद्यो यथा ऋत्विग्भ्यो ददातीति वाक्यं
दक्षिणाविधायकम् । तादृशदक्षिणानुवादेन गौश्चाश्वश्चेति वाक्येन दक्षिणा-
विशेषो गवाश्वादिर्विधीयते । गवाश्वादीनामनेकेषां विधानेपि मिथः सापेक्ष-
त्वेन तेषां विधानमतो न वाक्यभेदः । यद्यपि सापेक्षविधानेपि उद्देश्यविधेय-
भावभेदेन वाक्यभेदोऽवर्जनीय एव तथापि तत्र विद्यक्षितो यः पार्ष्णिक्स्तात्पर्यो-
र्थस्तत्रैकवाक्यत्वकल्पनं भवतीत्यतो न तादृशस्थले मुख्यतो विद्यमानो वाक्य-
भेदस्तादृशदोषावह इति तेषामाशयः । द्वितीयो मार्गो यथा ऋत्विग्भ्यो
दक्षिणां ददातीति वाक्यं न दक्षिणाविधायकम् । किंतु दक्षिणानुवादेन तत्संप्र-
दानतया ऋत्विग्विधायकम् । दक्षिणाविधायकं वाक्यं तु गौश्चाश्वश्चेत्येतदेव ।
तत्र च गवाश्वाद्यनेकपदार्थरूपा गानिष्टद्वादशाधिकशतसंख्यायुक्ता चेत्येवं
विशिष्टरूपा दक्षिणा विधीयन्ते । विशिष्टविधानाद्धीकाराच्च सामंन यजेते-
त्यत्रेव न वाक्यभेदः । तदुक्तं प्राक्—

प्राप्ते कर्मणि नानेकां विधातुं शक्यन्तं गुणः ।

अप्राप्तं तु विधीयन्तं बहुवाच्यकयवतः ॥ इति ।

पतादृशस्थलं पार्ष्णिके तात्पर्यार्थं वाक्यभेदसंबन्धसत्त्वेऽप्युद्देश्यविधेय-
भावर्येक्यास कथमपि वाक्यभेदशङ्का । अत्र चान्त्यपक्ष एव युक्तः । वाक्यभेद-
शङ्काया अप्यभावात् । आद्यपक्षे च पार्ष्णिके तात्पर्यार्थं एकवाक्यत्वसंभवेन
तत्र वाक्यभेदस्य कारन्त्वेन दोषापादकत्वाभावेन कथंचित्परिहारोपि प्रकारान्त-
रेण वाक्यभेदस्तदवस्थ एव भवति । चकारत्वलाद्धि प्रतीयमानं सापेक्षविधानं
गवादीनां स्यात् । तत्र प्रत्येकं चकारानेवशात् । तस्य शब्दशतं दक्षिणेत्यत्र

चास्यैकवाक्यत्वमित्युक्त दशमे । अतोऽनेन वाक्येनोभयविशिष्टा दक्षिणैव विधीयते । विशिष्टविधानाच्च न वाक्यभेदः । अत एव पार्थसारथिमिश्रैर्दशमे तत्र तत्र सोभयविशिष्टा विधीयते इति अनेकगवाधात्मिकेका दक्षिणा विधीयत इति चोक्तम् ।

न चैवमृत्विग्भ्यो दक्षिणा ददातीत्यस्यानर्थक्यम् । तस्यानुवादत्वात् । ऋत्विक्सवन्धपरत्वाद्वा । दक्षिणाशब्दसामर्थ्याद्धि ऋत्विजा चमसाध्वर्षादीनां च तत्सवन्धः स्यात् । एतद्वाक्यसत्त्वे च न भवति । ऋत्विक्सवन्धस्य ब्रह्मा दिगतऋतुयजननिमित्तत्वेन चमसाध्वर्यूणामृत्विक्त्वाभावस्य तृतीये (जै ३।७।३२) उक्तत्वात् ।

द्वादशाधिकशतसख्यावाचकद्वादशशतपदात्तरचकारनिर्देशाभावन सख्याया सापेक्षविधानाभावेन वाक्यभेदोऽप्येवात् । किं च निरपक्षविधान पर्यायापत्तिरपि दाप इति ।

दशम इति । दशमाध्याये तृतीयपादे एकादशाधिकरण इदमुक्तम् । तत्र तत्राति । दशमाध्याय तृतीयपादे एकादशाधिकरण सोभयविशिष्टा विधीयत इत्युक्तम् । तत्रैव पादे चतुर्दशाधिकरणेनकगवाधात्मिकेका दक्षिणा विधीयत इत्युक्तम् ।

अनुवादत्वादिति । अनुवादे प्रयाजनं तु गवाद्यनकद्रव्यात्मरुदक्षिणाया साक्षादावश्यकत्ववाधनमित्याहुः । प्रयाजान्तरमाह-ऋत्विक्सवन्धोति । ऋत्विक्त्वात्सवन्धेत्यर्थः । गाश्चाश्वश्चत्यादिवाक्येन विहिता दक्षिणा कर्मकर्तृभ्य एव दद्या भवति । मानसिकात्साहवृद्धिर्दक्षिणात्वर्थः । तादृशवृद्धिसाधनीभूतं द्रव्यं दक्षिणाशब्दनाच्यत । दक्षिणया हि तत्तत्कर्मकरण उत्साहाधिक्यं भवतीति प्रसिद्धमव । तथा च कर्मकारिभ्यो दद्यात् गवादिदक्षिणा ऋत्विजा सप्तदशानां कर्मकारित्वात्प्राप्तवति ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददातीति वाक्यमनर्थकं सङ्गितरव्यावृत्तिपरं भवति । तथा च ऋत्विग्भ्य एव दक्षिणा दद्या नान्यभ्यः कर्मकारिभ्यश्चमसाध्वर्युभ्य इत्यत्र स परिसख्याविधि सपद्यत । यद्यपि ऋतो यजतीति ऋत्वगिति यागाथनं चमसाध्वर्यूणामपि ऋत्विक्त्वप्राप्यते तथापि सोम्यस्याध्वरस्य यज्ञन्ता सप्तदशात्विज इति श्रुतौ सप्तदशति सख्याया निर्देशात्तदनुसारणं ऋत्विक्त्वात् सा योगस्य सप्तदशस्यवति निर्णीतं तृतीयाध्याय सप्तम पादे न वा परिसरपानात् (ज स ३।७।३२) इति सूत्रजैमिनिना ।

अतश्च गौशाश्वश्चेत्यस्मिन् वाक्ये विशिष्टविधानान्न वाक्यभेदः ।
'यदग्ने च प्रजापतये च सायं जुहोति' इति तु न विशिष्टविधानम् ।
होमस्याग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन प्राप्तत्वात् । अतश्च होमानुवादेन समुचितो-
भयविधाने वाक्यभेदाद्वैरवापत्तेश्च नानेन वाक्येन देवताद्वयं विधीयते ।
किंतु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूय तत्समुचितः प्रजापतिहोमोद्देशेन विधीयते ।

अतश्च नेमदग्नेः प्रापकम् । किंतु मन्त्रवर्ण एव । अतश्च तेनाग्नेः
प्राप्तत्वान्नाग्निहोत्रपदं देवतासमर्पकम् । किं तर्हि नामधेयमेव । तत्सिद्धमेतत्-
प्रत्यशास्त्रादग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति ।

एवं प्रयाजेषु समिदादिदेवतानां समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्तु
(का. हो. १।४) इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात्समिधो यजनीत्यादिषु
समिदादिशब्दास्तत्प्रत्यशास्त्रात्कर्मनामधेयानि । यथाहुः—

विधित्सितगुणप्रापि शास्त्रमन्यघतस्त्विह ।

प्राप्तत्वादिति । न च यदग्नये चेति विशिष्टविधिः, अग्निहोत्रं जुहोती-
त्ययमनुवाद इति कल्प्यताम् । तथा च गौशाश्वश्चेत्यत्रेव न वाक्यभेद इति
वाच्यम् । तथा सत्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य नैरर्थक्यापातात् । नहि तत्रान्य-
त्किंचिद्व्यतिवक्तव्यवन्धवद्विधातुं शक्यते । कस्याप्यनिर्देशात् । गौरवापत्तेश्चेति ।
मान्त्रवर्णिकस्याग्नेर्व्यवतात्वस्य बाधकत्वपनया गौरवं स्पष्टमेवोभयविधान-
पक्षे । प्रतिप्रसवपक्षस्तु तैर्नाद्रियते । किंतु प्रतिप्रसवपक्षमनिच्छतामपि तेषां
स गले पतितो भवतीत्यभिप्रायेण पूर्वं (पृ. २३० प. ४) निर्दिष्टः । नेदामिति ।
यदग्ने च प्रजापतये चेति ब्राह्मणवाक्यमग्निदेवतायाः प्रापकत्वेन न
प्रदर्शनीयमित्यर्थः । मन्त्रवर्णः । अग्निज्योतिरिति मन्त्रः । तत्प्रत्यशास्त्रा-
त्कर्मनामधेयत्वस्योदाहरणान्तरमाह—एवं प्रयाजेष्विति । समिधो यजति
(तै. २।६।१) इत्यादिव्राह्मणवाक्ये समिदादिशब्दानां कर्मनामधेयत्वानङ्गी-
कारे सम्यग्भिन्धे इति समिदित्येवं समिच्छद्वेन सम्यक्प्रज्वलितत्वरूपगुण-
विशिष्टाग्निदेवता बोध्यते । एवं तनूनपातं यजतीत्यत्र तनूनपाच्छब्दस्य
कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारे तन्नू न पातयति किंतु रक्षत्येवेत्येवं शरीररक्षकत्व-
रूपगुणविशिष्टाग्निदेवता तनूनपाच्छब्देन बोध्यते । तथा च तत्तद्गुणविशिष्टा-
ग्निदेवताविधायकानि समिधो यजतीत्यादिवाक्यानीति वक्तव्यम् । परं तु
समिधो अग्न आज्यस्य व्यिन्तु । तनूनपादान् आज्यस्य वेतु (तै. वा. ३।५।५)
इत्यादिमन्त्रवर्णदिवोक्ता देवता बोधिता भवन्ति । अतः समिन्तनूनपादित्यादि-
शब्दानां कर्मनामधेयत्वम् । विधित्सितेति । कर्मनामत्वंनाभिप्रताच्छब्दात्कर्म-

तस्मात्तत्रापण व्यर्थमिति नामत्वमिष्यते ॥

(त. वा. १।४।४) इति दिक् ।

श्येनेनाभिचरन्पजेत (आप. २२।४।१३) इत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्व तद्व्यपदेशात् । तेन व्यपदेशः उपमानम् । तदन्यथानुपपत्त्येति यावत् । तथा हि यद्विधेय तस्य स्तुतिर्भवति । तद्यद्यत्र श्येनो विधेयः स्यात्तदार्थवादेस्तस्यैव स्तुतिः कार्या । न च यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विपन्त भ्रातृव्य निपत्यादत्त इत्यनेनार्थवादेन श्येन स्तोतुं शक्यः । श्येनोपमानेनार्थान्तरस्तुते क्रियमाणत्वात् । न च श्येनोपमानेन स एव स्तोतुं शक्यते । उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । यदा तु श्येनसङ्गको यागो विधीयते तदार्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्तुं शक्यत इति श्येन-

नामधेयत्वानङ्गीकारे यो गुणो विधातुमिष्ट स्यात्तस्य गुणस्य प्रापकमन्य च्छास्त्र यतोऽन्ये तस्मात्पुनस्तद्गुणप्राप्तिस्तस्माच्छब्दात्कल्प्यमाना व्यर्था स्यादिति हेतोस्तस्य शब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिष्यत इति वार्तिकार्थः ।

अथ कर्मनामधेयत्वे तद्व्यपदेशरूप चतुर्थं कारणं प्रदर्शयति-श्येनेनेति ।

इदं जेमिनीय प्रथमाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमाधिकरणं चिन्तितम् । श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारे इपनशब्दस्य पक्षिविशेषरूपोर्थं प्रसिद्ध इति तं गृहीत्वा श्येनेनाभिचरन्नित्यस्यायमर्थः स्यात् । प्रकृते सामयाग नित्य सोमद्रव्यं वाधित्वा तत्स्थानं पक्षिविशेषरूपं हविर्द्रव्यं गुणः काम्यो विधीयते । एव गुणविधित्वे स्वीक्रियमाणे न वाक्यभेदस्तथाप्यत्र श्येनशब्दः कर्मनामधेयः स्वीकार्यम् । कुतः । तद्व्यपदेशात् । तेन पक्षिणा व्यपदेशः सादृश्यं श्येनेनाभिचरन्निति वाक्यगतविधेयस्यायं वाङ्वाक्यं यत्प्रतिपादितं तस्मादित्यर्थः । अत्र श्येनपक्ष्युपमानम् । श्येनेनाभिचरन्नित्यत्रत्यं यद्विधेयं तदुपमेयम् । श्येनपक्षी हि पक्षिणमालक्ष्यं पतति स न कदापि श्येनपाताच्छयते । तथा च श्येनो यथा प्रसह्यं नियतं च स्वाभिलषितं प्राणिनं गृह्णात्येव तथायं श्येनयाग इत्यर्थं वादन् स्तूयत । परंतु यद्वि श्येनेनाभिचरन्नित्यत्र यागो न विधेयः किंतु यागमुद्दिश्य हविर्द्रव्यतया श्येन पक्षी गुणो विधेयः स्यात्तर्हि विधेयः श्येनपक्षी एवोपमेयः स एव चापमानमित्युपमानोपमेयभावो न सम्भवति । अतः श्येन इति कर्मनामधेयः स्वीकार्यमिति भावः । उपमानमिति । सादृश्यमित्यर्थः । तदन्यथानुपपत्त्येति । तस्य सादृश्यस्यान्यथा कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारानुपपत्त्येत्यर्थः । श्येनो विधेय इति । श्येन पक्षी विधेयो यदि स्यादित्यर्थः । नचति । नहीत्यर्थः । द्विपन्तम् । द्वयं कुर्वन्तम् । भ्रातृव्यम् । शत्रुम् । श्येनापमानेन तस्य स्तुतिरिति । श्येनपक्ष्युपमानेन श्येनसङ्गकयागस्य स्तुतिरित्यर्थः ।

शब्दस्य तन्मपदेशाद्यागनामधेयत्वम् । तत्सिद्धं निमित्तचतुष्टयात्नामधेयत्वम् ।

उत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वमपि पञ्चमं केचिन्नामधेयत्वे निमित्तमाहुः ।
वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वम् (जै. १।४।३३)
उत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वात् । उक्तमत्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयासंभवात् ।

तथा हि न तावन्नत्वर्थलक्षणाभयान्नामधेयत्वं युक्तमिति वक्तुं शक्यम् ।
वैश्वदेवेनेति तद्धितेनैव मत्वर्थस्य यागस्योक्तत्वात् । साऽस्य देवतेत्यस्मिन्नर्थे

अथोक्तचतुष्टयातिरिक्तमपि कर्मनामधेयत्वे निमित्तं संभवतीति यन्न्या-
यसुधायामुक्तं तत्प्रदर्शयति—उत्पत्तीति । यागोत्पत्तिविधौ कथितो यो गुणः
स बलीयान् । उत्पात्तिवाक्य एव गुणस्य निर्देशे विधेर्गुणविषये निराकाङ्क्ष-
त्वेन तत्र गुणान्तरस्य संबन्धो न भवति । अतस्तत्र गुणान्तरं दुर्बलं भवति ।
तथा च तादृशगुणान्तरविधायकत्वेन संभाव्यमानो यः शब्दः स गुणान्तर-
विधायको न भवतीत्यतस्तस्य शब्दस्य कर्मनामधेयत्वं स्वीकार्यमिति भावः ।

वैश्वदेवेनेति । इदं जैमिनीये प्रथमाध्याये चतुर्थपाद एकादशाधिकरणे
चिन्तितम् । चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेववरुणप्रघाससाक-
मेधशुनासीरीयसंज्ञकानि । तत्र प्रथमे वैश्वदेवपर्वण्यष्टौ यागा विहिताः ।
आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति (१) । सौम्यं चरुम् (२) । सावित्रं द्वादश-
कपालम् (३) । सारस्वतं चरुम् (४) । पौष्णं चरुम् (५) । मारुत-
सप्तकपालम् (६) । वैश्वदेवीमामिक्षाम् (७) । द्यावापृथिव्यमेककपालम्
(८) (तै. सं. १।८।२) इति । एतेषां चाष्टानां यागानां संनिधौ वैश्वदेवेन
यजेत इत्याम्नायते । तत्र वैश्वदेव इति कर्मनामधेयम् । पूर्वोक्तानामष्टानां
यागानां वैश्वदेव इति संज्ञानेन वाक्येन क्रियते । संज्ञाकरणं च लार्थ्येन
व्यवहारसिद्धये । प्राचीनप्रवणे देशे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादयः संज्ञाप्रदेशाः ।
वैश्वदेव इति संज्ञाया अभावे प्राचीनप्रवणदेशविधायकेत्र वाक्येष्टानां
यागनां निर्देशः कर्तव्यः स्वादिति गौरवं स्पष्टमेव । अत्र वैश्वदेवशब्दस्य
कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारे विश्वदेवा देवता अस्येति योगं पुरस्कृत्यास्मिन्वाक्ये
पूर्वोक्तानष्टौ यागाननूय विश्वदेवदेवतारूपो गुणस्तत्र विधेयः स्यात् । स
च न संभवति । तेपूत्यत्तिविधावेव प्रत्येकं देवतायाः कथनात् । तासां
चोत्पत्तिशिष्टत्वेन बलीयस्त्वात् । तेन वैश्वदेव इति कर्मनामधेयं सिद्धमिति
भावः ।

तद्धितेनेवेति । यदि वैश्वदेवशब्दो देवतामात्रवाची स्यात्तर्हि तस्य
यजिना सामानाधिकरण्यसंपादनार्थं देवताविशिष्टे लक्षणाभ्रयणीया स्यात् ।

हि तद्धितस्मरणम् । तत्रास्यशब्दस्य तद्धितान्तर्गतस्य यद्यपि सूक्तहविषोरिति स्मृतेः सूक्ते हविषि वा मुख्यत्वमवगत तथापि सर्वनाम्नामुपस्थितवाचित्वात् सूक्तहविषोश्चात्रानुपस्थितत्वाद्यजेतत्सुपस्थित यागमेवास्यशब्दोऽभिधत्त इति न यागे मत्वर्थलक्षणा । विश्वेदेवरूपकदेवताविधानाच्च न वाक्यभेदः ।

नापि तत्प्रख्यशास्त्रान्नामत्वम् । यत्र हि विधित्सितो गुणोऽन्यतः प्राप्ताः तत्र तत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वम् । यथाग्निहोत्रशब्दे । अत्र चाग्नेयादयोऽष्टौ यागाः प्रकृताः । तत्रामिक्षायागे यद्यपि विश्वेदेवाः प्राप्ताः वैश्वदेव्यामिक्षेति तथापि सप्तसु तेषामप्राप्तत्वाद्द्वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेन तत्र तद्विधाने न तत्प्रख्यशास्त्रमन्यत् येन तद्वशाच्चात्मत्वं स्यात् ।

न चामिक्षायागस्यैवेतन्नामेति वाच्यम् । वैश्वेदेवेन यजेतेति वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । वैश्वेदवशब्दस्यामिक्षायागमात्रनामत्वे स एव यागोऽनेनानूयेत ।

न च तदनुवादेनास्ति किञ्चित्कृत्यम् । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत (मै. सं. १।१.०।७) इति विधीयमानस्य प्राचीनप्रवणदेशस्य विनाप्येतद्वाक्य-
नामिक्षायाग एव संयन्धोपपत्तेः । विश्वदेवसंयन्धात्तस्य ।

आग्नेयाद्यशेषप्रकृतयागनामत्वे तु न वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यानर्थ-
क्यम् । तदा ह्यनेनाद्यै यागा अनूचन्ते । अनुवादेन चैकप्रतीत्यारूढत्वा-
त्समुदितानामष्टानामपि वैश्वदेशशब्दो नामधेयं सिध्यति । एवं च प्राचीन-
प्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेशशब्देनाद्यै यागाननूच्य प्राचीनप्रवणविधानं
तत्र सिद्धं भवति । तद्वाक्यस्यासत्त्वेऽनेन वाक्येनामिक्षायाग एव प्राचीन-
प्रवणदेशसंयन्धः स्यात् । अतश्चाष्टसु यागेषु प्राचीनप्रवणदेशसंयन्ध एवैत-
द्वाक्यप्रयोजनम् । एवं च वैश्वदेशशब्दोऽष्टानां नामधेयम् ।

न च तत्र तत्प्रत्ययशास्त्रं निमित्तं संभवति । सप्तसु विश्वदेवाप्राप्तेः ।
अतो न वैश्वदेशशब्दस्य तत्प्रत्ययशास्त्रानामधेयत्वमिति ।

नापि तद्वचपदेशात् । तादृशस्य व्यपदेशस्यानुपलम्भात् । अतश्च
वैश्वदेशशब्दस्य नामधेयत्वे उक्तप्रकारचतुष्टयस्यानिमित्तत्वाद्दुत्पत्तिशिष्टगुण-
पत्नीयस्त्वमेव निमित्तम् ॥ तथा हि- वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र न तावदप्रकृतकर्मा-

प्रवणत्वं स्यात् । तच्च संज्ञामन्तरेणापि तत्रैव सिद्धं भवति । प्राचीनप्रवण-
इति वाक्ये वैश्वदेशशब्दस्य योगार्थेन सप्तमस्यैकस्यैव तत्रापस्थितोरिति भावः ।
न च तदनुवादेनेति । तस्यामिक्षायागस्य यो वैश्वदेवेन यजेतेत्ययमनुवाद-
स्तस्य न कश्चिदुपयोगः संभवतीत्यर्थः । विनाप्येतद्वाक्यामिति । संज्ञाबोधकं
वैश्वदेवेन यजेतेत्यनुवादवाक्यं विनापीत्यर्थः । वैश्वदेवेत्यष्टानां नामधेयं
वैश्वदेवेन यजेतेत्यनुवादवाक्यस्योपयोगो भवतीत्याह-आग्नेयेति । अनेन ।
वैश्वदेवेन यजेतेत्यनुवादवाक्येन । अनुवादेन चेति । वैश्वदेव इत्येकेनैव
शब्देनाष्टानामनुवादवाक्येन वैश्वदेवशब्देनैव रूपेण सर्वेषां प्रतीतिर्जायमानावाप्ति-
त्यर्थः । तत्र सिद्धमिति । अष्टस्यापि यागेषु सिद्धं भवतीत्यर्थः । तद्वाक्यस्य ।
वैश्वदेवेन यजेतेत्यनुवादवाक्यस्य । अनेन वाक्येन । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन
यजेतेत्यनेन । एवं चेति । अष्टानां नामधेये स्वीकृतेत्यनुवादवाक्यस्य प्रयोजन-
सप्तमवैश्वदेवशब्दोऽष्टानां नामधेयमित्यङ्गीकार्यम् । तदर्थं वैश्वदेवेन यजेते-
त्यत्र यजधातुना यागाष्टकस्य निर्वेश इति दृश्यम् । तथा च कर्मनामधेयत्वा-
नङ्गीकारे विश्वदेववचताया यागाष्टकेन संबन्धेनेन विधेयस्तस्य प्रापकं
शास्त्रं नास्तीति नात्र तत्प्रत्ययशास्त्राधामधेयत्वमिति सिद्धम् । अप्रकृतंति ।

नुवादेन देवताविधानं संभवति । तेषामत्रानुपस्थितेः । नापि देवताविशिष्ट-
कर्मान्तरविधानं संभवति । गौरवापत्तेः । अष्टौ हवींषि (तै. ब्रा. १।६।३।४,
मं. सं. १।१०।८) इत्यनन्यगतिकलिङ्गविरोधात् ।

अतोऽग्नेन प्राकृतकर्मानुवादेन देवता विधीयन्त इति वक्तव्यम् ।
तत्रामिक्षायागे विश्वदेवप्राप्तेः सप्तसु यागेष्वग्नेन वाग्नयेन विश्वदेवा विधीयन्त
इति वक्तव्यम् । न च तत्संभवति । तेषामुत्पत्तिशिष्टाग्न्याद्यवरोधात् ।
आकाङ्क्षया हि संबन्धो भवति । आग्नेयादियागानां हि देवताकाङ्क्षा उत्पत्ति-
शिष्टैरग्न्यादिभिरेव निवृत्तेति न तत्र विश्वदेवविधानं युक्तम् । अतश्चोत्पत्तिशिष्ट-
गुणधर्तीयस्त्वाद्द्वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमिति । यथाहुः—

गुणान्तरावरुद्धत्वान्नावकाशो गुणोऽपरः ।

विकल्पोऽपि न वैषम्यात्तस्मान्नामैव युज्यते ॥

(त. वा. १।४।११) इति ।

उक्तयागाटकातिरिक्तकर्मणोत्रानुपस्थितत्वाच्च यजेतेत्यनेन तस्यानुवादः
संभवतीत्यर्थः । अथ वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र यजिना न प्रकृतस्य यागाष्टकस्य
नाप्यप्रकृतस्य कस्यचित्कर्मणोनुवादः । किंतु स्वतन्त्रमेव कर्मान्तरमनेन
विधीयतामिति चेत्तत्राह—नापि द्यतेति । गौरवापत्तेरिति । स्वातन्त्र्येण
कर्मविधायकत्वे तत्र हविर्द्वैश्वदेवः फलविशेषश्च कल्पनीय इति गौरव-
मित्यर्थः । अष्टौ हवींषीति । वैश्वदेवेन यजेतेत्यनेनानूदितस्य यागस्य संबन्धे-
नाष्टौ हवींषीत्युक्तम् । तच्च प्रकृतस्य यागाष्टकस्यानुवाद एव संगच्छते ।
तत्र हविरष्टकसद्भावात् । नत्वप्रकृतस्य कस्यचित्कर्मणोनुवादे नापि कर्मा-
न्तरविधायकत्वे संगच्छते । तत्र हविरष्टकासंभवात् । इति वक्तव्यमिति ।
द्वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वानङ्गीकार इति शेषः । गुणान्तरेति । विश्व-
देवदेवतारूपगुणापेक्षया यद्गुणान्तरमग्न्यादिदेवतारूपमुत्पत्तिशिष्टं तेनाग्नेया-
दियागानामवरुद्धत्वात्तत्र वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यविहितावैश्वदेवदेवतारूपो-
परो गुणोवकाशं न लभते । वैषम्यं साम्याभायः । उत्पत्तिशिष्टोत्पन्न-
शिष्टयोरत एव प्रबलदुर्बलयोगुणयोः साम्याभावाच्च विकल्पः । तथा च
वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यविहितगुणस्यानुपयोगेन वाक्यवैयर्थ्यमिति तदन्य-
थानुपपत्त्या कर्मनामधेयत्वं सिद्धं भवति । नन्वेवं नामधेयत्वानङ्गीकारस्या-
वश्यकत्वापि कथं यागाष्टकस्य तन्नामधेयमिति वक्तुं शक्यते । सप्तस्याग्नेयादि-
यागेषु विश्वदेवसंबन्धाभावादिति चेत् । उन्निन्यायेन सर्वेषां बोधसंभवात् ।
तदनुसारेण रूढिशक्यदङ्गीकारेणाज्ञोपात् ।

अन्ये त्वाचार्या आहुः । यः शब्दो यत्र कर्मणि यद्गुणसंबन्धं बोधयति स चेत्संबन्धः शास्त्रान्तरप्रतिपन्नः तदा तस्य शब्दस्य तन्नामधेयत्वं तत्प्रत्ययशास्त्रात् । तच्च शास्त्रान्तरं विधिर्वार्थवादो वेत्यत्रानादरः । तत्राग्निहोत्रशब्देऽग्निसंबन्धबोधकं शास्त्रान्तरं विधिरेव । वैश्वदेवशब्दश्च विश्वदेवसंबन्धं कर्मणि बोधयति । विश्वदेवसंबन्धश्चाष्टसु यागेषु 'यद्विश्वदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' (तै. ब्रा. १।४।१०।५) इत्यर्थवादावगतः ।

न च विधिरेव तत्प्रत्ययशास्त्रं नार्थवाद इत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्ति ।

एवं न्यायसुधाकृन्मतमुपपाद्येदानीं पार्थसारथिमिश्राणां मतमुपपादयति-
अन्ये त्वाति । अयं भावः । नामधेयभूतोयं वैश्वदेवशब्दो न देवतार्थकतद्धित-
 प्रत्ययेन साधनीयः । किंतु विश्वदेवानामयं वैश्वदेव इत्येव तस्येदम् (पाणि.
 ४।३।१२०) इति सूत्रेणेदमर्थं विहितेनाप्रत्ययेन साधनीयः । तथा च वैश्वदेव-
 शब्दस्य विश्वदेवसंबन्धीत्यर्थः । तच्च संबन्धिभूतमत्र कर्मण्येव । विश्वदेवानां
 कर्मणि संबन्धश्च यागदेवतात्वेन यागकर्तृत्वेन चेति द्विधा । तत्र यद्यपि
 देवतात्वेन संबन्ध एकस्मिन्नामिक्षायाग एव तथापि कर्तृत्वेन संबन्धीष्ट-
 स्वपि यागेषु वर्तते । तथा च वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारे वैश्व-
 देवशब्देन बुभुत्सितो योयमष्टसु यागेषु संबन्धः स 'यद्विश्वदेवाः समयजन्त
 तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' (तै. ब्रा. १।४।१०, इत्यर्थवादावगम्येनावगम्यत इत्यत-
 स्तत्प्रत्ययशास्त्रान्तरागाष्टकस्य नामधेयत्वं सिध्यति । किंच नामधेयत्वानङ्गी-
 कारे वैश्वदेवेन यजंततस्यस्यार्थनिर्वचनप्रसङ्गे उक्तार्थवादावगम्यानुसारेण
 तस्येदमित्यर्थकाणप्रत्ययान्त एव वैश्वदेवशब्दो भावो भवति । न तु देवता-
 र्थकतद्धितप्रत्ययान्तः । तथा च पूर्वस्मिन्पक्षेर्थावादानुसरणं दोषः । किंचा-
 रिमन्पक्षे वैश्वदेवेति नामधेयं यागाष्टकस्य यागलक्ष्या नियच्छे शक्यं भवति ।
अनादर इति । तत्प्रत्ययमन्यशास्त्रं विधिरूपमेवेत्येवमभिनियंशो न कार्यं
 इत्यर्थः । विधिरेवेति । न्यायसुधाकृन्मतं यद्गम्ये च प्रजापतये च सायं जुष्टो-
 तीति विधिः । पार्थसारथिमिश्रमतेऽग्निर्योतिरिति मन्त्रलिङ्गानुमितासिसंबन्ध-
 बोधकधुतिचोदितो विधिरिति भावः । इत्यर्थवाद इति । आस्मिन्पक्षेयाने वैश्वदेव-
 शब्दस्य या निरुक्तिः प्रदर्शिता तथा यागाष्टके विश्वदेवसंबन्धावगम्यत इति
 भावः । न च विधिरेवेति । विधिवाक्यमेवऽन्यशास्त्रे यागमित्यत्र प्रमाणं नास्ति ।
 किंच विधिरूपद्राकाङ्क्षा अर्थवादेनापि पूर्यते । यथा राश्रिगप्रतिभेः फलाकाङ्क्षा
 पार्ततिष्ठान्त एव य एता राश्रीरुपयन्तीत्यर्थवादावगतं प्रतिष्ठाफलं पूर्यते ।

अत एव ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र ज्योतिष्टोमशब्दः ' तानि वा एतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः ' (तै. ब्रा. १।५।११।२) इत्यर्थ-
वादावगतं ज्योतिःसंबन्धं निमित्तीकृत्य सोमयागे प्रवर्तमानस्तत्प्रख्यशास्त्रा-
न्नामधेयं भवति । एवं प्रकृतेऽपि द्रष्टव्यम् । पञ्चमप्रकारकल्पने प्रमाणाभावात् ।
अत एव वैश्वदेवाधिकरणे (१।४।१३) वार्तिककारैरेवमुपसंहृतं ' तत्प्रख्य-
तयैव सर्वेषां नामधेयत्वम् ' इति । यच्चोत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वमुक्तं तद्गुण-
विध्यसंभवे युक्त्यभ्युच्चयमात्रम् । तत्सिद्धं तत्प्रख्यशास्त्राद्वैश्वदेवशब्दस्य कर्म-
नामधेयत्वमिति ।

ननु पशुसोमाधिकरणे (२।२।१०) ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादौ न यजि-

यथा वाक्ताः शर्करा उपदधाति (तै ब्रा. ३।१२।५) इत्यत्र केनाक्ता इत्युत्पन्नाकाङ्क्षा
तेजो वै पृतामित्यर्थवादेन पुर्यते । तथा चार्थवाद्वाक्यस्य न केवलं विधि-
प्रशंसारूपमेवैकं भयोजनम् । किंतु संभवति चेदन्यदपि स्वीक्रियते । अतः
प्रकृते तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमित्यत्र शास्त्रपदेनार्थवाद्वाक्यस्य घट्टणमुचित-
मेव । अन्यशास्त्रमित्यत्र शास्त्रपदेनार्थवाद्वाक्यघट्टणे प्रसिद्धं सर्वसंमतं
चोदाहरणं प्रदर्शयति—अत एवेति । ज्योतिष्टोमशब्दस्य कर्मनामधेयत्वानङ्गी-
कारे ज्योतीरूप स्तोमो यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा चागविशेषणं तद्ग्राह्यम् ।
तादृशविशेषणबोधितं यद्यह्वीयस्तोमानां ज्योतिष्टं तत् तानि वा एतानि
ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः इत्यर्थवाद्वाक्यावगतं भवतीत्यतो ज्योतिष्टोमेति
कर्मनामधेयं सिध्यति । यज्ञे साक्षां संख्यापरिच्छेदार्थं याः शलाका औद्भ्रव्यां
गृह्यन्ते ताः कुशा इत्युच्यन्ते । तादृशानां कुशानां त्रिक स्तोमशब्देनोच्यते ।

तत्प्रख्यतयैवेति । मत्पर्यलक्षणाभयं वाक्यभेदभयं तद्व्यपदेशश्चेत्ये-
तत्त्रितयातिरिक्तान्कारणाद्यत्र नामधेयत्वं तत्र सर्वत्र तत्प्रख्यशास्त्रादेव नाम-
धेयत्वमिति वार्तिकाशयं वर्णयन्ति । किमर्थं तर्हि वार्तिककारैस्तत्रोत्पत्ति-
शिष्टगुणवलीयस्त्वमुक्तं तत्राह—यच्चोत्पत्तिशिष्टेति । यत्र गुणविधित्वं सप्रयो-
जनं संभवति तत्र कर्मनामधेयत्वानङ्गीकारो न युक्त इत्याशङ्कानिराकरणा-
योत्पत्तिशिष्टगुणवलीयस्त्वोक्त्या गुणविध्यसंभवे युक्तिवादः केवलं ते
प्रवर्शित इति भावः ।

ननु पशुसोमेति । जेमिनीये द्वितीयाध्याये द्वितीयपादे पशुाधिकरण-
मिदम् । तत्र हीत्यमुक्तम् । सोमन यजेतेति श्रूयते । तत्र चन्द्रवायव गृह्णाति
मैत्रायणं गृह्णाति इत्यादीन्यपि शाक्यानि श्रूयन्ते । तत्रेन्द्रवायवशब्दादिवाक्ये-

कल्पनं सोमेन यजेतेति प्रत्यक्षयजिश्रुतेरित्युक्तम् । तेन न्यायेन वैश्वदेव्या-
मिक्षेत्यत्रापि यजिकल्पना मास्तु । वैश्वदेवेन यजेत (मै. सं. १।१०।८)
इत्यत्र प्रत्यक्षयजिश्रुतेः । एवं चानेनैव वाक्येन देवताविशिष्टकर्मविधान-
मस्तु । तस्य च द्रव्याकाङ्क्षायां वैश्वदेव्यामिक्षेति द्रव्यविधानमस्तु । एवं च
न वाक्यद्वयस्याप्यनुवादत्वम् । नाप्यष्टौ हवींषीत्यनन्यगतिकलिङ्गविरोधो
भवेदिति चेत्—मैवम् ।

यागा विधीयन्ते । ऐन्द्रवाय्वादिप्रातिपदिकैर्बिहितानां यागानां समुदाय-
स्तत्रानूद्यत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु सोमेन यजेतेत्ययमेव विधिः ।
यजधातोर्निर्देशात् । ऐन्द्रवायवादिवाक्येषु तु ग्रहणं विधीयते न तु यजनम् ।
तथा च तत्र यजधातोर्निर्देशाच्च स यागोत्पत्तिविधिः । न चात्र विधीय-
मानस्यैन्द्रवायवग्रहस्य यागसंबन्धार्थमनिर्दिष्टोपि यजिस्तत्र प्रकल्पनीय
इति वाच्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्येतद्वाक्यार्थं यागस्याप्रवेशात् । ऐन्द्र-
वायवग्रहस्य यागसंबन्धस्तु प्रकरणपाठेन वाक्यैकवाक्यतया संपादनीय
इति । तद्वत्प्रकृते वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र यजधातोर्निर्देशात्तदेव वाक्यं यागो-
त्पत्तिविधायकं स्यात् । न तु वैश्वदे-यामिक्षेति । तत्र यजधातोर्निर्देशाभावेन
यागस्याप्रतीयमानत्वात् । तथा च वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र वैश्वदेवीशब्देन
वैश्वदेवेन यजेतेति विहितं विश्वदेवदेवताकं यागमनूद्यामिक्षारूपद्रव्यमात्र-
विधानं क्रियते । एवं चैकं वाक्यं यागविधायकमपरं च गुणविधायकामिति
न कस्याप्यनुवादत्वम् । विधिसंभवेनुवादमात्रकल्पनं च न न्याय्यम् । उक्त-
(पृ. २२९-१६) वाक्याष्टकमध्ये वैश्वदेव्यामिक्षेत्येतद्भिन्नं यद्वाक्यसप्तकं तत्रा-
गत्या यजिं प्रकल्प्य यागविधानमस्तु । न तु तथा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र । तत्र
विधायकवाक्यान्तरदर्शनात् । एवं च वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र यागविधावपि
न यागाष्टकातिरिक्तः कश्चिन्नवमो यागरास्य विधितो भवतीत्यतोष्टौ हवींषी-
त्येतदप्युपपद्यते । वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यत्रयत्पदगोमं लाघवं च । एवं वैश्व-
देवेन यजेतेति वाक्यस्योपपत्तौ सत्यां वैश्वदेवशास्त्रस्य फलनामधेयत्वं प्रकल्प्य
तद्वाक्यस्यानुवादमात्रत्वप्रकल्पनं न युक्तं भवतीति शङ्काशयः । समाधत्ते—
मैवामिति । अयं भावः । वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र क्षारणान्तरण यजिकल्पना-
वश्यकं चेत्तत्रोत्पत्तिविधित्वाभावे यजेरनिर्देशादिति हेतुः शिथिलः । न च
तत्र सत्यामपि यजिकल्पनायां प्रत्यक्षयजिश्रुत्या वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्रैव
यागविधिरस्तिवति वाच्यम् । यागस्य हि द्रव्यं देयता धेति रूपद्वयम् । वैश्व-
देवेन यजेतेत्यत्र देवता निर्दिष्टा द्रव्यं न निर्दिष्टम् । वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र तु
द्रव्यमपि निर्दिष्टं भवतीति तत्रैवोत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारस्याचितत्वात् । किं

वैश्वदेव्यामिक्षा (मै. सं. १।१०।१) इत्यत्र यज्यकल्पने आमिक्षा किमनुवादेन विधीयत इति वक्तव्यम् । विश्वदेवानुवादेन द्रव्यविधाने द्रव्यस्य देवताङ्गत्वमेव स्यात् । न यागाङ्गत्वम् । किंच वैश्वदेवीशब्दो देवतातद्धितत्वादामिक्षान्तर्गतत्वेन भूत इत्युक्तम् । तत्र विश्वदेवानुवादेन द्रव्यविधाने वैश्वदेवीशब्देनैव कर्तव्यम् । पदश्रुतेः । यया भावनायां करणसमर्पणं धातुनैव क्रियते पदश्रुतेः न तूपपदेनेत्युक्तं भावार्थाधिकरणे तद्वत् । तत्र च वपदकर्तुः प्रथमभक्ष इतिवैदकप्रसरताविरोधः । अतो यागानुवादेनापि द्रव्यविधानार्थं वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनं तावदवश्यं कर्तव्यम् ।

अतश्च पशुसोमाधिकरणन्यायवैपम्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यत्र देवताविशिष्टग्रहणाविधानेन यज्यकल्पनात् । यजिकल्पने च वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रैव द्रव्यदेवताविशिष्टकर्मविधानं युक्तम् । रूपद्वयश्रवणात् । एवं चाग्नेयोऽपि

त्ययं युक्तिवाङ्मो वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनार्थां सत्यां संभवतीत्यतस्तत्र तस्या आवश्यकत्वं साधयति—वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्रेति । किमनुवादेनेति । वैश्वदेव्यामिक्षेति चाक्ये पदद्वयम् । तत्र प्रथमं वैश्वदेवीति पदे प्रकृतिप्रत्ययरूपं भागद्वयम् । तत्र प्रकृत्यर्थो विश्वदेवदेवता । प्रत्ययार्थो हविर्द्रव्यविशेषः । आमिक्षापदार्थस्तु तत्र पयसि दध्ना मिश्रिते तत्र घनीभूतार्थः । एषु त्रिषु किमनुवाद्यं किंच विधेयमिति विचारः । तत्र वैश्वदेवेन यजतेति स्वधिमतोत्पत्तिविधौ विश्वदेवरूपा देवता प्रतिपादितेति तस्याः सिद्धत्वात्सैवानुद्यते । अप्राप्तं च हविर्द्रव्यं विधीयत इति वक्तव्यम् । परं तत्र यज्यकल्पने यागस्यानिर्देशा-
दामिक्षाया यागाङ्गत्वमिष्टं न सिध्येत । यजिकल्पने तु यागमुद्दिश्य वैश्वदेव्या-
मिक्षा विधीयत इतीष्टं सिध्यति । किं चात्र यजेरकल्पने देवतामुद्दिश्य
विधीयमानोर्थः किमामिक्षापदेनोच्यमानः प्रत्ययेनोच्यमानो वा । अन्यतरस्य
विधेयत्वेन संबन्धे पश्चात्तयोः पूर्वोक्त- (पृ. २०७-२७) प्रकारेण सामानाधि-
करण्यं भवेत् । तत्रामिक्षापदेनोच्यमानोर्थो विधेयो न संभवति । समान-
पदश्रुतेः किंच प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थं विनान्यत्रान्ययस्यात्युत्पत्तत्वात् प्रकृत्य-
र्थोद्देशेनामिक्षापदार्थविधानं संभवति । अथ प्रकृत्यर्थमुद्दिश्य प्रत्ययार्थो
विधेय इति चेदेकप्रसरताभङ्गदोषः । तत्रकारश्च प्रागुक्तः (पृ. १७४-५) ।
वैश्वदेवीशब्देनैव । वैश्वदेवीशब्दान्तर्गतप्रत्ययेनैव । भावार्थाधिकरण इति ।
इदं प्रागुक्तम् (पृ. ४८-११) । अतश्चेति । ऐन्द्रवायवं यजेतेत्यमोत्पत्तिविधित्वा-
त्कारणैः वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनस्यावश्यकत्वात्प्रत्ययोः । यज्यकल्पना-
दिति । प्रकृते तु वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र यजिकल्पनस्यावश्यकत्वमिति धैपम्यं

कपालः । सौम्यश्वरुः (मै. सं. १।१०।१) इत्यादिवाक्यैर्वैश्वदेव्यामिक्षेति वाक्यस्य प्रायपाठो रक्षितो भवति । अन्यथा हि तेषु सर्वेषु द्रव्यदेवता-संबन्धकल्पितयागविधानमत्र च द्रव्यभात्रविधानमिति वैरूप्यं प्रसज्येत ।

किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यत्र वैश्वदेवशब्दस्य देवतासमर्पकत्वे 'यद्विश्वेदेवाः समयजन्तः तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्' इत्येतस्यार्थवादस्यात्यन्तमेव निरा-लम्बनत्वं स्यात् । एतदर्थवादाद्धि वैश्वदेवशब्दो विश्वदेवकर्तृकत्वेन, कर्मणि प्रवृत्त इति ज्ञायते । न देवतासमर्पकत्वेन ।

किंच वैश्वदेवेन यजेतेत्यस्य यागविधित्वे आमिक्षाया नोत्पत्तिशिष्ट-त्वम् । तथा च तथा न वाजिनं चाधितुं शक्यत इति उभयोरपि आमिक्षा-वाजिनयोर्यागाङ्गत्वं स्यात् । तथा च विकल्पः । स चाष्टदोष इति । तस्मा-

बोध्यम् । प्रायपाठ इति । यागविधायकवाक्यमध्ये पठितस्य वाक्यस्य याग-विधायकत्वमेवोचितम् । अन्यथा क्रममङ्गः स्यादिति भावः । देवतासमर्पकत्व इति । विश्वदेवा देवता अस्येति देवतार्थकतद्धितप्रत्ययं गृहीत्वा प्रकृतिभूतस्य विश्वदेवशब्दस्य यागीयदेवतारूपार्थप्रतिपादकत्वे सत्येव वैश्वदेवेन यजेते-त्यस्योत्पत्तिविधित्वं वक्तुं शक्यते । यदि च विश्वदेवकर्तृकत्वाद्यागस्य विश्व-देवानामयमित्यर्थे तस्येदमित्यणप्रत्ययेन साधितो वैश्वदेवशब्दो, गृह्येत तर्हि तस्य वाक्यस्य यागविधायकत्वं न स्यात् । द्रव्यस्येव देवताया अपि तद्वाक्ये निर्देशाभावात् । तथा च वैश्वदेवेन यजेतेति वाक्यस्योत्पत्तिविधित्वं मन्य-मानेन तत्रत्यवैश्वदेवशब्दस्य देवताप्रतिपादकत्वमवश्यं स्वीकार्यं भवतीत्या-शयः ।

नोत्पत्तिशिष्टत्वमिति । आमिक्षाया उत्पत्तिशिष्टत्वादेव तत्र वाजिन-द्रव्यस्य प्रवेशासंभवाद्वाजिभ्यो वाजिनमिति यागान्तरविधानमिति प्रागु-क्तम् (पृ २१९-१) । यागाङ्गत्वमिति । वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वाजिभ्य इत्यनेन वाजोक्षमामिक्षारूपमास्ति येषां ते वाजिन इति याजिशब्दव्युत्पत्त्या वाजिशब्देन विश्वदेवानामनुवाकसंभवाद्द्वैश्वदेवयागाङ्गत्वं स्यादित्यर्थः । विकल्प इति । वैश्वदेवयाग एव स्वेच्छया कदाचिदामिक्षा द्रव्यं कदाचि-द्वाजिनं द्रव्यं ग्राह्यं स्यादित्येवमव्यवस्थितविकल्पः स्यादित्यर्थः । अव्यवस्थित-विकल्पे चाष्टौ दोषा भवन्ति । तथाहि—

प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पने ।

प्रत्युज्जीवनद्वानिभ्यामष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ।।

द्वैश्वदेव्यामिक्षेत्यनैव यागविधानम् । इतरस्य त्वनुवादत्वम् । अनुवादत्वे च यथा नानर्थक्यं तथोक्तमित्यास्ता तावत् । तत्सिद्ध वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वम् । तदेव निरूपित मत्वर्थलक्षणादिप्रकारचतुष्टयनिरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकत्वेनार्थवत्त्वम् ।

अनर्थहेतुकर्मणः सकाशात्पुरुषस्य निवृत्तिकरत्वेन निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । तथा हि—यथा विधयः प्रवर्तनामभिदधतः स्वप्रवर्तकत्वात्निर्वाहार्थं विधेयस्य यागादे श्रेयसाधनत्वमाक्षिपन्त पुरुषं तत्र प्रवर्तयन्ति एव 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादयो निषेधा अपि निवर्तनामभिदधतः स्वनि-

अयमर्थः । प्रमाणत्वाप्रमाणत्वयोः परित्यागप्रकल्पने इत्येव द्वद्वयमर्थः पट्टीतत्पुरुषः । यथासस्येनान्वयः । प्रमाणत्वस्य परित्यागः, अप्रमाणत्वस्य प्रकल्पनं चेति दोषद्वयम् । तथा परित्यक्तस्य प्रमाणत्वस्य प्रत्युज्जीवनम्, प्रकल्पितस्याप्रमाणत्वस्य हानिश्चेति दोषद्वयम् । मिलित्वा दोषचतुष्टयम् । तच्च विकल्पघटके वाक्यद्वये प्रत्येकमिति सकलनयाद्यौ दोषा भवन्ति । यथा अत्र आमिक्षापक्षे वाजिनवाक्यप्रमाणत्वस्य परित्यागः (१) । वाजिनवाक्या प्रमाणत्वस्य प्रकल्पनम् (२) । वाजिनपक्षे परित्यक्तस्यामिक्षावाक्यप्रमाणत्वस्य प्रत्युज्जीवनम् (३) । वाजिनपक्षे प्रकल्पितस्यामिक्षावाक्या प्रमाणत्वस्य हानिश्च (४) इति चत्वारो दोषाः । तथा वाजिनपक्षे आमिक्षावाक्यप्रमाणत्वस्य परित्यागः (५) । आमिक्षावाक्याप्रमाणत्वस्य प्रकल्पनम् (६) । आमिक्षापक्षे परित्यक्तस्य वाजिनवाक्यप्रमाणत्वस्य प्रत्युज्जीवनम् (७) । आमिक्षापक्षे प्रकल्पितस्य वाजिनवाक्याप्रमाणत्वस्य हानिः (८) इति ।

एव नामधेयरूप वेदभागनिरूप्येदानीं निषेधरूप वेदभागनिरूपयति—अनर्थाति । अनर्था नरकावयस्तद्धतुभूत यद्गद्गदत्याविकं कर्म तस्मात्कर्मणः सकाशात्पुरुषं निषेधवाक्यानि निवर्तयन्ति । अन्यथा ब्रह्माहत्याविकं कर्म कुर्वन्त पातित्योत्पादनेन यागादायनधिकारात्पुरुषार्थप्राप्तिर्न स्यात् । कदाचित्पूर्वयागोनुष्ठितश्चेत्तदपूर्वात्प्राप्त्यमानफलमध्ये प्रतिबन्धकसद्भावाच्च क्षतिर्नाप्नुयात् । यथाचतः यागे तज्जन्त्ये श्रले वा यत्प्रातिबन्धकं कर्म तादृशप्रातिबन्धकापनयनद्वारा निषेधस्य पुरुषार्थसंबन्धित्वमित्यर्थः । यथा विधय इति । प्रवर्तना प्रेरणा । स्वशब्देन विधिपरामर्शः । विधेयत्प्रवर्तकत्वं प्रेरणाकर्तृत्वस्य निर्वाहः साफल्यं तदर्थमित्यर्थः । प्रयोजनज्ञानाभावे हि कवलविधिवाक्यज्ञानेपि प्रवृत्तिर्न स्यात् । कथं चिच्छ्रद्धाजाड्येन जायमानापि मन्वीभूतैश्च भवेदिति प्रेरणायाः साफल्यं इरूपपादमिति भावः । पयमिति । निव-

वर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेधस्य कलत्रभक्षणादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं ततो निवर्तयन्ति ।

ननु कथं निषेधानां निवर्तनाप्रतिपादकत्वम् । यावता न भक्षयेन्न हन्तव्य इत्येवमादावव्यवधानेन नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनान्वये धात्वर्थवर्जनकर्तव्यतैव सर्वत्र वाक्यार्थः प्रतीयेत । ततश्च यथा यजेतेत्यादौ यागकर्तव्यता वाक्यार्थः एवं निषेधेषु तत्तद्धात्वर्थवर्जनकर्तव्यता वाक्यार्थो न निवर्तनेति चेत्-

मैवम् । अव्यवधानेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य नञर्थेनान्वयायोगात् । नह्यन्योपसर्जनमन्येनान्वेति । मा भूद्राजपुरुषमानयेत्यत्र राज्ञ आनयनान्वयित्वम् । ततश्चाव्यवधानेऽपि नञर्थस्य न धात्वर्थे-

र्तना निवृत्तिजनकव्यापारः । स्वशब्देन निषेधपरामर्शः । निषेधानां यच्चिर्वर्तकत्वं तत्साफल्याय ते निषेधा अनर्थहेतुत्वबोधनद्वारा ततो निवर्तयन्तीत्यर्थः ।

ननु कथमिति । अयमाशयः । नञो हि न निवर्तनारूपः शक्योर्थः । पटो नास्तीत्यादिप्रयोगान्निवर्तनाया अप्रतीतिः । किंत्वभाव एव तस्य शक्योर्थः । तथा च तस्य निवर्तनारूपार्थयोधकत्वं तादृशशब्दान्तरसंनिधानेन स्थलविशेष एव पर्यवस्यति । यथा वायोः सुत इत्युक्ते वायुशब्दसंनिधानेन सुतशब्दस्य भीमरूपेण पर्यवसानं तद्वत् । निवर्तनाच्च प्रवर्तनाविरोधिनीति प्रवर्तनावोधकशब्दसंनिधाने सति नञो निवर्तनारूपेण पर्यवसानं भवेत् । तत्रापि स सुतरूपोर्थः साक्षादाक्षेपेण वा वायुना संबद्धश्चेदेव तस्य पर्यवसानं भीमे भवति । तथात्र नञर्थः प्रवर्तनया संबद्धश्चेदेव निवर्तनायां पर्यवस्येन्नान्यथा । प्रवर्तनया संबन्धश्च प्रवर्तनावोधकशब्दसंनिधाने वक्तुं शक्यः । प्रवर्तनावोधकः शब्दश्च लिङादिः । तथा च कलत्रं भक्षयेदिति यद्युच्येत तर्हि लिङप्रत्ययार्थप्रवर्तनाया नञर्थे संबन्धः स्यात् । यद्वि च कलत्रं न भक्षयेदिति न कलत्रं भक्षयेदिति वीच्येत तर्हि निवर्तनाया प्रतीतिर्न स्यादिति । धात्वर्थवर्जनंति । कलत्रं न भक्षयेदित्यस्माद्भक्षणाभावः कर्तव्यः इत्यर्थः प्रतीयते । न हन्तव्य इत्यस्माद्धननाभावः कर्तव्य इत्यर्थः प्रतीयते । तथा न कलत्रं भक्षयेदित्यस्मात्कलत्रभिन्नभक्षणं कुर्यादित्यर्थः प्रतीयतेत्यर्थः । न निवर्तनेतीति । तथा च विधिमन्त्रनामधेयानपधार्थशब्दभेदेन यो वेदस्य पञ्चधा विभाग उक्तस्तत्र विधेः सकाशादाद्यपिपक्ष्य भवेनानुकीर्तनं तत्र संभवतीत्याशयः ।

अव्यवधानेपीति । प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थविशेषणत्वेनैव मानमिति नियमात्प्रत्ययार्थं मुक्तवान्यत्रान्येर्तं धात्वर्थो नास्तीति भावः । मा भूदिति ।

नान्वयः । आरुण्यस्यैकहायन्या । नापि कलत्रादिपदार्थैरन्वयः । तेषामपि कारकोपसर्जनतयोपस्थितत्वेन भिन्नपदस्य नञोऽर्थेनान्वयायोगात् । एकहायन्या इवारुण्येन ।

अतश्चान्येनान्वयायोगान्नर्थः । प्रत्ययार्थेन संबध्यते । तस्य प्राधान्यात् । ऋयभावनयेवारुण्यादीनि । तत्रापि नाख्यातांशवाच्यार्थभावनया । तस्या अपि लिङ्त्वांशवाच्यप्रवर्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितत्वात् । अतो लिङ्त्वांशेन नञ् संबध्यते । तस्य सर्वापेक्षया प्राधान्यात् ।

नञश्चैव स्वभावो यत्स्वसवन्धिप्रतिपक्षबोधकत्वम् । नास्तीत्यत्र ह्यस्तीति सत्त्वशब्देन संबध्यमानो नञ् सत्त्वप्रतिपक्षमसत्त्व गमयति । तदिह लिङ्गर्थावत्प्रवर्तना । अतस्तेन संबध्यमानो नञ् प्रवर्तनाप्रतिपक्षां निवर्तनां गमयति । विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति प्रवर्तनाप्रतीतिवन्निषेधवाक्य-श्रवणेऽयं मां निवर्तयतीति निवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपनिवर्तनायाः प्रतीतेः ।

अतश्च सर्वत्र निषेधेषु निवर्तनैव वाक्यार्थः । एव च विधिनिषेध-

वृत्तिघटकत्वात्पुरुषार्थविशेषणत्वेनोपास्यतस्य राज्ञ आनपनक्रियायामन्वयो न भवतीत्यर्थः । आरुण्यस्यवेति । अरुण्यैकहायन्या सोम ऋणाति (ते सं ६।१।६) इत्यत्रारुण्येति पदेनारुण्यगुण उच्यते । एकहायनीपदनेकवर्षपरिमाणा गोऽयं क्तिरुच्यते । आरुण्यगुणस्यैकहायन्याश्च धर्मधर्मिभावो यद्यपि विद्यते तथापि आरुण्यगुणविशिष्टैकहायनीत्येकहायनीनिप्रमारुण्यमिति चा तयामिथो नान्वयः । अरुण्यैकहायन्येति द्वयोरपि पदयोः करणकारकविभक्त्यन्तत्वेनारुण्यस्यैकहायन्याश्च कारकोपसर्जनतयोपस्थितत्वेन तयोर्द्वयोरपि पार्थक्येन क्रियाकारकभावेन क्रियायामेवान्वयात् । तथा च तादृशे विषये सन्निधानं नान्वयनियामकमिति भावः ।

तस्य प्राधान्यादिति । कलत्रं भक्षयेदिति वाक्यस्यार्थं प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यादित्यर्थः । तथा च यथारुण्यैकहायन्योर्मियोऽसत्रद्वयोः प्रधानीभूत-ऋयभावनयैवान्वयस्तद्द्वयं नञ्प्रत्ययस्य प्रधानीभूतप्रत्ययार्थभावनयेव सवन्धो भवति । तस्या अपीति । शाब्दभावनाया साध्यत्वेनार्थभावनासवन्धः प्राशुक्तः (पृ १० प १) । तथा चार्थभावनाभाव्यिका शाब्दभावनेत्येव विधिवाक्य-जन्यशाब्दबोधे शाब्दभावनाया प्रवर्तनारूपाया प्राधान्यम् । अतस्तयैव नञ्प्रत्ययस्य सवन्ध इति भावः । स्वसवन्धिप्रतिपक्षबोधकत्र नञ् स्वभाव इत्यत्र प्रमाणभूता लोकप्रतीतिं प्रदर्शयति—विधिवाक्यश्रवण इति ।

निषेधेऽप्यिति । न कलत्रं भक्षयेदित्यादिषु विधिप्रत्ययघटितेषु वाक्येषु

योर्भिन्नार्थत्वं सिद्धं भवति । हननादिवर्जनकर्तव्यतावाक्यार्थपक्षे तु कर्तव्य-
ताया एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात्तयोरेकार्थत्वं स्यात् । तच्च न युक्तम् । यथाहुः—
अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याऽश्वमेधयोः ।

दृश्यते तादृशेवेदं विधानप्रतिषेधयोः ॥ इति ।

तथा—

फलबुद्धिप्रमेयाधिकारिवोधकभेदतः ।

पञ्चधात्यन्तभिन्नत्वाद्भेदो विधिनिषेधयोः ॥ इति ।

इत्यर्थः । निवर्तनैवेत्येवकारेण तत्र विधेर्वाक्यार्थत्वं व्यवच्छिद्यते । न कलत्र-
मित्यादयो निषेधविषय इत्युक्तिस्तात्पर्यानुसारेण यथाकथंचिन्नेया । न तु
यागविधिषु यागस्येव निषेधस्य तत्र विधेयत्वमित्यभिनिवेश्यम् ।

एकार्थत्वमिति । विधेयविशेषबोधकत्वेन समानार्थत्वमित्यर्थः । अन्तर-
मिति । ब्रह्महत्याश्वमेधदृष्टान्तेन विधानप्रतिषेधयोरत्यन्तं भेद इति दर्शयति ।
अश्वमेधश्च सुकृतस्य परां काष्ठां गतः । तथा दुष्कृतस्य परां काष्ठां गता
ब्रह्महृत्येति प्रसिद्धमेव । एतेन यथा ज्योतिष्टोमाश्वमेधयोर्विधेयविशेषभेदेन
भेदस्तथा विधानप्रतिषेधयोर्भेद इत्यपास्तम् । न कलत्रमित्यादिषु निषेधवाक्येषु
विधेयस्येवाभावात् । फलबुद्धीति । फलं बुद्धिः प्रमेयमधिकारी बोधकशब्द-
श्चेत्येतत्पञ्चकं विधौ भिन्नं निषेधे च भिन्नमिति तयोर्भेदः सिद्धो भवतीत्यर्थः ।
यजेत स्वर्गकाम इति विधौ स्वमं फलम् । न कलत्रं भक्षयेदित्यत्र निषेधे
चानर्थनिवृत्तिः फलम् । विधिवाक्यादयं मां प्रवर्तयतीति बुद्धिः । निषेध-
वाक्याच्चयं मां निवर्तयतीति बुद्धिः । प्रमेयं वाक्यजन्यशाब्दबोधे प्राधान्येन
विवक्षितम् । तच्च विधिवाक्ये विधिः । निषेधवाक्ये निषेधः । विधावाधिकारी
स्यर्गादिकामः । निषेधेधिकारी तु पापभीरुरनिष्टनिवृत्तिकामः । तथा बोधकः
शब्दो विधौ लिङ्गादिप्रत्ययः । निषेधवाक्ये तु नञादिरिति । तदुक्तं न्याय-
सुधायाम्—

विधिरिष्टफलोनिष्टपारिहारफलोपरः ।

प्रेरितोस्मीति पूर्वं धीर्वारितोस्मीति चापरे ॥

विषयस्येष्टहेतुत्वं विधिनात्र प्रतीयते ।

निषेधेन निषेध्यस्य प्रत्यवायनिमित्तता ॥

विधिध्याधिकरोत्यन्यकारणेनाप्रवर्तितम् ।

रागादिना प्रवृत्तं तु निषेधस्तद्विलक्षणम् ॥

नञ्प्रयुक्तो लिङ्गादिश्च विधिवोधस्य कारणम् ।

लिङ्गाद्यनुगृहीतस्तु नञ्निषेधस्य बोधकः ॥ इति ।

यन्मते इष्टसाधनत्व लिङ्ग्यस्तन्मतेऽपि लिङ्संमृष्टो नञ् इष्टसाधनत्व-
प्रतिपक्षमनिष्टसाधनत्व गमयति । सर्वथापि तु नञः प्राधान्यात्प्रत्ययेनान्वयः ।

यदा तु तदन्वये किञ्चिद्वाधकं तदाऽगत्या धात्वर्थेनान्वयः । तच्च
वाधकं द्विविधम् । तस्य मतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च । तेन च वाधकद्वयेन
नञ्मुक्तेषु वाक्येषु पर्युदासाश्रयणं भवति । तदभावे निषेध एव ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ् ।

प्रतिषेधः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ १ ॥

इति च तयोर्लक्षणम् । उत्तरपदं प्रत्ययः । तदन्यत्पद पूर्वपदम् । तत्र
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम् (मनु. ४।३७)

यन्मत इति । मेण्डनमिश्रमते इष्टसाधनत्व लिङ्ग्यं । न तु प्रवर्तना ।
प्रवृत्तिस्तु तत्रेष्टसाधनत्वज्ञानाद्भवति । तन्मतेपि विधिनिषेधयोः पूर्वोक्तोद्यन्त-
भेदस्तदवस्थ एव । प्रत्ययार्थं नञार्थान्वयस्य सर्वसंमतत्वात् । सर्वथापीति ।
प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्तेन नञर्थस्यान्वय इत्यर्थः ।

वाधकद्वयेनेति । वाधकद्वयान्यतरेणेत्यर्थः । तदभावे । अन्यतरस्याप्य-
भावे । पर्युदास इति । अभियुक्तोक्तिरियम् । अत्र पूर्वपदोत्तरपदशब्दो
मीमांसकैकपरिभाषया संकेतितार्थो । उत्तरपदशब्देनाख्यातप्रत्ययो गम्यते ।
तद्व्यतिरिक्तं सर्वं धातुः प्रतिपादिकं समस्तं द्यस्त चारयातातिरिक्तः प्रत्य-
यश्च पूर्वपदशब्देन गम्यते । आख्यातप्रत्ययार्थश्च भावना । तथा च भावना
सबद्धो नञर्थः प्रतिषेधः । यथा न कलत्रं भक्षयेदिति । भावनेतार्थसबद्धो
नञर्थः पर्युदासः । यथाऽब्राह्मणाधर्मादिशब्देषु । अब्राह्मणमानयेत्यत्र ब्राह्मणा-
पेक्षयानयनक्रियापेक्षयार्थभावनापेक्षया च शान्दभावनाया न कलत्रं भक्षये-
दित्यत्रैव प्राधान्येपि वृत्तिबलात्तदर्थस्य ब्राह्मणनेव सबन्ध इत्यतोऽब्राह्मण
शब्दस्य ब्राह्मणतररूपार्थः । असमस्तनञ्स्थलं तु यद्यप्य पर्युदास इत्येतं तर्हि
तत्र नञर्थस्याख्यातार्थासबन्धे किञ्चित्प्रमाणमपेक्ष्यते । तच्चपापमविरोधो
विकल्पप्रसक्तिश्च । उपरमविरोधे च नञ्शब्दितवाक्यस्यापक्रमेणासबन्धा-
त्प्रकृतहानिरप्रकृतकल्पना च स्यादिति गौरवम् । विकल्पे च दोषाट्कप्रयुक्त
गौरवम् । दोषाट्कं च पूर्वं (वृ २४८ प १०) प्रदर्शितम् । ईदृशगौरवापेक्षया
च तत्र नञर्थस्य प्रधानसबन्धलोभ परित्यज्याप्रधानेन सबन्धाद्दीकारोपि
स्यल्पमेव गौरव स्यादिति तत्सोऽद्वयमिति भावः ।

अथ तस्य व्रतमित्युपक्रमात्पर्युदासाश्रयणस्योदाहरणमाह—‘तत्र नक्षेत’

इत्यादौ पर्युदासाश्रयणम् । तस्य व्रतमित्युपक्रमात् ।

तथा हि व्रतशब्देन कर्तव्योऽर्थ उच्यते । अतश्च स्नातकस्य कर्तव्या-
र्थानां वक्तव्यत्वेनोपक्रमात् किं तत्कर्तव्यमित्यपेक्षायामग्रे नेक्षेतोद्यन्तमित्यादौ
कर्तव्य एवाऽर्थो वक्तव्यः । आकाङ्क्षिताभिधानात् । अर्थान्तरोक्तौ च पूर्व-
वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वेनाप्रामाण्यं स्यात् । नहि कर्तव्यार्थस्य वक्तव्यत्वेनो-
पक्रमेऽग्रे च तदनभिधाने पूर्ववाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वं संभवति । न च साका-
ङ्क्षस्य प्रामाण्यम् । गौरश्वः पुरुषः इत्यादावपि तत्प्रसङ्गात् ।

किंच नेक्षेतेत्यस्योपक्रमणः प्रतीयमाना एकवाक्यता च न स्यादर्था-
न्तरोक्तेः । अतश्चास्मिन्वाक्ये कश्चित्कर्तव्य एवार्थो वक्तव्यः । तदुक्तौ च न नञः
प्रत्ययेन संबन्धो घटते । तत्संबन्धे कर्तव्यार्थोक्तिरनुपपत्तेः । प्रत्ययाच्चावतारितो
नञ् धातुना संबध्यते । तत्संबन्धे च न नञः प्रतिषेधकत्वम् । विधायकसंबन्धे-
नैव तस्य प्रतिषेधकत्वात् । प्रतिषेधकत्वस्य विधायकप्रतिषेधकत्वात् ।

नामधातुयोगे तु न नञः प्रतिषेधकत्वम् । तयोरविधायकत्वात् ।

इत्यादिना पर्युदासाश्रयणमिति (२५५।१४) इत्यन्तेन ।

अर्थान्तरोक्ताविति । कर्तव्यार्थापेक्षया यदर्थान्तरमुद्यदादित्येक्षणान्निव-
र्तनारूपं तदर्थकत्वं नेक्षेतेति वाक्यस्य गृह्यते चेत्तस्य व्रतमिति पूर्ववाक्ये
किंतत्कर्तव्यं व्रतमित्युत्पत्त्याया आकाङ्क्षाया अपूरणात्पूर्ववाक्यं तत्राप्रमाणं
स्यादित्यर्थः । गौरश्व इति । गौरित्यत्रात्पच्चाकाङ्क्षास्ति गच्छतीत्यादिना पूर्यते
नत्वश्व इत्यनेनेति गौरश्व इत्यादिवाक्यमप्रमाणमेव भवति । वाक्यार्था-
नवबोधोऽतः ।

प्रतीयमानेति । वाक्ययोर्मिथःसंनिधाने तयोर्वाक्यैकवाक्यतया महावाक्यत्वं
संनिधानबलादेव प्रतीयत इति भावः । तदुक्तौ चेति । नेक्षेतेत्येतद्वाक्येन कर्तव्य-
विशेष एव कश्चिदर्थः प्रतिपाद्य इति गृहीते तादृशानुसारेण नञर्थस्य भावने-
तरत्र क्वचित्संबन्धो वाच्यः । तथा सत्येव प्रवर्तनामुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधः
सिद्धो भवतीति कर्तव्यार्थोक्तिस्तत्र सिद्धा भवति । प्रत्ययाच्चेति । पद्यमगत्या
साक्षात्प्रधानसंबन्धलोभत्यागेनान्यत्र नञर्थस्य संबन्धो वक्तव्यः । स च
किं भावनाविशेषणीभूते धात्वर्थ उत तादृशधात्यर्थविशेषणीभूत आदित्येथवा-
दित्यविशेषणीभूत उदय इति संशये धात्वर्थ एव भवति । अगत्या हि यत्स्वी-
कर्तव्यं भवति तद्घावतांशेनोपपत्तिस्तावदेव नतु ततोधिकम् । अतो नञर्थस्य
धात्वर्थ एव संबन्धः । नञ्रीक्षत्योः संनिधानमपि चात्रानुक्लमिति भावः ।
तत्संबन्धे चेति । धात्वर्थेन नञर्थस्य संबन्धे चेत्यर्थः । नामधात्विति । नाम्ना

यथाहुः—

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।

वदत्यत्राह्वणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनी ॥

(श्लो. वा. ३३) इति ।

अतश्च नेक्षेतेत्यत्र नञो धातुयोगान्नञीक्षतिभ्यामीक्षणविरोधी कश्च-
नार्थः प्रतिपाद्यते ।

ननु तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञिति सत्यपि स्मरणे नञः स्वसंमृष्टा-
भाव एव शक्तिः । लापवात् । न तु तदन्यतद्विरुद्धयोः । तयोरभावघटितत्वेन
गौरवात् । अनेकार्थात्वस्य चान्याम्यत्वात् । "अतो नञो धातुयोगे धात्वर्था-
भावबोधकत्वमेव न तु तद्विरुद्धार्थबोधकत्वमिति चेत्— सत्यम् । नञोऽभाव

धातुना वा योगेतु तयोर्नामधात्वोर्विध्यर्थकत्वाभावेन तद्युक्तस्य नञो न
प्रतिषेधार्थकत्वमित्यर्थः । नामधात्वर्थेति । नामार्थयोगी धात्वर्थयोगी वा
नञ् प्रतिषेधार्थको न भवति । यतोब्राह्मणाधर्मा क्रमेणान्यमात्रविरोधिनी
नञ् वदतीत्यर्थः । अब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणान्यमात्रमर्थः । अधर्मशब्दस्य च
धर्मविरोधीत्यर्थः ।

ईक्षणविरोधीति । नन्वेवं धात्वर्थस्येक्षणस्य प्रत्ययार्थेनन्वये प्रकृतितः
स्वार्थस्य प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वेनैव जायमानोपस्थितिर्वाधिता स्यादिति चेन्न ।
नञो द्योतकत्वेन धातोरेव विशिष्टार्थं वृत्तेः कल्पनेनाहोपात् ।

ननु तदन्येति । तदन्यस्ताद्विरुद्धस्तदभावश्चेति नञ्प्रार्थस्त्रयः । यथा
अब्राह्मणशब्दस्य ब्राह्मणान्यमात्रमर्थः । असुरशब्दस्य सुरविरुद्धार्थः । न
गच्छतीत्यत्र गमनाभावोर्थः । एवं यद्यपि त्रयोर्थाः प्रतीयन्ते तथापि नञः
शक्तित्रयकल्पने गौरवम् । तत्र तत्र प्रयोगे शक्यार्थविशेषनिश्चयाय संयोगाद्य-
पेक्षा च स्यादित्यपरं गौरवम् । तथा च यत्र शक्यैक्यकल्पनेन निर्वाहस्तत्र न
नानार्थत्वकल्पनम् । प्रकृते च तदन्यार्थत्रयमध्ये क्व शक्तिः कथं च तथा सर्वत्र
निर्याह इति चेदुच्यते । अभाव एव शक्तिः । अन्यशब्दार्थनिर्वचनं विरुद्धशब्दार्थ-
निर्वचनं चाभावान्तर्भावेणैव कर्तव्यं भवति । ब्राह्मणान्यो नाम ब्राह्मणत्वाभाव-
वान् । धर्मविरुद्धो नाम धर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगी धर्मप्रतियोगिका-
भावसमानाधिकरणा वा । तथा च नञः प्रयोगे सर्वत्राभावप्रतीतिरस्त्येवेति
तत्रैव शक्तिकल्पनं लाघवाद्बुचितम् । तथा च तद्विरुद्धरूपं नञो न शक्ति-
रिति नञीक्षतिभ्यामीक्षणविरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यते इति कथमुक्त-
मित्याशयः । सत्यामोत । लाघवाच्छक्यैक्यमङ्गीक्रियत एवेति भावः । नन्वेवं

एव शक्तिः । स्मरणं तु प्रतीत्यभिप्रायं न शक्यमभिप्रायम् । नामधात्वर्थयोगी-
त्यपि प्रतीत्यभिप्रायम् ।

तथापि नेक्षेतेत्यत्र प्रत्ययस्य नञाऽसंबन्धात्तेन तावत्कश्चिदर्थो
विधेयः । तत्र न तावद्भात्वर्थो विधातुं शक्यते । नञा तदभावबोधनात् ।
नापि तदभावो विधातुं शक्यते । अभावस्याविधेयत्वात् । अतश्च नञी-
क्षतिभ्यां विधानयोग्यः कश्चनेक्षणविरोधी अर्थो लक्षणया प्रतिपाद्यते । स
चैक्षणविरोधी लक्ष्यमाणः पदार्थो नेक्षे इत्यनीक्षणसंकल्पः । तस्यैक्षणविरोधि-
त्वात् । सत्यपि पदार्थान्तरस्यैक्षणविरोधित्वे सर्वक्रियाऽविनाभूतत्वेन संकल्प-
सैव लक्षणात् । स एव नेक्षेतेत्यत्र कर्तव्यतया विधीयते अनीक्षणसंकल्पेन
भावयेदिति । भाव्याकाङ्क्षायां च एतावता ह्येनसा विद्युक्तो भवतीति वाक्य-
शेषावगतः पापक्षयो भाव्यतया संबध्यते ।

एवं चात्र पापक्षयार्थसंकल्पस्य कर्तव्यतया विधानात्तस्य व्रतमित्य-
नेनैकवाक्यता सिद्धा भवति । तत्सिद्धं नेक्षेतेत्यत्र तस्य व्रतमित्युपक्रमा-
त्पर्युदासाश्रयणमिति ।

शास्त्रैक्येऽङ्गीकृते तदन्यताद्विरुद्धतद्भावेषु नञिति स्मृतिर्विरुध्यते । तथा नाम-
धात्वर्थेति घातिकां न्यमात्रविरोधिनावर्थो घदतीति यदुक्तं तदपि विरुध्यत इति
चेत्तत्राह—स्मरणं त्विति । तत्र तत्र प्रयोगे चकृतात्पर्यानुसारेण तद्व्याख्यायाः
केवलं प्रतीयन्त इत्येव । न तु तेषु पृथक्शाक्तिकल्पनम् । प्रतीतैर्लक्षणयोप-
पत्तावनेकार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । यथा तीरतात्पर्येण प्रयुक्तं गङ्गायां
घोष इति प्रयोगे न गङ्गाशब्दस्य तीरे पृथक्शाक्तिः कल्प्यते तद्वत् । नन्वेवं
तर्हि नञीक्षतिभ्यामीक्षणविरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यत इति यदुक्तं तदपि
लक्षणयैवेति चकल्प्यम् । इष्टापत्तिभेदक्षणांमूलभूता तात्पर्यानुपपत्तिर्विक्रिया
भवति । अतोत्र तात्पर्यानुपपत्तिं प्रदर्शयति—तथापीति । तस्य व्रतमित्युपक्रमा-
नुरोधात्प्रत्ययार्थप्रवर्तनाया नञर्थेन न संबन्धः । कित्यत्र प्रवर्तनामुख्य-
विशेष्यक एव शाब्दबोध इति निश्चिते यद्विषयिणी प्रवर्तना तादृशः कश्चि-
दर्थोऽपि विधेयतया चकल्प्य इति भावः । सत्यपीति । यथा नेक्षे इत्येवं संकल्प
ईक्षणविरोधी तथान्धत्यमन्धकारादिकमपीक्षणविरोधि भवति । तथापि तादृह
न गृह्यते । संकल्पो हि सर्वाभिः क्रियाभिर्नियतसंबन्धो भवतीत्यतोऽपि स
उपस्थितो भवतीति स एवात्र विधेयत्वेन विवक्षित इति भावः । एतावतेति ।
उक्तव्रताश्रयणेन पातकरहितो भवतीति चान्यशेषार्थः ।

नानुयाजेषु येयजामहं करोतीत्यत्र विकल्पप्रसक्त्या तदाश्रयणम् । तथा हि—यद्यत्र प्रधानसंबन्धलोभात्तत्रः प्रत्ययसंबन्धः स्वीक्रियते तथा सत्यनेन वाक्येनानुयाजेषु येयजामहः प्रतिपिध्यते इति वक्तव्यमनुयाजेषु येयजामहं न कुर्यादिति । न च तत्र तस्य प्रतिषेधः प्राप्तिं विना संभवति । प्राप्ति-सापेक्षत्वात्प्रतिषेधस्य ।

अत एव नान्तरिक्षे न दिवीत्यस्य न प्रतिषेधत्वमन्तरिक्षे चयनाप्राप्तेः ।

अथ विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासाश्रयणमुदाहरति—‘नानुयाजेषु’ इत्यादिना ‘पर्युदासाश्रयणमिति’ (२६१/१२) इत्यन्तेन ।

तैत्तिरीयसंहितायामाध्यावयेति चतुरशरमस्तु श्रौषडिति चतुरशरं यजेति व्यक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशः प्रजापति-यज्ञमन्वायत्तः (तै. सं. १।६।११) इति श्रूयते । अस्मिन्ननुवाक आध्यावयेत्यादिमन्त्रा विधीयन्ते । अयं पञ्चानां मन्त्राणां समुदायः सप्तदशाक्षरोपेतत्वात्प्रजापतिसृष्टत्वाच्च सप्तदशः प्रजापतिरित्यभिधीयते । स चायं मन्त्रसमुदायो यज्ञमन्वायत्तः सर्वयज्ञोऽध्वनुगतः । एतज्जानन्यजमानः संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवति । वैकल्याभावाच्चयं यज्ञान्न भ्रष्टो भवति । प्रथमतोऽध्वर्युराग्नीध्रं प्रत्याश्रावयेति वदति । हे आग्नीध्र यक्ष्माणदेवतां प्रति तुभ्यमिदं दधिन इत्याभिसुरुयेन श्रावयेति तदर्थः । तत आग्नीध्रोस्तु श्रौषडिति वदति । एतन्मन्त्राद्यभागेनास्थित्यन्तेनाध्वर्युक्तमङ्गीकृत्य द्वितीयेन श्रौषडितिभागेन देवतायै हविर्दानं श्रावयति । हे देवा शुष्मद्विपयमिदं हविर्दानं श्रुणुतेति श्रौषडित्यस्यार्थः । ततो यजेति अध्वर्योर्होतारं प्रत्युक्तिः । याज्यामन्त्रं पठेत्यर्थः । ततो होता ये यजामह इति मन्त्रं पठित्वा याज्यामन्त्रं चोच्चार्यं तदन्ते वषडिति मन्त्रं पठति । येऽध्वर्युणा यजेति प्रेषितास्ते ययं यजामहे याज्यामन्त्रं पठाम इति तदर्थः । याज्यामन्त्रानन्तरमुच्चारितस्य वषट्कारस्य हविर्दधियत इत्यर्थः । एष सर्वत्र यज्ञे प्रकिया । तत्र होत्रोच्चार्यमाणो यो ये यजामह इति पञ्चाक्षरो मन्त्रः सोऽनुयाजेषु नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यनेन वाक्येन पर्युद्वस्यते । ये यजामह इति मन्त्रघटितस्य वृत्कारान्तभागस्यानुकरणं कृत्योच्चारणार्थं नाकारेण संयोज्य तस्याकारान्तशब्दस्य द्वितिवैकवचनं ये यजामहमिति । एवं ये यजामहः ये यजामहस्येत्यत्राप्यकारान्तः शब्दो बोध्यः । प्राप्तिसापेक्षत्वादिति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः ।

अत एव । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादेव । चयनमित्यकाविरचित आकारविशेषः । स च भूमावय संभवति नान्तरिक्षे न इयि वा । आधारं विना

अत एव ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यस्य नित्यवद्दनननिवर्तकत्वमुपपद्यते । सर्वो हि पुरुषः कदाचिद्दननादौ प्रवर्तते कदाचिच्च रागाद्यभावे न प्रवर्तते । तत्र यदि निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं न स्यात्तदा रागाविरोधाय हननादावप्रवृत्तं प्रत्येव शास्त्रप्रामाण्योपपत्तौ रागादिना हननादौ प्रवृत्तेन पुंसा न ततो निवर्तितव्यम् ।

प्राप्तिसापेक्षत्वे तु स्वयमप्रवृत्तं प्रति प्रसक्त्यभावेन निषेधशास्त्रा-

चयनस्य कर्तृमशक्यत्वात् । तथा च तत्र चयनप्रसक्त्यभावेन तन्निषेधोऽनुपपन्न इत्यतस्तत्सार्थक्रयाय तस्यार्थान्तरे पर्यवसानं स्वीकर्तव्यम् । चयनस्थले हि भूमौ सुवर्णशलाकानिधानमुक्तम् । तेन च भूमेस्तत्र ससारता तेजस्विता च संपद्यते । तथा चामन्यादितेजस्विदेवताधारणसामर्थ्यं भूमिः प्राप्नोतीति । यदि च सुवर्णशलाकानिधानं तत्र न क्रियते तर्हि तत्रान्तरिक्ष इव चयनासंभयः । एतावांस्तु विशेषः । अन्तरिक्ष आधार एव न दृश्यते । अत्र तु दृश्यमानोऽपि भूमिरूप आधारीसारत्वाद्वाधेयधारणासमर्थ इति । चयनासंभवस्तुभयत्र तुल्य एव । तथा च नान्तरिक्ष इत्यस्य सुवर्णशलाकानिधानादप्यशक्यत्वबोधने तात्पर्यमिति बोध्यम् ।

अथ निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं प्रयोजनद्वारा द्रढयति—अत एव ब्राह्मण इति । नित्यवदिति । यत्सर्वैरवश्यमनुष्ठेयं भवति तन्नित्यम् । अयं हनननिषेधः क्वचिदपि केनापि कारणेन न प्रतिहन्यत इति भावः । तदेवोपपादयति — 'सर्वोऽहि' इत्यादिना 'तन्नेति' (२५८८) इत्यन्तेन । रागाविरोधायेति । अविरोधो वाधाभावः । शास्त्रतो लोकतो वा प्राप्तस्य कस्याप्यवाधेऽङ्गीकृतेऽपि यदि शास्त्रप्रामाण्यं क्वचिदपि दृष्टं स्यात्तर्हि तत्र वाधो न न्याय्यः । शास्त्रप्रामाण्यसंरक्षणं वाधाभावश्चेति द्वयमपि ह्यपरित्याज्यमेव । अगत्या किञ्चिदेकं परित्याज्यं भवति चेद्वाधाभाव एव परित्याज्यः । वाधोऽङ्गीकर्तव्य इति यावत् । सोऽपि च लोकतः प्राप्तस्यैव । न तु शास्त्रतः प्राप्तस्य । किञ्चिच्छास्त्रस्य अप्रामाण्यसंरक्षणार्थं शास्त्रान्तरप्राप्तस्य अपात्रकल्पनात् केतत्रैकस्य शास्त्रस्य प्रामाण्ये संरक्षितेऽपि शास्त्रान्तरस्य प्रामाण्यमसंरक्षितं भवति । तथा च तादृशस्थले गत्यन्तराभावेन ह्ययोरपि शास्त्रयोः समकक्षतया पर्यायेण तयोर्ह्ययोरपि प्रामाण्यं पाक्षिकत्वेन निर्वहणीयम् । यथोदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति । षोडशिनं गृह्णाति षोडशिनं न गृह्णातीति च । प्रकृते च यदि निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वं न स्यात्तर्हि स्वभावत एव हननादावप्रवृत्तेऽपि पुरुषे न हन्यादिति श्रुतेः प्रवृत्तौ तत्र श्रुत्यर्थानुकूलाचरणेन श्रुतिप्रामाण्योपपत्तौ च

प्रवृत्तेः रागादिना प्रवृत्तं प्रत्येव भ्रान्तिनिमित्तरागवाधेन निषेधशास्त्रप्रवृत्तेर्युक्ता प्रवृत्तस्य ततो निवृत्तिः ।

अतश्च ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यस्य निषेधस्य निवृत्तिनियमबोधकत्वम् । ग्रीहीनवहन्यादित्यस्येवावघातनियमबोधकत्वम् । यथा खलु ग्रीहीनवहन्यादिति शास्त्रं वैतुष्यार्थमवघाते स्वतः प्रवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रवर्तते । वैयर्थ्यात् । किंतु दलनादौ प्रवृत्तं प्रति । एवं न हन्यादिति शास्त्रं हननात्स्वयं निवृत्तं पुरुषं प्रति न प्रवर्तते । वैयर्थ्यात् । किंतु हनने प्रवृत्तं पुरुषं प्रति कर्तव्यत्वेन प्रसक्तस्य प्रतिषेधाद्यत्कर्तव्यं तन्नैति ।

अतश्च प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रतिषेधानामनुयायेषु येयजामहप्रतिषेधे तस्य तत्र प्राप्तिर्वक्तव्या । सा न तावद्धननादाविव रागतः संभवति । अतो यज्ञ-
तिषु येयजामहं करोतीति शास्त्रात्सा वक्तव्या । शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । शास्त्रेण भ्रान्तिनिमित्तस्येव शास्त्रान्तरस्यात्यन्तवाधायोगात् ।

सत्यां रागतो हनने प्रवृत्तस्य निवृत्तिर्न स्यात् । न च तत्र हन्त्रा श्रुतिप्रामाण्यं त्यक्तमिति शङ्क्यम् । तद्दृष्ट्यापि श्रुतेरन्यत्र चारितार्थसंभवात् । नद्या-
हिताग्निना स्वर्गकामेनापि केनचित्सोमयागाकरणे सोमेन यजेतेति धृति-
प्रामाण्यं तेन परित्यक्तं भवति । नवान्येनानुष्ठितः श्रुतिविहितः सोमयागस्त-
स्यासंमतो भवति । एव हन्तुर्हननादनिवृत्त्यापि श्रुतिप्रामाण्यं संरक्षितं भवति
रागस्याबाधशोपपन्नो भवति । निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वे तु हननप्रवृत्तपुरुष-
विषय एव न ब्राह्मणं हन्यादिति धृतेः प्रवृत्त्या तस्या अन्यत्र चारितार्थो-
भावेन तत्रैव चारितार्थं यक्तव्यमित्यतो लोकतः प्राप्तस्य रागस्य वाधेन
हननात्तस्य निवृत्तिः सिद्धा भवति । नहि तत्रोदितानुदितहोमयोरिव विकल्पः
संभवति । प्रवृत्तेर्भ्रममूलकत्वेन निवृत्तं च शाब्दप्रमाणजन्यत्वेन द्वयोरसम-
कक्षत्वात् । हननमिष्टसाधनमित्येवं हन्तुर्यज्ञानं तज्जम एव । तदेव हीष्ट-
मुच्यते यत्सुखाधिकदुःखाजनकम् । ब्राह्मणहननस्य च हन्तृदृष्ट्या तात्का-
लिकार्कितिसुखद्वारायकत्वोपि पर्यन्तं स भूयसा इत्तभारणाक्रान्तो भवतीति
श्रुतिप्रसिद्धमेव । एवं कलत्रजमक्षणादायशूद्रम् ।

अतश्च ब्राह्मण इति । प्राप्तिस्थल एव निषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिसत्त्वादि-
त्यर्थः । प्रवृत्तं पुरुषं प्रतीति । न हन्यादिति शास्त्रं प्रवर्तत इत्यनुपपद्यते । तत्र
तस्योपयोगप्रकारमाह—कर्तव्यत्वं नति । एवं स्थिते प्रकृतमाह—अतश्च प्राप्तीति ।
न तावदिति । येयजामहस्य दृष्टफलाभावाच्च तत्र रागतः प्रवृत्तिः संभव-
तीति भावः । अत्यन्तवाधायोगादिति । अत्यन्तवाधे हि वाधितस्य शास्त्रस्य

न च पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्रस्येव नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिपु येयजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् । शास्त्रयोर्हि तत्र बाध्यबाधकभावो यत्र परस्य निरपेक्षता । नहि पदशास्त्रस्य स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रापेक्षास्ति । निषेधशास्त्रस्य तु प्रसक्त्यर्थं यजतिपु येयजामहं करोतीति विधेरस्त्यपेक्षा ।

एवंच निषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्राचल्यवद्विधिशस्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्राचल्यमस्तीति न निषेधेन विधेरत्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः स्यात् । स च न युक्तः । विकल्पे हि पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यं भवति । न ह्यनुयाजेपु येयजामहकरणे नानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं संभवति । ब्रीह्यनुष्ठानसमय इव यवशास्त्रस्य । द्विरदृष्टकल्पना च स्यात् । विधेर्हि एवं ज्ञायते यदनुयाजेपु येयजामहकरणे कश्चनोपकारो भवतीति । निषेधाच्च तदकरणादिति ज्ञायते । अनृतवदनाकरणादिव दर्शपूर्णमासयोः ।

सर्वथाऽप्रामाण्यं प्रसज्येत । तच्च भ्रमस्थल एवेष्यते नान्यत्र । प्रमास्थले तु सर्वथाऽप्रामाण्यं दूर एव । पाक्षिकाप्रामाण्यमपि तत्र न ग्रहीतुं शक्यम् । यदि त्वन्यथानुपपत्तिरेव स्यात्तर्हि कथंचित्तादृशस्थले स्वीक्रियतां नाम पाक्षिकाप्रामाण्यामिति भावः ।

पदशास्त्रेणेति । अश्वमेधयागेश्वपदप्रक्षेपस्थाने पदे जुहातीति होमो विधीयते । एवं सोमयागे सोमकथार्थं तन्मूल्यमिति यारुणेकदायनी गौरानीयते तस्याः सप्तमपदप्रक्षेपस्थाने पदे जुहोतीति होमो विधीयते । तत्र च विशेषविधिनाहवनीये जुहातीति सामान्यशास्त्रस्य यथा तत्र सर्वथा बाधस्तद्वद्वित्याशयः । यत्र परस्येति । बाधकस्य विशेषशास्त्रस्यैत्यर्थः । विशेषशास्त्रस्यापि यदि सामान्यशास्त्रापेक्षा स्यात्तर्हि तत्र तत्सामान्यशास्त्रमुपजीव्य प्रवृत्तं विशेषशास्त्रं कथं स्वोपजीव्यस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधं कर्तुं प्रभवेदिति भावः । निषेधशास्त्रस्य त्विति । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वनियमाद्येन शास्त्रेण प्राप्तिस्तादृशशास्त्रापेक्षा निषेधशास्त्रस्यावर्जनार्थैव भवति । ब्रीह्यनुष्ठानेति । ब्रीहिग्रहणपक्षे यवविधायकं शास्त्रमप्रमाणमेव भवति । यद्यग्रहणपक्षे च ब्रीहिविधायकं शास्त्रमप्रमाणमेव भवति । तथा च विकल्पस्थले द्वयोरपि पाक्षिकमप्रामाण्यं बुनियारम् । अतो विकल्पपरिहाराय नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासाध्रयणमिति भावः । किं च विकल्पाध्रयणे वापान्तरमप्यस्तीत्याह—द्विरदृष्टेति । तदकरणादिति । कश्चनोपकारो भवतीत्यनुपज्यते । उपकारस्या-

स चोपकारोऽदृष्टरूप इति द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गः । अतश्च विकल्पो न युक्तः । प्रतिषेधाश्रयणे च तदापत्तेर्न तदाश्रयणम् । किंतु नञ्. अनुयाजशब्देन सयन्धमाश्रित्य पर्युदास आश्रीयते । नञ्नुयाजशब्दाभ्यामनुयाजव्यतिरिक्त लक्षणात् । अनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामह करोतीति । अत्र च वाक्ये येयजामहः कर्तव्यतया न विधीयते । यजतिषु येयजामह करोतीत्यनेनैव विहितत्वात् । किंतु सामान्यशास्त्रविहितयेयजामहानुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्त विषयता विधीयते-यत् यजतिषु येयजामह करोति तदनुयाजव्यतिरिक्तेष्विति । एव च सामान्यशास्त्रस्य विशेषापेक्षिणः नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्त-विषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तेषु येयजामहः कर्तव्यतया प्राप्तः । अनुयाजेषु तु स न कर्तव्यतया प्राप्तो न वा प्रतिषिद्ध इति न विकल्पः । लक्षणया चानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणान्नानुयाजेष्विति वाक्यस्य नाप्रामाण्यम् । अतश्च पर्युदासाश्रयणे न किञ्चिद्वाधकम् । तत्सिद्ध नानुयाजेष्विति वाक्ये विकल्पभयात्पर्युदासाश्रयणमिति ।

ननु पर्युदासाश्रयणे यजतिषु येयजामह करोतीति शास्त्रेण यागसामान्ये प्राप्तस्य येयजामहस्य नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्ते सकोचनात्

कल्पन तु विधिनिषधो वा निरर्थक एव स्यात् । श्रुतनिरर्थक्य च न पुक्तमित्यन्यथानुपपत्त्योपकारः कल्प्यत इति भावः । तदापत्तेः । विकल्पापत्तेः । न तदाश्रयणम् । न प्रतिषेधाश्रयणम् । अनुयाजशब्देनेति । विकल्पदापमिया प्रत्ययादवतारितो नञ् सनिधानादनुयाजशब्देनैव संबध्यत इति भावः । अत्र च वाक्ये । नानुयाजेषु येयजामह करोतीति वाक्ये । विशेषापेक्षिण इति । सामान्य हि विशेषमपेक्षत एव । न हि गोरनुबन्ध इत्युक्त गोविशेष कचिदपुरस्कृत्यानुबन्धनं सम्भवति । तथा च सामान्यशास्त्रेण स्वार्थं प्रतिपादित विशेषापेक्षाया विशेषशास्त्रेण स्वार्थेत्तदनुसारणं सामान्यशास्त्रं प्रवर्तत । विशेषशास्त्राभावे तु यं कचिद्विशेषमाश्रित्य प्रवर्तते । सर्वथा विशेषापेक्षास्तीति तावन्निर्विवादम् । अनुयाजव्यतिरिक्तेति । ईदृशविषयविशेषसमर्पणमव नानुयाजेष्विति वाक्यस्य कर्तव्यं नत्वन्यात्किञ्चित् । तथा चानुयाजेषु यजतिषु येयजामहमिति सामान्यशास्त्रेण न किञ्चिद्विधीयते नापि नानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण तत्र किञ्चिद्विधीयत इति द्वयोरपि शास्त्रयोरनुयाजव्य प्रवृत्त्या विकल्पस्य शङ्कापि नादति । नापि नानुयाजव्यतिरिक्तस्य धैर्यवर्धनाशङ्कनीयमित्याह—लक्षणया चेति ।

पर्युदासस्योपसंहारादभेदः स्यात् । उपसंहारे हि सामान्ये प्राप्तस्य विशेषे संकोचो भवति । यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तं चतुर्धाकरणमाश्रेयं चतुर्धा करोतीत्याश्रेये संकोच्यत इति चेन्न । तन्मात्र संकोचार्थत्वादुपसंहारस्य तदन्यमात्रसंकोचार्थत्वात् पर्युदासस्येति केचित् । अन्ये तु उपसंहारो नाम सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषे संकोचनरूपो व्यापार-विशेषो विधेः । पर्युदासस्तु—

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ् ।

इत्यभियुक्तोक्त्या प्रत्ययातिरिक्तेन धातुना वा नाम्ना वा नञः संबन्धः ।

यथा पुरोडाशमिति । दर्शपूर्णमासपकरणे पुरोडाशत्रयमाश्रेयोऽग्नीषोमीय एन्द्राश्रेति । तत्र पुरोडाशं चतुर्धा करोति इति वाक्येन त्रिष्वपि पुरोडाशेषु प्राप्तं चतुर्धाकरणमाश्रेयं चतुर्धा करोति इति विशेषवाक्येनाश्रेय एवेति नियम्यते । क्वत्विक्चतुष्टयाय प्रदानार्थमिदं चतुर्धाकरणम् । चत्वारो भागाः कर्तव्या इत्यर्थः । यत्र सामान्यवाक्यस्य प्रमाणान्तरेण विशेष उपसंहार-स्तत्र सामान्यवाक्यस्य विशेषपरत्वमेव भवति । यथा घटमाभयेत्युक्ते घटपदस्य गेहस्थघटे तात्पर्यग्रहे सति घटपदस्य तत्र तादृशविशेषपरत्वमेव भवतीति सर्वानुभवस्तद्वत् । तथा च प्रकृते पर्युदासस्थलेपि यजतिषु ये-यजानहमिति सामान्यवाक्यस्थयजतिपदस्यानुयाजव्यातिरिक्तरूपविशेषपरत्व-मेवेति पर्युदासवाक्यस्योपसंहारवाक्यात् कश्चिद्विशेष इत्याशयः । तन्मात्रेति । सामान्यशास्त्रस्य विशेषे संकोच उपसंहारवाक्यात्पर्युदासवाक्याच्च भवतीति द्वयोः प्रयोजनं तुल्यमेव तथाप्युपसंहारवाक्य उपसंहार्यमाणमात्रे संकोच-पर्युदासवाक्ये तु पर्युदस्यमानेनरमात्रे संकोच इत्येवं संकोचप्रदर्शकरूपमुभयत्र भिन्नमिति तयोर्भेदः । उपसंहार्यमाण आश्रेयः पुरोडाशः । तत्रैव सामान्य-शास्त्रप्राप्तं चतुर्धाकरणं नियमितम् । पर्युदस्यमानस्यनुयाजः । तत्रैव सामान्य-शास्त्रप्राप्तो येयजामही नियमित इति न । किं तु तदितरत्रैव स नियमित इत्याशयः । केचित्तु । न्यायसुधाकाराः । अन्ये । पार्थसारथिमिश्राः । अयं भावः— उपसंहारबाधकं वाक्यमुपसंहारशब्देनोच्यते । पर्युदासबाधकं वाक्यं च पर्यु-दासशब्देनोच्यते । उपसंहारश्च विधेर्यापारविशेषः । पर्युदासश्च धात्वादिभि-र्नञः संबन्धः । व्यापारः संबन्धश्चात्येती मिथः स्वरूपतां भिन्नावेद्येत्ययं भिन्नस्वरूपयोः कथं प्रयोजनसाम्यमात्रेणैक्यमाशङ्क्यते । पदार्थभेदे हि स्वरूपभेदाधीनो न तु प्रयोजनभेदाधीनः । अग्न्युत्पादकत्वेन मिथः सदृशानां तुणारणिमणीनामैक्यप्रसङ्गादिति ।

न च अत्र तन्मात्रसंकोचाभावान्नोपसंहार इति वाच्यम् । तन्मात्र-
संकोचः इति कोऽर्थः । आग्नेयमात्रे संकोचो वा सामान्यप्राप्तस्य विशेषमात्रे
संकोचो वा । आद्येऽनारभ्याधीतसाप्तदश्यस्य मित्रविन्दादिप्रकरणस्थेन वाक्ये-
नोपसंहारो न स्यात् । आग्नेयसंकोचाभावात् । द्वितीये चतुर्धाकरणस्य पुरोडाश-
मात्रे प्राप्तस्याग्नेये संकोचवदनुयाजाननुयाजसाधारण्येन प्राप्तस्याननुयाजेषु
संकोचादुपसंहारः स्यादेव ।

एतावांस्तु विशेषः । आग्नेयादिवाक्येषु आग्नेयादयो विशेषाः स्वप-
दोपस्थिताः । प्रकृते तु पर्युदासेन तस्योपस्थितिरिति । उपसंहारन्यायस्त्व
विशिष्ट एव । यच्च तदन्यमात्रसंकोचनार्थत्वात्पर्युदासस्येति । तन्न । नेक्षेते-
त्यत्र सत्यपि पर्युदासे संकोचाभावात् । नक्षत्र सामान्ये प्राप्तं तदन्यमात्रे
संकोच्यते । संकल्पमात्रविधानादित्युक्तमित्यास्तां तावत् । तत्सिद्धं नानुयाजे-
ष्वित्यत्र विकल्पप्रसक्त्या पर्युदासाश्रयणमिति ।

यत्र तु स आश्रयितुं न शक्यते तत्र तत्प्रसक्तावपि निषेध एवाश्रीयते ।
यथा नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र । अत्र ह्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति

दासोपसंहारयोः सत्त्वेपि न तयोरैक्यं सिध्यति । अथ न्यायसुधाकृन्म-
तानुसारेण नानुयाजवाक्ये उपसंहारो नैव संभवतीति यदुक्तं (पृ. २६१४)
तदाक्षिप्य समाधत्ते-नचात्रेत्यादिना ।

कोर्थ इति । आग्नेयं चतुर्थेऽनुयाजहरणं पुरस्कृत्य तन्मात्रसंकोचार्थत्वाद्-
उपसंहारस्येत्युक्तम् । तत्रत्यस्तच्छब्दः प्रकृतोपसंहारोदाहरणस्थाग्नेयमात्रं
विशेषं परामृशत्यथवा सर्वोदाहरणस्थान्सर्वास्तत्तद्विशेषानिति संशयः ।

साप्तदश्यस्येति । इदमुपसंहारस्योदाहरणान्तरम् । प्रसङ्गतः प्रागुपपादि-
तमेतद् (पृ. १२१-४) । अत्र मित्रविन्दादिषु संकोचो न त्वाग्नेय इत्येव-
माग्नेयव्यतिरिक्तेषु सर्वेषुदाहरणेष्वव्याप्तिः स्यादिति भावः । अननुयाजेष्विति ।
नत्रनुयाजशब्दाभ्यां संभूयानुयाजव्यतिरिक्तरूपविशेषस्याभिधानात्तादृशविशे-
पस्य तन्मात्रेऽत्रत्यतच्छब्देनाग्नेयवत्परामर्शादुपसंहारः स्यादेवेति भावः ।
स्वपदोपस्थिता इति । स्वरूपपरिचायकेन प्रातिस्विकरूपेणोपस्थिता इत्यर्थः ।
संकोचाभावादिति । तथा च सर्वेषु पर्युदासोदाहरणेषु न तदन्यमात्रसंकोचः
संभवतीति भावः । सः । पर्युदासः । तत्प्रसक्तावपि । विकल्पप्रसक्तावपि ।
नातिरात्र इति । यत्र विधिः सामान्याविषयः, नञ्घटितवाक्यं तु विशेषविषयकं
तत्र नञर्थः पर्युदास इति तद्वाक्यं विधेरेव वाक्यशेषभूतं भवति । यत्र तु विधि-

शुभप्राप्तनित्यामे षोडशिवर्ष प्रतिषिध्यत इति विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पप्रस-
क्तानि पर्युदासे नाधीयन्तेऽन्यत्रात् । यद्यत्र ननः षोडशिवर्षेण सवन्ध
स्वीक्रियते तदाऽतिरात्रे षोडशि परिष्कृतं गृह्णातीति वाक्यार्थः स्यात् । तत्र
चातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधिविरोधः । अत एवातिरात्रपदेन न
ननं सवन्धः । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधिविरोधात् ।

अतथात्र पर्युदासस्यानुपपत्तेर्निषेध एव स्वीक्रियते । विकल्पोऽपि स्वीक्रि-
यतेऽनन्यगतेः । अनधीयन्तिद्वम्—यत्र तस्य व्रतमित्याद्युपक्रमं विकल्प-
प्रसक्तं नास्ति तत्र प्रतिषेधः । यथा न कलत्रं भक्षयेदिति । यत्र वा विकल्प
प्रसक्तावपि पर्युदास आश्रयितुं न शक्यते तत्र प्रतिषेधः । यथा नातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णातीति ।

विंशपाविषयः, नत्रघटितवाक्यमापे तद्विशेषविषयकमेव यथा ज्यातिशामस्य
सस्थाविशेषेतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रं षोडशिनं गृह्णातीति । अत्र
नत्रार्थं प्रतिषेधः । पर्युदासासम्भवात् । पर्युदासे हि भावनातिरिक्ते नत्रार्था-
न्यथा वाच्यं । यथा नानुयाजति पर्युदासेन यजतिषु येयजामहामिति विधे
रनुयाजस्यतिरिक्तं योगे इति सकोचं कृतस्तथात्रातिरात्रपदेन ननं, सवन्ध
तिरात्र इति विधेर्नातिरात्र इति पर्युदासेनातिरात्रभिन्नोतिरात्रे षोडशिनं
गृह्णातीत्यर्थो वाच्यः । स च व्याहृतः । तथा षोडशिवर्षेण नडा संवन्धे षोड-
शिभिन्नं षोडशिनं गृह्णातीत्यर्थो वाच्यः । सोऽपि व्याहृत एव । अतोऽत्र भावना-
यामत्र नत्रः सवन्ध इति प्रतिषेध एवात्र नडाः । विकल्पस्त्विष्टापत्तिस्तः ।
अगत्या तस्यात्र सोऽन्यस्यात् । विकल्पे च सिद्धं षोडशिमहणप्रतिषेधस्य
साफल्याय षोडशिमहणाकरणेऽपि ऋत्विजिरस्तीति कल्पनीयम् । षोडशि
महणविधेः साफल्याय षोडशिमहणे फलभूयस्त्व कल्पनीयामिति बोध्यम् ।
नन्यत्रास्तुनाम फलभूयस्त्वम् । परं तु षोडशिमहणपक्षे नातिरात्र इति निषे-
धात्तदनेन कलत्रभक्षणं श्वानर्थमाप्ति स्यादिति चेत् । वैपर्यादात् । न कलत्रं
भक्षयतित्यादयो निषेधा निवर्तनामभिव्यक्तं स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषे-
धस्य कलत्रभक्षणावरनर्थहेतुत्वमाक्षिपन्त पुरुष तदा निवर्तयन्ति (पृ २४८
प ८) इत्युक्तम् । प्रकृते नातिरात्र इति वाक्यं तु तादृशानर्थहेतुत्वाक्षेपा
दुर्लभम् । अतिरात्रं षोडशिनं गृह्णातीति विधिविरोधात् । विधयापि हि प्रवर्त-
नामभिव्यक्तं स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादे श्रयसाधनत्वमाक्षि-
पन्त पुरुष तत्र प्रवर्तयन्ति (पृ २४८-प ९) इति प्राशुकमेव । एकस्ये
कत्रैकनैव रूपेण श्रेयसाधनत्वमनर्थसाधनत्व च विकल्पम् । अत एव चात्र
निषिध्यमानस्य ऋतुवेकत्वावहयमव्याक्षेपं न शक्यते । षोडशिमहणविधि-

एतावांस्तु विशेषः । यत्र विकल्पापादकः प्रतिषेधः तत्र प्रतिषिध्य-
मानस्य नानर्थहेतुत्वम् । उभयोरपि विधिप्रतिषेधयोः ऋत्वर्थत्वात् । यत्र तु
न विकल्पः प्रसज्यते प्राप्तिश्च रागतः प्रतिषेधश्च पुरुषार्थस्तत्र निषिध्यमान-
स्यानर्थहेतुत्वम् । यथा कलञ्जभक्षणस्य ।

दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिषु तु दानहोमादीनां शास्त्रप्राप्ता-
वपि पुरुषार्थत्वेन प्राप्तत्वात् ऋत्वर्थत्वेन च प्रतिषेधानुल्यार्थत्वाभावेन विक-
ल्पाप्रसक्तावपि न तेषामनर्थहेतुत्वम् । रागप्राप्त्यभावात् । रागतः प्राप्तस्यापि

विरोधस्य तादवस्थ्यात् । तथा चात्र विधिनिषेधयोरविरोधो यथा स्यात्तथैव
कश्चिदर्थ आक्षेप्यो विधिना स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेधेन च स्वनिवर्तकत्व-
निर्वाहार्थम् । विधिप्रतिषेधो चात्र द्वावपि ऋत्वर्थौ । तथा च विहितस्य
षोडशग्रहणस्याभावपि यज्ञस्य नाङ्गवैकल्यमित्यर्था निषेधेनाक्षिप्यते । तेनैव
रूपेणात्र निषेधः षोडशग्रहणाच्चिवर्तयति । विधिना च फलभूयस्त्वमाक्षिप्यते ।
तेनैव च रूपेणात्र विधिः षोडशग्रहणे प्रवर्तयति । तदुक्तमभियुक्तैर्वैकल्पिके-
ष्वप्यनुष्ठानकेशो घर्माधिक्यफलक इति । एवं च रागप्राप्तस्य पुरुषार्थतया
निषेधे प्रतिपादिते निषेधेन तत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमाक्षिप्यते नान्यत्र
शास्त्रप्राप्तस्य ऋत्वर्थतया निषेधे । नापि रागप्राप्तस्य ऋत्वर्थतया निषेधे । तत्र
तु निषिध्यमानस्य ऋत्वैकल्यावहत्वमाक्षिप्यते । यत्र च निषेधद्वयं तत्रोभय-
मपि । यथानृतवदनस्य पुरुषार्थतया निषेध एकः ऋत्वर्थश्चापरः । तथा च
कृतावनृतवदने कृते सति तत्रानर्थप्राप्तिः ऋत्वैकल्यं च । अत्रेदं बोध्यम् ।
यज्ञे पञ्चालम्भविधानास्र हिंस्यादिति निषेधस्य यागीयपशुव्यतिरिक्तविषयत्वं
कल्प्यते । किंतु तत्र यदि ऋत्वर्थतया निषिध्यमानस्य कस्यचिदाचरणं स्याच्चेन्न
तत्र केवलं ऋत्वैकल्यमपि तु पशुहिंसातोऽनर्थावाप्तिरपीति ।

• एवं विकल्पापादकप्रतिषेधस्थले निषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वमित्युपपाद्य
विकल्पानापादकप्रतिषेधस्थलेपि निषेधस्य ऋत्वर्थत्वे निषिध्यमानस्य
नानर्थहेतुत्वमित्युपपादयति-दीक्षित इति । दानं होमश्च पुरुषार्थतया विधीयते ।
स च विधिर्यज्ञादन्यत्र चरितार्थः । यज्ञाङ्गं दक्षिणादानं तु दीक्षासमाप्त्य-
नन्तरं क्रियते । परं तु यज्ञारम्भे दीक्षाग्रहणानन्तरं दीक्षासमाप्तेः पूर्वं दानस्य
होमस्य च इतरकाल इव पुरुषार्थत्वेन प्राप्तस्य ऋत्वर्थत्वेन निषेधः क्रियते ।
तुल्यार्थत्वाभावेनेति । न च षोडशग्रहणे फलभूयस्त्वात्कथं ग्रहणाग्रहणयो-
स्तत्र तुल्यार्थत्वमिति वाच्यम् । यज्ञप्रकरणे समाग्न्यातयोर्ग्रहणाग्रहणयोर्द्वयो-
रपि प्रकरणात्ऋत्वर्थत्वेन तुल्यार्थत्वाक्षतेः । विधेश्चारितार्थाय तत्रपार्ष्टिकी

ऋत्वर्थत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठानात् ऋतोर्विगुण्य नानर्थोत्पत्तिः । यथा स्वस्त्यु-
पगमनादिप्रतिषेधः । रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थ-
हेतुत्वमिति दिक् । तत्सिद्ध निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । एवं सर्वस्यापि
वेदस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वम् ।

प्रकृतमनुसरामः । तदेव यथा विध्यादीनामध्ययनविध्युपात्तानां नान-
र्थक्यमेवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादने च
प्रयोजनाभावाल्लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यम् । ते चार्थवादा
द्विविधाः विधिशेषा निषेधशेषाश्च । तत्र वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधि-
शेषाणां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता (तै. स. २।१।१) इत्यादीनामर्थवादानां
विधेयार्थस्तावकतयार्थवत्त्वम् ।

वर्हिषि रजतं न देयम् (तै. स. १।५।१।२) इत्यादिनिषेधशेषाणां
सोऽरोदीदित्यादीनामर्थवादानां तु निषेध्यनिन्दकतयेति । अतश्च लक्षणया

फलभूयस्त्वकल्पनेति त्वन्यत् । फलभूयस्त्याकल्पने तु महणाप्रद्वेष द्वे अपि
श्रुतिर्न निर्दिशेत् । तद्विषये तूष्णीमेवायतिष्ठेतेति । ऋत्वर्थत्वेन प्रतिषेध इति ।
ऋत्वर्था ये निषेधास्तथा निवर्तकत्वनिर्वाहस्य निषिध्यमानस्यानुष्ठानं ऋतुवैक-
ल्यावहमित्येव ऋतुधेकल्याणशेषेणैव सिद्धत्वात्तत्रानर्थहेतुत्वाक्षेपे प्रमाणाभावा
दिति भावः । एव सर्वस्यापीति । विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवाद्गुरूपेण पञ्चधा
विभक्तस्य सर्वविधस्यापि वेदस्यत्यर्थः । विधिमन्त्रनामधेयनिषेधानां चतुर्णां
पुरुषार्थानुबन्धित्वं क्रमेण निरूपितम् । अर्थवाद्स्यापि प्रसङ्गशान्तिं पुरुषार्थ-
ानुबन्धित्वं प्रागुक्तमेव (पृ. १४) । सदर्भशुद्धयेवान्तरभेदनिरूपणाय चेदानीं
ऋषिप्राप्ता अर्थवादा निरूपणीया इत्याह-प्रकृतमिति । वर्हिषीति । तैत्तिरीय
संहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाक इदमाश्रयते सारोदीद्यद्गोदी-
चद्रस्य रुद्रत्वं यदश्वशीयत तद्रजतं हिरण्यमभयत्तस्माद्रजतं हिरण्यम-
दक्षिण्यमश्रुजं इति यो वर्हिषि वृद्धाति पुरास्य सवत्सराद्गृहं रुद्रन्ति तस्माद्
वर्हिषि न देयम् (तै. स. १।५।१) इति । अस्यार्थः । देवासुरयुद्धे प्रवृत्तेसुरेभ्यो-
पहतं मणिमुक्तादिकं धेष्टं वस्तुं दूष्ये रक्षणायाग्नौ निक्षिप्तम् । कदाचित्पराज
यधेदापद्येत तदुपयुज्येतेति तपामाशयः । लोभाविष्टोऽग्निस्तद्गृहीत्वा पलायत ।
ततः पुण्यवशेन विजयिभिर्देवैरग्निमन्विष्य हठात्तद्गुणं गृहीतम् । ततः सोमि-
रोदीत् । प्रसङ्गाद्गृहस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्त-यतो रोदनं कृतवास्ततो
रुद्रस्य रुद्रत्वमिति । यदथुं नरात्सकाशाद्द्विरशीयत भूमावपत्तद्रजतं

प्राशस्त्यमप्राशस्त्यं च स्वसंनिधिपठितविधिनियेधापेक्षितत्वात् स्वार्थप्रति-
पादने, प्रयोजनमलभमानैरर्थवदैर्विध्यते । तच्च प्राशस्त्यज्ञानं शब्दभावनाया-
मितिकर्तव्यतात्वेन संवध्यते ।

परमप्रकृतमनुसरामः । तत्सिद्धं वक्ष्यमाणार्थभावनांभाषिका लिङा-
दिज्ञानकराणिका प्राशस्त्यज्ञानेतिकर्तव्यताका शाब्दी भावना लिङ्त्वाशेनोच्यत
इति ।

ननु केयं शाब्दी भावना । उच्यते । पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापार-
विशेषः । स एव विध्यर्थः । लिङादिश्रवणेऽयं मां प्रवर्तयतीति नियमेन प्रतीतेः ।
यत्तु इष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तन्न । तथा मति इष्टसाधनमितिशब्दस्य विधि-
शब्दः पर्यायः स्यात् । न च पर्यायत्वं युज्यते । संध्योपासनं ते इष्टसाधनं
तस्मात्तत्त्वं कुर्विति सहप्रयोगात् । पर्यायाणां च सहप्रयोगाभावात् । अतश्च
व्यापारविशेष एव विध्यर्थः । स च लोके पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः । वेदे तु
पुरुषाभावाच्छब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्याय इत्युक्तम् ।

ननु लोके, शब्दनिष्ठे प्रेरणापरपर्याये व्यापारे शब्दप्रयोगाभावेन शक्ति-

हिरण्यमभवेद्द्रजंतरूपं धनमभवत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसामान्यवाचित्वा-
द्द्रजतं हिरण्यमित्यविरुद्धम् । तस्याश्रुजत्वेन इक्षिणां प्रत्ययोग्यत्वात्तद्धाने
संवत्सराद्वागितद्गृहे किञ्चिद्रोदननिमित्तं भवति । तस्माद्दूर्हिपि यज्ञे तन्न
व्यादिति तत्र भाष्यम् । स्वसंनिधिपठितेति । विधिर्हि पुरुषाणां प्रवृत्तये
विधेयार्थस्य प्राशस्त्यज्ञानमपेक्षते । तथा निषेधोपि पुरुषाणां निवृत्तये निषे-
धार्थस्याप्राशस्त्यज्ञानमपेक्षते ।

एवं पञ्चविधं वेदभागं प्रसक्तानुप्रसक्तविचारसहितं विस्तरेण निरूप्येदानीं
प्रेक्षावतामवधानाय ग्रन्थारम्भोक्तं (६।३) स्मारयति-परमेति । वेदविभाग-
प्रदर्शनात्पूर्वमेव वक्तुं प्रस्तुतं यद्भावनाद्वैविध्यं तद्दिदानीं निरूप्यते द्विविध-
भावनास्वरूपप्रदर्शनायोति भावः । विध्यर्थ इति । विधिशब्दार्थ इत्यर्थः ।
संध्योपासनमिति । कुर्वित्यत्र विध्यर्थे लोटप्रत्ययः । विधिश्चेष्टसाधनत्वरूप
एव चेत्संध्योपासनं त इष्टसाधनमिति पूर्ववाक्ये तस्यैवोक्तत्वात्पुनरुक्ति-
स्यात् । सा चात्र कैरपि नाङ्गीक्रियते । ननु लोक इति । अयमाशयः । यथा
लोके देवदत्तेन गामानयेत्युक्ते तद्वाक्यं श्रुत्वा सद्यो यन्नदत्तेनानीतं पशु-
विशेषं दृष्ट्वा तादृशव्यवहारेणार्थं पशुविशेषो गोशब्दस्यार्थ इत्येवं गोशब्दस्य

ऋत्वर्थत्वेन प्रतिषेधे तदनुष्ठानात् ऋतोर्विगुण्यं नानर्थोत्पत्तिः । यथा स्वस्व्यु-
पगमनादिप्रतिषेधः । रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधे निषिध्यमानस्यानर्थ-
हेतुत्वमिति दिक् । तत्सिद्धं निषेधानां पुरुषार्थानुबन्धित्वम् । एवं सर्वस्यापि
वेदस्य पुरुषार्थानुबन्धित्वम् ।

प्रकृतमनुसरामः । तदेवं यथा विध्यादीनामध्ययनविध्युपात्तानां नान-
र्थक्यमेवमर्थवादानामपि तदुपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः स्वार्थप्रतिपादने च
प्रयोजनाभावाल्लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानं वक्तव्यम् । ते चार्थवादा
द्विविधाः विधिशेषा निषेधशेषाश्च । तत्र वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविधि-
शेषाणां वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता (तै. सं. २।१।१) इत्यादीनामर्थवादानां
विधेयार्थस्तावकतयार्थवत्त्वम् ।

वर्हिषि रजतं न देयम् (तै. सं. १।५।१।२) इत्यादिनिषेधशेषाणां
सोऽरोदीदित्यादीनामर्थवादानां तु निषेध्यनिन्दकतयेति । अतश्च लक्षणया

फलभूयस्त्वकल्पनेति त्वन्यत् । फलभूयस्त्वाकल्पने तु महणाग्रहणे द्वे अपि
श्रुतिर्न निर्विशेद । तद्विषये तूष्णोमवाचतिष्ठेतेति । ऋत्वर्थत्वेन प्रतिषेध इति ।
ऋत्वर्था ये निषेधास्तेषां निवर्तकत्वनिर्वाहस्य निषिध्यमानस्यानुष्ठानं ऋतुवैक-
ल्यावहमित्येवं ऋतुवैकल्याक्षेपेणैव सिद्धत्वात्तत्रानर्थहेतुत्वाक्षेपे प्रमाणाभावा-
दिति भावः । एवं सर्वस्यापीति । विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवाद्द्रूपेण पञ्चधा-
विभक्तस्य सर्वविधस्यापि वेदस्येत्यर्थः । विधिमन्त्रनामधेयनिषेधानां चतुर्णां
पुरुषार्थानुबन्धित्वं क्रमेण निरूपितम् । अर्थवाद्स्यापि प्रसङ्गवशेन पुरुषार्था-
नुबन्धित्वं प्रागुक्तमेव (पृ. १४) । संवर्भङ्गान्द्वयेवान्तरभेदनिरूपणाय चेदानीं
क्रमप्राप्ता अर्थवादा निरूपणीया इत्याह-प्रकृतमिति । वर्हिषीति । तैत्तिरीय-
संहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके प्रथमानुवाक इदमाम्नायते सोऽरोदीद्विद्वि-
चदुद्रस्य रुद्रत्वं यदशुशरीयत तद्रजतं हिरण्यमभवत्तस्माद्रजतं हिरण्यम-
वक्षिण्यमशुजं हि यो वर्हिषि ददाति पुरास्य संवत्सराद्गृहं रुद्रन्ति तस्माद्-
वर्हिषि न देयम् (तै. सं. १।५।१) इति । अस्यार्थः । देवासुरयुद्धे प्रवृत्तेसुरेभ्यां-
पहृतं मणिमुक्तादिकं श्रेष्ठं वसु देवे रक्षणायास्तौ निक्षिप्तम् । कदाचित्पराज-
यञ्चेदापद्येत तदुपयुज्येतेति तेषामाशयः । लोमाविष्टोऽग्निस्तद्गृहीत्वा पलायत ।
ततः पुण्यवशेन विजयिभिर्द्वैराग्निमन्विष्य दृष्टात्तद्धनं गृहीतम् । ततः सोऽग्नि-
रोदीत् । प्रसङ्गाद्गृह्रादस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विपत्ते-यतो रोदनं कृतपांस्ततो
रुद्रस्य रुद्रत्वमिति । यदशु नेत्रात्सकाशाद्द्विरशरीयत भूमायपतत्तद्रजतं

प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तना । स च व्यापारः प्रैषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचारित्वाद्विधिशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः प्रवर्तनासामान्यमेव विधिशब्दवाच्यमिति कल्पयति । एवं च विधिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण । तथैव शक्तिग्रहात् । विशेषरूपेण तु प्रतीतिर्लक्षणयैव ।

एवं च वैदिकलिङ्गादिश्रवणेऽपि प्रवर्तनासामान्यमेव प्रतीयते । तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्यापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्वापार इति कल्प्यते । अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायो व्यापारः शाब्दी भावना । सैव च प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः इति । अयमेव चार्थः—

‘अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः’

(त. वा. २।१।१)

जन्यत्वेमुमिते तादृशप्रवर्तनाज्ञानस्य किं कारणमित्यालोचने गामानयेति देवदत्तवाक्यमेव तत्कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति । गामानयेति वाक्यश्रवणे प्रवर्तनाज्ञानमित्यन्वयः । तादृशवाक्यश्रवणात्प्राक्प्रवर्तनाज्ञानाभाव इति व्यतिरेकः । यतश्च गामानयेति प्रयोजकदेवदत्तवाक्याद्यज्ञदत्तस्य प्रवर्तनाज्ञानं जायते ततस्तादृशवाक्यघटकस्य कस्यचित्प्रवर्तनारूपेणैव शक्तिः सिद्धा भवति । सा चानयेत्यत्रत्यविधिप्रत्ययस्यैव । विधिप्रत्ययस्याद्वारे तत्स्थाने प्रत्ययान्तरस्यावापे गामानयत् इति वाक्यमुच्चार्यते चेत्तत्र प्रवृत्त्यदर्शनेन प्रवर्तनाज्ञानस्याभावात् । आवापः संग्रहः । उद्वापस्त्यागः । तथा च प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनायां विधिप्रत्ययस्य शक्तिर्लोकतापि सिद्धा भवतीति सिद्धम् । शाब्दभावनात्वेन विशेषरूपेण तु शक्तिर्न लोकतः सिध्यति । शाब्दभावनाया लोके अदर्शनात् । नैव चेप्यते । यतो लोके दृश्यमानं यत्प्रवर्तनाविशेषरूपं प्रैषाद्येपणादि तेनापि रूपेण न विधिप्रत्ययस्य शक्तिः । प्रैषत्वेन शक्तौ कल्पितायामध्येपणायां व्यभिचारः स्यात् । अध्येपणात्वेन शक्तौ प्रैषे व्यभिचारः स्यात् । यथा शुक्लगवानयने दृष्टेऽपि न गोपदस्य शुक्लमेत्वेन विशेषरूपेण शक्तिः । व्यवहारदर्शने बालस्य बुद्धौ सद्य आरूढोपि शुक्लांशः पश्चाद्द्वयविचारदर्शनेन शक्यादपसर्यते तद्वत् । भृत्यादेर्निकुटस्य प्रवर्तना प्रैषः । गुर्वादेराध्यस्य प्रवर्तनाध्येपणा । लक्षणयैवेति । गामानय स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लोके वंदे वा प्रवर्तनाया विशेषरूपेण प्रतीतिः शाब्दबोधे विवक्षिता चत्सा लक्षणयैव साधनीयेति भावः । अभिधाभावनामिति । अभिधाया

ग्रहाभावात्कथं तस्य विधिशब्दात्प्रतिपत्तिरिति चेत्—सत्यमेतत् । तथापि बालस्तावस्तन्यदानादौ स्वकृतरोदनादिजनितमातृप्रवृत्तेः स्वाभिप्रायरूपप्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वावधारणात्सविधिकप्रयोजकवाक्यश्रवणसमनन्तरभाविनी प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमुपलभ्य तत्कारणत्वेन तस्य प्रवर्तनाज्ञानमनुमिमीते ।

यद्यपि भोजनादौ स्वप्रवृत्तेः समीहितसाधनताज्ञानपूर्वकत्वावधारणात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरपि तत्पूर्वकत्वाध्यवसानं युक्तम् । तथाप्यन्यप्रेरितप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्योक्तमातृप्रवृत्तौ दर्शनेन प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेरप्यन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात्तत्कारणत्वेन प्रवर्तनाज्ञानस्यैवाध्यवसानम् ।

तत्र प्रवर्तनाज्ञानमन्यव्यतिरेकाभ्यां प्रयोजकवाक्यजन्यमित्यवधारयति । तत्र चावापोद्भाषाभ्यां प्रवर्तनायां विधिशक्तिमवधारयति ।

शक्तिमवधारयति बालस्तथा शब्दभावनात्वेनाभिमतो वैदिकशब्दनिष्ठः प्रेरणारूपः प्रकल्पितो योर्यस्तत्र विधिशब्दस्य शक्तिर्व्यवहारतो ज्ञातुं न शक्यते । व्यवहारे प्रेरणायाः पुरुषनिष्ठत्वेनेव दर्शनादिति । समाधत्ते—तथापीति । अयं भावः । विधिशब्दस्य लिङादिप्रत्ययस्य वा या शब्दभावनायां शक्तिः सा न शाब्दभावनात्वेन विशेषरूपेण । किंतु प्रवर्तनात्वेन सामान्यरूपेण । शाब्दभावना हि प्रवर्तनाविशेषः । प्रवर्तनात्वेन सामान्यरूपेण प्रवर्तनायां या विधि-शब्दस्य लिङादिप्रत्ययस्य च शक्तिः सा लोकव्यवहारतोऽगमन्तुं शक्यत एवेति । तदाह—बालस्तावदिति । रुदन्तं बालं दृष्ट्वा तदभिप्रायं प्रकल्प्य तेन प्रेरिता माता बालस्य स्तन्यं ददाति । एवमनुभवन्बालः स्वकृतरोदनेन स्वाभिप्रायं ज्ञातयत्या मातुः स्तन्यदाने प्रवृत्तिरिति प्रकल्पयति । सा च तस्याः प्रवृत्तिर्यस्याः प्रेरणाया ज्ञानेनाभूत्सा प्रवर्तना मदभिप्राय एवेति च मनसि निश्चिनोति । एवं संस्कृतान्तःकरणो बालो गामानयेति देवदत्तवाक्यश्रवणानन्तरं गवानयने जायमाना यज्ञदत्तप्रवृत्तिरपि प्रवर्तनाज्ञानजन्येत्यनुमिनोति । नन्विदमनुमानमयुक्तम् । या या प्रवृत्तिः सा सा प्रवर्तनाज्ञानजन्येति नियमाभावात् । बुभुक्षया जायमानायां भोजनप्रवृत्तौ प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वाभावेन दृग्भिचारात् । या या प्रवृत्तिः सा सेष्टसाधनत्वज्ञानजन्येति तु व्याप्ति संभयतीतीष्टसाधनत्वज्ञानजन्यत्वस्यानुमानं स्यात्तम, न तु प्रवर्तनाज्ञानजन्यत्वस्यानुमानमिति चेन्न । या या परप्रेरिता प्रवृत्तिः सा सा प्रवर्तनाज्ञानजन्येति नियमस्याव्यभिचारेणोक्तानुमानस्य सुस्थत्वात् । गवानयने जायमानाया यज्ञदत्तप्रवृत्तेर्गामानयेति देवदत्तवाक्यश्रवणानन्तरभावित्वेन परप्रेरितप्रवृत्तित्वनिश्चयात् । रोदनश्रवणसमनन्तरभाविमातृप्रवृत्तिवत् । एवं यज्ञदत्तप्रवृत्तेः प्रवर्तनाज्ञान-

प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तना । स च व्यापारः प्रैषादिरूपो विविध इति प्रत्येकं व्यभिचारित्वाद्विधिशब्दवाच्यत्वानुपपत्तेः प्रवर्तनासामान्यमेव विधिशब्दवान्यमिति कल्पयति । एवं च विधिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न विशेषरूपेण । तथैव शक्तिग्रहात् । विशेषरूपेण तु प्रतीतिर्लक्षणयैव ।

एवं च वैदिकलिङ्गादिश्रवणेऽपि प्रवर्तनासामान्यमेव प्रतीयते । तत्र कोऽसौ व्यापार इत्यपेक्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्यापौरुषेये वेदेऽनुपपत्तेः शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्वापार इति कल्प्यते । अतश्च शब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्यायो व्यापारः शाब्दी भावना । सैव च प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः इति । अयमेव चार्थः—

‘अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङ्गादयः’

(त. वा. २।१।१)

जन्यत्वेनुमिते तादृशप्रवर्तनाज्ञानस्य किं कारणमित्यालोचने गामानयेति द्वेयदत्तवाक्यमेव तत्कारणमन्यव्यतिरेकाभ्यां सिध्यति । गामानयेति वाक्यश्रवणे प्रवर्तनाज्ञानमित्यन्वयः । तादृशवाक्यश्रवणात्प्राक्प्रवर्तनाज्ञानाभाव इति व्यतिरेकः । यतश्च गामानयेति प्रयोजकद्वेयदत्तवाक्यघट्टदत्तस्य प्रवर्तनाज्ञानं जायते ततस्तादृशवाक्यघटकस्य कस्यचित्प्रवर्तनारूपेथं शक्तिः सिद्धा भवति । सा चानयेत्यत्रत्यविधिप्रत्ययस्यैव । विधिप्रत्ययस्योद्भाषे तत्स्थाने प्रत्ययान्तरस्यावापे गामानयत् इति वाक्यमुच्चार्यते चेत्तत्र प्रवृत्त्यदर्शनेन प्रवर्तनाज्ञानस्याभावात् । आवापः संग्रहः । उद्भाषस्त्यानः । तथा च प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनायां विधिप्रत्ययस्य शक्तिर्लोकतोऽपि सिद्धा भवतीति सिद्धम् । शाब्दभावनत्वेन विशेषरूपेण तु शक्तिर्न लोकतः सिध्यति । शाब्दभावनया लोके अदर्शनात् । नैव चेप्यते । यतो लोके द्वयमानं यत्प्रवर्तनाविशेषरूपं प्रैषाध्येपणादि तेनापि रूपेण न विधिप्रत्ययस्य शक्तिः । प्रैषत्वेन शक्तौ कल्पितायामध्येपणायां व्यभिचारः स्यात् । अध्येपणात्वेन शक्तौ प्रैषे व्यभिचारः स्यात् । यथा शुक्लगवानयने दृष्टेऽपि न गोपदस्य शुक्लगत्येन विशेषरूपेण शक्तिः । व्यवहारदर्शने बालस्य बुद्धौ सद्य आरूढोऽपि शुक्लांशः पश्चाद्द्व्यभिचारदर्शनेन शक्यादपस्मार्यते तद्वत् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रैषः । गुर्वादेराराध्यस्य प्रवर्तनाध्येपणा । लक्षणयैवेति । गामानय स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लोके वेदे वा प्रवर्तनाया विशेषरूपेण प्रतीतिः शाब्दबोधे विवक्षिता चेत्सा लक्षणयैव साधनीयेति भावः । अभिधाभावनामिति । अभिधाया

इति वार्तिकस्य । अभिधीयते अनेनेति व्युत्पत्त्याऽभिधाशब्देन विधिशब्द उच्यते । तद्व्यापारात्मिका भावना लिङ्गादिवाच्येति केचिदाचार्याः ।

अन्ये त्वाहुः । सत्यं प्रवर्तनासामान्यं विध्यर्थः । तथैव शक्तिग्रहात् । प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः प्रवर्तना । अपौरुषेये च वेदे प्रेषादेरसंभवात्कश्चित्पुरुष-प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारविशेषः कल्पनीयः । विधिशब्दाभिधेयप्रवर्तनासामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात् । तत्र कोऽसौ व्यापारविशेष इत्यपेक्षया धात्वर्थ-गतं समीहितसाधनत्वमेवेति कल्प्यते । तस्यापि प्रवृत्त्यनुकूलत्वात् । सर्वो हि समीहितसाधनतां ज्ञात्वा प्रवर्तते । अन्यप्रेरितो यदीष्टसाधनतां न जानाति तदा नैव प्रवर्तते ।

भावनेति पट्टीतरुपः । अभिधाशब्दः करणसाधनः शब्दपर्यायः । तन्निर्या भावना वैदिकशब्दनिष्ठत्वेन प्रकल्पितः कश्चित्प्रवर्तनाविशेषरूपो व्यापारः । लोके लिङ्गादिप्रत्यया प्रवर्तनात्वेव सामान्यरूपेण प्रेषादिरूपां प्रवर्तनां वदन्ति । वेदे तु प्रेषाद्यपेक्षयान्यामेव काचिच्छब्दभावनां लिङ्गादय आहु-रित्यर्थः । केचिदाचार्याः । न्यायसुधाकाराः ।

अत्र पार्थसारथिमिश्राणां मत प्रदर्शयति—अन्ये त्वाहुरित्यादिना प्रवर्तनामिति (पृ २७४-२) इत्यन्तेन । न्यायसुधाकृद्भुक्तैर्था यावानंशः पार्थ सारथिमिश्राणां संमतस्तमादौ सत्यमित्यादिना प्रदर्श्य तत्र विशेषं दर्शयति—धात्वर्थगतमिति । यजेतेत्यत्र प्रवर्तनाविशेषः क इत्यपेक्षया शब्दनिष्ठः कश्चि-दर्थो लोकाप्रसिद्ध-कल्पनीयस्तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं च कल्पनीयमिति गोरवम् । तदपेक्षया धात्वर्थे यागे इष्टसाधनत्व विद्यते । इष्टसाधनत्वस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वं लोकतोद्यगम्यते चेत्येवमिष्टसाधनतैवात्र प्रवर्तनाविशेष इत्यङ्गीकार लाघव भवति । ज्ञात्वोति । ज्ञात्वोत्वेत्यर्थः । प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्त्रोपि प्रवर्तत इति न्याय । तत्र परप्रेरणां विनैव यो भोजनादो वृत्त्याद्यर्थं प्रवर्तते तत्र समीहित-साधनत्वज्ञानमस्त्येवेति निर्दिष्टवादम् । भुक्श्चेत्येवमन्येन प्रेरितोपि समीहित-वृत्तिसाधनताज्ञानेनेव प्रवर्तते । यत्रापि परप्रेरणया प्रवर्तमान स्वसमीहित-विशेषं किञ्चिन्न जानाति तत्रापि यतोय मां प्रेरयति ततात्र मदिष्ट किञ्चित्स्या-द्वेवेति प्रकल्प्येय प्रवर्तते । क्वचिच्च प्रकर्मप्रतिस्पदाङ्गनमपि भवति । अनेन प्रेरितोहं यदि तथा न करोमि तर्ह्यस्यामीति, स्याद्विताचतापि प्रवृत्तिर्दृश्यते । सर्वथापि समीहितसाधनताज्ञान सर्वत्रैव सिद्ध भवति । तदाह—अन्यप्रेरित इति । ननु यजेतेत्यत्र प्रवर्तनाविशेष कश्चिन्नोक्तविलक्षण, स्वीकार्य एव । स

स्वतन्त्रप्रेरणावादेऽपि तदाक्षिप्तसमीहितसाधनताज्ञानं स्वीक्रियत एव । अन्यथा विधेः प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । अतश्चावश्यकत्वात्समीहितसाधनतैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः । एवं च विधिशब्दस्यान्यनिष्ठव्यापारबोधकत्वं लोकासिद्धं सिद्धं भवति ।

किंच शब्दे एको व्यापारः स्पन्दाद्यतिरिक्तः कल्पनीयः । तस्य च स्वप्रवृत्तौ पराधीनप्रवृत्तौ वा कारणत्वेनाक्लृप्तस्य प्रवर्तनात्वेन रूपेण ज्ञातस्य प्रवृत्त्यनुकूलत्वं शब्दस्य च परनिष्ठव्यापारज्ञापकत्वेन क्लृप्तस्य स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वं विधेश्च प्रवर्तकत्वेनिर्वाहार्थं धात्वर्थस्य समीहितसाधनत्वमिति

च पूर्वमते शब्दनिष्ठो व्यापारो गृहीतः । एतन्मते त्विष्टसाधनतारूपो गृह्यत इति सममेवेत्यत आह—स्वतन्त्रेति । प्रेरणा प्रवर्तनेति पर्यायः । लोके प्रेरणा-ध्येपणादिरूपा ये प्रेरणाभेदा दृश्यन्ते तदपेक्षया स्वतन्त्रैवेयं वैदिकशब्दनिष्ठ-व्यापारविशेषरूपा प्रेरणोति ये न्यायसुधाकारा मन्यन्ते तन्मतेपि इष्टसाधन-त्वज्ञानं प्रवृत्तौ प्रेरणायाः सहाकारिकारणत्वेनावश्यं कल्पनीयमेव । अन्यथा विधिज्ञानेनापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति विधेः प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । तथा च पूर्वमते प्रवृत्तिकारणीभूतस्य प्रवर्तनाविशेषस्य सहायत्वेनावश्यं कल्पनीया येष्टसाध-नतामतिः सास्माभिः प्रवर्तनाविशेष इति मत्वा प्रवृत्तिकारणत्वेन स्वीक्रियते । सहायत्वेन तत्कल्पना च नास्त्वित्यपरं लाघवमिति भावः । एवं चेति । विधि-बोधको लिङादिप्रत्ययो विधिशब्दः । स च लोके भुञ्जतित्यादौ सर्वत्रैव यं प्रैपादिरूपं प्रवर्तनाविशेषं बोधयति स न क्वापि लिङादिप्रत्ययानिष्ठः । किंतु प्रेरकदेशदत्तादिनिष्ठः । तथा च लोकव्यवहारानुसारेणान्यनिष्ठव्यापारबोधकत्वं लिङादिप्रत्ययस्य सिद्धं भवति । तथा च वेदे यजेतेत्यादौ लोकविरुद्धं स्वनिष्ठव्यापारबोधकत्वं लिङादिप्रत्ययस्य कल्पयितुं न शक्यत इति भावः ।

दूषणान्तरमाह -- किंच शब्द इति । अयं भावः । शब्दे यजेत-त्येतद्घटकलिङादिप्रत्ययः । तत्र यो व्यापारो न दृश्यते स यजमानस्य यागादौ प्रवृत्त्युत्पादनाय कल्पनीय इत्येकं गौरवम् । प्रवृत्त्युत्पादको व्यापारश्च स्पन्दरूपः । स्पन्दश्चलनम् । यथा वायुगतः स्पन्दः पर्णादौ प्रभृत्तिमुत्पादयति । तथा च शब्दे कल्प्यमानो व्यापारो यदि स्पन्दः कल्प्येत तर्हि तस्य प्रवृत्त्यु-त्पादनसामर्थ्यं नैसार्गिकं स्यात् । परंतु शब्दस्य मीमांसकेर्व्यापकत्वाद्गीकारा-द्व्यापके चाकाशादौ स्पन्दस्यासंभवात्स्पन्नातिरिक्त, एव कल्पनीयो भवति । स्पन्नातिरिक्ते व्यापारे च प्रवृत्त्युत्पादनसामर्थ्यं न दृष्टमित्यतोत्र कल्पिते शब्दनिष्ठे व्यापारे तादृशं सामर्थ्यं कल्पनीयमिति द्वितीयं गौरवम् । प्रेरणा

कल्पनाद्वरमावश्यकस्यैव समीहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन कल्पस्य प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थत्वकल्पनम् । लाघवात् । अन्यनिष्ठत्वाच्च ।

न च विधेः प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं समीहितसाधनत्वकल्पनात्प्रेरणानभिधाने च विधेः प्रवर्तकत्वाभावाद्धानत्वर्थस्य च समीहितसाधनत्वकल्पकमेव नास्तीति वाच्यम् । प्रवर्तनाभिधानेनैव तन्मतेऽपि विधेः प्रवर्तकत्वाद्धिद्यमिहितस्य च प्रवर्तनासामान्यस्य विशेषमन्तरेणापर्यवसानात्समीहितसाधनत्वाक्षेपकत्वात् ।

विना स्वतो जायमाना प्रवृत्ति स्वप्रवृत्ति । परप्रेरणया जायमाना प्रवृत्ति परार्थनिप्रवृत्ति । द्विविधायामपि प्रवृत्तौ प्रवृत्त्याश्रय प्रवृत्तिहेतुभूता चलन क्रिया दृश्यते । चलनातिरिक्तो व्यापार प्रवृत्तिहेतुत्वेन न दृश्यत इति तस्य तादृश सामर्थ्यमपि कल्पनीय भवतीति । अन्यच्च लोक लिङ्गादि प्रत्यय प्रयोजकनिष्ठ प्रेषाद्विरूप व्यापार बोधयति । यजेतेत्यादौ वदे तद्वेलक्षण्येन लिङ्गादिप्रत्यय स्थानिष्ठव्यापारस्यैव बाधक इति कल्पनीयमिति तृतीय गौरवम् । तथा प्रवृत्तौ साधनीयाया प्ररणाया साहाय्यत्वेन धात्वर्थस्येष्टसाधनत्व च कल्पनीयमिति चतुर्थ गौरवमित्येव गौरवपरपरा इरुद्धरा भवति । तदपेक्षया चष्टसाधनतारूप एव प्रवर्तनाविशेषा लिङ्गादिप्रत्ययबाध्य इति कल्पनाया लाघव भवति । यतोत्र पूर्वोक्तकल्पनाचतुष्टयमध्ये एकैवेष्टसाधनत्वप्रकल्पना क्रियते । पूर्वमते प्रवर्तनाविधायस्य सहाय्यत्वेनेतन्मते च प्रवर्तनाविशेषत्वमेव तत्कल्पनमित्यन्यद् । पर त्याद्य कल्पनाय सुतरामनायश्यकम् । समीहितसाधनत्वस्यावश्यकत्वात् तनेष सिद्धो न प्रथमा शब्दनिष्ठव्यापार कल्पना । समीहितसाधनत्वस्य स्वप्रवृत्तिहेतुत्वेन लाके चलतत्वाच्च द्वितीया । लिङ्गादिप्रत्ययस्य धात्वर्थगतसमीहितसाधनत्वबोधकत्वाच्च स्थानिष्ठव्यापारबोधकत्वरूपा तृतीया कल्पनेति । न च विधरिति । अय शङ्कादाय । लिङ्गादिप्रत्ययरूपे शब्दे कथनापूर्वा व्यापारविधायः प्रवर्तनात्वेन मया कल्पित इति सत्यम् । पर तु तादृशप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं तद्वलाद्वय यागे इष्टसाधनत्व कल्पित भवति । शब्दे तादृश व्यापारविशेषमनङ्गीकुर्वतो भक्तो मेव त यागे यद्विष्टसाधनत्व कल्प्यते तद्वत्कल्प्यत । नहि यागे स्वर्गादि साधनत्व लोक क्वचिद्दृष्टचर भवति । तथा च यागे इष्टसाधनत्वमपूर्वं कल्पनीय तस्य लिङ्गादिप्रत्ययवाच्यत्व च कल्पनीय भवतीति कल्पनायैव भवत्यवेति । समाधत्त—प्रवर्तनाति । अय भाष । यथा शङ्कामते शब्दनिष्ठ कथन व्यापारविशेष प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण लिङ्गादिप्रत्ययवाच्य कल्प्यत तथा सिद्धान्तिमठपि धात्वर्थगतनिष्ठसाधनत्वज्ञान प्रवर्तनात्वेनैव रूपेण प्रत्यय

न चेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे संघ्योपासनं ते इष्टसाधनं तत्त्वं कुर्विति सहप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टसाधनत्वस्य विशेषरूपेण विधिनानभिधानात् । प्रवर्तनात्वेन रूपेणाभिधानात् । सामान्यशब्दस्य च विशेषशब्देन दृष्टः सहप्रयोगः पाश्चालराजो द्रुपद इत्यादौ । तस्मात्समीहितसाधनतैव प्रवर्तनात्वेन रूपेण विध्यर्थः सैव च तेन रूपेण शब्देनैवाभिधीयत इति शान्दी भावना ।

उक्तवार्तिकस्यापि अयमेवाभिप्रायः । अभिधीयते साऽभिधा समीहितसाधनता । सैव प्रवर्तनात्वेनाभिहिता पुरुषप्रवृत्तिं भावयतीति भावना । तां लिङादय आहुरिति । यथाहुः—

वाच्यम् । शङ्ककमते प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं धात्वर्थं इष्टसाधनत्वं कल्पितम् । सिद्धान्तिमते तु प्रवर्तनासामान्यस्य विशेषं विना पर्यवसानाभावेन प्रवर्तनाविशेषरूपप्रदर्शनार्थं कल्पितम् । शङ्ककमतेपि शब्दनिष्ठप्रवर्तनाया विशेषरूपं किञ्चित्कल्पनीयमेव । प्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं तु न सिद्धान्तिमते किञ्चित्कल्पनीयं भवतीति लाघवमेव । इष्टसाधनत्वरूपायाः प्रवर्तनायाः स्वत एव प्रवर्तकत्वस्य लोकतोवगमात् ।

अथ शब्दनिष्ठव्यापारविशेषवादिना न च पर्यायत्वम् (२६७।१०) इत्यादिना पङ्क्तं तदाक्षिप्य खण्डयति—न चेष्टसाधनत्वेत्यादिना । विधिनेति । विधिबोधकेन वैदिकलिङ्गाविप्रत्ययनेत्यर्थः । सव चेति । प्रवर्तनाविशेषरूपेष्टसाधनतैव प्रवर्तनात्वेन सामान्यरूपेण लिङ्गाविप्रत्ययेनैवाभिधीयते । अत्र शब्देनैवाभिधीयत इत्युक्त्या शब्दीत्येतच्छब्दस्य निरुक्तिर्दीयता । शब्देनाभिधीयते सा शान्दी न तु शब्दनिष्ठा शब्दीति । यजेतेत्यत्र प्रवर्तनात्वेन सामान्यरूपेणैष्टसाधनत्वरूपविशेषार्थस्य शब्दे बोधे मानं विवक्षितम् । पताहशं च भानमन्यत्र लक्षणया साध्यते । अत्र तु शक्येय । शब्दशक्तिवैचित्र्यात् । एतच्चात्र शब्देनैवेत्येवकारेण द्योतितम् । एतन्मूलकमेव चास्याः शब्दीति नाम । अन्यथाप्या भावनाया अपि शब्देनाभिधानान्तस्या अपि शब्दीत्वं स्वादित्याशय इति वदन्ति केचित् । उक्तवार्तिकस्येति । अभिधाभाषनामाहुरन्यामेव लिङ्गादय इति वार्तिकेभिधाशब्दः कर्मसाधनो न तु करणसाधनः । भाषनाशब्दश्च कर्तृसाधनः । प्रवृत्तिं भावयति जनयतीति भावना । लोके वा प्रेयणाध्येपणादिरूपा प्रवर्तना इत्यते तत्रपक्षयान्यानेव कांचिवभिधाभाषनां वेदे लिङ्गादय आहुरिति तदर्थः । यथाहुरिति । विधिविधेके मण्डनमिश्रा इति शेषः । इष्टाभ्युपायत्प्रमिष्टसाधनता । तदपेक्षयान्यः कश्चि-

पुसां नेष्टाभ्युपायत्वात्क्रियास्वन्यः प्रवर्तक ।

प्रवृत्तिहेतु धर्म च प्रवदान्ति प्रवर्तनाम् ॥ (विधिविवेक) इति ।

तत्सिद्ध यजेतेत्यत्र लिङ्त्वाशेन शब्दी भावनोच्यते इति । आख्यात
त्वांशेनार्थी भावनोच्यते । ननु केयमर्थी भावना । कर्तृन्यापार इति चेन्न ।
यागादेरपि तद्व्यापारत्वेन भावनात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । तस्य प्रकृत्यर्थत्वेन
प्रत्ययार्थत्वाभावात्—इति चेत्—अत्राहुः । सत्यं न यागो भावना । किंतु स्वर्ग-
च्छाजनितो यागविषयो यः प्रयत्न स भावना । स एव आख्याताशेनोच्यते ।
यजेतेत्याख्यातश्रवणे यागेन यजेतेति प्रतीतेर्जायमानत्वात् ।

यश्च प्रयत्नपूर्वकं गमनादि करोति तस्मिन्देवदत्तो गमनं करोतीति
करोतिप्रयोगदर्शनात् । वातादिना स्पन्दमाने तु नायं करोति किंतु वातादिनाऽ
स्य स्पन्दो जायते इति प्रयोगात् । करोत्यर्थस्तावत्प्रयत्न । करोतिसामानाधि-
करण्य आख्याते दृश्यते । यजेत यागेन कुर्यात् पचति पाकं करोति गच्छति
गमनं करोतीति ।

अतश्च करोतिसामानाधिकरण्यात्प्रयत्नस्याख्यातवाच्यत्वम् । न च
रथो गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः । रथे यत्नाभावादिति वाच्यम् । बोद्धव्यं

किंयास्तु पुरुषाणां प्रवर्तको नास्ति । प्रवृत्तिहेतुभूत इष्टसाधनतारूपो या धर्म
स्त प्रवर्तना मनीषिणा वदन्तीत्यर्थः ।

प्रकृत्यर्थत्वेनेति । एव च तस्यान्यलभ्यत्वेन प्रत्ययार्थत्वाङ्गीकारो
नुचित इत्याशयः । यः प्रयत्न इति । यागं शरीरसाध्यो वाह्यव्यापारविशेषः ।
शरीरस्थेन्द्रियाणां च प्रेरकं मनः । स्वर्गादीच्छया प्रेरितं मनः शरीरेन्द्रियाणि
प्रवर्तयति । निर्व्यापारं च मनः सुषुप्तादिव न प्रेरकं भवतीति शरीरसाध्य
वाह्यव्यापारान्तर्गुह्यं कश्चिन्मनोव्यापारं कल्पयितव्यं । स एव प्रयत्न इत्यु-
च्यते । स एव चात्रार्थी भावनेति व्यपदिश्यते । यत्प्रधातारथमेव व्यापारोऽर्थः ।
यती प्रयत्ने इति धातुपाठः पठ्यते । यागेन यजेतेति । यागसाधनकं स्वर्ग-
विषयको यत्नः इत्यर्थः । कुधातोरप्ययमर्थ इत्याह—यश्च प्रयत्नपूर्वकमिति ।
यजेत यागेनेति । यजेतेत्यस्य विवरणं यागेन कुर्यादिति । यजेतेत्यत्र प्रकृति
प्रत्ययरूपं भागद्वयम् । तत्र प्रकृतिभागस्य विवरणं यागनिति । प्रत्ययभाग
स्याख्यातस्य विवरणं कुर्यादिति । अत आख्यातप्रत्ययस्य कृतिरर्थः सिध्यति ।
कृतिश्च प्रयत्नः । करोतिसामानाधिकरण्यं च करातिना सदैकार्थबोधकत्वम् ।
रथे यत्नाभावादिति । रथस्याचेतनत्वेन तत्र मानसव्यापारविशेषस्य यत्न-

प्रयत्नं रथे आरोप्य प्रयोगोपपत्तेः ।

यमन्तेऽप्यन्योत्पादनानुकूलं व्यापारसामान्यं भावना तन्मतेऽपि रथे गमनातिरिक्तव्यापारानुपलब्धे रथो गच्छतीति प्रयोगस्यौपचारिकत्वमेवेति । अतश्च प्रयत्न एवार्थी भावना । यथाहुः—

प्रयत्नव्यतिरिक्तार्थी भावना तु न शक्यते ।

वक्तुमाख्यातवाच्येह प्रस्तुतेत्युपरम्यते ॥ (न्यायसुधा) इति ।

अन्ये त्वाहुः । भवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारस्तावद्भावनः । यस्मिन्व्यापारे कृते करणं फलेत्पादनाय समर्थं भवति तादृशो व्यापार इति यावत् । स एव चाख्यातार्थः । कुठारेण छिनत्तीत्याख्यातश्रवणे हि भवत्येतादृशी मतिः कुठारेण तथा व्याप्रियेत यस्मिन्व्यापारे कृते कुठारेण छेदनं भवतीति । एवं यजेत स्वर्गकाम इत्यस्यायमर्थः—यागेन तथा व्याप्रियेत यस्मिन्व्यापारे कृते यागात्स्वर्गो भवतीति । स च व्यापारः क्वचिदुद्यमननिपातनादिः क्वचिद्वाग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः कथंभावाकाङ्क्षायां विशेषरूपेण पश्चादवगम्यते ।

स्यासंभवादित्याशयः । प्रयोगोपपत्तेरिति । अन्ये त्वत्राख्यातस्याख्यातत्वेनैकत्वसंख्यामात्रबोधकत्वं न तु यत्नार्थकत्वम् । वर्तमानकालस्तु लङ्त्वांशो नोच्यत एवेत्याहुः । यन्मतेपीति । चेतननिष्ठः प्रयत्नः । अचेतननिष्ठः स्पन्दः । तादृशोभयसाधारणमन्योत्पादानुकूलं व्यापारसामान्यमाख्यातार्थः । अन्युपवेन धात्वर्थ उच्यते । एतन्मतेपि रथो गच्छतीत्यत्रानुपपत्तिरस्त्येव । गमधात्वर्थोऽत्रोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारः । स एव रथे दृश्यते न तु तदुत्पत्त्यनुकूलं व्यापारान्तरं तत्र किञ्चिद्दृश्यते । तथा चाख्यातार्थस्यानुपपत्तिरित्याख्यातस्याश्रयेथं लक्षणा स्वीकर्तव्या भवति । यथाहुरिति । न्यायसुधाया-
मेतदुक्तम् ।

पार्थसारथिमिश्रमतमाह—अन्ये त्वाहुरिति । भवितुर्रुपधमानस्य यद्भवन्मुत्पत्तिस्तदनुकूलो यस्तदुत्पादकस्य व्यापारः सा भावना । यद्वाचापारादनन्तरं तत्रत्यं यागकुठारादिकं करणं फलप्रदानायोद्यतं भवति स व्यापार इत्यर्थः । स एव चेति । अन्वाधानादिव्यापारो देवतोद्देश्यकहविःप्रक्षेपानुकूलत्वेन विशेषरूपेण यजधातुवाच्यः । अन्योत्पादानुकूलत्वेन सामान्यरूपेण स पवाख्यातप्रत्ययवाच्यः । स च व्यापार इति । स चाख्यातवाच्यो व्यापारः कीदृश इत्येवं कथंभावाकाङ्क्षायां क्वचिदुद्यमनादिः क्वचिदग्न्यन्वाधानादि-

पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः । न च तदर्पणबुद्ध्यनुष्ठाने प्रमाणा-
भावः ।

यत्करोषि यदश्नासि यञ्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (गीता २।१७)

इतिस्मृतः । अस्याश्चाष्टकादिस्मृतिवत्प्रामाण्यादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

काहं मन्दमतिः केयं प्रक्रिया भाट्टसंमता ।

तस्मान्द्रक्तेर्विलासोऽयं गोविन्दगुरुपादयोः ॥

ग्रन्थरूपो मदीयोऽयं वाग्व्यापारः सुशोभनः ।

अनेन प्रीयतां देवो गोविन्दो भक्तवत्सलः ॥

इति श्रीमदनन्तदेवमूनुना आपदेवेन कृतं मीमांसान्याय-
प्रकाशसंज्ञकं मीमांसाप्रकरणं समाप्तम् ॥

परमेश्वरप्रीत्यर्थं क्रियते चेत्परमेश्वरप्रीतिद्वारा मोक्षहेतुर्भवाति । प्रमाणाभाव इति । यजेतेश्वरप्रीतिकाम इतिश्रुत्यदर्शनादित्याशयः । अष्टकादीति । यथा-
ष्टकाभ्राद्धप्रतिपादिका स्मृतिः स्वमूलभूतां श्रुतिमनुमापयन्ती तादृशश्रुति-
मूलकत्वात्प्रमाण भवाति तद्वत्तत्कुरुष्व मदर्पणमिति स्मृतिरपि तादृशार्थबोध-
कानुमितश्रुतिमूलकत्वात्प्रमाणं भवाति । तथा च श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमिति
संकल्प्य कृताद्यागादिधर्मोन्मोक्षभातिर्भवतीति तात्पर्यम् । अथ ग्रन्थकारः
स्वौद्धन्यं परिहरति—क्राहमिति । गुरुपादविपयिणी इहा भक्तिरेवात्र कर्मणि
मां सुखरीकरातीत्यर्थं इति शिष्यम् ॥

इति श्रीविद्वन्मुकुटरत्नभास्करदास्यन्तेवासिसकलविद्यापारंगत-
पण्डितरामशास्त्रिच्छात्रेणाभ्यं करोपाद्वमहोपाध्याय-
वासुदेवशास्त्रिणा विरचिता मीमांसान्यायप्रकाश-
व्याख्या प्रभानास्त्री समाप्तमगमत् ॥

॥ श्रीः ॥

अथ श्रीमीमांसान्यायप्रकाशे सटीके प्रसङ्गानुद्धृतानां श्रुतिस्मृत्यादी-
नामधिकरणानां न्यायानां दोषाणां च वर्णानुक्रमेण
सूचीपत्रम् ।

अकन्याध्यपेक्षया कन्यार्थो ज्यायान्
१५०।१५

अक्ताः शर्करा २४४।१०

अक्षैर्द्विव्यति १५०।१९

अगन्म सुवः १६९।६

अग्न आन्यस्य १०९।२५

अग्नये च प्रजा २२४।९

अग्नये जुष्टं १८७।२५

अग्नये त्वा ९०।१७, ९६।३७

अग्नये स्वाहा १४३।१९

अग्निर्ज्योति ६४।१७, २२५।५, २२७।२७,
२२९।८, २४३।२६

अग्निर्मूर्धा १७७।१९, १८५।२९

अग्निर्वा अका १५।२९

अग्निहोत्रं जु १७।१, ५७।१, ६३।३,
६४।२, ६६।९, ६९।१५,
७०।३, ७०।१२, ७२।१२,
१७५।३०, २२२।१

अग्नीषोमा सधे १७७।१६

अग्नीषोमीर्यं २१७।२४

अग्नेः पूर्वाहुतिः २३१।४

अग्नेरह १६९।२७

अग्नेर्देह ५४।२८

अग्न्याधेयं १७२।१७

अङ्गुणविरोधे १६६।३, १६७।६, १६७।१०

अतिरात्रे षो २६३।१४, २६४।५

अत्यन्तं बलव १३१।९

अत्र हेवाव २०४।१, २०५।२२

अथवा कृतं २६।८

अथातो धर्म ३।१

अदन्तको हि ११२।१

अदृष्टद्वयापत्तिदोष २१।१६

अधिकानां च ११९।२७

अधोरामः १९१।२०

अनन्तमुण १।१

अनन्तरूपि २।२

अनन्यलभ्यः ७।२८, ८।३२, ९।५,
९९।२१, १६०।२६

अनभिहिते ९१।१४

अनवस्थादीस्थय ९।२२

अनुदिते जु २५७।२८

अनेकपद २३४।७

अनेन प्रीयतां २७८।९

अन्तरं यादृशं २५१।३

अन्यायश्चान्ने ९९।२३

अपादाने प ९१।१६

अपि वा नाम ९३।१६

अपूर्वान्तराङ्गीकारे गीरवम् १९।१०

अप्रकृतकल्पना ४२।२

अप्रधानेन संबन्धो द्योषः ४८।५

अप्रामे तु विषो ३९।२, २३५।२६

अप्रामे शास्त्रमर्थ २२२।४

अभिक्रामं जुहो १४७।२४

अभिप्रात्री श्रुतिः ७३।२७
 अभिधाभावनामा २६९।११
 आभिलाषोप ३५।६, १२४।९
 आभिहिते प्र ९१।३१
 अभ्यासाधिकरण १८०।७
 अकणया वि ७७।१९, ८६।३०, १६३।२६,
 २५०।१५
 अविरलक ३।६२
 अटवर्षे वा १९५।१
 अदौ हवींषि २४२।२
 असंज्ञातविरोधन्यायः २७।३३
 अस्मदुत्तमः ९०।२६
 आकृत्यधिकरणन्यायः ९४।४, ९८।३
 आग्नेयं चतु २६१।३
 आग्नेयः कृष्णग्रीवः १११।१७
 आग्नेयमटाक २३९।१६
 आग्नेयोटाक ५४।६, ७४।२८, २४६।१०
 आधारमाघा ५०।३१
 आधारानिहोत्राधिकरण ५०।३, ६३।५
 आहो ना २१।१२८
 आज्यभागो यज ११९।५
 आदित्यो यूष १५।११
 आनर्थक्यप्रति ६५।८, १५८।६
 आमनमासि १४६।१९
 आमिक्षां वयता २०७।१०
 आमिक्षापद् २०८।२
 आरोग्यकामः सीरे १२४।२५
 आवृत्तिर्दोषः ४०।७
 आभावयेति २५६।९
 आश्विनं प्रष्टं १८४।६
 आश्विनो द्वा १७४।४
 इदो अग्न १०९।२२
 इदो यजति १०९।१९
 इदं विष्णु २२५।१८
 इन्द्राग्नी इद १२२।१

इन्द्राग्नी रोच १५७।२
 इन्द्रो देवः सह १२४।२९
 इमामगुम्भ ८०।५, ८१।२२, ८२।१०,
 ८५।११
 उर्चेर्ज्ञचा २७।१५
 उदिते जु २५७।२८
 उद्देश्यैक्येपि वाक्यभेदः १८।२९
 उज्जिदाधिकरण ५२।५
 उज्जिदा यजे ३१।६, ३२।२७, ४३।२५,
 ५२।१६, ५६।१७, ५७।४,
 ६७।५, ६९।१, ९३।१,
 २०६।२, २०९।११
 उपक्रमोपसंहारयोरेकवा २७।२५
 उपजोव्यविरोधःत्यायु १११।३०
 उपपद्यते चा ७।३२
 उपरिष्ठाङ्गमा याज्या १८६।१४
 उपस्थितं परि ११४।१५
 उपांगुयाज १८७।१६
 उपोषेत्तु ८५।१५
 उभयं चात्र १००।६
 ऊर्णादीनाम १४२।२७
 ऋत्विग्भ्यो दक्षि २२३।८, २३६।५
 एकप्रसरताभङ्ग १७४।१, २२०।५
 एकविंशतिनाति २०५।६
 एकीक्यवसि ५८।७
 एतया निषादस्थप १६१।२६, १९७।६
 एतस्थेव रेवतीषु ४०।१, ४१।१४
 एवं च प्रकृता १२१।१
 ऐन्द्रवापवं ६२।२, २४६।१९
 ऐन्द्रसानसि १८६।१९
 ऐन्द्राग्नः संहि १९४।१९
 ऐन्द्राग्नेकादश १५७।१, १६३।१७
 ऐन्द्रोऽग्नः १९१।१९
 ऐन्द्र्या मार्ह ८५।१, १०३।१
 आहुम्बरो यूषो १३४।६, १४३।२३

क	प्रहैकत्वाधिकरण ३९५
कदाचन स्त ८५११४	प्रह्विर्जुहोति २१५
कर्तरि कृत् ९०३०	ग्रीष्मे राज ११३१३
कर्तृकरण ७८२५, ९११५, १००१२५	घ
कर्मणि द्विती ९१११४	घटायोन्मीलितं १७७३१
कर्मण्यण् ३१२०	घृते भ्रपयति १३९१६
किमश्च १२९१२९	च
किमिदं ७२१८	चतुर्थी संप्रदाने ९११५, २२६११
कृष्णत्रिपाणया १४४१२६	चित्रया यजेत २१५१०
कृष्णसारङ्गो २९९२	छ
कृमोपकारस्य १३२५	छत्रिन्यायः २४२३०
कमेण वा नियम्येत १७८१२३	ज
क्रियायाः परि ४२११८	जघन्यवृत्तिकल्प १६६
काहं मन्दमति २७८६	जातपुत्रः कृष्ण ५९६
क्षुत आत्मा ११११८	ज्ञाते पुनश्च १४८४
ख	ज्ञात्वा तं २३१
खलेकपोतन्यायः ६५७	ज्ञान्वा देवं २१९
ग	ज्योतिष्टोमेन २९४, ३०१३, ३१५,
गुणकामाधिकरण ३६१	३२३, ३३१७, ३४१६,
गुणद्रव्ये कथं २९१२, १३०१०	४६१२९, ५३१२, ५६१२९,
गुणानां च परा ८९४	६०१२९, ६२४, ६२३२,
गुणान्तरावरु २४२१०	६४६, २०११०
गुणे त्वन्यास्य २६३, २८१४, ५९४,	ट
५९११	टिष्ठाणञ् २०७१५
गुरोः कण्ठा १६८१२३	त
गुरोर्नामि २१४	तत्प्रस्यं चान्य २२२१३
गृहपतिना ८५३०	तत्प्रस्यन्याय ६४३
गौरवञ् ७१३३, ९५१७, ११३३२	तत्र क्रमो १५६७
गौरवदोषो ५८१८	तत्र चान्यत्र च २०२२
गौरवपराहता ७१५	तत्समीपे ३२१
गौरवलक्षणत्राकपभेद ५७३, ५८५	तथापि तदना २३४८
गौरवाद्भिश्चजिन्यायाप्रवृत्ति १२६१४	तथापि सर्वसा २७६१५
गोश्राश्वश्च २२४१, २३५२	
ग्रन्थरूपो २७८६	
मीमांसा ३६	

तदर्धान्त्रा २०८१०
 तदर्थस्तद्धिते २०८१४
 तद्धितेन चतु २२६५५
 तद्वनपातं १०९११९, २३७१२५
 तमे पयसि २१९१२०
 तमेवं विद्वा २१३०
 तस्माच्छक्यस्यु ११४१४
 तस्मात्तत्पापण २३८११
 तस्माद्दर्शपूर्ण १७२१२२
 तस्मान्जक्ते २७८१७
 तस्मिन्सीद् ८३१११
 तस्य धेनु २३२१२१
 तस्येदम् २४३११०, २४७११६
 तस्येतस्य पञ्च १७२१६
 तानि वा एतानि २४४११
 ताभ्यामेतदग्नी १७६१३०
 तिमम् ४१२७
 तिष्ठ आहुती १४२१२९
 तुतीयस्यामितो ११६११६
 तेषामर्थेन १५०११३
 त्रयो वेदा २७११४
 त्रिः प्रथमाम ११९१२३
 त्रिवृद्गमिन्नु ४०११८, २०५१७
 त्रीणि ह वै २०४१२९

द

दधि मधु पयो २१६११
 दधा जुहु १७५५
 दधा जुहोति ३३१४, ४३१७, ४३१२६,
 ५११२, ६३१४, ६४१४, ७२११,
 ७३११०, ७४१२९, ७६११२,
 २०९१७, २१०१६
 दध्नेन्द्रिय ४२११०, ४३१२७, २११११०
 दर्बिहोमन्याय १४९११
 दर्शपूर्णमासा ५४१७, १५१११, १५२१२३

दशापवित्रेण ३११३०, २३३१११
 दिवं च पृथिवीं ९१९
 दीक्षितो २६५५
 दुर्बलेरापि १११११०
 दृश्यते तावृमे २५११४
 दृष्टे फले १७६१२०
 दृष्टे संभवत्यदु २०११३
 देवताया विधि २२६१६
 देवतासाभ्यापेक्षया १५९१२५
 देवा वै ब्रह्म ११६११९
 दोषत्रयं २०११७
 दैक्षस्य चेत २१७१४
 धावापृथिव्य २३९११८
 द्रव्याविधि २२४१११
 द्रव्यसंस्कारकर्म १२७१४
 द्वादशेहि ६३११५
 द्विरुक्तिदोष ११८१२३
 द्विकयोर्हि ९९१३

ध

धर्मपथ्यर्थ २६१३३
 धाता यथापूर्वं ५१३०, ९१७
 धान्त्वर्थव्यति २७६११४
 धुनोति चासि १७३१११
 ध्रुवोसि १४६११८, १४६१२१

न

न कलत्रं २४८१८, २४९१२७
 न केवला ९२११३
 न चेदन्वेन १७१७
 नञ्चार्जितो २५११३१
 न देवताग्नि १३५११०
 न वा गुणज्ञात् १४३१५
 न वा परिसंख्या २३६१२९
 न शब्दसिद्धि ६०१२९

न स्त्री स्वातन्त्र्य १९६१११
 न हि संवन्धवाचित्वं १६०११२
 न होतारं वृणीति १३९१२
 नामुहीतविशेषणा ७११२
 नातिरात्रे २६३११४, २६४१९
 नानुयाजेषु २५६११
 नान्तरिक्षे न २५६१६
 नामधात्वर्थ २५४१२
 नाथं समीक्षाकारी २९१३२
 नावान्तरक्रिया २९११, १३०१९
 नासूया कर्तव्या १२०१२७
 निपुत्वत्या १८६११६
 निर्णयते १५२१२
 निर्विशेषं न २०६१२५
 निषादस्थपतिन्याय १९७१८, १६११२४
 निषेधेन २५११२८
 नीलुग्रीवा १३८१२९
 नैक्षेतोयन्त २५२१९, २५३१३, २६२१२
 न्यायप्रकाश १९

प

पदमज्ञात १५२११
 पञ्चदश सामि ११९११७, १२०१७
 पञ्चदशेन स्तु २०५१२६
 पञ्च पञ्चनखा २०३११४
 पञ्चधात्यन्त २५११७
 पयसा जुहो ६५१२, ७४१३१
 परप्रकरण १४८१३, १५६११२
 परमुखमेक्षी १८६१३२
 पर्यग्निकृतं ७७११
 पर्युदास २५२१६, २६११७
 पशुना यजेत १०१३०, ७४१८, ७५१२७
 ७६१६, ८६१३, ८७१५
 १६३१२५, २१८१२८
 पाकयुक्तः १६११३

पाकं तु पचि १६११२
 पाठानुष्ठान १५६१८
 पाणिग्रहणानु १९७१५
 पिता रक्षति १९६१२९
 पुंसां नेष्टाभ्यु २७४११
 पुत्रस्तु स्थाविरे १९६१३०
 पुरस्ताद्दक्षमा १८११३१
 पुरोडाशं चतु २६११२
 पूषा प्रपिष्ट ११२११३
 पूष्णोहं देवय १०७१२५
 पृषदाज्येना १४०११२, १४११९, १४३११५
 पूष्णं चरुम् ११२१२२, २३९११७
 पूष्णं पेषणम् ११२१२०
 पूष्णः इयामः १९१११८
 प्रकरणभेद ४११२८
 प्रकरणविच्छेददोष ३७१२५
 प्रकरणविच्छेदापेक्षया मुख्यार्थपरि-
 त्यागो ऋचन्यः ११५११५
 प्रकृतज्ञान ४२१२
 प्रकृतिप्रत्ययार्थ २१२१२५
 प्रकृती वा ११७१६, २१७१३
 प्रजापतिरकामयत २७१२१
 प्रजापतिरात्मनो १५१३१
 प्रजापतेर्जाय १३११७, १५७१२८,
 १८९१२४
 प्रतद्विष्णु २२५११९
 प्रतिनिष्ठान्ति १२४१२३, १२५१२,
 २४३१३१
 प्रतिपदाधिकरण ४७११०, ४९११
 प्रतिनिधिर्नास्तित्यत्र हेतुः १३६११४
 प्रतिषेधः स २५२१७
 प्रत्ययानां प्रकृत्यर्था ३१११४, ३२१२९,
 ३३१२८
 प्रत्यासत्तिन्याय. २९११३
 प्रत्युज्जीवन २४७१३०

प्रत्येकं वाक्यं १५४।२७
 प्रबलस्य प्रवृत्तिं १०८।१७
 प्रमाणत्वात् २४७।२९
 प्रमाणबलात्प्रमेयबलं ज्यायः १४३।१
 प्रमाणाभावां दोषः ४४।८
 प्रयत्नव्यति २७५।५
 प्रयाजादिवाक्या १८१।७
 प्रयाजानिष्ठा १८५।२४, १८७।११
 प्रयाजानुया ११०।२०
 प्रवृत्तिहेतुं २७४।२
 प्रससाहिषे पुरु १८६।२०
 प्राचीनप्रवणे २४१।१
 प्राजापर्येश्वर १९२।३२
 प्रातिपदिकार्थं ९३।७, १००।३१
 प्रामाप्रामविवेक ४९।३१, १४३।३३
 १७४।१६
 प्रामे कर्मणि ३९।१, २१८।१५, २३५।२५
 प्राप्यते तम १।६
 प्रायणीयनि १६४।१०
 प्रेरितोऽस्मीति २५१।२६

फ

फलतो गुणविधि ५०।४
 फलदेवत १६९।१०
 फलबुद्धि २५१।६
 फलमात्रयो १२६।१
 फलस्यापि व्यप २५।१५
 फलाधिनीो हि धामार्थित्वं न तु २२।२२

घ

बभ्रुः सीम्बः १९१।१८
 बहिरग्न १०९।२२
 बहिद्वसद १०४।२, १०५।४२, १०६।७,
 १०९।१९, ११४।१०, १३०।११

बहिषि रज २६६।११
 बलवाननर्धका १५८।३१
 बलवानपि १०६।२९
 बलाबलाधिकरण ४५।१
 बलीयोऽपि प्रमाणं कुण्ठितम् १५८।२४
 बहुषु बहु ९९।४
 वार्षिकव श्रुति १०३।२५
 वाद्यणो न हन्तव्यः २५७।१, २५८।३

भ

भक्ष्यान्वञ्चन २०३।२१
 भागरूपनाम १३।२९
 भावार्थाः कर्म ४८।२९
 भावार्थाधिकरण ४७।१०, ४९।८
 भावार्थाधिकरणन्याय १२८।७
 भुवो यज्ञस्य १८६।१२
 भूतं भव्या ४८।१८, ४९।९
 भूयांसोऽभिल १२४।१२

म

मतो छः ४१।८
 मत्वर्थलक्षणा ४२।३
 मध्यमानां तु १०३।२६
 मन्त्रतस्तु विरो १७९।७
 मरुद्भ्यो गृह ११८।३२
 मारुतं सत २३९।१७
 मारुतः क १९।१९
 मत्वर्थलक्षणापरित्यागेन २६।२८
 माहिष्येण ११३।१७
 मुख्यं वा पूर्व १६६।९
 मूर्धन्वती पुरो १८६।१०

य

य इत्या पञ्जना १६६।४
 य एतद्विदु २।९९

य पवं विद्वान्यौ १५२।१७

यजतिषु ये २५८।१०, २५९।२, २६०।५
यजेत स्वर्गकामो ४।१, ४।७, ८।३,
३४।१, ४७।२८, १२४।२२,
१२९।८, १९३।११, १९६।८,
२०२।५, २७७।२९

यज्ञापज्ञा यो ४१।१०

यत्करौपि २७८।३

यत्कृपालेशु १।५

यत्तपस्यासि २७८।४

यत्प्रयाजान् १२७।२१

यत्प्रयाजानां १४७।९

यत्सूर्याय च २२९।२

यदग्नेये च २२२।२९, २२३।३, २२९।१,
२३१।४, २३७।२, २४३।२५

यदङ्गे चक्षु १२७।७

यदाग्नेयोष्ठाक १७६।३१

यदाहवनीये ८६।१

यद्यपि न क्रियं ५०।२६

यद्विश्वेदेवाः २४३।५, २४७।४

यथा वै श्येनो २३८।६

यत्त तु.खेन ३५।५, २२४।८

यवार्गं पशु १७४।२३

यवाग्वाग्निहोत्रं १७६।६

यस्य पर्णमयी १०२।९, ११६।२, १२०।६

यस्याहिताग्ने १९३।११

यामानुमन्त्रणा ११४।३

यावत्या वावा काम १४१।१८

यावदुक्तं वा ११९।३१

युष्मद्युष ९०।२५

योमाद्वाडि ११२।३, ११३।९, ११५।४

यो वै प्रयाजानां १४७।७, १४७।३१

यः करोति वृत्ता १७२।१८

यः कल्पः स कल्पपूर्व ७।४

र

रागादिना प्रवृ २५१।३०

राजसूयाय ह्यना १५५।६

राजसूयेन स्वा १५३।८

राजा राजसूयेन १५०।११, १९४।१

रात्रिसत्रन्यायः १२५।१, १२६।२

रेवतीर्नः सध ४१।१६

रेवत्यपिफरण ४०।१

रोद्धी रोहिणी १३८।२८

ल

लः कर्मणि ९०।५, ९८।७, ९९।१२

लक्षणा ५५।२०, ५६।२३

लक्षणादोष ३६।३०, १६१।२९

लक्षणानङ्गीकारे.वाक्यभेद ३०।२७

लक्षणावाक्यभेदाविचार ५९।३, ६०।७

लाघवानुगृहीतमापि प्रतीतिविचरुद्धं नैव
५।३२

लिङ्गानुगुम् २५१।३२

लोहितोष्णीपा १४३।३

व

वक्तुमाख्यात २७५।६

वदत्यत्राह २५४।३

वर्म वा पत १२७।८

वर्षामु रथ ११३।१, १९५।३

वषट्कर्तुः १७३।८, २२१।१

वसन्ते ब्राह्मणो ११३।१३, १६३।२४,
१९५।२

वाक्यभेद ३६।३२, ३७।११, ४०।१४,

४१।२३, ४२।१, ५८।१,

५८।२१, ५९।७

वाक्यभेददोषापेक्षया लक्षणादोषो लघि-
यान् १८।१४

वाक्यभेदादिदोषपथकम् १९।९ .

वाक्यभेदे गौरम् ५४१२५, ५५१२०, ५६१३	विशिष्टविधाने गौरवम् ३०११, ५७१२८
वाक्यानामेक ७५११४	विशेष्यं नाभिधा ७१२२
वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायः १६०१२८	विश्वजिता य ४१८
वाक्यार्थावधि ६०१३	विश्वजिदधिकरण १२४११
वाग्देवतावतारं ११८	विश्वजिन्याय १२६१२, १५७११०, २२११४
वाजपेयाधिकरण ३५११	विषयस्वेष्ट २५११२७
वाजपेयेन स्वा ३५११५	विष्णुर्वा २३११७
वाजपेयेनेष्टा १७११४	विष्णुर्वा स्यात् २२५११७
वायव्य भवेत् १३१८, १३१२१, १३१२५, ६०१११, २६६१८	वेद कृत्वा ११११२१, १७३१७
वायुर्वं क्षेपि १३११, १३१२७	वेदस्याध्ययनं ७१२
वायो शतं ४१११७	वेदाध्ययन ७१३
वायुनुपि १३११०	वेदा वा प्राय २७११
वाक्य. षेत् १९११२०	विकल्पिकेष्वपि २६५११३
विकल्पोऽपि न २४११११	विद्यान्तु करणः ११३१२१
विकृती च न १२११७	विद्याशूद्रयोस्तु ११३१२०
वियया विन्द २१३१	विश्वदेवी कृत्वा १८९११, १९०११०
विधात्री च ७३१२७	विश्वदेवीं सांघ १४६१२०
विधाने वातु ३२१८, ४७१७, ४९११९, ५०११८, ५२११७	विश्वदेवीमा २३९११८
विधिस्तत्प्रण २३७११२	विश्वदेवेन यजे २३९१३, २४५१२, २४७१४
विधिना त्वेक १४१११	विश्वदेव्यामिक्षा २०७१५, २४६११
विधिप्रतिषेधी ५०१६	विश्वानरं द्वादश १५७११
विधिरत्यन्त २०२११	विषम्यनेर्गुण्ये ९१२८
विधिरिष्टकलो २५११२५	व्रीहिभियजे ७५११६, ८९१२८, ११०१६
विधिशाक्युप ३३१३	व्रीहीनवह ७९१३१, १३९१३३, १६३१२५, १६८१३०, २५८१४
विधिश्चाधिकरे २५११२९	व्रीहीन्प्रोक्ष ७९११५, ८९१३०, ११६१८, १६६१२६, १६७१४, १६८१२८
विधूतपाषा २००११०	श
विधेयं क्येनापि तथैव १८१२२	शंभु. सर्वदेवेश १५१२४
विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिः २३१३३, २४११, ३५१३०, ७८११६, २०९११५	शरकुशन्वायः १३९१३
विवक्ष्यते यदा ४२११८	शरमयं बहिः १३८१३१
विशिष्टग्रहण नेष्ट ७११३	शरदि विश्वः ११३१३३

शल्यकः श्वावि २०३।१५
 शितिपृष्ठो १९१।१८
 शिल्पो वैश्व १९१।१८
 शीघ्रोपस्थि ६०।२२
 शुन्धध्वम् १४१।२८, १६२।१६
 शेषात्कर्तारि ९१।१०
 शोकप्रोद्भिस्त १५८।३२
 श्येनचितं ९४।३२
 श्येनेनाभि ४।१७, २३८।३
 श्रुतिलिङ्ग ४४।१६, ४५।८, ७२।४,
 १०१।१९, १३८।१८
 श्रुत्यवोपपद २०८।३
 श्रुतव्यापार ५८।६
 श्वाविधं २०३।२०

प

षोडशिनं गृ, २५७।२९
 षोडशिनं न २५७।२९

स

संख्यायाः सं ४०।२४
 संख्यायां फारके १००।५
 संदंशन्याय १४७।४
 संध्यामुपासते २००।९
 संसृष्टहोमस्वरूपम् २२७।३०
 स एष द्विद्वन्द्वः १५८।३
 सप्तदश प्राजा १८९।२०
 सप्तमीविशेषणे २२१।२६
 सप्तम्यधिकर ९१।१६
 सप्तमानकर्तृक १७३।२९
 सप्तमानयत १४७।५
 सप्तमानाभिधानश्रुतेः १०।७, ११।४
 सप्तमिषः सप्तमिषो १८०।९, २३७।९
 सप्तमिषामाधानं ११९।२०
 सप्तमिषो अग्न १०९।२१, १७८।२८,
 १८०।२२

सप्तमिषो यज १०९।२८, १२३।१,
 १६८।२६, १७३।१७,
 १७७।१९, १७८।२४, १८०।१७
 १८१।१२, २३७।१०

समे यजेत २०१।२४
 सर्वत्र यौगिकः १६०।११
 सर्वत्राख्यात ३१।२
 स स्वर्गः स्यात् ५८।११, १२४।४
 सह पशूना १८३।६
 सांभार्यं वा १५९।५
 सामर्थ्यं सर्वं १०४।१
 नामान्याविधि १२१।७
 नाम्ना स्तुवीत २०५।२०
 साय जुहोति २२५।३
 सारस्वतं २३९।१७
 सारस्वती मेयी १९१।१७, २१९।५
 सावित्रं हा २३९।१६
 सास्य देवता ६२।१९, ७७।२२, २०७।६,
 २२५।९

सिद्धे शब्दार्थ ९९।६
 शुश्रवा वै नाम ११६।१९
 सूक्तद्वित्रिषोः २४०।१
 सूचीकटाह १८।२४
 सूर्याचन्द्रमती ९।८
 सूर्यो ज्योति २२७।२६, २२९।५
 सोमापिप्लवं १३४।२३
 सोमेन यजेत १७।८, ३०।१४, ३२।१,
 ४३।२२, ४३।३१, ४५।२४,
 ४६।१७ ५२।३१, ५३।१,
 ५४।२, ५७।३, ६६।५,
 ६७।१६, ९३।२३, ९४।६,
 २१०।७

सोऽसंदीव २६६।२६
 सौम्यं चक्रम् २३९।१६
 सौम्यश्वकः २४७।१

तीर्थं चक्रं १३१।२५, १३२।२५, १६१।२९
 स्तोत्रे ङविधि ४०।२५
 स्थपतिर्निपाद- १६१।२५
 स्थानाभ्योत्पत्ति १८२।२९
 स्थाणी तु दे १६८।२३
 स्थाणी स्थापत्रा १६८।१
 स्योनं ते सद् ८३।१, १०१।३२, १०२।३०
 क्षुवेणावय ६०४।६३, १०५।८
 स्वर्गोऽनतिश १२४।११
 स्वाध्यायोऽप्येत १४।१०, १५।२
 स्वाराज्यकामो १५४।११
 स्वार्थबोधे समा ७५।१४
 स्वाहाकारं यज १०९।१९

स्वाहाग्निम् १०९।२३
 स्वाहाग्नी १०९।२४
 स्वाहा देवा- १०९।२४
 स्वाहा प्रजा १०९।२३
 स्वाहा मह्ये १०९।२४
 स्वाहा सोमम् १०९।२३
 स्वाहेन्द्रम् १०९।२४
 स्वाहेन्द्राग्नी १०९।२४

ह

हिरण्यमात्रेया ४८।१२
 ह्यग्रहोर्भ ८०।२५
 हृदयस्याग्रे ७६।३